АЗӘРБАЈЧАНЫН
КӨРКӘМЛИ
АДАМЛАРЫ

83.3Аз7
Т1

КАМАЛ
ТАЛЫБЗАДӘ

АББАС СӘҺҺӘТ

Аз2
Т 17

Рә'јчи: филолокија елмләри намизәди **Камил Вәлијев**

Талыбзадә Камал Абдулла Шаиг оғлу.

Т 17 Аббас Сәһһәт. Б:, Кәнчлик, 1986—276 сәһ.

Китаб XX әср Азәрбајҹан романтизминин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығына һәср олунмушдур. Јени архив сәнәдләри вә хатирәләрә, әсрин әввәлиндәки зәнкин мәтбуат фактларына мүрачиәт едән мүәллиф шаирин һәјат вә јарадычылыг јолуну, мүәллимлик вә һәкимлик фәалијјәтини, мүасирләрилә әлагәләрини, әдәби-естетик көрүшләрини ишыгландырыр, ушаглар вә кәнчләр үчүн јаздығы әсәрләри тәдгиг едир, бәдии тәрчүмә саһәсиндәки бөјүк хидмәтләриндән данышыр.

Китабда А. Саһһәт XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын мүрәккәб, зиддијјәтли әдәби просесилә, мүасирләрилә сых әлагәдә тәдгиг олунур.

Т $\frac{4702060200}{М\ 653\ (12)-85}$ 11—85 Аз2

© „Кәнчлик“ 1986

О адам хошбәхтдир ки, сөзүнү вә әмәлини, гәлбини вә зәкасыны халгынын тәрәггисинә, онун һәртәрәфли инкишафына һәср едә билир. Белә адам он илләрлә, јүз илләрлә нәсилләрин, вәтән өвладларынын хатирәсиндә јашајыр, бә'зән исә милли сәрһәдләри ашараг јер үзүнүн бүтүн габагчыл халгларынын үрәјинә, зеһнинә јол тапыр.

Сәһһәтин өлүмүндән кечән онилликләр тәсдиг едир ки, о, халгынын белә унудулмаз, фәдакар оғулларындан биридир.

Сәһһәт — бу һәгиги, еһтираслы бир истe'дад, бөјүк вәтәндашлыг идеалларынын һәјата кечирилмәсинә һәср олунан бир һәјат демәкдир.

Сәһһәт — бу халг, вәтән јолунда јорулмадан чалышмаг арзусу, чошуб-дашан, гаршысы алынмајан бир гүввәт, һәвәс, енеркија демәкдир.

Сәһһәт — инсанларын азадлығы вә гардашлығы һаггында маһны вә дүшүнчәдир.

Сәһһәт — мәләк кими нурани, алмаз кими сәрт, ана тәбиәтин өзү кими фитри, тәбии, сәмими шәхсијјәт демәкдир.

Сәһһәт — бу, Азәрбајҹан халгына, Азәрбајҹан торпағына түкәнмәз мәһәббәтин рәмзидир.

«Беш илин мүддәтиндә, о, әдәбијјатымызда бөјүк бир ингилаб јаратды... көһнә ше'рлә јени ше'р арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, кери дөнмәјә кимсәдә ҹүр'әт вә ҹәсарәт галмады».

— Сабир һаггында дејилән бу сөзләр әслиндә Сәһһәтин өзүнүн әдәби манифести иди. Сабири јени әср Азәрбајҹан ше'ринин зирвәси сајан шаир, бу сәнәтә өз мүнасибәтини билдирмәклә, һәм дә јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда кедән кәркин зөвгләр чарпышмасы, фикирләр мүбаризәси шәраитиндә өз әдәби мөвгејини дә е'лан етмишди...

1945-ҹи илин пајызында аспирантураја дахил оланда Низами адына әдәбијјат Институтунун сабиг директору, бөјүк әдәбијјатчылар нәслинин устады Мәммәд Ариф диссертасија мөвзусу кими Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығыны көтүрмәји мәнә мәсләһәт көрдү. Севимли мүәллимим елә бил үрәјимдән хәбәр верди. Ахы һәлә тәләбә икән диплом ишими «Мәһәммәд Һади вә Азәрбајҹан романтизми» мөвзусунда јазмышдым. Сәһһәт дә XX әсрин романтикләриндән иди, јени романтизм мәктәбинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири иди.

Одур ки, дәрһал разылыг вердим. Һәвәслә ишә киришдим, ајларла архивләрдән чыхмадым, илләрлә ингилаба гәдәрки мәтбуатын сәһифәләрини вәрәгләдим, шаирин һәр јени әсәрини тапдығым күн мәним үчүн јени бир бајрама чеврилди... Севинчләрими адәтән мөвзумла чох марагланан атам Абдулла Шаиглә бөлүшүрдүм... Шаирин мүасирләри, һәмјерлиләри, гоһумлары, тәләбәләрилә көрүшдүм, күлли миғдарда хатирә материалы топладым. Хејли вахт Шамахы, Күрдәмир, Сабирабад, Кировабад шәһәрләриндә долашдым, шаирлә әлагәдар олан һәр шеји өјрәнмәјә чалышдым. Үч ил сонра бөјүк шаиримизин һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш әсәр һазыр иди. Мүдафиәдән бир гәдәр сонра исә о Академијанын нәшријјатында чап олунду (1955).

Инди һәмин замандан 40 илә јахын бир мүддәт кечир. Әсәрә тамам јени көзлә бахмаг, өзү дә ону «Азәрбајчанын көркәмли адамлары» серијасына мүнасиб үслубда јазмаг лазым иди. Ону да дејим ки, вахты илә әлдә едилмиш, лакин тәдгигата чәлб олунмамыш күлли мигдарда материал да галмышды. Үстәлик, китабын нәшриндән сонракы илләрдә топланан материал... Бүтүн бунлары нәзәрә алыб «Аббас Сәһһәт» китабымы јенидән ишләдим.

Анчаг мәнә бу сәтирләри јаздыран тамам башга һиссдир. Китабын 1955-чи ил нәшри илк гәләм тәчрүбәм иди, ән әзиз китабларымдан, вахтилә јүксәк гијмәтләндирилән әсәрләримдән иди, кәнчлијимин ән дәјәрли хатирәси иди. Одур ки, она тамам е'тинасыз јанашмаг, ондан һеч фајдаланмамаг олмазды. Онун бу күн ибтидаи сәсләнән, һәтта гејри-дәгиг көрүнән бүтүн фикирләринин, чүмләләринин үзәриндән гәләм чәкмәк, онлардан тамам узаглашмаг, 40-чы илләр әдәбијјатшүнаслығынын бүтүн идеја әламәтләриндән имтина етмәк чәтин иди. Онларда мүәјјән елми мәрһәләнин мөһүрү, тохунулмазлығы вар иди. Буна көрә чалышдым ки, көһнә тәдгигатдан бә'зи һиссләр, дүшүнчәләр, һәтта сәһифәләр, сәтрләр — бу күн нә гәдәр парадоксал көрүнсә дә кәнчлијин еһтирасы, хатирәси кими јени әсәрдә дә өзүнә јер тапсын. Бунсуз вахты илә көрүлән иш өз илкинлијини, о заманки тазә-тәрлијини итирә биләрди. Белә мәзмунда апарылан јарадычылыг иши кечилмиш мәрһәлә илә јени мәрһәлә арасында мүәјјән әлагә јаратмаг, ики ајры-ајры дөврләрин мәһсулу арасында елми фикир көрпүсү јаратмаг үчүн дә лазым иди.

Охучулара тәгдим олунан Сәһһәт һаггында јени әсәр белә мүрәккәб јарадычылыг просесиндә јазылмышдыр, заманынын габагчыл, ајыг, мәдәни, халг талејини дүшүнән, вәтәнпәрвәр вә вәтәндаш шаиринин һәгиги сурәтини јаратмаг мәгсәдини изләмишдир.

ҺӘЈАТЫ

«МӘСЛӘКИМ—ТӘРЧҮМЕЈИ—ҺАЛЫМДЫР»

Аббас Сәһһәт бу сөзләри јазанда өмрүнүн јарыдан чохуну јашамыш, јарадычылығынын ән мәһсулдар, ән камил дөврүнә гәдәм гојмушду. Бу поетик е'тирафын, мүгәддәс әдәби андын, шаир вә вәтәндаш бәјанатынын мүәллифи артыг мәшһур бир әдәби хадим, ше'рләри дилләр әзбәри олан бир сәнәткар иди. Сәһһәт тәрчүмеји-һалынын чох мүһүм бир хүсусијјәти көз габағында иди: онун һәјат јолу илә сәнәт јолу арасындакы мөһкәм әлагә вә аһәнкдарлыг! Вәтәндаш Сәһһәтлә шаир Сәһһәт һәмишә бир әмәлә, бир гајәјә хидмәт едирди. Одур ки, онун гыса, шаир вә вәтәндаш тәрчүмеји-һалы һәгигәтән мәсләкинин, идеалларынын бир ајнасына чеврилмишди. Сәһһәт— артыг бәдии сөзлә әмәлин, сәнәтлә идеалын бирлијинин рәмзи, сәнәткар шәхсијјәтинин тамлығыны нүмајиш етдирән парлаг бир нүмунә иди.

Шишә чәксәз дә дирирјкән әтими,
Атмарам мән вәтәну милләтими —

— дејән шаир һәјатында да, сәнәтиндә дә ејни идеалын, ејни мәгсәдин јолчусу, фәдаиси олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, бу мисралар Сәһһәтин «Тәрчүмеји-һалым...» адландырдығы ше'риндәндир. Һәмин әсәриндә шаир јазыр ки, ағзы од сачан, вүчуду алышан, дахили вулкан кими пүскүрән сәнәт адамыдыр; көнлү исә әмәлләрлә, арзуларла долудур, фикирләри дәрјалар гәдәр дәрин, нијјәтләри бөјүкдүр. Анчаг заманә онун әл-голуну бағламыш, «нәфәси ганлы әлләрлә тыханмышдыр», «ады Сәһһәткән өзү хәстә олмушдур». Авамлар ону «һүлүлү» — дејә лаға гојур, даша басырлар. Лакин шаир тәслим олмаг фикриндә дејил, өләнә гәдәр, әтини шишә чәксәләр белә өз мәсләкиндән, али нијјәтләриндән дөнмәјәчәјини е'лан едиб дејир:

Мәсләким—тәрчүмеји-һалымдыр.

Шаирин һәјат јолу бу сөзләрин һәгигәт олдуғуну тәсдиг едир.

* * *

А. Сәһһәтин өмүрлүјүнү ишыгландыран вә бу саһәдәки бир сыра думанлы вә мүбаһисәли мәсәләләри ајдынлашдыран мәнбәләр аз дејилдир.

Доғрудур, һазырда шаирин һәјатына даир өзү тәрәфиндән гәләмә алынмыш һеч бир сәнәд әлдә јохдур. 1914-чү илдә А. Шаигин хаһиши илә јаздығы тәрчүмеји-һал исә һәләлик тапылмамышдыр. А. Шаиг бу барәдә јазыр: «Мәним хүсуси сифаришим вә хаһишим үзрә Сәһһәт өз тәрчүмеји-һалыны дөрд бөјүк сәһифәдә јазыб көндәрмишди. Мән бу гијмәтли материалдан истифадә етмәмиш Салман Мүмтаз ону мәндән истәјиб апарды». Анчаг Сәһһәтин бә'зи мәгалә, мәктуб вә ше'рләриндә вердији өтәри, гыса биографик мә'лумат бу бошлуғу гисмән долдурур вә шаирин һәјатыны өјрәнмәк ишиндә ән е'тибарлы мәнбәләр сајылыр.

Сәһһәтин һәјатына даир бир сыра әсас һадисәләри әһатә едән мәнбәләрдән бири дәрсликләрдә вә онун бәдии әсәрләринә мүгәддимә кими верилән тәрчүмеји-һаллардыр. Шаирин һәјат јолуну ишыгландыран илк дәрслик А. Шаигин «Күлзар»ыдыр (1912). Бурадакы тәрчүмеји-һал шаирин өзүнүн вердији мә'лумат әсасында јазылмышдыр. Дәрслик мүәллифи 1909-чу илдә, «Күлзар»ы тәртиб етдији заман Бакыда Сәһһәтлә көрүшмүш вә һәмин тәрчүмеји-һалы да онун сөјләдикләри әсасында јазмышдыр. Шамахы реални мәктәбиндә шаирин тәләбәси олан проф. Әмин Әфәндијев сөјләјир ки, мүәллиминин ән чох фајдаландығы вә ишләтдији дәрслик «Күлзар» иди. А. Шаиг сонракы дәрсликләриндә дә һәмин тәрчүмеји-һалы бә'зи әлавәләрлә нәшр етмишдир (Милли гираәт китабы, 1922; Түрк әдәбијјаты, 1924; Гираәт китабы, 1924). Бу замандан сонра Сәһһәтин тәрчүмеји-һалыны јазан мүәллифләр әсасән бу дәрсликдә көстәрилән һадисә вә мә'луматлары ејнилә сахламышлар.

Әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын Республика Әлјазмалары фондунда сахланан ики сәнәди дә шаирин һәјатына ишыг салан мәнбәләр кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Бунлардан бири Сәһһәт әсәрләринин 1935-чи ил нәшри һаггында јазылмыш «Аббас Сәһһәт китабынын нөгсанлары» адлы тәнгиди гејдләрдән ибарәтдир. Икинчиси исә шаирин һәјат вә јарадычылығына даир

зәнкин јени мә'лумат верән хатирәдир. Һәр ики сәнәдлә танышлыг көстәрир ки, онлар конкрет, дәгиг фактик мә'лумат әсасында јазылмышлар. Көрүнүр, һәмин сәнәдләр Сәһһәтин А. Шаигә көндәрдији вә Салман Мүмтазда галан дөрд сәһифәлик тәрчүмеји-һал әсасында јазылмышлар. Тәәссүф ки, алимин Республика Әлјазмалары Фондуна верилән шәхси архивиндә бу тәрчүмеји-һал тапылмамышдыр.

А. Сәһһәтин тәрчүмеји-һалынын өјрәнилмәсиндә истифадә олунан мәнбәләрдән бири дә јазылы вә шифаһи хатирәләрдир. Шаирин гәләм јолдашлары, тәләбәләри, гоһумлары тәрәфиндән јазылан вә сөјләнән бу хатирәләр онун ушаглығы, тәһсили, Ирандакы һәјаты, сәјаһәти, ичтимаи-сијаси вә әдәби фәалијјәти, шәхсијјәти барәдә зәнкин материал верир. Һәлә 40-чы илләрин орталарында Бакы, Шамахы, Галагајын (Индики Сабирабад), Кәнчә шәһәрләриндә јашајан шаирин мүасирләри Абдулла Шаиг, Чәмо Чәбрајылбәјли, Фатма ханым Оручәлијева, Әбүлгасим Әминзадә, Баба Күләһмәдов моллаханада бирликдә охудуғу Һачы Шәмсәддин Исмајылов, гардашы арвады Сәкинә ханым Абидова, оғуллуғу, дајысы оғлу Бөјүкаға Меһдизадә, Сабирин гардашы оғлу Зејналабдин Таһирзадә, Сабирин оғлу М. С. Таһирли, Шамахы реалны мәктәбиндә дәрс дедији тәләбәләриндән Әмин Әфәндијев, Исмајыл Һәгги Вејсов, Рәмзи Јузбашов Мәммәдәмин Әфәнди вә башгаларындан топладығымыз хатирәләр бизә Сәһһәтин илк елми тәрчүмеји-һалыны јазмаға имкан вермишдир.

«ӨЛҮ ШӘҺӘР»ИН САРЫТОРПАГ МӘҺӘЛЛӘСИНДӘ

Аббасгулу Меһдизадә Сәһһәт 1874-чү илдә Шамахынын Сарыторпаг мәһәлләсиндә јохсул бир руһани аиләсиндә доғулмушдур.

Шаирин доғулдуғу аилә ағыр бир күзәран кечирирмиш. Мәктәбдарлыг едән атасы Молла Әлиаббасын азачыг кәлири вә Шамахыда мәрсијәхан кими танынан анасы Сејид Ругијјәнин газанчы бу аиләни еһтијачдан хилас едә билмәмишди.

Сарыторпаг мәһәлләсиндә ачдығы моллаханада дәрс дејән Әлиаббас әдәбијјатла да марагланыр вә «Әтшан»

тәхәллүсү илә ше'рләр јазырды. Бир дәфә јахын достларындан биринин арвады неһрәдә јағ чыхара билмәмәсиндән шикајәтләниб Әлиаббасдан дуа јазмағы хаһиш етдикдә, о, дуа јериндә ашағыдакы сәтирләри јазыб вермишди:

Анам-бачым ханым аға,
Дуа јазмаг нејләр јаға?
Сән өзүнү бәрк бас јерә,
Отур неһрә чалхамаға.

Аббасгулунун анасы Сејид Ругијјә дә ше'р аләминә биканә дејилди. О, Шамахыда танынмыш, мәчлисләрә тез-тез дә'вәт олунан мәрсијәханлардан иди.

Балача Аббасгулу ше'рә, сәнәтә јахын, анчаг мөвһуматын көк салдығы аиләдә бој атыб бөјүјүр, ону әһатә едән мүһит ушаглыг һафизәсиндә, тәбиәтиндә силинмәз изләр бурахырды. Аббасгулу илк тәһсилини дә о заман Шамахыда јеничә ачылмыш «үсули-чәдид» мәктәбиндә ала билмәмишди. Атасы ону өз мәһәллә моллаханасында охутмушду. 1881-чи илдә, једди јашында икән тәһсилә башлајан Аббасгулу бир нечә ил әрзиндә әрәб вә фарс дилләрини өјрәнир, гур'аны баша чыхыр, «Күлүстан»ы охујур.

Аббасгулу ушаглыгдан өз ағлы вә зирәклијилә диггәти чәлб едәр, кәскин вә ити һафизәсилә һамыны һејрәтдә гојарды. Шаирин өз сағлығында јазылмыш тәрчүмејиһалындан мә'лум олур ки, о «кичик икән нәһајәт дәрәчәдә гүввеји-һафизәјә малик имиш. Белә ки, һәр бир ше'ри бир кәрә охудугда хатырлармыш».

Һәлә о заманлар Сәһһәт Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјаты илә марагланыр, Фирдөвси, Сә'ди, Низами, Фүзули кими классикләрин Шамахыда чох јајылан диванларыны мүталиә едирди.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда реалист-маарифчи әдәбијјатла јанашы, нүмајәндәләри әсасән гәзәл-гәсидә жанрларында, ән'әнәви «күл-бүлбүл», «ашиг-мә'шугә» мөвзусунда јазан шаирләрдән ибарәт олан епигончу-формалист ше'р чәрәјаны да јашамагда иди. Мүасири М. Ә. Сабир кими, Сәһһәт дә әдәби јарадычылығa һәмин ше'рин тә'сирилә башламыш вә илк әсәрләрини 1890-чы илләрдә јазмышдыр.

30 мај 1859-чу илдә чох күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә губернија мәркәзинин Шамахыдан Бакыја көчүрүлмәсилә әлагәдар олараг Шамахы өз әввәлки әһәмијјәтини итирмәјә башламыш вә ади бир гәза шәһәринә чеврилмишди.

Доғрудур, Азәрбајчандан кечиб кедән әсас тичарәт јоллары үзәриндә јерләшән Шамахы бир тичарәт шәһәри кими өз мөвгејини тамамилә итирмәмишди; бурада һәлә нүфузлу тачирләр јашајыр, Русија илә тичарәт әлагәсини давам етдирирдиләр. XIX әсрин ахырларында Шамахыда үзүмчүлүк, бағчылыг, һејвандарлыг чох инкишаф едән саһәләрдән иди. 50—60-чы илләрдә Азәрбајчанда истеһсал едилән ипәјин бөјүк бир һиссәсини Шамахы верирди. Бурада ипәкәјричи вә ипәктохујан фабрикләр варды.

Бүтүн бунларла јанашы, Шамахынын дәмир јолу вә су јолларындан кәнарда олмасы онун јени шәраитдә бир мәдәнијјәт мәркәзи кими өз әввәлки мөвгејини сахламасына имкан вермирди. Русијада, Бакы вә Тифлис кими мәркәзләрдә баш верән мәдәни јениликләр Шамахыја чох кеч чатыр, бә'зән дә һеч чатмырды. Бу исә башга Азәрбајчан гәзалары кими Шамахыја да әдәби јениликләрин тә'сир көстәрмәси имканларыны мәһдудлашдырыр, әдәби һәјатын мүасирләшмәси просесини ләнкидирди. Русија илә сых әлагәјә кирән вә мәдәнијјәт мәркәзләри кими сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан Бакы вә Тифлис шәһәрләрилә онун ајаглашмасыны чәтинләшдирирди. Беләликлә, Шәргин сәнәт мәркәзләриндән бири, Хаганинин, Нәсиминин, Баһарын вәтәни Шамахы мүһафизәкарларын, көһнәпәрәстләрин мејдан охудуғу, феодал әлагәләрин, мөвһуматын һөкм сүрдүјү бир шәһәр олараг галмагда иди. Шаирин өз тәсвириндә дә Шамахынын 1901-чи ил зәлзәләсиндән сонракы мәнзәрәси белә иди, «өлү шәһәр» тимсалында:

Ким бахарса һачаг бизим шәһәрә,
Бир мәзарлыг кими кәләр нәзәрә.
Нә курулту, нә күј, нә сәс вардыр,
Бир нечә руһсуз гәфәс вардыр.
Дириликдән әсәр әламәти јох,
Һәшири вар, шуриши-гијамәти јох.
Гарадыр халгынын күнүз дә күнү,
Говушубдур булудлара түтүнү.
Бихәбәр елмү фәнни-дүнјадән,
Мүфтәхир ихтилафи-бичадән.

Гопса аләмдә шуриши-мәһшәр,
Өлү тәк онлара һеч етмәз әсәр.
Диридирләр әкәрчи сурәтдә,
Өлүдүрләр, вәли, һәгигәтдә.

Чаван јашларында еһтирасла гәләмә сарылан Аббасгулу белә бир шәраитдә вә мүһитдә јарадычылыға башламышды.

Шаирин илк дәфә охујуб өјрәндији әсәрләр Шәрг ше'ри нүмунәләри олмушдур. О, көзүнү ачыб бу әсәрләрлә тәрбијәләнмиш вә илк ше'рләрини дә бу әдәбијјатын руһунда јазмышдыр. Мүасирләри Сабир вә Тәрраһла бирликдә «бәдиһәкулуг» етмәләри, Азәрбајчан вә фарс дилләриндә гәзәл, гәсидә јазыб-охумалары һаггында шаирин өзүнүн вердији мә'луматдан, хүсусилә әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәнзум мәктубундан ајдын олур ки, һәлә 1905-чи илләрә гәдәр өз әсәрләрини «көһнә ше'р» тә'сирилә јазмышдыр. Илк ше'рләриндә бир о гәдәр дә мүвәффәг олмајан кәнч Сәһһәт Шамахы шаирләриндән Сабитин* көмәјилә бәдии сөз үзәриндә даһа диггәтлә ишләмәјә башлајыр, јарадычылығын сирләрини өјрәнмәјә чалышыр.

ЈОЛЛАР, ШӘҺӘРЛӘР, «ТАРМАР ОЛМУШ» ИРАН

Атасы Аббасгулуну руһани етмәк арзусунда олуб, бу мәгсәдлә дә ону Мәшһәдә көндәрмәк истәјирди. Мүәллими Сабит дә она «елмини дәринләшдирмәк» үчүн атасынын тәклифини гәбул етмәсини мәсләһәт көрүрдү. Әдәбијјата дәрин һәвәс көстәрән, бу саһәдә гәләмини азчох сынамыш олан зәкалы кәнч, руһани олмаг истәмәсә дә, тәһсилдән галмамаг үчүн бу мәсләһәти гәбул едир. 1894-чү илин әввәлләриндә ијирми јашлы Аббасгулу тәһсилини давам етдирмәк мәгсәдилә Мәшһәдә јола дүшүр.

* Шаир Һачы Чаббар Сабит тәһсилини Иранда алыб, узун заман орада јашамыш, Шамахыја гајытдыгдан сонра тичарәтлә мәшғул олмушдур. Дини тәһсил алмасына бахмајараг, Сабит Шәрг поезијасынын хүсусијјәтләрини дәриндән билир, Фүзули ше'ринин тә'сирилә гәзәлләр јазырды. 1900-чү илдә Бәһа әгидәсинә мәнсуб бир шәхслә јахынлыг етдији үчүн јерли руһаниләрин һүчумуна мә'руз галмыш вә һәмин илдә Ирана кетмишдир.

XIX әсрин сонларында Азәрбајчанда тә'лим-тәрбијә ишләриндә әсас ики тәмајүл варды. Бунлардан бири кәнч нәслин тәһсилини дини истигамәтә јөнәлтмәк мејли иди. Бу тәмајүлүн тәрәфдарлары өзләри кими өвладларыны да ислам дининин итаәткар бәндәси кими јетишдирмәк, дин хадими кими көрмәк истәјирдиләр. Икинчи тәмајүлүн тәрәфдарлары исә өз өвладларыны јени-јени ачылмаға башлајан «үсули-чәдид» вә «рус-татар» мәктәбләриндә охутмаға чан атыр, онларын јени мәдәнијјәтә јијәләниб, дөврүн габагчыл адамларындан олмаларыны арзулајырдылар. Бу тәмајүлүн тәрәфдарлары сајча нисбәтән аз олсалар да, онлар өз фәалијјәтләриндә даһа артыг фәдакарлыг вә гәтијјәт көстәрирдиләр.

Аббасгулунун атасы Әлиаббас биринчи тәмајүлүн тәрәфдарларындан олуб, оғлунун дини тәһсил алмасына чалышырды.

Шаирин Иранда кечирдији илләр, онун тәрчүмеји-һалынын ән думанлы дөврүдүр. Әлдә олан мәнбәләрдән өјрәнирик ки, 20 јашлы Аббасгулу әввәлчә Мәшһәддә Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охујур. 1894-чү илин ахырларында Шамахыја, атасына јаздығы мәктубда билдирирди ки, бурадакы тәһсили ону тә'мин етмәдији үчүн Теһрана тибби тәһсил алмаға кетмәк фикриндәдир.

Гәрар гәти иди. Һәтта атасынын јаздығы е'тираз чавабы да чаван шаири фикриндән дөндәрә билмир. Атасы өз мәктубунда оғлуна тәһсилини давам етдирмәји, јохса көндәрдији хәрчлији вә тәдрис һаггыны кәсәчәјини хәбәр верирди. Бунларын һеч бири тибб вә тәбиәт елмләринә чан атан, дөврүнүн ачыг көзлү зијалысы олмаг истәјән кәнчи горхутмур; 1894-чү илин ахырларында о, Теһрана көчүр.

Теһранда Сәһһәт атасынын јахын достларындан биринин көмәјилә Теһран дарүлфүнунун тибб шө'бәсинә дахил олур. «Мәдрәсеји-низамијјеји-Јасиријјә» адланан вә мүхтәлиф елмләрин тәдрис олундуғу бу дарүлфүнун 1850-чи илдән сонра тә'сис едилмишди. Бурада «Франсадан кәлмиш алимләр вә Иранын көркәмли мүәллимләри»[1] дәрс дејирдиләр. Әсас ихтисас дәрсләри франсыз дилиндә кечилирди. Сәһһәтин Теһранда франсыз дилини мүкәммәл өјрәнмәси вә франсыз әдәбијјаты илә марагланмасы да бурадакы тәһсиллә әлагәдар ол-

[1] Рзагулухан Һидајәт. Фәрһәнки-әнчүмәнараји-Насири, Теһран, һичри 1288, сәһ. 3.

мушдур. Һәмин факты әлдә етдијимиз бир архив сәнәди дә тәсдиг едир. Шаир Шамахы реалны мәктәбинин директоруна көндәрдији әризәдә көстәрирди ки, о, Теһран али мәктәбиндә охудуғу заман франсыз, фарс, түрк-татар (јә'ни Азәрбајҹан) вә әрәб дилләрини дә өјрәнмишдир. Лакин бу дарүлфүнунун тәдрис, тә'лим вә тәрбијә ишләриндә чох ибтидаилик варды. Алты ил тибб факүлтәсиндә охујан вә һәким һазырланан тәләбәләрлә тәҹрүби мәшғәләләр апарылмырды, чүнки шәриәт мејидин тәшриһ едилмәсинә јол вермирди. Дарүлфүнунда нә тәдрис програмлары, нә дә тәләбәләр үчүн лазыми дәрсликләр варды. 1910-ҹу илдә «Зәнбур» журналында чап олунан бир фелјетонда бу вәзијјәт сатирик шәкилдә белә тәсвир едилир: «Инди кәләк сөз үстүнә. Бу дарүлфүнуну-на фалшивә демирик, бәлкә оранын шакирдләри биздән инчијәр. Амма Авропа дарүлфүнунларынын тәглидини демәјә мәҹбуруг. Мәсәлән: мә'лумдур ки, Авропа дарүлфүнунларында әнваи-әгсам мүхтәлиф елмләр охунур. Һәмчинин бу дарүлфүнунда... чох мүхтәлиф дәрсләр охунур. Бири Франса дилинин әлифбасыны охујур, бири грамматикасыны, бири ҹоғрафија, бири елм, бири әрәби, о бири фарси охујур. Фәгәт буранын ики мәзијјәти вар ки, дүнјанын һеч бир дарүлфүнунларында тапылмаз. Бири будур ки, шакирдләр һәр синнидә вә либасда олса, гәбул олунур. Мәсәлән, 6 јашында әлифба охујан да вар, 40 јашында фирәнк дили охујан да вар; әммамә гојан да вар, сырф ала-франка да вар. Икинҹиси одур ки, һәр кәс һәр дилдән вә һәр китабдан хаһиш етсә охујур. Дарүлфүнун өзү мәхсусән бир китаб, ја бир програм мүәјјән етмәјиб. Јашасын белә дарүлфүнун!»

Үмумијјәтлә, Теһран дарүлфүнуну бир дарүлфүнундан даһа чох, мәһдуд Шәрг мәдрәсәләринә охшајырды. Бу мәһдудијјәтләр, шүбһәсиз, бурада охумуш Сәһһәттин дә тәһсилинин кејфијјәтинә тә'сир көстәрмишди.

1898-чи илдә шаир Иранын мәшһур мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Шираза кедир. Бурада о, Сә'динин, Һафизин мәзарларыны зијарәт едир, сәјаһәтдән алдығы тәәссүратла «Шејх Сә'ди» вә «Хаҹә Һафиз» ше'рләрини јазыр. Шаирин һәлә Теһранда тәһсил алдығы илләрдә бәдии јарадыҹылыгла мәшғул олдуғуну көстәрән бу ше'рләрдә сәнәт дүһаларына бөјүк мәһәббәтлә јанашы Шәргдәки дурғунлуг вә биканәлијә, эталәт вә керилијә гаршы е'тираз да өз ифадәсини тапмышды. Анҹаг бунлар Сәһһәтин тәһсил илләриндәки јарадыҹылығынын јеканә нү-

мунәләри дејилди. Һәмин дөврдә кәнҹ Сәһһәт франсыз шаири Лафонтенин бә'зи тәмсилләрини дә орижиналдан Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмишди. Бунлар шаирә сонралар бөјүк шөһрәт кәтирән бәдии тәрҹүмәләрин илк нүмунәләри иди.

Јени әсрин биринҹи или Сәһһәт тәһсилини баша вурараг һәкимлик диплому алыр. Лакин онун вәтәнә гајытмаг арзусу баш тутмур.

Сәһһәт чалышганлығы вә исте'дады, елми вә нәзакәтилә јолдашлары, мүәллимләри, еләҹә дә дарүлфүнун мүдири јанында һөрмәт газанмыш, өзүнү мә'луматлы бир кәнҹ һәким кими таныда билмишди. Одур ки, мүәјјән бир иш үчүн Теһрана кәлмиш Гашгај ханы Зәрғамүс-Сәлтәнә өзү илә бәрабәр апармаг мәгсәдилә дарүлфүнунун мүдириндән савадлы бир һәким истәдикдә, мүдир ону тә'рифлә хана тәгдим етмишди. Беләликлә, Сәһһәт 1900-ҹү илин ахырларында ханла бирликдә түркдилли Гашгај тајфалары ичинә кетмәли олмушду[1].

Бир илә јахын ханын сарајында һәкимлик едән Сәһһәт ханла онун арасында баш верән бир тибби мүбаһисә нәтиҹәсиндә дөјдүрүлүр. Надан вә ҹаһил хандан өз хидмәтинин «мүкафатыны» алан, тәһгир олунмуш кәнҹ һәким артыг орада гала билмәјиб, 1901-чи илдә доғма јурдуна — Шамахыја гајытмалы олур*.

Тәһсил илләриндә Сәһһәтин Франсаја — Парисә кет-

[1] «Аббас Сәһһәт», «Вәтән уғрунда» журналы, 1944, № 6, сәһ. 51. А. Сәһһәтин Зәрғамүс-Сәлтәнә илә нечә вә һарада растлашмасындан бәһс олунаркән бир сәнәддә көстәрилир ки, шаир «наиблик рүтбәси илә јурдуна дөнәркән Шираза уғрајыр. Орада Гашгај ханы Зәрғамүс-Сәлтәнәнин нәзәрини ҹәлб едир». Әлдә олан башга мәнбәләр бу дејиләнләри тәсдиг етмир. Шаирин «Сыныг саз»да «Шејх Сә'ди» ше'ринә јаздығы гејддән ајдын олур ки, Шираза о һиҹри 1316-ҹы илдә (1898) кетмишдир. Онун 1900-ҹү илдә икинҹи дәфә Ширазда олмасыны тәсдигләјән һеч бир сәнәд јохдур. Һәм дә Шамахыја гајыдаркән Сәһһәтин тамамилә әкс истигамәтә: Иранын ҹәнубуна доғру јолланмасы һеч ҹүр инандырыҹы көрсәнмир. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Мәдрәсеји-низамијјеји-Насиријјә»ни битирән тәләбәләр өзбашына бурахылмыр, мүдиријјәт тәрәфиндән мүхтәлиф әјаләтләрә тә'јин олунурдулар. Чүнки мәдрәсә гисмән һәрби хассә дашыјыр, мә'зунлара һәкимлик шәһадәтнамәси илә бирликдә наиблик рүтбәси дә верилирди. Одур ки, Сәһһәтин мәдрәсәни битирдикдән сонра һеч бир јерә тә'јин олунмадан Шираза кәлмәси, тәсадүфән орада Зәрғамүс-Сәлтәнә илә растлашмасы һәгигәтә бәнзәмир.

* Бә'зи мәнбәләрдә Сәһһәтин Шамахыја гајытмасы тарихи 1900-ҹү ил көстәрилир. Лакин 1894-ҹү илдән сонра бир ил Мәшһәддә, алты ил Теһранда охудуғуну вә бир нечә ај Зәрғамүс-Сәлтәнәнин сарајында һәкимлик етдијини нәзәрә алсаг, бу тарихин 1901-чи ил олдуғуну гәти сөјләмәк олар.

мәси һаггында мә'лумат верән сәнәд вә хатирәләр дә вардыр. Чаван һәкимин Парисдә олмасыны С. Мүмтаз белә нағыл едир: «Сәһһәт 16 јашында Ирана әзимәт едиб Теһранда көһнә үсул илә тибб елмини охујубдур. Сонра орада Мирзә Абдулла адлы Фирәнкистанда тәһсил етмиш бир профессора тәсадүф едиб онун тәшвиги илә Теһранда олан Насиријјә мәктәбинә дахил олмушдур. Орада тәһсил етмишдир. Сәһһәт мәзкур мәдрәсәнин клиникасында ишләдији вахт ораја һүлаки нәслиндән бир чаван хан кәлиб өз көзләрини мүаличә етдирир. Сонра һәмин чаван хан Парисә кетмәли олур... О да Парисә кедәндә көзләринә гуллуг еләмәк үчүн өз јанынча бир нәфәр апармалы имиш. Профессор Мирзә Абдулланын мә'руфлуғу илә һәмин хан Сәһһәти өзү илә бәрабәр Парисә апарыр. Хан орада бир иләчән мүаличә илә мәшғул олур. Мәрһум Сәһһәт дә Парис хәстәханаларынын бириндә тәчрүбәсини артырмаг үчүн чалышмаға давам едир. Һәмин хан гајытдығы вахтда Сәһһәт дәхи гајыдыб кәлиб Ирана».

Сәһһәтин Франсада — Парисдә олмасыны шаирин шакирдләри проф. Әмин Әфәндијев вә доктор Исмајыл Һәгги Вејсов да бу сәтирләрин мүәллифинә сөјләдикләри хатирәләриндә тәсдиг етмишләр. Сәһһәт аиләсинә чох јахын олан Һ. Вејсов сөјләјирди ки, «Теһранда тәһсилини икмал етдикдән сонра хәстәлијини мүаличә етдирмәк үчүн Парисә кедән бир ханын јанында гуллуға кирир вә хан ону мүшајиәтчи сифәтилә өзү илә апарыр. Сағалдыгдан сонра мадди вәзијјәти ағырлашан хан Сәһһәти вәзифәсиндән азад едир вә о һагг-һесабыны алараг Парисдән тәнһа кери гајыдыр». Әмин Әфәндијев дә «Дејиләнләрә көрә Сәһһәт Франсада да олмушдур» — дејир. Лакин шаирин нә өзү, нә дә башга мүасирләри бу барәдә сөһбәт ачмамышлар...

...Једди иллик тәһсил мүддәти архада галмышдыр; сәрт һәјатла, кериликлә, истисмарын ағыр сәһнәләри илә гаршылашмыш илк һәјат тәчрүбәси, өмрүн илк сарсынтылары; Мәшһәд, Теһран, Шираз, Исфаһан шәһәрләри; чохлу инсан талеји; учсуз-бучагсыз јоллар, сајсыз-һесабсыз дини абидәләр... Бүтүн бунлар тәбиәт е'тибары илә чох һәссас олан Сәһһәтин гәлбинә, хәјалына әбәдилик чөкмүш, һәјат һаггында онда мүәјјән гәнаәт доғурмушду. Һеч шүбһәсиз, һәмин тәәссүратын тәлгин етдији ачыначаглы һәјат һәгигәти шаирин үрәјиндәки саф дујғулары дилә кәтирмиш вә һәмин ишыглы арзулар наминә — тәрәгги, маариф, билик наминә онун мүбаризә апармаг

әзмини гүввәтләндирмиш, ән башлычасы исә белә бир мүбаризә үчүн кифајәт едән мә'нәви һазырлығын әсасы гојулмушду.

Иран һәјаты шаирин мүхтәлиф тарихи мәнбәләр әсасында хәјалында јаратдығы бу классик Шәрг дөвләти һаггындакы тәсәввүрләрини дә алт-үст етмишди. Бурада артыг «пејмани-фәрһәнк» заманындакы асајиш вә әмин-аманлыг әвәзинә һәрч-мәрчлик, әдаләт вә һагганијјәт јеринә истибдад, Чәмшид вә Нуширәван дөврләринин әфсанәви сәадәти мүгабилиндә ачлыг вә сәфаләт һөкм сүрүрдү, адил Хосровлары өз мәнафеләрини күдән, һеч бир дөвләт вә инзибатчылыг габилијјәтләрилә фәргләнмәјән Нәсрәддин вә Мүзәффәрәддин кими тиран шаһлар әвәз едирдиләр. Иран шаирин нәзәриндә беләчә «өз кечмиш дәбдәбә вә тәнтәнәсини итирмиш» өлкә кими — керидә галмыш феодал мүнасибәтләри өлкәси кими чанланмышды.

Мәкәр бу көрүшләр мүасир Ираны онун кечмиши илә мүгајисә едән вә Шәргин бу типик өлкәсиндәки кериликјә, истибдада әнчам чәкмәк арзусу илә јашајан М. Ф. Ахундовун ашағыдакы фикирләрилә сәсләшмирдими? Өз дәрсләриндә тез-тез һаггында сөһбәт ачдығы бөјүк философун, драматургун мөвгеји илә Сәһһәтин тарихә мүнасибәти арасында ганунаујғун бир варислијин мөвчудлуғуну тәсдиг етмирдими? М. Ф. Ахундов: «һејф сәнә еј Иран, һаны бу дөвләт, һаны бу шөвкәт, һаны бу сәадәт?.. Сәнин торпағын харабдыр вә әһлин надандыр вә сивилизасиони-чәһандан бихәбәрдир вә азадијјәтдән мәһрумдур вә падшаһын деспотдур...»—дејирди. Сәһһәт дә беләчә 1905-чи илдә А. Шаигә јаздығы мәнзум мәктубунда ибн Хәлдунлар, ибнәр-Рүштләр, ибн Синалар, Фирдөвсиләр әјјамыны хатырладыр, «һаны о күнләр, о заманлар» — деје Шәргин мүасир вәзијјәтинә ачыјырды:

Һаны Фаруги-мүәззәм, һаны ол әзми-гәвим—
Ки, кәрамәт илә галиб ола әшрарә вәтән?..
Һаны Бағдад күтубханәси, Һарун дөврү—
Ки, тәвәффүг едә ислам илә Күффарә вәтән?
Ибн-Хәлдун, һачы Әлламә, һаны ибнәр-Рүшт?
Фәхри-Рази һаны разын дејә ол јарә вәтән.
Ибн-Сина һаны, Сәдра һаны, Фирдөвси һаны—
Ки, мүбаһәт едә бу әсрдә онлара вәтән?

Шаир һәлә бир нечә ил әввәл—1898-чи илдә Иранын бөјүк сәнәткарлары Һафиз илә Сә'динин мәгбәрәләри башында мәһз белә бир тәәссүф һисси кечирмиш, һәр ики даһијә һәср етдији мәнзумәсиндә ше'рә, сәнәтә гијмәт гоја билмәјән вә гәфләт јухусунда олан иранлыларын һалына ачымыш, вахтилә «дилгуша», инди исә «тармар олмуш» Иранын вәзијјәтини үрәк јанғысы илә гәләмә алмышды.

Көһнә зеһнијјәт вә һәјат тәрзини мүдафиә едән, Сејидәзимләри тәкфир вә тәһдид едән, Сабирләри вәрәмләдән Шамахы мүртәчеләри вәтәнинә дөнән кәнч шаири дә «арзу олунмајан гонаг» кими гаршылајырлар. Ахундлуғу бурахыб һәким олмасы, дин вә шәриәтә е'тинасызлығы мүһафизәкар даирәләрдә Сәһһәтә гаршы дүшмән мүнасибәт јаратмышды. Одур ки, шаир бир мүддәт өз вәтәниндә ағыр күнләр кечирир; Теһран дарүлфүнунун диплому илә Русија торпағында һәкимлик етмәјә ихтијары олмадығы үчүн ишсиз галыр; бир мүддәт ону чох да һәрарәтлә гаршыламајан атасынын вә саатсазлыг едән кичик гардашы Мәһәммәд Рзанын мадди көмәјилә јашамаға башлајыр...

Шаирин 25 јашы тамам олур. Әлаббасын Сарыторпаг мәһәлләсиндә кичик евиндәки тәм-тәрагсыз тој ики чаванын — Аббасгулу илә дајысы Мир Әләкбәрин гызы Сәкинә ханымла аиләсинин әсасыны гојур. Лакин бу илк аилә һәјаты узун сүрмүр. Хасијјәтләринин ујушмамасы вә гадынын јүнкүл тәбиәти тезликлә онларын ајрылмасына сәбәб олур. Бир илдән аз давам едән илк аилә һәјатындан сонра 1902-чи илдә шаир Солтан Нисә адлы ади аиләдән олан бир гызла евләнир. Солтан Нисә касыб вә савадсыз иди. Анчаг сәмими, хошрәфтар вә мә'нән зәнкин бир гадын олдуғундан тезликлә шаирин һәссас, гајғыкеш достуна чеврилир. О, Сәһһәтин көмәји илә аз заман ичәрисиндә савад өјрәнир, шаирин әсәрләринә мараг көстәриб охумаға башлајыр.

Сәһһәтин Шамахыда кечирдији тәнһа һәјат чох давам етмир. Вәтәнә, халга хидмәт арзусу илә алышыб-јанан Аббасгулу тез өзүнә һәмфикирләр дә тапыр. Бу заман артыг сәјаһәтдән гајытмыш Сабир Шамахыда бәрбәшик олмушду. Ағалибәј Насеһ, Мәһәммәд Тәрраһ кими мәдәнијјәтә мејл көстәрән шаирләр јазыб-јарадыр, Шамахы зијалыларынын габагчылларындан сајылырдылар. Фикир вә мәгсәд јахынлығы бу сәнәт достларыны бирләшдирир. Чох чәкмәдән онларын араларында сәмими бир достлуғун әсасы гојулур, јарадычылыг әлагәләрини кенишләндирмәк үчүн имканлар јаранып. Һәмин күнләри хатырлајараг шаир сонралар јазырды ки, Сабир «1901-чи илдә ики нәфәр өзүнә һәммәсләк шаир вә мүсаһиб тапыр: Аббас Сәһһәт вә Мәһәммәд Тәрраһла таныш олур. Бикар вахтларда бир јерә чәм олуб, бәдиһәкулуг вә фарси, түрки гәсидә вә гәзәл охумагла имрари-вахт едәрләрмиш».

«БӨЈЛӘ МӨВСҮМДӘЈАТАН КИМСӘЛӘРӘ АР ОЛСУН!»

XX әсрин әввәлләриндә Сәһһәтин кениш ичтимаи, әдәби, педагожи фәалијјәт дөврү башлајыр, һәјат өзү, чәмијјәтин гаршысында дуран вәзифәләр шаирин фәалијјәтинин характерини тә'јин едирди. Бәлкә Сәһһәт елә анчаг поезија үчүн дүнјаја кәлмишди вә анчаг бу јолу давам етдирсәјди, ше'рин даһа али пилләләринә јүксәлә биләрди?! Онун инчә, һәссас, шаиранә руһу, зәриф тәбиәти, габагчыл идеалларла гидаланан тәфәккүрү, бөјүк шаирлик исте'дады бу јүксәлиш үчүн мөһкәм бир бүнөврә иди. Бу мә'нәви, фикри бүнөврә имкан верирди ки, шаир өз илһамыны анчаг вә анчаг ше'р илаһәси илә говушдурсун, өзүнү анчаг она һәср етсин, бир чох пешәкар шаирләр кими... Анчаг бу белә олмады вә ола да билмәзди. Чүнки нә чәмијјәт, нә мөвчуд ичтимаи гурулуш, нә ону әһатә едән «зәрли-зибалы» инсанлар, һәр шеј, һәр шеј елә бил онун истәкләри илә дүз кәлмирди. Көрдүкләри онун истәдији кими дејилди, реал мәнзәрә үрәк буландырырды. Мәһз бу вәзијјәт һәгиги вәтәндашын гаршысында мүхтәлиф мәзмунлу вәзифәләр гојурду: Сәһһәт дә бир вәтәндаш кими бу вәзифәләри дәрк едәнләрдән бири олду, мәдәни инкишафа һәср олунмуш чохсаһәли фәалијјәтә башлады.

Сәнәдләр вә хатирәләр Сәһһәтин кетдикчә кенишләнән ичтимаи-мәдәни фәалијјәтинин зәнкин мәнзәрәсини јарадыр. Шаир бу илләрдә бир тәрәфдән мәдәни-маариф ишләриндә чалышыр, мүәллимлик едир, јени тәдрис очагларынын јаранмасы, синифләрин сајча артырылмасы, тәдрис һагларынын азалдылмасы јолунда чалышыр, китабхана вә гираәтханаларын ачылмасы үчүн тәдбирләр кө-

1303—2

Ф. Кочәрли адына Азәрбајҹан Республика У... КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 59810

рүр, касыб шакирдләрә мадди көмәк көстәрмәк мәгсәдилә театр тамашаларына режиссорлуг едир, дикәр тәрәфдән бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, тәрҹүмәчилијиндән кенишләндирмәк үчүн рус дилини өјрәнир, Шамахы шаирләринин әдәби мәҹлисини јарадараг она рәһбәрлик етмәјә башлајыр. Мүәллимликлә фасиләсиз мәшғул олмасы Сәһһәтә сонралар тә'лим-тәрбијә вә маариф ишләринин даһа мүрәккәб вә мәс'ул саһәләринә кечмәк, дәрсликләр јаратмаг, педагожи мөвзуда мәгаләләр јазмаг үчүн имканлар јарадыр.

Сәһһәтин фәалијјәтиндә һәкимлик хүсуси јер тутурду. Иранда әлдә етдији дипломла онун Русијада һәкимлик етмәјә рәсми һүгугу јох иди. Анҹаг буна бахмајараг халгына мә'нәви хидмәт етмәк јолунда фәдакарлыглар көстәрән Аббасгулу она физики ҹәһәтдән дә јардымдан имтина едә билмәзди. Чох чәкмир ки, о, «һәким Аббасгулу» ады илә мәшһурлашыр, халгын севимлисинә чеврилир. Сәһһәтин бир һәким кими гајғыкешлијинә, ҹиддилијинә, мәрһәмәтли олмасына даир һәмјерлиләри арасында онларла хатирә вә әһвалат долашыр. Кечәјарысы Шамахы кәндләринә хәстә үстүнә кедән Сәһһәт, бә'зән сифариш вериләҹәк дәрманларын да пулуну өзү верир, һәтта дава-ҹаты аптекдән өзү алыб апарарды. Шаирин «Сәһһәт» тәхәллүсүнү дә сечмәси тәсадүфи дејилди. О, ше'рләриндә «Сәһһәт» кәлмәсини бә'зән һәм тәхәллүс, һәм дә шәфа, сағламлыг мә'насында ишләтмишдир.

А. П. Чехов мәктубларындан бириндә јазырды ки, «Тибб елмләрилә мәшғул олмағым, шүбһә етмирәм ки, мәним әдәби фәалијјәтимә ҹидди тә'сир көстәрмишдир».

Бу, сәмими бир е'тираф иди, чүнки, һәгигәтән һәкимлә јазычы арасында бөјүк бир мәгсәд јахынлығы вардыр. Һәр икисинин тәһлил вә тәдгиг һәдәфи инсандыр. Инсана хидмәт вә мәһәббәт, ону һәр ҹүр ағыр мә'нәви, физики бәлалардан хилас етмәк, һуманизм идеаллары илә јашамаг һәр ики пешә саһибинә мәхсус хүсусијјәтләрдир. Тәсадүфи дејил ки, «Сиз һәким олдуғунуз һалда нә үчүн мүәллимлик едирсиниз?» суалына Сәһһәт: «Мән мүәллимлик етмәклә халгымын ән ағыр хәстәлијини — онун савадсызлығыны мүаличә едирәм» — дејә ҹаваб вермишди.

Анҹаг мүәллим-һәким вәтәндашларынын физики мүаличәсинә дә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә бүтүн өмрү боју бу саһәдә дә гызғын фәалијјәт көстәрмишдир. О һәм дәрсләриндә тәбабәт елминдән, һәкимлик сәнәтиндән,

Ирандакы тибби тәһсилиндән сөһбәт ачыр, тез-тез тәләбәләрилә бирликдә Шамахы әтрафына тәбиәт сејринә чыхараг мүаличә әһәмијјәти олан чичәк вә отлардан данышыр, «Гәндин вүҹудумуза олан фајдасы» кими елми мәзмун дашыјан мәгаләләр јазыр, һәм дә һәкимликлә мәшғул олурду. Дејиләнләрә көрә һәтта Ирандан гајыдандан сонра бир мүддәт Бакыда отаг тутуб хәстә гәбул етмиш, анҹаг јени шәһәр мүһитинә ујғунлаша билмәдијиндән тезликлә керијә гајытмышдыр. Көз хәстәликләринә даһа чох ашина имиш. Бунунла јанашы башга хәстәликләрин мүаличәси илә дә мүнтәзәм мәшғул олурмуш. Сонралар өз мүәллиминин сәнәтини сечмиш мәшһур һәким Исмајыл Һәгги Вејсов дејирди ки, «Сәһһәт Шамахыда танынмыш һәкимләрдән бири иди. Хәстәләрдә она гаршы бир инам варды. Бизим аиләдә хәстә оланда чох вахт она мүраҹиәт едәрдиләр». Буну да тәсадүфи сајмаг олмаз ки, «һәким Аббасгулу»нун шакирдләри ичәрисиндән республикамызын чох мәшһур һәкимләри јетишмишдир.

Сәһһәт, өз һәкимлик сәнәтинә мәс'улијјәтлә јанашыр, хәстәләри һәртәрәфли мүајинәдән кечирәрди. Шамахылылар арасында јајылмыш бир әһвалат бу мә'нада диггәти ҹәлб едир: «...Бир күн Мирзә Аббасгулу күчәдә дајаныб бир нәфәрлә сөһбәт едирмиш. Бу заман бир шәхс Мирзәјә јахынлашыб саламлашдыгдан сонра дејир: — «Һәким, мән чох өскүрүрәм, мәнә бир дәрман јаз». Һәким о саат ҹибиндән бир кағыз парчасы чыхарыб нүсхә јазараг хәстәјә верир. Аптекдә Мирзәнин јаздығы нүсхәни охујуб күлүрләр. Демә, Мирзә хәстәјә ади фонтан сују јазыбмыш. Бу әһвалатдан инҹимиш хәстә Сәһһәтин евинә кәләрәк она өз наразылығыны билдирир. Сәһһәт она сакитҹә ҹаваб верәрәк дејир: — Күчәдә тәсадүфән ајаг үстә дәрдини дејән хәстәнин мүаличәси будур. Хәстәни диггәтлә мүајинә етмәдән она дәрман вермәк олмаз».

Шамахыда кетдикҹә кенишләнән фәалијјәтиндә Сәһһәт бәдии јарадычылыға даһа кениш јер верирди. Ше'р— елә бил онунла гоша дүнјаја кәлмишди, дејиләнә көрә ше'рсиз онун бир күнү дә кечмәзмиш. Ше'рә, сәнәтә олан сөнмәз һәвәс тезликлә Шамахы әдәби мүһитиндә ҹаван шаирә шөһрәт кәтирир. О, аз заман ичәрисиндә Шамахы шаирләр мәҹлисинин рәһбәрләриндән биринә гәдәр јүксәлир*. Анҹаг нечә јазмаг? Нәдән јазмаг? Јени ше'р нечә

* Әдәби мәҹлисин үзвләри чох вахт Шамахы күбарларындан олан әдәбијјат мараглысы Һаҹы Исмајыл Вејсовун евиндә јығылардылар. Мәшһур Азәрбајҹан терапевти Һәгги Вејсовун атасыдыр.

олмалыдыр? — суалларына о, һәлә лазымынҹа доғру ҹаваблар тапа билмир, бәдии јарадычылығын мүрәккәб мүасир мәрһәләсинә мүнасибәтдә ајдын мөвге тутмурду. О көрүрдү ки, гәләм достлары илә — Сабирлә, Насеһлә, Тәрраһла бирликдә охујуб тәһлил етдикләри «сағәрә, ҹанана» һәср олунан ше'рләрин дөврү чохдан кечмишдир. Бу ҹәһәтдән Ф. Көчәрли илә 1903-ҹү илдән башланан гијаби достлуғун да шаирә фајдасы аз олмамышдыр. Јә'гин ки, јени реалист әдәбијјатын арамсыз тәблиғатчысы өз мәктубларында Шамахы шаирләринә мәсләһәт көрүрдү ки, јени әдәбијјатын јолу Вагифин, Ахундовун, Пушкинин јолудур, бу һалда, бу истигамәтдә јазыб-јаратмаг лазымдыр. Сәһһәт Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәнзум мәктубларындан бириндә јарадычылығынын һәмин дөврүнә ишарә едәрәк јазырды:

Јазмысан тазә нә шејләр?—дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән,
Һәр нә јаздыгса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз ҹананә.
Биримиз һәҹвдә Јағма кими чох маһир иди.
Лаүбали кечинирди күнүмүз ринданә.
Бу пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин.

Анҹаг Сәһһәт үчүн мүасир ше'рин гаршысында дуран тәләбләри габагҹыл сәнәткар сәвијјәсиндә һәлл етмәк һәлә чох чәтин иди. Доғрудур, шаир Көчәрлијә јазырды ки, бизи сән «пәришан јухудан бидар етдин». Әслиндә исә бу ојанма просеси хејли узун чәкмишди, зиддијјәтли, енишли-јохушлу олмушду. Сәһһәт ајылмағын зәрурәтини дәрк едирди, лакин нечә ајылмаг, һансы сәнәт јолу илә кетмәк, әсрин мүрәккәб проблемләрини сәнәт дилинә нечә чевирмәк? — әсл мәсәлә бу иди. «Физули тилсимини» гырмаг бир һүнәр тәләб едирдисә, дөврүн јени сәнәтини јаратмаг ики һүнәр истәјирди. Мәһз јени сәнәт јаратмагла һәмин «тилсими» һәгигәтән гырмаг мүмкүн иди. Демә, «јени сәнәт» елә бу «тилсимин» үзәриндә гурулмалы имиш. Белә бир шәраитдә Сәһһәт јарадычылығын-

да чох узун давам едән ахтарышлар дөврү башлајыр. Доғрудур, о, тәһсили вә сәјаһәтләри мүддәтиндә чох шеј көрмүш вә өјрәнмишди. Авропа тәһсилли мүәллимләрин мүһазирәләрини динләмишди, франсыз дили васитәсилә Авропа ше'ринә бәләд олмушду. Анҹаг Иран вә Шамахынын мүһафизәкар мүһити, тәһсилинин схоластик мәзмуну да она күчлү тә'сир көстәрмишди. Ислам дининин нүфузуну горумаг јолу илә «ислам аләминә ниҹат кәтирмәк» инамы, чаризмин «мәрһәмәтинә» е'тигад онун дүнјакөрүшүндә һәлә мүәјјән јер тутурду.

Бу ҹәһәтдән Сәһһәтин илк мәтбу ше'ри сәҹијјәвидир. 1904-ҹү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә нәшр олунан һәмин ше'р рус—јапон мүһарибәсинә һәср олунмушду. Бурада шаир халгы монархијанын мүдафиәсинә чағырыр, шејхүл-исламын «императора мәһәббәти»ни алгышлајырды. Доғрудур, ше'рдә мүһарибәјә, өлүмә, нифага гаршы е'тираз, нифрәт һисси дә вар иди. Шаир јапонларын гәфләтән мүһарибә башламаларыны «налајиг һәрәкәт» адландырырды. Бунунла белә, ше'р нә идеја, нә дә бәдии ҹәһәтдән о заман диггәти ҹәлб етмәмишди, «Шәрги-Рус» гәзетинин монархист мөвгејинә ујғун кәлән вә комментаријә мәзмуну дашыјан ади бир нәзм тә'сири бағышламышды.

Көрүнүр, илк мүвәффәгијјәтсизлик шаири хејли нараһат етмишди. Бир ил сонра Сәһһәт бир-биринин ардынҹа «јени сәпкидә» ше'рләр гәләмә алыр.

* * *

Чаризмин әсасларыны сарсыдан, Русијанын, еләҹә дә мүстәмләкә өлкәләринин халглары үчүн иҹтимаи-сијаси һәјатда фәал иштирак етмәк имканы јарадан 1905—1907-ҹи илләр ингилабы Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн инкишафына, дөврүн әсас иҹтимаи мәсәләләринә мүнасибәтинә, фикри вә мә'нәви тәкамүлүнә дәрин тә'сир көстәрмишди.

Биринҹи рус ингилабы илләри фикри интибаһ, мәдәни јүксәлиш, сијаси фыртына илләри иди. В. И. Ленин бу «ҹошғун һәрәкатын» әрәфәсиндә јазырды ки, «Биз Русија тарихинин див аддымлары илә ирәлиләдији, бир илин бә'зән динҹлик дөврләринин он илләринә бәрабәр олдуғу ҹошғун бир заманда јашајырыг»[1]. Бу ингилабын бајрағында азадлыг, рәдд олсун мүтләгијјәт шүалары јазылмышды. О империализм дөврүнүн биринҹи халг ингилабы

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 6-ҹы ч., Бакы, 1975, с. 410.

иди, тарихдә фәһлә синфинин рәһбәрлик етдији илк буржуа-демократик ингилаб иди. Ингилаб тезликлә фәһлә вә кәндлиләри, әһалинин дикәр тәбәгәләрини ојадыб сијаси һәјата гошду, «јени тарихи дөврүн—дәрин сосиал сарсынтылар вә ингилаби дөјүшләр дөврүнүн башланғычыны гојду».

1905-чи ил ингилабы чох сүр'әтлә Русијанын учгар вилајәтләринин һүдудларыны ашды. Октјабр сијаси тә'тили, демәк олар ки, ән узаг рајонларадәк бүтүн өлкәни вә ән керидә галмыш тәбәгәләрәдәк бүтүн фәһләләри бүрүјүб Үмумрусија тә'тилинә чеврилди.

Рус ингилабынын тә'сирилә Загафгазијада, еләчә дә Азәрбајчанда зәһмәткешләрин бир сыра бөјүк ингилаби чыхышлары олду. 1905-чи илин март ајында Бакы, Тифлис, Јелизаветпол, Һачыгабул, Ағстафа, Јевлах дәмирјолчуларынын үмуми тә'тили башланды. Ијун ајында Бакы дәнизчиләри, август ајында исә Бакы мә'дәнләри вә заводларынын фәһләләри тә'тил етдиләр. РСДФП Бакы комитәсинин рәһбәрлијилә кечирилән бу тә'тилләрдә Бакы пролетариаты гошун вә полислә силаһлы дөјүшләр кечирир, әкс-ингилаби гүввәләрә гаршы гызғын мүбаризә апарырды.

1905-чи ил һадисәләринин тә'сирилә Азәрбајчанын гәза вә кәндләриндә дә азадлыг һәрәкаты гүввәтләнирди. Кәндлиләр чар мә'мурларынын әмрләрини јеринә јетирмәкдән бојун гачырыр, дөвләт веркисини вермир, бәј, хан маликанәләрини дағыдыр, дөвләт мешәләрини ичазәсиз олараг гырырдылар. Һәтта Азәрбајчанын бә'зи гәзаларында истисмарчыларла мүбаризә апаран силаһлы кәндли дәстәләри дә јаранмышды.

Мүбаризәнин гызғын дөврүндә Бакыда ингилаби мәтбуатын әсасы гојулур. 1906-чы илин әввәлләриндән е'тибарән Бакыда бир-биринин ардынча болшевик вә күтләви фәһлә гәзетләри чап олунур. 1906-чы илин мај ајында болшевикләрин «Бакински рабочи», Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә «Дә'вәт-Гоч» гәзетләри чыхмаға башлајыр. Орду вә донанмада ингилаби тәблиғат апармаг мәгсәдилә 1906—1907-чи илләрдә Бакы болшевик тәшкилаты рус дилиндә «Рјадовој» адлы кизли гәзет нәшр едир. Фәһләләр арасында кениш јајылан гәзетләр ичәрисиндә «Бакински пролетари», «Тәкамүл», «Гудок», «Јолдаш» кими легал болшевик гәзетләри дә вар иди.

Ингилаби јүксәлиш дөврүндә фәһлә мәтбуатынын бу гәдәр јајылмасы фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәси вә

гүдрәтли сијаси тә'тилләр шәкли алмасы илә әлагәдар иди. В. И. Ленин бу вәзијјәти изаһ едәрәк јазырды: «Мәтбуат азадлығы әлдә едилмишди. Сензура садәчә олараг арадан галдырылмышды. Нәшријјатчыларын һеч бири һөкумәт органларына мәчбури нүсхә вермәјә чүр'әт етмирди, һөкумәт органлары исә буна гаршы бир тәдбир көрмәјә чәсарәт етмирди. Рус тарихиндә илк дәфә Петербургда вә башга шәһәрләрдә ингилаби гәзетләр азад сурәтдә чыхмаға башлады. Тәкчә Петербургда 50 миндән 100 мин нүсхәјәдәк тиражла нәшр едилән үч күндәлик сосиал-демократ гәзети чыхырды»[1].

Бакыда ингилабдан сонра сүр'әтлә кенишләнмәјә башлајан болшевик мәтбуаты фәһләләри мүтәшәккил мүбаризәјә һазырламагда, онларын марксизм-ленинизм идејалары илә таныш олмасында, Русија пролетариатынын ингилаби ән'әнәләрини, онун мүбаризә үсулларыны өјрәнмәкдә мүһүм иш көрүрдү.

Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатына гүдрәтли бир тәкан верән бу ингилаб мәфкурә, әдәбијјат саһәсинә дә чидди ојадычы тә'сир көстәрмишди.

Ингилаб габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын фикри вә мә'нәви аләминдә әсаслы бир интибаһ јаратмышды. Индијә гәдәр өз фикирләрини ачыг демәјә имканы олмајан демократлар вәтәнин вәзијјәтилә, онун сијаси талејилә даһа дәриндән марагланмаға, мәтбуатда фәал чыхыш етмәјә башламышдылар. Онлар өз арзуларыны, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дедији кими, «үрәкләринин дәрдләрини» билдирмәјә, чәннәт хүлјасы илә јашајан беһиштлик руһаниләрин, јерли бәј вә ханларын, буржуа вә мүлкәдарларын зүлмүнү, фәһлә вә кәндлинин ачыначаглы вәзијјәтини көстәрмәјә, Шәрг мүстәбидләрини, Мәммәдәли шаһлары, Султан Әбдүлһәмидләри, чаризми вә онун мүстәмләкә сијасәтини ифша етмәјә бөјүк еһтијач һисс етдиләр. Нәтичәдә «Молла Нәсрәддин» кими ингилаби-демократ идејалары тәблиғ едән бир журнал мејдана чыхды вә онун әтрафына топлашан јазычылар һәгигәтән өз «үрәкләринин дәрдләрини» чәсарәтлә дедиләр.

Ингилаб Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк әһәмијјәт вердији милли мәтбуатын сүр'әтлә инкишафыны тә'мин етди, мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләр өз әдәби, сијаси вә ичтимаи мөвгеләрини ишыгландыран мәтбуат органларынын нәшринә ичазә алдылар. Беләликлә, «Иршад»,

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты. 30-чу ч., Бакы 1981, с. 362.

«Һәјат», «Фүјузат», «Дәбистан», «Рәһбәр» кими мүхтәлиф мәсләкли вә истигамәтли гәзет вә журналларын гызғын фәалијјәт дөврү башлады. Идејаларда, көрүшләрдә, чәмијјәт мәсәләләринә мүнасибәтләрдә кедән идеја мүбаризләри дөврүн әдәби-бәдии һәјатынын да инкишаф истигамәтини тә'јин етди.

Бу һәлә башланғыч иди. Сонракы илләрдә мәтбуатын нәшри даһа да кенишләнди. Бу заман Азәрбајчанда вә еләчә дә Загафгазијада милли мәтбуатын үмуми мәнзәрәси А. Шаигин образлы ифадәси илә десәк «чыхыб-батан улдузлу сәманы» хатырладырды.

Бу сијаси, әдәби-мәдәни һәрәкат Азәрбајчанын мүхтәлиф гәза вә әјаләтләринә дә, о чүмләдән Бакыдан о гәдәр мәсафәчә узаг олмајан Шамахыја да күчлү тә'сир көстәрмишди. Бакыда баш верән һадисәләр бу вә ја башга шәкилдә вә дәрәчәдә Шамахыда да тәкрар олунурду. Мәтбуатын вердији мә'лумат вә хатирәләрдән өјрәнирик ки, бу заман Шамахыда полис мә'мурларынын вә јерли һакимләрин һагсызлығына, рүшвәтхорлуғуна гаршы чыхышлар баш верир, вахташыры әһали арасында чар үсулидарәсинә, мүтләгијјәтә гаршы чеврилмиш бәјаннамәләр јајылырды. Өз әмәл достлары илә чијин-чијинә Шамахынын ичтимаи, мәдәни ишләриндә фәал чалышан А. Сәһһәт дә јаранмыш јени вәзијјәтә биканә галмады. 1905-чи илдә о, досту Сабирлә бирликдә чар һөкумәтинин ингилаби һәрәкаты боғмаг мәгсәдилә азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында төрәтдији милли әдавәтин гаршысыны алмаг үчүн фәалијјәт көстәрирди. Хатирәләрдән мә'лум олур ки, милләтчиләр әсрләрлә достлуг шәраитиндә јашајан һәр ики халгын ичәрисиндә милли әдавәт тәблиғаты апардығы заман, Сабир, Сәһһәт вә башга габагчыл зијалылар көһнә Шамахынын азәрбајчанлы вә ермәни мәһәлләләрини кәзир, чар фитнәсинә алдананлары баша салыр, ики халгын достлуғундан данышыр, онлары милләтчиләрин тәблиғатына ујмамаға чағырырдылар. Бу һәмин дөвр иди ки, Сабир мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'рини јазмыш, «ермәни вә мүсәлман вәтәндашларына» мүрачиәт едәрәк, онлары бирлијә, гардашлыға чағырмышды.

1907-чи илин јајында јерли зијалыларын, еләчә дә Сабирлә Сәһһәтин јахын иштиракы илә Шамахыда јени бир гираәтхана ачылыр. Китабларын топланмасы ишиндә хүсуси сә'ј көстәрән Сәһһәт гираәтхананын ачылышы күнү кениш бир мә'рузә едәрәк, белә мәдәнијјәт очагларынын әһәмијјәтиндән данышыр. Сабир гираәтхананын

ачылышына һәср етдији вә бөјүк алгышла гаршыланан «Елм» адлы ше'рини охујур.

Чох чәкмир ки, гираәтхана тәрәггипәрвәр зијалыларын көрүш јеринә чеврилир. Онлар тез-тез бураја топлашыр, күнүн һадисәләри, әдәби мәсәләләр әтрафында сөһбәт едирдиләр. Бу көрүшләр о гәдәр мүнтәзәм кечирилир ки, сонралар Шамахы гәза рәиси Жупрински бундан шүбһәләнәрәк, гираәтхананын бағланмасы һаггында әмр верир. Сәһһәтин евиндә ики дәфә ахтарыш апарылыр, кәнч мүәллим Ч. Чәбрајылбәјлијә Шамахыдан чыхмаг тәклиф олунур.

Габагчыл Шамахы зијалылары чар мә'мурларынын, јерли мүртәчеләрин чидди маниәләринә бахмајараг, милли мәдәнијјәтин тәрәггиси үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирдиләр. Бу васитәләрдән бири дә театр иди. Шамахыда театр тамашалары јерли һәвәскар зијалыларын гүввәсилә верилирди ки, бунларын да бир чохуна Сәһһәт рәһбәрлик едир, һәтта бу тамашалар үчүн өзү орижинал пјесләр јазырды. Сәһһәтин рәһбәрлији вә тәшәббүсү илә верилән белә тамашалардан бири дә 1908-чи илин мартында көстәрилмиш Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» комедијасы иди. Бу һагда Шамахыдан верилән бир мә'луматда јазылырды: «Мартын сәккизиндә кечә еjди-новруз мүнасибәтилә Шамахы реалны мәктәбинин јухары синиф шакирдләри тәрәфиндән мүәллимләри Мирзә Аббасгулу Меһдизадә чәнабларынын нәзарәтилә мөһтәрәм Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» үнванлы комедијасы фәгир шакирдләр нәф'инә тамашаја гојулмушдур».

Тәбиәти е'тибарилә мәдәни тәдбирләрдә чалышмағы севән Сәһһәт башга халгларын мәдәнијјәтинә, әдәбијјатына да бөјүк еһтирамла јанашыр, онларын наилијјәтләрини тәблиғ едәрди. Шамахыда онун бир чох рус, ермәни, күрчү достлары варды. Онларын васитәсилә Сәһһәт рус вә ермәни дилләрини өјрәнир, бәдии тәрчүмәләр едир, һәр үч халгын габагчыл мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә таныш олурду.

Ингилабдан сонра Шамахыдакы мәдәни јениликләрдән бири дә реални мәктәбин ачылышы иди. Бу замана гәдәр бурада јалныз шәһәр мәктәби вар иди ки, Сәһһәт дә һәмин мәктәбдә «туземный јазык» (ана дили) дәрсләрини апарырды. 1906-чы илин октјабрында реални мәктәбин тәшкилинә ичазә верилдикдән сонра исә, Сәһһәт өз педагожи фәалијјәтини даһа да кенишләндирир. О,

әризә илә реални мәктәбин директоруна мүрачиәт етмиш вә мүсбәт чаваб алмышды. Русча јазылмыш һәмин әризәдә дејилирди:

«Шамахы реални мәктәбинин Чәнаб Директору
З а т и - а л и л ә р и н ә

Шамахылы М и р з ә А б б а с г у л у М е һ д и з а д ә
тәрәфиндән

Ә р и з ә

Өз диндашларымын — мүсәлманларын маарифләнмәси ишинә хидмәт етмәк истәјими нәзәрә алараг Сиздән еһтирамла хаһиш едирәм ки, мәнә јени ачылмыш вә сәрәнчамымызда олан реални мәктәбдә «татар дили» вә шәриәт үзрә бир мүәллим јери верәсиниз. Буну да әлавә етмәји шәрәф билирәм ки, мән өз тәһсилими Теһранда али Иран мәктәбиндә алмышам, тибб доктору адына малик олмағым һагда шәһадәтнамәм вардыр; орада ајрыча олараг мүсәлман шәраитилә бирликдә франсыз, фарс, түрк-татар вә әрәб дилләрини өјрәнмишәм.

25 октјабр, 1906, Бакы шәһәри.
Мирзә Аббасгулу Меһдизадә».

Сәһһәт мaариф, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә, тәһсил вә тәдрис ишләринә бөјүк әһәмијјәт вердији үчүн үмуми фәалијјәтиндә бәдии јарадычылығы гәдәр мүәллимлијә дә чох кениш јер ајырырды. О дәрк едирди ки, елмсиз, савадсыз, мүасир мәдәнијјәтдән бихәбәр бир халгы XX әсрин бөјүк сијаси, елми тәләбләри мүгабилиндә ирәли апармаг, ону әсл азадлыг јолуна чыхармаг мүмкүн дејил. Маариф — јени әсрдә ингилаби маһијјәт дашыјан бир проблемдир, һәр нәјин баһасына олурса, она наил олмаг, халгы маарифләндирмәк лазымдыр. Буна көрә дә чаван вәтәнпәрвәр мүәллим өз тә'лим-тәрбијә ишләринә бөјүк мә'на верир, бир ан белә севдији саһәдән ајрылмырды, өзү дедији кими «мүәллимликлә халгынын ән ағыр хәстәлијини — савадсызлығыны мүаличә етмәјә» чалышырды.

Одур ки, Шамахыда реални мәктәбин ачылмасы Сәһһәтин педагожи фәалијјәтиндә бөјүк бир һадисәјә чеврилмишди.

Реалнидә азәрбајчанча ики фәнн кечилирди: ана

дили вә шәриәт. Шәриәт дәрсләрини молла Маһмуд апарырды. Ана дилиндән исә Сәһһәт дәрс дејирди. О заман мәчбури олмајан бу дәрсә тәләбәләрдә мараг вә һәвәс ојатмаг үчүн шаир јухары синифләрдә әдәбијјата, хүсусән Азәрбајчан әдәбијјатына кениш јер верирди. Низами, Хагани, Фүзули вә хүсусилә Сабир онун чох севдији вә дәрсләриндә тез-тез бәһс етдији әдәби сималар иди. Сәһһәт онлардан һәјәчанла данышыр, әсәрләриндән ән көзәл парчалары әзбәр охујур вә тәһлил едирди. М. Һади шаир достунун өлүмү мүнасибәтилә јаздығы «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Затән Шејх Низамијә бөјүк бир һөрмәти варды. Даима Низаминин лајәмут нәзмләрини кәмали-фәсаһәтлә охур, самеләрини ләззәтјаби-әдәбијјат едәрди».

Сәһһәтин әдәбијјат дәрсләринин мөвзу даирәси кениш иди. О һәтта јухары синифләрдә ана дили саатларыны да әдәбијјатла әвәз едирди. Бир анлыға шаирин өз тәләбәләрини, мүасирләрини динләјәк: Әбдүлгафар Маһмудов: «А. Сәһһәт Мирзә Фәтәли Ахундову чох севәр, хидмәтләриндән данышар, әсәрләриндән бәһс едәрди; Хаганинин вә Низамидән, Нәсими вә Вагифдән, С. Ә. Ширванидән сөһбәт ачар, онларын әсәрләриндән нүмунәләр кәтирәрди. Бу нүмунәләрин һамысыны Мирзә әзбәрдән дејәрди: Фүзули һаггында о дејәрди ки, бу бөјүк шаирин «Салам вердим, рүшвәт дејил — дејә алмадылар» каламы бүтүн бир дөврү сәчијјәләндирир». Чәмо Чәбрајылбәјли: «Сәһһәт классик Шәрг шаирләринин, хүсусән Фүзулинин вурғуну иди. Фүзули диваныны демәк олар ки, башданајаға әзбәр билирди. Бөјүк шаирин гәзәл вә гәсидәләрини елә бөјүк мәһарәтлә охујарды ки, ән чәтин мәзмун да охучуја чатарды... Мән инди дә Фүзулинин онларча ше'рини әзбәрдән билирәм вә бу ишдә анчаг Сәһһәтә борчлујам».

Шаир дәрсләриндә рус әдәбијјатындан да тез-тез сөһбәт ачар, чох севдији шаирләрдән, хүсусән, Пушкин, Лермонтов вә Крыловдан ширин-ширин данышарды. О, чох заман тәрчүмәләрини илк дәфә синифдә охујар, тәләбәләрини дә бу бөјүк әһәмијјәт вердији ишлә мәшғул олмаға һәвәсләндирәрди. Реални мәктәбдә узун илләр Сәһһәтин шакирди олмуш Мәммәдәмин Әфәнди өз мүәллиминин она Островскинин «Туфан» пјесини тәрчүмә етдирмәсини белә хатырлајыр: «Мән Аббас Сәһһәти 1906—1918-чи илләр арасында тез-тез јахындан көрмүшәм. О заман Шамахы реални мәктәбиндә Азәрбајчан дили вә

әдәбијјатындан дәрс дејирди... Онун фитри мүәллимлик истеʼдады сајәсиндә шакирдләр бу дәрсләри әсл бајрам кими гаршылајырдылар... Аббас Сәһһәт өзү билик дәрјасы иди, шакирдләрини дә кениш мәʼлумата малик олмалары үчүн гүввәсини әсиркәмир, һәр чүр имканлардан истифадә едирди. О бизи дүнја әдәбијјатынын көркәмли сәнәткарларынын әсәрләри илә таныш етмәк үчүн өзү тәрчүмәләр едир, шакирдләрә дә бу мәзмунлу тапшырыглар верирди... Мән һәлә 4-чү синифдә охујаркән Островскинин «Туфан» пјесини онун мәсләһәти вә рәһбәрлији илә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдим...

...Сәһһәт өзүнүн бир чох шеʼр вә тәрчүмәләрини илк дәфә бизә охујурду».

Сәһһәт дәрсләриндә јери дүшәндә Түркијә, Иран вә Гәрби Авропа јазычыларына да мүрачиәт едәр, Фирдовси, Сәʼди, Һафиз, Н. Кәмал, Т. Фикрәт, М. Ә. Рәчаизадә, Ә. Һамид кими шаирләрин тәрбијәви әһәмијјәти олан, вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмыш әсәрләрини охујар вә тәһлил едәрди.

Сәһһәт кениш билик саһиби иди, мүасирләринин дили илә десәк «билик дағарчығы» иди. Дәрсләрини бөјүк мәһарәтлә мүхтәлиф елмләрлә, күнүн һадисәләрилә әлагәләндирәр, шакирдләринин дүнјакөрүшүнүн, алдыглары билијин мүасирләшмәсинә хүсуси сәʼј көстәрәрди. Јери дүшәндә дүнја алимләриндән: Дарвиндән, Едисондан, Азәрбајчан тарихиндән сөһбәт ачмасы белә мәгсәд изләјирди. Тәләбәси академик Азад Әфәндијевин дедији кими: «Аббас Сәһһәт бизә тәкчә савад өјрәтмирди. О, јери дүшдүкчә халгымызын, вәтәнимизин кечмишиндән чох мараглы вә гијмәтли мәʼлумат верәрди. Вәтәнимизин тарихиндән, көркәмли, бөјүк сималарындан, шаир вә мүтәфәккирләриндән өзүнәмәхсус мәһарәт вә усталыгла данышарды. Тез-тез Низаминин дәрин вә мәʼналы фикирләриндән бәһс едәрди. Азәрбајчан, Бабәк, ингилаб сөзләрини биз илк дәфә А. Сәһһәтдән ешитмишик». Башга бир тәләбәси чоғрафијашүнас Рәмзи Јүзбашов нағыл едир ки, 1917-чи илдә илк дәфә синфә кирән Сәһһәт биринчи дәрс саатларыны үч сөзүн шәрһинә, бәдии тәчәссүмүнә һәср етди: вәтән, милләт, дин: «Биз баша дүшдүк ки, бизим вәтәнимиз Одлар өлкәсидир. Губа, Дәрбәнд маһалындан тутмуш, та Тәбризә гәдәр олан әрази Азәрбајчандыр... миллијјәтчә азәрбајчанлыјыг, һәр милләтин өз инчәсәнәти вә адәт-әнʼәнәси вардыр... дин пәрдәси алтында апарылан мүһарибәләрин мәгсәди исә торпаглары тутмаг, зәиф халглары әсарәт алтына алмагдан ибарәт олмушдур... Дүнјада бир дин вар: дүз олмаг, доғру олмаг, адам алдатмамаг, зүлм етмәмәк, јохсула әл тутмаг».

Бир маарифпәрвәр кими Сәһһәтин Шамахы мәктәблиләри вә кәнчләринин тәʼлим-тәрбијәси илә мәшғул олмасы тәкчә мүәллимликлә мәһдудлашмырды. О, ејни заманда Шамахыда јени маариф очагларынын јарадылмасы јолунда чалышыр, тәʼлим-тәрбијә вә тәдрис ишләриндәки нөгсанлары тәчрүбәли мүәллимләрлә бирликдә арадан галдырмаг ишиндә һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмирди. О һәр ил реалнијә шакирдләр топламаг үчүн кәндләрә кедир, тәһсил хәрчи вермәјә имканы олмајан касыб ушагларыны мәктәбә дүзәлдир, бәʼзән онларын китаб вә дәфтәрләрини дә өзү алырды.

Лакин бүтүн бунлар Сәһһәтә өз бәдии јарадычылығыны фәаллыгла давам етдирмәјә мане олмурду: О, Бакы вә Тифлис әдәби мүһитилә сых әлагә сахлајыр, тез-тез һәр ики шәһәрә кедиб мүасирләрилә, гәләм достлары илә көрүшүр, мүхтәлиф нәшријјат вә мәтбуат органларынын сифаришләрини јеринә јетирир, јени јаздыглары әсәрләрин нәшрилә мәшғул олурду.

О, «Һәјат» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908) кими гәзетләрдә, «Дәбистан» (1906—1907), «Рәһбәр» (1906—1907), «Зәнбур» (1909—1910) вә «Мәктәб» (1911—1915) журналларында тез-тез әсәрләр чап етдирәрди («Шамахы зәлзәләси», «Фәрјади-интибаһ...», «Гәзет нәдир?», «Фирдовсул-әтфал...», «Дилбәри-һүрријјәтә гитʼә», «Мүсәлман үрәфалары» вә с.). 1905-чи илдән сонра Сәһһәт өз шеʼрләри, һабелә көзәл тәрчүмәләри, маарифә, мәдәнијјәтә чағыран мәгаләләрилә охучуларын диггәтини чәлб етмәјә башлајыр. Онун ады јаваш-јаваш дөврүн көркәмли шаирләри сырасында чәкилир, әсәрләри дәфәләрлә дәрсликләрдә нәшр олунур («Түрк әлифбасы», «Ушаг көзлүјү», «Јени мәктәб», «Күлзар», «Икинчи ил», «Әдәбијјат мәчмуәси» вә с.), аз заман ичәрисиндә Сәһһәт елә мәшһурлашыр ки, шеʼрләринә нәзирәләр белә јазылыр. «Ата вә гыз». Мөһтәрәм Аббас Сәһһәт чәнабларына бәнзәтмә» ады илә «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан:

Ај дәдә, дур кет мәнә голбаг, зәр ал,
Бир дәнә чаршаф, ики топ мәхмәр ал,—

мәтләʼли фелјетон Сәһһәтин:

Аj дәдә, дур кет мәнә чох шejләр ал,
Бир дәнә чанта, бир-ики дәфтәр ал,—

— беjтилә башланан «Ата вә оғул» (1907) адлы шеʼринә нәзирә jазылмышдыр.

Шаир, мүәллим, һәким, маариф хадими олан Сәһһәт һәм дә дөврүнүн мәшһур тәрчүмәчиси олмушдур. Илк тәһсил илләриндә фарс вә әрәб, сонралар исә франсыз вә рус дилләрини өjрәнмәси она тәрчүмә илә мәшғул олмаға имкан вермиш вә о, һәлә лап чаванлығында, Теһранда охудуғу вахт франсыз тәмсилчиси Лафонтендән етдиjи тәрчүмәләри илә бу саһәдәки бачарығыны сынамышдыр. 1905-чи илдә А. Шаигә көндәрдиjи мәктуба франсыз шаири Жан Рамодан етдиjи бир тәрчүмәни дә салмасы көстәрир ки, о jени әсрин әввәлләриндә дә тәрчүмә јарадычылығыны давам етдирмишдир. Јахын достларынын, Шамахы «рус-татар» вә реални мәктәбләринин мүәллимләринин көмәклиjи илә рус дилини өjрәндикдән сонра исә — тәхминән 1907-чи илләрдән сонра о рус әдәбиjjатындан тәрчүмә ишинә башлаjыр вә аз заман ичәрисиндә бу бөjүк әдәбиjjатын ән габагчыл тәблиғатчыларындан биринә чеврилир. Онун Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Фет, Колтсов, Надсон, Горкидән етдиjи тәрчүмәләр охучуларын үмум мәһәббәтини газаныр. Тәрчүмәләринин бир гисмини ушаглар үчүн нәшр олунан журналларда, Маһмудбәj Маһмудбәjов илә бирликдә тәртиб етдикләри «Јени мәктәб» (1909) вә башга дәрсликләрдә, ики чилддән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» (1912) китабларында чап етдирдикдән сонра да Сәһһәт бүтүн өмрү боjу тәрчүмә илә мәшғул олмуш, онларын анчаг чох аз һиссәсини чап етдирә билмишдир. Онун рус классикләриндән онларла тәрчүмәси (Лермонтовдан— «Демон» вә б.) кәлиб бизә чатмамышдыр. Шаирин мүасирләри бөjүк тәәссүф һиссилә көстәрирләр ки, бу чох зәнкин ирс бөjүк тәрчүмәчинин онларла орижинал әсәрләрилә бирликдә 1918-чи илдә Шамахыдакы һәрч-мәрчлик дөврүндә мәһв олмушдур.

Сәһһәт һәлә өз сағлығында гүдрәтли пешәкар мүтәрчим кими тәсдиг олунмушду. Онун илк биографы А. Шаиг 1912-чи илдә jазмышды ки, «Сәһһәт әфәндинин тәрчүмәдә даһа артыг мәһарәт вә истеʼдады олдуғу үчүн рус әдибләриндән «икинчи Жуковски» — деjә биләрик». Бир гәдәр сонра бу «мәһарәтин» нәдән ибарәт олдуғуну Фәрһад Ағазадә белә әсасландырмышды: «Бу тәрчүмәләр

әсилләринә о гәдәр јахын, о гәдәр мүтабигдир ки, һәр ики дилә вагиф олан шәхсләр «онларын русчалары илә бәрабәр түркчәләрини дә рус шүәрасы јазмышдыр» — деjә, иддиа вә һөкм вермиш олурлар. Һәгигәтән, индиjә гәдәр түрк шүәрасы арасында Мирзә Аббасгулунун тәрчүмәси кими дүзкүн бир тәрчүмәjә раст кәлмәдик».

Анчаг Сәһһәтин мүһүм мүтәрәгги маһиjjәт дашыjан тәрчүмәчилиjинә һамы еjни мүнасибәт бәсләмирди. Шаирин јарадычылығынын бу саһәдәки уғурларынын әлеjһидарлары да тапылырды. Һәтта бәʼзи мүһафизәкарларын мүтәрчим шаири мәсхәрәjә гоjмаға да чәсарәти чатмышды. «Бабаjи-әмир» сатирик журналында өзүнә меjдан тапан чызма-гарачылардан биринә Сеjид Һүсеjн «Сон хәбәр» гәзети васитәсилә кәскин чаваб вермиш вә шаирин тәрчүмәләринин әдәби просесдәки әһәмиjjәтини шәрһ етмишдир: «һәр кәсин бир ишдә ихтисасы олар... Аббас Сәһһәт әфәндинин мүтәрчимликдә ихтисасы вар. О, бу барәдә Гафгазда биринчилиjи газаныр. Онун әчнәби әдәбиjjаты илә чамаатымызы ашина етмәкдә бөjүк хидмәти вардыр. Гоj әчнәби әдәбиjjатына геjри-ашина шаирләримиз Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләриндән истифадә етсинләр, онлара тәглидән шеʼр jазмагла һәчв вә гәсидә jазмагдан вә јахуд мүһәссәнати-ләфзиjjә илә мәшғул олмагдан әл чәксинләр. Бунунла бәрабәр Пушкин вә Лермонтовун әшʼары тәрчүмәси «Наполеонун мүашигәси» романы тәрчүмәсиндән дә мәнфәәтсиз ки, деjилдир».

Бүтүн сәнәд вә хатирәләр Сәһһәти дөврүнүн габагчыл, вәтәндаш руһлу зиjалысы, аловлу вәтәнпәрвәри, достлугда вәфалы вә мүлаjим тәбиәтли инсан, башга халгларын нүмаjәндәләрилә әлагә јаратмағы бачаран фәдакар, фәал ичтимаи мөвгеjә малик бир шәхсиjjәт кими таныдыр. Фактлар вә дәлилләр чохдур. Сабирин оғлу хатирәсиндә галан Сәһһәти белә тәгдим едир: «Мән Сабирлә бир дам алтында дөрд ил јашамышам, лакин Сәһһәтин тәнәффүс етдиjи һавадан он ил удмушам. Сәһһәтин өмрүнүн сон он или мәним өмрүмүн илк он или олмушдур... Аиләмиздә Сәһһәтә «Мирзә Аббасгулу» — деjә мүрачиәт едәрдиләр. Мирзә Аббасгулу ортабоjлу, хошсифәт, хошәһвал вә ширинсөһбәт бир киши иди. Көрүнүшү инсанда хош әһвали-руһиjjә доғуруpду. Башына гышда гарапапаг вә jа фәс, jаjда исә силиндр гоjарды; көзүнә пенсине тахарды; әjнинә чох гәшәнк тикилмиш Авропа бичимли костjум (гара рәнкдә пенчәк, жилет вә шалвар), аjағына исә гара ботин кеjәрди. Кәзәркән әлиндә көзәл трост ту-

тарды. Сүр'әтлә јеријәр вә сүр'әтлә данышарды. Тез-тез данышмасы сөзләринин тә'сирли олмасына манечилик төрәтмәзди...

Һади вә Сәһһәт бизим евин ән әзиз гонағы идиләр. Сәһһәтлә Сабирин бүтүн күнләри бирликдә кечирмиш. Атамын хәстә күнләриндә Сәһһәт онун јастығы јанындан чәкилмәмиш, ону мүаличә етмишдир.

А. Сәһһәт һәмвәтәнләри тәрәфиндән чох севилмишдир. О, олдугча гәдирбилән бир инсан иди.

Бүтүн башга хатирәләр дә Шамахыда «Мирзә Аббасгулу» ады илә мәшһур олан Сәһһәти белә чанландырыр. А. Шаигин тәсвириндә о һәссас, инчә тәбиәтли бир инсан кими көрсәнир:«Сәһһәт олдугча һәссас, шән вә көврәк гәлбә малик бир шаир иди. Ән кичик, шән бир һадисә онда бөјүк бир севинч доғурдуғу кими, ән әһәмијјәтсиз, һәзин бир лөвһә вә һадисә дә онда ачы дүшүнчә, кәдәр вә руһ сыхынтысына сәбәб олурду; мүһүм бир фачиә исә онун бүтүн варлығыны сарсыда билирди». Чәмо Чәбрајылбәјли исә устадыны вәфалы дост, фәдакар инсан кими сәчијјәләндирир: «О бојча гыса, вүчудча арыг вә чевик иди. Қәскин бахышлы, мөһкәм чәнәли, достлугда вәфалы, кинсиз, һәм дә фәдакар бир јолдаш иди. Чох тәвазөкар иди. Өзүндән кичикләри белә көрдүкдә салам вериб әһвал-пүрсан оларды».

Сәһһәт аиләдә дә белә меһрибан вә сәмими иди. О өз аилә үзвләрилә чох хош рәфтар едәр, һеч кәсин гәлбинә дәјмәз, һирсләнмәз вә аилә наразылыгларыны мүмкүн гәдәр мүнагишәсиз һәлл етмәји бачарарды. 1909-чу илдә илк вә јеканә өвлады — гызы Ругијјә Солтанын дүнјаја кәлмәси аиләнин һәјатында бөјүк севинчә сәбәб олмушду. Сәһһәт мәктәбдән нечә јорғун кәлирсә-кәлсин, нечә фикирли вә дүшүнчәли олурса-олсун ону көрән кими дәрһал дәрди дағылар, голлары арасына алыб бағрына басар, ојнатмагдан дојмазмыш, Ругијјә Солтан онун ән бөјүк тәсәллиләриндән бири иди. Бу сәһнәләрин шаһиди олан Сәһһәтин гардашы арвады Сәкинә ханым Абидованын ифадәси илә десәк, ата-гыз мәһәббәти елә күчлү вә нәһајәтсиз иди ки, она тамаша едәндә гәһәрләнмәмәк олмурду, елә бил тале бу гыса өмүрлү мәһәббәтә гәсдән белә гүввәт вә көврәклик вермишди.

Бу илләр Сәһһәтин һәјатынын ән ширин, фәрәһли дөврү иди. Реалны мәктәбин ачылышы вә Шамахы аптекинә Мамаладзе адлы ачыг фикирли бир күрчүнүн мүдир тә'јин олунмасы шаирин мадди вәзијјәтини дә хејли

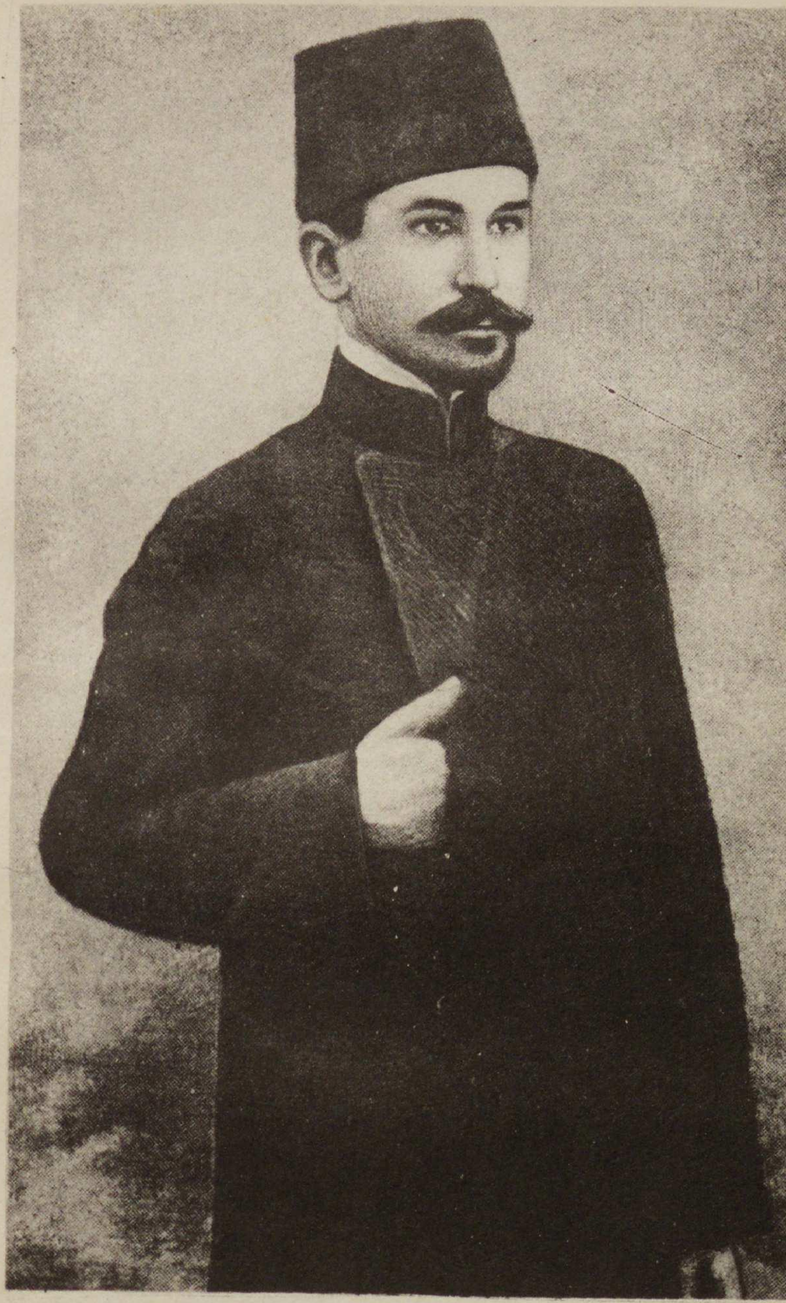

Аббас Сәһһәт.

А. Сәһһәт мүасирләри арасында. (Сабир, Насеһ, Тәрраһ вә б. рәссам Н. Гасымов).

А. Сәһһәт мүәллим вә тәләбәләрилә Сабирин мәзары башында (Солдан; Муса Гурбанов, Әлиһејдәр Гарајев, Әличаббар Оручәлијев, Баба Мүтәллибов, Аббас Сәһһәт).

јахшылашдырмышды. Сәһһәтин вә һәлә евләнмәмиш кичик гардашы Мәммәд Рзанын газанчы (о саатсазлыг едирди) о гәдәр дә бөјүк олмајан аиләни аз-чох тә'мин едирди. Артыг Сәһһәт атасы Молла Әлиаббасы да мәктәбдарлыг етмәјә гојмурду.

«САБИР ӨЛДҮ ДЕМИРӘМ, ШЕ'Р ЕВИ ВИРАН ОЛДУ»

Илләр кечдикчә Сәһһәтин Сабирлә достлуғу даһа да мөһкәмләнирди. Онлар тез-тез көрүшүр, јаздыглары јени әсәрләри бир-бирләринә охујур вә рә'јләрини сөјләјирдиләр. Сабир бә'зән ше'рләрини дә Сәһһәткилдә јазырды. Бу достлуг елә мүгәддәс вә үлви бир сәвијјәјә јүксәлмишди ки, һәлә онларын сағлығы дөврүндә мүасирләринин диггәтини чәлб етмишди. Одур ки, бөјүк ингилабчы сатирик илә көркәмли романтик шаир һаггында данышан, јазан бүтүн мүәллифләр ики сәнәткарын мә'нәви, фикри јахынлыглары мөвзусуна тохунмадан кечинә билмәмишләр. 1905-чи илин јајында аиләси илә Сурамдан кери гајыданда бир нечә күн Шамахыда галмыш Абдулла Шаиг Сабир вә Сәһһәтлә таныш олмуш, онларын достлуг әлагәләринә һејран галмыш вә сонралар јаздығы хатирәләриндә бу достлугдан һәмишә нәсилләрә нүмунә кими бәһс етмишдир: «Сабирин ән јахын вә сәмими досту Аббас Сәһһәт иди. Сәһһәт Шамахыда бүтүн күнләрини онунла бирликдә кечирирди. Онлар бир јердә һәр мәчлисә јарашыг верирдиләр... 1910-чу илдә Сабир Бакыја көчмәјә мәчбур олдугдан сонра Аббас Сәһһәт тәк галмышды. Сабир онун муниси-гәлби, мәһрәми-әсрары иди. Бүтүн дәрд вә әләмләрини јалныз онунла бөлүшәрди».

Мүасирләри нағыл едирләр ки, һәр ики шаир Сәһһәтин башчылыг етдији әдәби мәчлисдә дә тез-тез көрүшәр, мүбаһисәләрдә фәал иштирак едәрдиләр. Онлар чох заман бир мөвгедә дурурдулар. Хүсусән мүасир әдәби һадисәләри диггәтлә изләјән, јени әдәбијјатын истигамәти һаггында мәтбуатда мараглы фикирләрлә чыхыш едән Сәһһәтин мүбаһисәләрдәки мүлаһизәләри чох мараглы олур, мәчлис үзвләринә күчлү тә'сир көстәрирди. Белә мүбаһисәләр даһа чох Насеһлә Сәһһәт арасында башла-

јарды. Сабир исә адәтән өз сәнәт, әгидә достунун тәрәфиндә дурар, һәмишә Сәһһәтин әдәби фикирләринә е'тигад вә е'тимадла јанашар, бунларын әдәби инкишаф үчүн әһәмијјәтини гијмәтләндирәрди. Һәтта өзүнүн бир сәнәткар кими јүксәлишиндә дә шаир достунун хидмәтләрини е'тираф етмәкдән чәкинмәзмиш. 1910-чу илдә «Исламијјә» адлы Бакы меһманханасында Салман Мүмтазын Сабирлә сөһбәтинин бир јериндә белә суал-чаваб вардыр:

«**Суал** — Аббас Сәһһәтин нечә јашы вардыр? Сиз бөјүксүнүз, јохса о?

Чаваб — Башда о бөјүкдүр, јашда мән.

Суал — Сәһһәт дәрин савадлыдырмы?

Чаваб — Мән онун шакирдијәм, о мәнә устаддыр».

Әлбәттә, бу чавабалардакы даһијә мәхсус тәвазөкарлыг, доста гаршы сәмимијјәт, бөјүк инсана аид учалыг көз габағындадыр. Анчаг бу чавабларда инчә бир тәсдиг дә, мүәјјән бир һәгигәтин е'тирафы да вардыр. Бу да одур ки, шамахылылар арасында «билик дағарчығы» ләгәбини газанмыш, дәрин мүталиә саһиби олан Сәһһәт Сабир үчүн чанлы билик мәнбәји олмушдур, онун рус, Авропа вә түрк әдәбијјаты һаггындакы зәнкин мә'луматы сатирик исте'дадын тәшәккүлү вә инкишафы просесиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Анчаг бу да көз габағындадыр ки, Сабир өз әзәмәти вә дүһасы илә һәмишә Сәһһәт гаршысында бөјүк сәнәт һејкәли кими дајанмыш, Сәһһәт бу әзәмәти һәмишә көрмүш, дујмуш, онун тә'сириндән бир ан өзүнү кәнарда һисс етмәмишдир. Ики шаир арасындакы достлуг, XX әср Азәрбајчан реализми илә романтизминин гаршылыглы әлагәсини вә тә'сирини әјаниләшдирән бир рәмзә чеврилмишдир. Бир аз сонра көрәчәјик ки, нечә Сәһһәт өз устадынын јолу илә кетмәјә, сатиралар јазмаға чәһд көстәрмиш, Сабир сатирасынын ичтимаи-сијаси вә әдәби мөвгејини нечә вахтында гијмәтләндирмәји бачармышдыр.

Шүбһә јохдур ки, реалист вә романтик сәнәткарлар арасында мәфкурә вә бәдии зөвг фәргләри дә чох дејилди. Дөврүн ичтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләринә Сабир даһа дәриндән вә әһатәли нүфуз едир, онлара даһа мүтәрәгги мөвгедән јанашырды. Бу фәрг, тәбии ки, һәр ики шаирин әсасән сәнәтлә һәјатын әлагәси мәсәләсинә мүнасибәтдә мејдана чыха биләрди. Сабирин бир е'тирафы

бу фәргин мөвчудлуғуну тәсдиг етмәкдәдир. Бир дәфә Сабир ше'рин хәлгилији, һәјатла әлагәси һаггында фикирләрини белә изаһ етмишди: «Ше'р одур ки, мөвзусу һәјатдан көтүрүлүб, өзү дә ачыг-ајдын јазылсын. Беш күн, үч күн өмр елəјиб јашајан ше'рләрә ше'р дејилмәз. Халгын охумадығы, әзбәрләмәдији ше'р, ше'р дејилдир. Чүнки онларын әсасы вә бүнөврәси јохдур, онлар һүбаб* кәмиси кими тез чыхыб тез дә батарлар. Елин руһундан, үрәјиндән гопмајан ше'рләр халгын руһунда һеч бир заман һәјәчан әмәлә кәтирә билмәз.

Бир адамы раһат отурдуғу јердә јериндән дурғузуб ојнатмаг үчүн она онун көнлү истәдији вә сүмүјүнә дүшдүјү һава чалынмалыдыр. Белә олмаса, о голларыны ачыб сүзә билмәјәчәкдир.

Әзиз достум вә устадым олан Сәһһәт мәним фикримин бә'зи нөгтәләри илә шәрик олмурса да ејби јохдур. Буну кәләчәк көстәрәчәкдир...»

Бу «нөгтәләри» ачмаг, дәгигләшдирмәк, шүбһәсиз, чәтиндир. Анчаг бурада сөһбәтин әсасән романтик сәнәти реалист сәнәтдән ајыран естетик фәргләр, өзүнәмәхсуслуглар барәсиндә кетдијини гәрарлашдырмаг чәтин дејил.

Ики шаир арасында башга мәзмунда олан ихтилафлар да варды вә бунлары чох заман зарафат зәмининдә дә һәлл едәрдиләр. Сабир диндар дејилди, руһаниләрин вә дини тәригәтләрин гаты дүшмәни иди, анчаг ән'әнәви шәкил алмыш бә'зи дини ајинләри ичра едирди. Анчаг Сәһһәт онун әксинә олараг белә ајинләрә е'тинасыз јанашар, намаз гылмаз, оручуну исә јејәрди. Ики шаир бә'-зән бу мәсәләләр әтрафында да мүбаһисәләр едәрдиләр. Сабир Сәһһәтин ифрат е'тигадсызлығындан хошланмазды. Бир дәфә ејни мөвзуда башланан мүбаһисә заманы Сабир вахты илә Сејид Әзимин өз досту Бихуда дедији ше'ри тәбдил едәрәк зарафатла демишди:

Биз ики шанрик худавәнда,
Бизи һәр бир әмәлдә тоәм гыл.
Ја мәни кафир ејлә Сәһһәт тәк,
Ја ону мән кими бир адәм гыл.

Сәһһәтлә Сабирин һәјатлары, дүшүнчәләри, көрүшләри гырылмаз телләрлә бир-биринә бағлы иди вә роман-

---

* Көпүк.

тик шаирин бөјүк мүасиринин һәјаты, аилә-мәишәт мәсәләләрилә јахындан марагланмасы, она хүсуси гајғы көстәрмәси дә бу телләрин гырылмазлығына дәлаләт едирди.

Сабир чох ағыр бир шәраитдә јашајырды. Өз вәзијјәтини дүзәлтмәк мәгсәдилә о бир нечә тәшәббүс етмишдисә дә фајда вермәмишди. Күнләрини сабун тијаны јанында кечирмәк исә шаир үчүн бөјүк мүсибәт иди. Бу пешә она һәм мә'нәви әзаб верир, һәм дә мадди чәһәтдән ону тә'мин етмирди. Вахтилә Шамахыда, сабун дүканында А. Шаигә дејилән бу сөзләр дә бош-бошуна дејилди: «Бу авам чамаатын дахилини тәмизләмәк әлимдән кәлмир, һеч олмаса заһирини тәмизләјим дејә, көрдүјүнүз сабун дүканыны ачдым. Нејләјим ки, залым ушаглары тәмизликдән дә гачырлар». Одур ки, шаир бүтүнлүклә әдәбијјата һәср олунмаға, халгын үмуми мәһәббәтини газанмыш бәдии јарадычылығыны давам етдирмәјә, маариф саһәсиндә чалышмаға чан атырды; онун «иштијаг вә мәһәббәти елм вә маарифә иди».

Сәһһәт «күзәраны гәмли фачиә» олан Сабири бу вәзијјәтдән хилас етмәк, онун әзијјәтләринә сон гојмаг вә бөјүк исте'дадын тәрәггисинә көмәк етмәк үчүн јоллар ахтарырды. Нәһајәт, ики шаир, ики дост бу гәрара кәлирләр ки, Шамахыда «рус-татар мәктәби» ачмаға ичазә алсынлар. Бунунла, бир тәрәфдән, Шамахыда јени үсуллу тәдрис мүәссисәсинә олан еһтијач арадан галхачаг, икинчи тәрәфдән, Сабир бу мәктәбдә мүәллимлик етмәклә ағыр мадди вәзијјәтдән гисмән јаха гуртарачагды.

Сәһһәт јени «рус-татар мәктәби»нин тәшкилинә ичазә алмағы өз өһдәсинә көтүрүб, бу мәгсәдлә 1908-чи илин әvвәлләриндә Бакыја кәлир. Лакин әлагәдар дөвләт идарәләри вә чар мә'мурлары шаирин хаһишини рәдд едирләр. Бакыдакы достлары да она көмәк едә билмирләр. Һәр јердән әли үзүлдүкдән сонра Сәһһәт чох пәришан һалда Шамахыја гајыдыр.

Аз сонра Сабир «Үмид» адлы бир мәктәб ачараг, орада дәрс демәјә башлајырса да, мүртәчеләр бу мәктәбин узун заман давам етмәсинә јол вермирләр. Бөјүк шаир јенә ишсиз галыр. Бир чох чәтинликдән сонра, 1910-чу илдә Сабир Бакы губернијасынын Балаханы мәктәбинә мүәллим тә'јин олунур. Шаир бу кичик кәнддә дә мүһафизәкарларын мүгавимәтинә раст кәлир. Амма бурада Сабири мүдафиә едән гүввә даһа мөһкәм, шүурча даһа чох инкишаф етмиш фәһлә синфи иди. Белә ки, Сабир дәрс дедији мәктәбдә тәшкил едилмиш «Нур» гираәтханасы илә әлагә сахлајыр, бураја топлашан кәнч фәһләләрин һәјаты, арзу вә әмәлләрилә таныш олур, өз мүбариз ше'рләрилә онлара тә'сир көстәрирди. Фәһлә синфилә јахынлыг ингилабчы шаирин дүнјакөрүшүнә дә тә'сирсиз галмады, онун ше'рләринин ингилаби пафосу даһа да күчләнди.

Лакин шаир Балаханыда да узун мүддәт гала билмир; 1910-чу илин ахырларында хәстәләнәрәк Шамахыја гајыдыр. 1911-чи илин февралында Сабир Сәһһәтин мәсләһәтилә мүаличә үчүн Тифлисә кедир. Чох чидди мүаличә етдирмәсинә бахмајараг Сабирин хәстәлији даһа да шиддәтләнир. Досту Сәһһәтә мәктубунда ондан разылыг едән Сабир вәзијјәтинин ағырлығы, үмидсизлији һаггында белә јазырды: «Лакин һәјатымдан билкүллијә гәт'и-үмидәм. Ахыр нәфәсләрим олдуғуну дәрк едиб дә бу мәктубла сәнә әһвалымы хәбәр верирәм. Бир гәдәр бабәт олар исәм Шамахыја гајыдачағам... Әһли-əјалымы сизә... тапшырырам. Өлүрсәм гәм етмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етдирәрсиниз».

1911-чи илин 27 ијунунда јазылан бу мәктубдан бир нечә күн сонра хәстә Сабир Шамахыја гајыдыр. Онун вәзијјәтинин чох ағыр олдуғуну көрән Сәһһәт достунун мүаличәсилә өзү мәшғул олмаға башлајыр, күнләрини хәстәнин јанында кечирир. Лакин бүтүн чидд-чәһдләр Сабирә ничат вермир. О, ијулун 12-дә вәфат едир.

Сабирин өлүмү илдырым сүр'әтилә Шамахыја јајылды. Динчини алмаг үчүн евинә кедән Сәһһәтин далынча дәрһал Сабирин гардашы оғлу Зејналабдин Таһирзадәни көндәрдиләр. Бир нечә дәгигәдән сонра Сәһһәт өз бөјүк достунун чәназәси өнүндә иди. Бүтүн достлар, гоһумлар, зијалылар, чаванлар јығылмышды, дәфн мәрасиминә һазырлыг ишләри көрүлүрдү. Сәһһәт кәдәр ичиндә иди, итки бөјүк иди, кәдәр һәдсиз иди, о өзүнүн тәкчә јахын достуну, муниси-чаныны, мүхлисини јох, бөјүк бир инсаны, шамахылыларын севимлисини јох, һәм дә Азәрбајчанын, бүтүн Јахын Шәргин нәһәнк бир шаирини итирмишди, буну Сәһһәт дәриндән дәрк едирди: мәшһур «Һопһоп», дилләр әзбәри олан «ағлар-күләјән» өлмүшдү. Дәрһал мүхтәлиф шәһәрләрә телеграмлар кетди, сәһәри Бакыдан ики фајтон кәлди, кәләнләрин ичәрисиндә Султанмәчид Гәнизадә дә варды. Сабири чәлал илә көтүрдүләр, бүтүн мәктәбләр бағланмышды, Шамахынын бөјүјү дә, кичији дә ағлајырды... Сәһһәтин һафизәсиндә бу мисра доламырды:

«Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду».

Сабирин өлүм хәбәрини Бакы вә Тифлисә илк дәфә Сәһһәтин чох тә'сирли јазылмыш телеграмы кәтирмишди. Ашгабада вурулан телеграмын да мүәллифи о иди. Бундан бир нечә күн сонра Сәһһәт мәктубда чыхыш едәрәк Азәрбајҹан халгыны үз вермиш бөјүк иткидән хәбәрдар етди, шаир достунун өлүмүнә һәср етдији илк ше'рилә дәрин тәәссүф вә кәдәрини билдирди: «Еј гаре!... гәзетләри охудугда о һәвәслә охудуғун көзәл-көзәл ше'рләр, ширин-ширин мәзмунлар, дузлу-дузлу сөзләр ки, бир анда сәни һәм ағладыб, һәм күлдүрүрдү, онлары даһа бир дә көрмәзсән. Зира онларын назими... олан севкили, әзиз шаиримиз Сабир... әлимиздән кетди!

С а б и р!

Ҹан кими севдијин јазыг милләт,
Һәлә сәндән умарды чох хидмәт.
Тәнкинаји-ҹаһаны тәрк етдин,
Әндәлибим! Нә тез сусуб кетдин?!
Һәр бәла кәлсә иди, сабир идин.
Јохса сәбрин түкәндими, Сабир?!
Бизә көнлүн күчәндими, Сабир?!
Милләтин дәрди илә гәмләндин,
Булмадынмы дәва, вәрәмләндин?
Кечди өмрүн әза вә зәһмәт илә,
Мин мәрарәтлә, мин мәшәггәт илә.
Әбәдә көрмәдин ҹаһанда рифаһ,
Оф!.. сәнә рәһмәт ејләсин аллаһ!..
Јени бир шивә ихтијар етдин,
Әдәбијјаты нөвбаһар етдин.
Јағдырыб зүлмә, ҹәһлә баригәләр,
Көстәрирдин бәјанда харигәләр.
Ағладыб-күлдүрүрдүн инсаны,
Ағладыр мөвтүн әһли-виҹданы.

Сабирин өлүмү Сәһһәтә чох ағыр тә'сир етмишди. О узун заман матәм сахламыш, илк күнләр дәфәләрлә мәзары үстүнә кетмишди. Лакин Сәһһәт өлмәз шаирин бөјүк сәнәтинин јашајаҹағына әмин иди. О инанырды ки, «өз халгынын тәрҹүманы олан, онун бүтүн фаҹиәсини хәндәләрлә верән» бөјүк ингилабчы-сатирик вә онун сәнәти јашајаҹагдыр. О инанырды ки, бир күн шаирин «намына һејкәл гојаҹаглар»:

Еј мүҹәссәм дујғу, еј үлви бәшәр,
Еј ҹамырлыг ичрә дүшмүш саф зәр.
Тә'нү лә'н ејләсә һәр надан сәнә,
Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Сәһһәтин «Сабир» адлы бу мәнзумәси шаирин өлүмүнә һәср етдији икинчи ше'ри иди. Ики ил сонра, 1913-ҹү илдә чап олунмуш ше'риндә дә Сәһһәт Сабирин өлмәзлијиндән, әдәбијјата кәтирдији јениликдән бәһс едәрәк јазырды:

Сабир, еј ән севимли шаиримиз
Мүгтәдир, дузлу сөзлү шаиримиз!
Нечә ган олмасын сыныг көнлүм,
Сәни чох тез ајырды биздән өлүм.
Јох, јох, әсла сән өлмәдин, дирисән!
Ән бөјүк гәһрәманларын бирисән!
Гәләминлә, дилинлә, һалын илә,
Көһнәләнмәз ширин мәгалын илә.
Сүнкүләр ачмајан јолу ачдын,
Гәләминдән ҹәваһирәт сачдын.
Зүлмү, ҹәһли, тәәссүбү јыхдын,
Учалыб әрши-давәрә чыхдын.
Көстәриб чарәји-ничатымызы,
Нәзм гылдын нәвагисатымызы.

Сабир јарадыҹылығы һаггында әтрафлы мә'лумат верән «Сабир» (1911) адлы илк мәгаләни дә Сәһһәт јазмышды. Бөјүк шаирин бир сыра јарадыҹылыг хүсусијјәтләрини елми сурәтдә изаһ едән бу дәјәрли мәгаләдә, Сабирин әдәбијјатымыза кәтирдији јенилик, әдәбијјатда тутдуғу мөвге бир сыра јени, мараглы әдәби фактларла тәсдиг едилирди. Мәгалә мүәллифи, Сабир сәнәтинин бөјүклүјүнү онун гүдрәтли реализминдә, һәјаты доғру әкс етдирмәсиндә көрүрдү.

Сәһһәт достунун сон вәсијјәтини дә унутмамышды. Сабир һәлә Тифлисдән јазмыш олдуғу мәктубда «Өлүрсәм гәм етмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етдирәрсиз» сөзләрилә өз әсәрләринин кәләҹәк талејини она тапшырмышды. Сабирин сағлығында наил олмадығы арзусуну Сәһһәт бөјүк чәтинликләрдән, бир нечә дәфә Бакыја кәлиб-кетдикдән сонра мүәллим Маһ-

мудбәј Маһмудбәјовун көмәклијилә јеринә јетирә билир. Сабирин әсәрләри «Һопһопнамә» ады илә 1912-чи илдә нәшр олунур. Сәһһәт бу китабын әввәлиндә Сабирин бу күн белә әһәмијјәтини итирмәмиш, шаирин һәјатыны өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәләрдән сајылан тәрчүмеји-һалыны чап етдирмишдир. Шаирин һәјатындакы әсас һадисәләри әһатә едән бу мәгаләдә Сабир јарадычылығынын үмуми тәһлили вә әдәбијјатымыздакы јери дә мүхтәсәр көстәрилир. Сәһһәт «Һопһопнамә» илә ејни заманда, китаб тәртибинин көзәл бир нүмунәсини вермиш, тәртиб ишинин бә'зи елми хүсусијјәтләрини јахшы билдијини дә көстәрмишди.

«ОДЛУ БИР НӘҒМӘ ЈАЗМАГ ИСТӘЈИРӘМ»

1912-чи илдән башлајараг бир-биринин ардынча Сәһһәтин әсәрләри ајрыча китабчалар һалында чап олунур. Һәмин илдә шаирин «Сыныг саз» адлы ше'рләр мәчмуәси, бәдии тәрчүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» (I вә II һиссә) адлы китабчалары чыхыр.

Аббас Сәһһәт бир нечә драм әсәри дә јазмышдыр. Онун «Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији» (1914) вә «Тағы вә Нағы» адлы әсәрләри илк ушаг пјесләриндәндир. Бундан әлавә, Сәһһәт игтибас јолу илә «Јохсуллуг ејб дејил» (1912) (А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејб дејил» комедијасына бәнзәтмәдир) вә «Нефт фонтаны» (1912) (ермәни драматургу А. Абелјанын «Фонтан» әсәриндән игтибасдыр) кими кичик һәчмли драмлар да нәшр етдирмишдир.

Мүәллимликлә јанашы Сәһһәт о заман Азәрбајчан мәктәблиләринин бөјүк еһтијач дујдуғу јени дәрсликләр јарадылмасы иши илә дә мәшғул олурду. 1905-чи ил ингилабындан сонра бир чох јени мәктәбләрин ачылмасы вә дәрс програмларынын дәјишдирилмәсилә әлагәдар олараг, бу чүр дәрсликләрә еһтијач артмышды. Чохдан бәри ишләнмәкдә олан, дәфәләрлә чап едилмиш Чернјајевскинин «Вәтән дили», Рәшидбәј Әфәндијевин «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-әтфал» кими дәрсликләри артыг һәм мүндәрәчәси, һәм дә педагожи принсипи е'тибарилә

јени тәләбләрә чаваб вермирди. Одур ки, 1906-чы илдә Бакыдакы мүәллимләр гурултајында гојулан мәсәләләрдән бири дә јени тәдрис програмлары әсасында мәзмунча даһа долғун дәрсликләрин јарадылмасы иди. Бу замандан башлајараг, тәчрүбәли Азәрбајчан мүәллимләри «Түрк әлифбасы» (М. Маһмудбәјов), «Икинчи ил», (Ф. Ағазадә, А. Шаиг, С. С. Ахундов, М. Маһмудбәјов вә б.), «Ушаг көзлүјү», «Күлзар» (А. Шаиг) кими јени дәрсликләр јазырлар.

Сәһһәт дә 1909-чу илдә М. Маһмудбәјовла бирликдә «Јени мәктәб» («Үчүнчү ил») адлы бир дәрслик чап етдирир. Бу китабын әһәмијјәтли чәһәтләриндән бири бу иди ки, бурада чоғрафија, тәбијјәт, анатомија елмләри һаггында, мәктәбә, аиләјә, елмә вә саир әхлаги-тәрбијәви мәсәләләрә даир ајры-ајры мараглы фәсилләрлә бәрабәр, Азәрбајчан (Сабир, Зәрдаби, Сәһһәт) вә рус классикләринин (Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев, Толстој) әсәрләриндән нүмунәләр дә верилмишди. Дәрслијә мәзмун, дил чәһәтиндән ушагларын зөвгүнә, сәвијјәсинә ујғун парчалар, көзәл тәрчүмәләр дахил едилмишди. Ше'рләри А. Сәһһәт, мәнсур парчалары М. Маһмудбәјов јазмыш вә тәрчүмә етмишди. Сәһһәтин Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Мтсыри» поемасы да илк дәфә бурада чыхмышдыр. Ингилаба гәдәр ибтидаи мәктәбләрдә охунан дәрсликләр ичәрисиндә «Јени мәктәб» чох мүвәффәгијјәт газанан вә јајылан дәрсликләрдән иди. 1909-чу илдән сонра тез-тез јенидән нәшр олунан вә шакирдләрин һүсн-рәғбәтини газанмыш бу дәрслик мәтбуатда да јахшы гијмәтләндирилмишди. «Тәрәгги» гәзетиндә чыхмыш бир мәгаләдә дәрслијин бә'зи мүсбәт хүсусијјәтләриндән, хүсусилә Сәһһәтин орадакы ше'рләриндән бәһс едиләрәк јазылырды: «Мәктәбләримиздә охумаг үчүн биринчи вә икинчи илин ана дили китаблары һүммәтли мүәллимләрин чалышмалары сајәсиндә һазыр едилиб; үчүнчү ил үчүн китаб лазым иди ки, о да һәмин јолда ишләјән Маһмудбәј Маһмудбәјов илә шаир Аббас Сәһһәт чәнаблары тәрәфиндән тәртиб едилиб өз вахтында мөвгеји-интишара гојулубдур.

Јени мәктәб китабынын мәһнәвијјаты он гисмә бөлүнүбдүр. Бу он гисмин беш әввәлинчиләри ушагларын тәрбијә вә тәһзиби-әхлагына хидмәт едәчәк һекајә вә ше'рләрдән, беш ахырынчы гисмләри исә ушаглара мәнфәәтли билик верән, ағлыны артыран вә нәзәрләрини итиләшдирән мәгаләләрдән ибарәтдир.

Мүәллиф чәнаблары китабын дилинә чох диггәт јетириб асан әдәби, сәһиһ Азәрбајчан дилимизин нүмунәсини көстәрмәјә мүвәффәг олубдурлар» (1909, № 206). Бир гәдәр сонра Сәһһәт јенә М. Маһмудбәјовла бирликдә «Түрк әдәбијјатына илк гәдәм» (1914) адлы мүнтәхәбат тәртиб едирсә дә, китаб мүвәффәгијјәт газана билмир. Бунун башлыча сәбәби һәр ики мүәллифин Азәрбајчанда шөһрәт тапмыш дәрсликләрин, еіни заманда мәктәбләрдә мүвәффәгијјәтлә тә'лим олунан өзләринин «Јени мәктәб» дәрслијинин ән'әнәсиндән узаглашмалары, китаба мүасир охучунун анламадығы әрәб-фарс сөзләрилә долу ше'р нүмунәләри дахил етмәләри иди. Азәрбајчан шаирләриндән анчаг Сабирин «Шаһнамә»дән етдији тәрчүмәјә јер верән тәртибчиләр түрк әдәбијјатындан да әсасән о гәдәр диггәти чәлб етмәјән, мәзмунча јекнәсәг ше'рләрдән фајдаланмышдылар.

Сабирдән сонра Сәһһәтин ән јахын шамахылы достларындан бири көркәмли маариф хадими Маһмудбәј Маһмудбәјов иди. О, «Түрк әлифбасы» (1907), «Илк гираәт» (1908), «Биринчи ил» (1909) кими дәрсликләрин мүәллифи иди, өз шаир һәмкарларыны да ушаглар үчүн әсәрләр јазмаға о һәвәсләндирмишди. Сәһһәтин илк ушаг ше'рләри јухарыда адлары чәкилән дәрсликләрдә чыхмыш вә мүәллифинә елә өз дөврүндә бөјүк шөһрәт кәтирмишди. «Чүчәләр», «Гушлар», «Јаз», «От бичини» кими классик ше'рләр бу дәрсликләрдә нәшр олунмушду. Сәһһәтин рус дилини вә әдәбијјатыны өјрәнмәсиндә, тәрчүмәчилик фәалијјәтини кенишләндирмәсиндә дә Маһмудбәјовун бөјүк хидмәти олмушдур. Шаирин рус әдәбијјатындан тәрчүмә етдији онларла әсәр Маһмудбәјовла бирликдә тәртиб етдикләри «Јени мәктәб» дәрслијиндә чап олунмушдулар («Мтсыри», «Сазандалар», «Фил вә Алабаш», «Гурд вә Гузу» вә с.).

1913-чү илдә Сәһһәт Бакыда сабиг тәләбәси Исмајыл Һәгги Вејсовла көрүшүр. Кијевдән мә'зунијјәтә кәлмиш Һәггинин мәктәб јолдашы Әләвсәт Әфәндијев илә бирликдә мүаличә үчүн Волга бојундакы Ставропола кетмәк истәдијини өјрәндикдә Сәһһәт дә Русијаны көрмәк фикриндә олдуғуну билдирир. Чохдан бәри Русијаны кәзмәк, чох севдији рус шаирләринин вәтәнини, бу јерләрин тәбиәтини көрмәк арзусунда олан Сәһһәт јенидән Шамахыја гајыдыб сәјаһәт үчүн һазырлыг көрүр.

Ијул ајынын орталарында артыг Сәһһәт ики һәмјерлиси илә Ставрополун јахынлығындакы «Кмыснаја дача» дејилән јердә динчәлирди. Беш һәфтәлик истираһәт вә сәјаһәтдән сонра шаир Шамахыја гајыдыр.

Гыса мүддәтли сәјаһәт, Ставропол вә онун әтраф кәндләриндә јашајан әһалинин һәјат тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, хүсусилә Волга бојунун көзәл тәбиәти шаирәдәрин тә'сир бағышлајыр; онда јени һиссләр, јени јарадычылыг мејилләри әмәлә кәтирир. Һәмин илдә Сәһһәт сәјаһәтдән алдығы тәәссүрат, раст кәлдији, ешитдији гәрибә әһвалат вә һадисәләр әсасында «Волга сәјаһәти» адлы романыны јазыр. Бу, шаирин илк нәср әсәри иди.

«Волга сәјаһәти» һеч јердә чап олунмамыш вә әлјазмасы галмамышдыр. Мүәллим Чәмо Чәбрајылбәјли өз хатирәләриндә бу әсәрдән бәһс едәрәк јазыр: «Бир ахшам бизә јығышмышдыг. Бир гәдәр сөһбәт етдикдән сонра, Сәһһәт адәти үзрә өз дәфтәрчәсини чыхартды. Һәр дәфә бир-бириндән мараглы вә көзәл олан ше'рә гулаг асмаға адәт етдијимиз үчүн, бу дәфә дә ше'рә гулаг асмаға һазырлашдыг. Лакин бу дәфә гыса бир ше'р илә мағa һазырлашдыг... «Волга сәјаһәти» адлы бир романын башланғычына гулаг асдыг. Әсәр бәдии чәһәтдән чох дәјәрли вә мәзмун чәһәтдән чох зәнкин олдуғу үчүн, онун мабәдини сәбирсизликлә көзләјирдик. Сонракы көрүшләримиздә Сәһһәт романын һамысыны бизим үчүн охујуб гуртарды».

«Волга сәјаһәти» романынын мүәллиф тәрәфиндән охунушунда иштирак едәнләрдән бири дә тәләбәси Әбдүлгафар Маһмудов олмушдур. О да романын дәрин һиссијјатла јазылдығыны тәсдиг едир: «Волганын зәнкин тәбиәтиндән илһам алмыш Мирзә Шамахыја гајытдыгдан сонра «Волга сәјаһәти» адлы романыны јазмаға башлады. Шаир әсәрин парчаларыны бизим үчүн охујарды. Романын мәзмуну мараглы вә көзәл идисә, онда олан тәбиәт тәсвирләри даһа бәдии, даһа һејрәтамиз иди».

Тәхминән 15—18 шакирд дәфтәри һәчминдә олан «Волга сәјаһәти» романында мәишәт сәһнәләрилә јанашы тәбиәт тәсвирләринә, јазычынын өз интибаларына, ше'рлә ифадә олунмуш лирик рич'әтләрә дә кениш јер верилибмиш. Бу хүсусијјәтләр, еләчә дә нәсрлә мәнзум парчалардан истифадә көстәрир ки, мүәллиф ән'әнәви романчылыг јолу илә кетмәмиш, образларын, һадисәләрин романтик-сентиментал тәсвиринә үстүнлүк вермиш, тә'сирли, һисс вә һәјәчан ојадан сәһнәләр јаратмышдыр.

1914-чү илдә Сәһһәт мәзмуну Азәрбајчан мәишәтиндән көтүрүлмүш «Әли вә Аишә» адлы икинчи нәср әсәрини јазыр. Бурада јазычы гадын һүгугунун тапдаланмасына гаршы чыхараг, гыз гачырмаг, гызлары зорла әрә вермәк кими адәтләри тәнгид едир, ејни заманда, кәндлиләри вар-јохдан чыхаран, онлара бөјүк мүамиләләрлә пул верән сәләмчи мүлкәдарларын, тачирләрин образларыны јарадыр. «Волга сәјаһәти» романы кими бу әсәрин дә әлјазмасы галмамышдыр.

Салман Мүмтаз Сәһһәтин чап олунмамыш әсәрләри ичәрисиндә мөвзусу «Шаһнамә»дән көтүрүлмүш «Сәјавуш» романынын да адыны чәкир.

Биринчи дүнја мүһарибәси заманы, бүтүн башга мәсәләләрдә олдуғу кими, мүһарибәјә мүнасибәт мәсәләсиндә дә демократ-реалист вә мүтәрәгги романтик јазычыларла буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән јазычылар арасындакы мәфкурә ајрылығы ајдын шәкилдә мејдана чыхды, мүһарибә онларын ајры-ајры чәбһәләрдә дурдугларыны бир даһа ајдынлашдырды. Бу заман јерли Азәрбајчан буржуазијасы чар Русијасынын мүһарибәјә дахил олмасындан истифадә едәрәк өз вәзијјәтини мөһкәмләтмәјә чалышыр вә бу мәгсәдлә мүһарибәдә чаризми мүдафиә етмәк мөвгејиндә дururду. Азәрбајчан буржуазијасы һәлә мүһарибәнин илк күнләриндән чар мүтләгијјәтинә садиг галачағыны вә галиб кәлмәк үчүн дөвләтә мүмкүн гәдәр көмәк едәчәјини билдирмишди. Бакы буржуазијасынын нүмајәндәси кенерал Һ. З. Тағыјев мүһарибә мүнасибәтилә Гафгаз чанишининә көндәрдији 30 ијун 1916-чы ил тарихли хүсуси мәктубунда јазырды: «Мә'рузәм охунаркән падшаһыма сәдагәт вә үбудәтим нәзәрә алыначагдыр вә бу мә'рузә... Русијанын... дүшмәнләринә галиб кәлмәсини бүтүн вүчуду илә арзу едән бир гочаман вәтән өвладынын сәси һесаб олуначагдыр».

Буржуа јазычыларынын бир гисми исә дүнја мүһарибәсиндә Түркијәнин галиб кәлмәсини арзулајыр вә бу мәгсәдлә Түркијә илә әлагәни даһа да мөһкәмләтмәјә чалышырдылар. Онлар ачыгдан-ачыға ишғалчы мүһарибәләри тә'рифләјиб, јени истилалара чағыран, исламын кечмишини идеализә едән әсәрләр јазыр, милли һиссләри чошдурмаға хүсуси сә'ј көстәрирдиләр.

Демократ вә мүтәрәгги јазычыларын мүһарибәјә мүнасибәти исә бамбашга иди. Онлар рус буржуазијасынын јени базарлар ишғал етмәк, һәрби сифариш вә тәдарүкләрдән варланмаг, ејни заманда, һәрби вәзијјәтдән истифадә едиб ингилаб һәрәкатыны јатырмаг үчүн башладығы вә јерли буржуазијанын өз мәгсәдләри үчүн тәрәфдар олдуғу бу әдаләтсиз мүһарибәнин әлејһинә идиләр. Биринчи дүнја мүһарибәсини Сәһһәт дә өз романтик мүасирләри кими — Һади, Чавид вә Шаиг кими зиддијјәтли әһвал-руһијјә илә гаршыламышды. Чәбһәләрдә ахыдылан күнаһсыз ганлар, төрәнән фачиәләр, Гафгаз чәбһәсиндәки дөјүшләр шаири там сарсытмышды. Бир јандан да ки, шаирин өз дәрдләри, өз һалы.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәтин һәјаты даһа ағыр вә гәмли кечирди. Бу заман о, демәк олар ки, тәк галмышды: онун «мәһрәми-әсрары» Сабир, «ше'р диванәси» Тәрраһ өлмүш, башга габагчыл зијалылар исә Шамахыдан узаглашдырылмышдылар. Бу вәзијјәт «олдугча һәссас, шән вә көврәк гәлбә малик олан шаирдә» чох күскүн бир һал јаратмышды. О, һеч чүр јени шәраитлә ујғунлаша билмир, тәнһалығындан шикајәтләнәрәк, бу вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн чыхыш јолу тапмырды. 1911-чи илдән сонра башланан күскүн, пәришан әһвал-руһијјә мүһарибәнин илк илләриндә дә давам едирди. Буну шаирин 1911 вә 1914-чү илләрдә Ф. Көчәрлијә јаздығы ики мәнзум мәктубун үмуми мәзмуну да тәсдиг едир:

Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә...
Лејк, чох чәкмәди дөвран бизә бидад етди,
Ах, о чәмијјәтимиз тезчә пәришан олду.
Мөвти-Тәрраһ, о сәфа бәзмини бәрбад етди,
«Сабир өлдү» — демирәм, ше'р еви виран олду.
Јазмаға мане олур тәфригә дүшдүкләримиз,
«Ағларам хатирә кәлдикчә күлүшдүкләримиз».

* * *

Јазамам, мәндән олубдур даһа бизар гәләм,
Мән тәфәккүрдә, о сакитлијә мәчбур олмуш.
Јазамам, боғмададыр руһуму бөһрани-әләм,
Хәләчанларла көнүл чарпмада рәнчур олмуш.

Үч ил сонра јазылмыш башга бир ше'риндә шаир јенә «әлдән кетмиш рәфиги-садигләри»ни хатырлајыр, әтрафыны достлар әвәзинә дүшмәнләрин әһатә етмәсиндән, ше'рә, сәнәтә гијмәт гојулмамасындан шикајәтләнир:

Бу гаранлыг мүһитим ичрә мәним
Гулағым һәбс, көзләрим дустаг.
Јумуругла мөһүрләниб дәһәним
Олмуш ағзымда сөзләрим дустаг.
Галмышам матү ачизү мәбһут,
Етмишәм ләбүд ихтијари-сукут.
Кечди мази, битир әзаб илә һал,
Үзүмә күлмәјир һәм истигбал.

Лакин бу маниәләр, мә'нәви сыхынтылар, пәришанлыг вә үмидсизлик Сәһһәтин јарадычылыг арзулары илә аловланан ирадәсини гыра билмир, о өзүндә мә'нәви дајаначаг тапа билир, елә бир «одлу-нәғмә» јазмаг истәји илә јашајыр ки, она әбәди бир шөһрәт газандырсын:

Дүрлү манеәләр олмаса сөзүмә,
Одлу бир нәғмә јазмаг истәјирәм.
Кәләчәк әсрләрдә мән өзүмә
Шанлы бир гәбир газмаг истәјирәм.

Бу «одлу нәғмә»нин јарадылмасы үчүн кәркин, ахтарышларла долу бир јарадычылыг иши башлады: бир-биринин ардынча мүхтәлиф жанрларда ири һәчмли әсәрләр јазылды, рус, күрчү, ермәни әдәбијјатларындан јени-јени тәрчүмәләр едилди, вәтәнин сијаси, мәдәни һәјаты илә бағлы кәскин, аловлу публисист мәгаләләр нәшр олунду. Нәһајәт кәркин, зиддијјәтли, романтик бир әһвал-руһијјәнин мәһсулу кими «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы јаранды*, елә бир одлу нәғмә ки, һәгиги сәнәт адамларынын фикри, руһи чырпынтыларыны кәләчәк әсрләрә, кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн бәдии сәнәд сәвијјәсинә јүксәлә билмишди. Шаир сөзүндә јанылмамышды. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә о, һәгигәтән, XX әср Азәрбајчан поезијасынын көзәл нүмунәләриндән бирини јаратды, өз шаирлик гүдрәтини бир даһа нүмајиш етдирди.

Поемада тәсвир олунан Шаир сурәтинин кечирдији һәјәчанлар, сәнәт һаггында јүрүтдүјү зиддијјәтли фикирләр Сәһһәтин һәмин илләрдә кечирдији бөһранлы һаллара јахын иди. Бунунла белә мүһарибә дөврүндә

* 1916-чы илдә «Игбал» гәзетиндә (№ *228, 229, 230, 231*) нәшр олунан бу поема икинчи дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында (1923, № 2) јанлыш олараг «Аббас Сәһһәтин басылмамыш мәнзумәси» гејди илә, өзү дә тәһриф едилмиш шәкилдә чап олунмушдур.

шаирин јарадычылығында мүбаризлик, кәләчәјә инам, үмид мотивләри сон дәрәчә гүввәтләнир. Јарадычылығынын бу илләриндә о, ичтимаи чәһәтдән фајдалы ишләр көрмәјә, һәр чүр чәтинликләрә гаршы бојун әјмәмәјә, «гәләми атәшбар» олмаға чағыран, эталәти, бәдбинлик әһвали-руһијјәсини тәнгид едән «Шәрарә» кими әсәрләр јазыр.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәт мәнзум әсәрләр нисбәтән аз јазмышдыр. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасыны, бир-ики кичик мәнзумәни («Вәтән», «Нәваји-ашиганә», «Шәрарә», «Тәхлијјә јахуд гачгын») вә күрчү шаири Николоз Бараташвилинин «Мерани» поемасындан, Акаки Серетелидән етдији тәрчүмәләри чыхсаг, јарадычылығынын бу дөврүнә аид башга мәнзум әсәрләр әлдә јохдур.

1914—1917-чи илләрдә Сәһһәт «Волга сәјаһәти» вә «Әли вә Аишә» романларындан башга һекајәләрини («Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә», «Чәррaһлыг») вә сијаси, педагожи, тибби вә әдәби мөвзулара һәср олунмуш мәгаләләрини јазыр. Јарадычылығынын бу мәрһәләсиндә шаирин бирдән-бирә нәсрә бу гәдәр мејл көстәрмәси сәбәбсиз дејилди. Бу әкәр бир тәрәфдән мүһарибә дөврүнүн мүхтәлиф вә чох мүрәккәб һадисәләринә даһа кениш планда мүдахилә етмәк, чаваб вермәк еһтирасы илә әлагәдар идисә, дикәр тәрәфдән, Сәһһәтин фикир, дүшүнчә аләминдә долашан мөвзуларын, идејаларын рәнкарәнклијилә бағлы иди. Көрүнүр, дөврүн проблемләрини о публисист, алим, насир кими ишыгландырмағы даһа мүнасиб һесаб етмишди.

Сәһһәтин јарадычылыг ахтарышлары вә зиддијјәтләри мүһарибә илләриндә дә давам етмишдир. Белә ки, романтик шаир бу мәрһәләдә дә реалист әсәрләр јаратмаг һәвәсиндән узаглашмамышды. Һәлә бир аз әввәл сатирик «Кәлнијјәт» журналында «Шејх Шејпур» вә «А. С.» имзалары илә 30-а гәдәр дөврүн мүхтәлиф ичтимаи-сијаси, етик-әхлаги мөвзусунда Сабиранә сатираларла чыхыш едән шаирин 1915-чи илдә «Чәррaһлыг» һекајәси чап олунур. «Чәррaһлыг» да Сәһһәтин реалист сәнәтин сирләрини өјрәнмәјә доғру јөнәлән ахтарышларынын давамы нәтичәсиндә јаранмышды вә бу нәср нүмунәсиндән дә алынан үмуми тә'сир белә иди ки, Сәһһәт романтик сәнәткардыр, онун реалист методда јазмаг истәдији әсәрләр өз естетик-емосионал тә'сири е'ти-

барилə романтик əсəрлəри сəвијјəсинə јүксəлə билмəмишлəр.

«Чəррaһлыг» А. П. Чеховун ејни адлы һекајəсинə нəзирə олараг јазылмышды. Мүəллиф адыны чəррaһ гојуб ади сəһијјə ганун-гајдаларына əмəл етмəјəн, хəстə диш јеринə саф диши чəкəн нашы, күт, чох данышыб аз иш көрəн бир дəллəјин сурəтини јаратмаға чалышмышдыр. Һекајəдə реалист деталлар аз дејил, сурəтлəрин мүкалимəлəри вə мəишəт лөвһəлəри дə реалистсајағыдыр. Анҹаг бəдии камиллији бахымындан бу һекајə «Бəдбəхт аилə» вə «Гаракүнлү Һəлимə» һекајəлəриндəн сечилир. Бурада ифадə сəлислији вə тəбииликли зəифдир, тəсвирдəки реалист мəнтиг, һадисəлəрин типиклији вə үмумилəшдирилмəси реалист сəнəт сəвијјəсиндə дејил, ајдын һисс олунур ки, бу һекајə сəнəтин үмуми ганунларыны билəн, бунунла белə реалист олмајан бир гəлəм саһибинин əлиндəн чыхмышдыр. Сəһһəт романтик иди, бу исə онун реализм принсиплəринə там əмəл олунмуш əсəрлəр јазмасыны хејли чəтинлəшдирирди.

Бир нечə ил сонра «Чəррaһлыг»дакы əһвалаты ејнилə һекајə устасы реалист Ə. Һагвердијев гəлəмə алды, адыны да «Диш ағрысы» гојду. Бу, артыг XX əср реалист Азəрбајҹан һекајəчилијинин нүмунəлəриндəн бири кими јаранмышды.

Өмрүнүн ахыр иллəриндə Сəһһəт ичтимаи-сијаси мөвзуларда јазылмыш публисистикаја даһа бөјүк мејл көстəрир. Бунлар шаирин һəмин мəрһəлəдə дүнјакөрүшүнүн мəфкурə истигамəтини, ону дүшүндүрəн, мəшғул едəн проблемлəри ајдынлашдырмаг үчүн зəнкин материал верир.

«ГҮТБИ-ШИМАЛДАН ТУЛУ ЕДƏН ҺҮРРИЈЈƏТ КҮНƏШИ»

Сəһһəт 1917-чи илин февралында чаризмин — истибдад јувасынын деврилмəсини, Русијада буржуа-демократик ингилабынын гəлəбəсини белə адландырмышды — «һүррријјəт күнəши». Белəликлə, бу күнəшин истиси илə гызынмаға чалышан, һəлə онун əсл сијаси маһијјəтини дəрк етмəјəн шаирин һəјатында јени бир дөвр башлајыр, гызғын ичтимаи, мəдəни-фəаллыг дөврү! О бир тəрəфдəн маариф саһəсиндə чалышыр, Шамахыда ингилабын төрəтдији вəзијјəтə даир мəгалəлəр јазыр, мүхтəлиф мəдəни, сијаси тəдбирлəрдə иштирак едир, дикəр тəрəфдəн дə əсрлəрдəн бəри гардаш олан Азəрбајҹан вə ермəни халглары арасында əдавəт салмаг үчүн дəридəн чыхан миллəтчилəрə гаршы ҹидди мүбаризə апарыр, бу мүнасибəтлə Шамахынын габагҹыл зијалылары илə бирликдə тəдбирлəр кечирир. Һəмин илдə о, ејни заманда М. Маһмудбəјов, Ə. Əминзадə вə башга маариф хадимлəрилə бирликдə јени ачылмыш дарүлмүəллиминин курсунда мүəллимлик едирди. Белə гарышыг əјјамда Сабири дə унутмурду, бөјүк сатирикин өлүмүнүн алты иллијинə һəср едилмиш јығынҹагда о курсун тəлəбəлəри үчүн əтрафлы бир мə'рузə етмиш вə һаггында јазмыш олдуғу сон ше'ри охумушду. Мəтбуат бу һадисəни «Шамахыда Сабир күнү» ады илə гејд етмишди: «...һəмин ијул ајынын 12-дə Шамахыда мүəллимлəр курсунда иштирак едəн мүəллимлəр мəрһум Сабирин алты иллик јөвми-вəфаты мүнасибəтилə биринчи шəһəр мəктəбиндə бир əдəби сəһəр тəртиб етмишдилəр. Саат 12-дə мəҹлис ачылыр. Əввəл А. Сəһһəт ҹəнаблары мəрһумун тəрҹүмеји-һалы илə һазируну ашина едир вə һəмин күнə даир мəрһумун һаггында сөјлəдији ше'ри охујур. Сонра мүəллимлəр тəрəфиндəн мəрһумун өз ше'рлəри охунур... Əлəлхүсус Сəһһəт ҹəнабларынын сөјлəдији ше'р хəлајигдə јени бир руһ əмəлə кəтирир».

* * *

1905-чи илин 23 февралындан башлајараг 1917-чи илин 20 нојабрына гəдəр Сəһһəтин Азəрбајҹан мəтбуатында ијирмијə јахын мəгалəси чап олунмушдур. Онун 1917-чи илə гəдəр јазылан мəгалəлəри əдəбијјат, милли адəт-əн'əнə, маариф-мəдəнијјəт мəсəлəлəринə һəср едилмишсə («Тəзə ше'р нечə олмалыдыр?», «Сабир», «Сыныг саз» вə «Мəғриб күнəшлəри» китабларына јазылан мүгəддимəлəр, «Е'дади мəктəблəрдə милли тəрбијə», «Мəктəблəрдə ана дили», «Милли идеаллар» вə саир), ингилабдан сонра «Шамахыдан» ады алтында дəрҹ етдирдији мəгалəлəр сијаси мəзмундадыр.

Сəһһəт маарифчи романтик иди, XX əср Азəрбајҹан маарифчилијинин бир чох сəчијјəви идеја-естетик хүсусијјəтлəри она да аид иди. Шаир бүтүн əдəби-ичтимаи фəалијјəти боју маарифи, елми халгын мүасир миллəтлəр сəвијјəсинə јүксəлмəси, азад вə мүстəгил олмасы,

ичтимаи тәрәггиси үчүн әсас васитәләрдән бири һесаб етмишдир. Буну биз онун бәдии јарадычылығы кими публисист әсәрләриндә дә көрүрүк. Бәс дөврүнүн габагчыл бир шәхсијјәти кими Сәһһәт конкрет олараг һансы мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини ирәли сүрүрдү? Бу тәдбирләрин маһијјәтиндә һансы дүнјакөрүшү дајанырды?

Бу мәсәләләрдән бири Азәрбајчандакы рәсми мәктәбләрдә («рус-татар», кимназија вә реални мәктәбләрдә) Азәрбајчан дилинин там һүгуглу фәнләр сырасына кечирилмәси иди. О, бу фикирдә иди ки, ана дилинин елликлә өјрәнилмәсинә вә онун мүнтәзәм тәдрисинә наил олмадан һәгиги вәтәндашлар јетишдирмәк олмаз. Дил һәр халгын варлығыны тәсдиг едән, кәләчәјини шәртләндирән ән гүдрәтли амилләрдән биридир.

XX әсрин әввәлләриндә ингилаби вә мүтәрәгги фикир чәбһәсиндә дуран тәрәггипәрвәр сијасәт вә мәдәнијјәт хадимләри мәһкум милләтләрин ана дили уғрундакы мүбаризәсини онларын азадлыг уғрундакы мүбаризәләриндән ајырмамышлар. Чүнки, Русија пролетариатынын мәнафеји тәләб едирди ки, онларын сәрбәст тәһсил ала биләчәкләри, өз милли мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирә биләчәкләри бир дилдән истифадә һүгугуна малик олсунлар. Белә бир дил исә, шүбһәсиз, ана дили иди.

Бу мәгсәдлә габагчыл Азәрбајчан зијалылары, ингилаби мүбаризәјә гошулан зәһмәткешләр чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә гаршы мүбаризә апараркән, һәм дә мәктәбләрдә ана дили тәдриси һүгугуну да әлдә етмәјә чалышырдылар. Әдәбијјат вә маариф хадимләри исә (Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Ә. Һагвердијев, А. Шаиг, Ф. Көчәрли вә б.) ана дилинин сафлығы вә әчнәби сөзләрдән тәмизләнмәсини һәм дә онун тә'лим вә тәдриси уғрундакы мүбаризә илә әлагәләндирир, мәтбуат сәһифәләриндә бу мәсәләнин ишыгландырылмасына бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Ф. Көчәрли јазырды ки, «Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир». А. Шаиг дә ејни фикирдә иди: «Јашамаг мәгамында олан һәр бир гөвм јалныз мүкәммәл әдәби дилә малик олмаг сајәсиндә јашаја биләр».

Бу һәгигәт Сәһһәт үчүн дә кизли дејилди вә дөврүнүн фәал шәхсијјәти кими фасиләсиз олараг, бир чох маариф вә мәдәнијјәт хадимләринин мәһз фасилә вердикләри бир вахтда о һәмин мәсәлә илә чидди мәшғул олмаға башламышды. 1915—1917-чи илләрдә јаздығы

«Е'дады мәктәбләрдә милли тәрбијә», «Мәктәбләрдә ана дили» вә «Милләт мәчлиси» мәгаләләриндә о, мәктәбләрдә ана дилинин там һүгуглу фәнләр сырасында кечирилмәсинин вахты чатмасындан вә ону мәктәбләрдә нечә тәдрис олунмасы методикасындан данышыр, һәтта бүтүн фәнләрин ана дилиндә кечилмәси нәзәрдә тутулан милли мәктәбләрин ачылмасыны ирәли сүрүрдү. Мөвчуд вәзијјәт тәдрисдә белә ислаһатлар апарылмасыны тәләб едирди. Чүнки шаирин өзүнүн дәрс дедији мәктәбдә олдуғу кими башга мәктәбләрдә дә ана дилинә әһәмијјәт верилмирди:

Бурда дәрс вердијим беш-он илдир,
Дејирәм һәр заман ки: «гејрәт един,
Түрк дили бир көзәл, ширин дилдир,
Ону өјрәнмәјә һәмијјәт един».
Етмәјир кимсәјә сөзүм тә'сир,
Олурам күндә бир сајаг дилкир.
...Өз дилин билмәк истәјән јохдур,
Вәтәнин, милләтин севән јохдур.
Аталар вермәјир һеч әһмијјәт.
Сөнмүш онларда һисси-миллијјәт.

1914-чү илдә Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәктубунда ана дилинин тәдрисиндә јаранмыш бу ағыр вәзијјәти шәрһ едәндән бир ил сонра Сәһһәт әсаслы шәкилдә һәмин мәсәлә илә мәшғул олмаға башлајыр, күрчү вә ермәни гәзетләриндән мисаллар кәтирә-кәтирә Азәрбајчанда да тәдрис ислаһаты кечирилмәсини зәрури һесаб едирди. О, көстәрирди ки, 1916-чы илләрин әввәлләриндә маариф хадимләринин тәшәббүсү илә Күрчүстан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лимини јахшылашдырмаг ишиндә бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр, ана дили әсас фәнләр сырасына дахил едилмиш, тә'лим саатларынын сајы артырылмыш, һәм дә бүтүн шакирдләр үчүн мәчбури е'лан олунмушдур. Ејни тәдбирләри ермәниләр дә һәјата кечирмәјә башламышлар. Һәтта онлар «Гафгаз мүсәлманларыны да бу мәтләбдә онларла мүттәфиг олуб биркә чалышмаға» чағырырды*.

* Һәмин күнләрдә Ч. Мәммәдгулузадә дә «Молла Нәсрәддин»дә (*2 феврал 1917*) «Гејрәт» адлы фелјетонунда Тифлис маарифчиләринин ана дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн һәјата кечирдикләри тәдбирләри алгышлајыр вә Азәрбајчан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лиминә е'тинасыз јанашан зијалылары, дума вәкилләрини тәнгид едирди.

Сәһһәт ана дилинин јүксәк сәвијјәдә өјрәнилмәсини бир нечә ҹәһәтдән әһәмијјәтли сајырды. Онун фикринҹә ана дилини камил билән һәр тәләбә өз истеʼдадыны инкишаф етдирмәк, «әгли вә зеһни сәвијјәсини јүксәлтмәк», һәгиги вәтәндаш кими јетишмәк үчүн тәбии имканлар газаныр. Ана дилинә биканә олан јенијетмә өз халгына, онун адәт-әнʼәнәсинә дә биканә бөјүјүр, милли вүгарыны итирир, нәјә вә кимә хидмәт етдијини мүәјјәнләшдирә билмир: «...еʼдади мәктәбләрдә ана дилинин мәʼгуланә гајда тәһтинә алынмасы саир дәрсләрдә вә шакирдләрин истеʼдадларынын артмасына сәбәб ола биләр вә мүтәллимләрин әгли вә зеһни сәвијјәсини јүксәлтмәјә мүҹиб олар».

Бунун үчүн Сәһһәт халгын бүтүн габагҹыл нүмајәндәләрини фәалијјәтә, иш көрмәјә чағырырды, «бир әлдән сәс чыхмаз» — дејә үзүнү онлара тутуб үрәкјанғысы илә дејирди: «...Әфради-милләтдән һәр кәс кәрәк өз өһдәсинә дүшән вәзифәни ифа етмәкдә гејрәт көстәрсин... бу әсри-һазырда, милләтләрин чарпышдығы бу заманда бош отуруб гуру бир истимдад илә вахт кечирмәк мәʼсијәтдир. Јашамаг истәјирсән, кәрәк чалышалым... ҹәмијјәтләр тәшкил едәлим; авам күтләнин башыны бир јерә топламаға, үмуми руһу јениләшдирмәјә чалышалым».

Мараглыдыр ки, бүтүн бу јени тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә мүәллимләрә биринҹи дәрәҹәли јер верилирди. Шаир бу фикирдә иди ки, белә тәдбирләрлә әсасән «ел мүәллимләри» мәшғул олмалыдырлар: «...бурада зәнни-аҹизанәмә көрә вәзифәнин ән ағыры, ән зәһмәтли һиссәси ел мүәллимләринин өһдәсинә дүшүр. Һамыдан артыг кәрәк онлар ҹидди сурәтдә ишә киришсинләр, әзм көстәрсинләр, тәпәрли олсунлар. Гоншу милләтләрин мүәллимләри нечә ҹидди-ҹәһд илә чалышырларса, нечә гејрәт көстәрирләрсә, биз дә онлардан ибрәт дәрси алалым».

Көрүндүјү кими шаир һәлә дә мүһүм ичтимаи тәдбирләрин маариф хадимләри васитәсилә һәјата кечириләҹәјинә үмид бәсләјирди. Онун нәзәриндә мүәллим — ичтимаи хадим, бүтүн мәдәни тәдбирләрә башчылыг едән, онлара истигамәт верән фәал бир шәхсијјәт олмалыдыр, о, өз фәалијјәтини әсла мәктәблә мәһдудлашдыра билмәз. Хүсусән вәтәнин белә мүрәккәб, зиддијјәтли бир чағында!

Шаир мүәллимләрә мүраҹиәтән дејирди ки, «вахт кечир, заман бизи бәкләмир»*, инди әл-әлә вериб, истираһәти бурахыб фәалијјәтә башламаг, «мәҹбури тәʼлим ганунуну тәтбиг» етмәк уғрунда мүбаризәјә башламаг лазымдыр. Азад ҹәмијјәт гурмаг үчүн бу ҹәмијјәти идарә едән савадлы, гејрәтли вәтәндашлар јетишдирилмәлидир, «ҹәмијјәти-идарәјә малик олмаг үчүн», «ҹүмһуријјәти-руһа» малик олмалыјыг: «Әкәр милли мәктәбләримиз олсајды, әкәр милләтимизә хор бахмасајдыг јахуд үмуми, мәҹбури тәʼлим гануну тәтбиг олунсајды, букүнкү күн бу һала галмаздыг... **Инди нә етмәли?.. зәнни-аҹизанәмә көрә инди истираһәти милләтә фәда етмәлијик... һүррijјәт вә мәшрутијјәт бабында садә вә асан бир дил илә ҹамаата бәјанат вермәк, әмнү асајиши бәрпа етмәк, һүррijјәтин мөһкәм вә пајидар олмасы хүсусунда тәлгинат вә тәблиғатда булунмалыдыр... дурмаг вахты дејил, ишләмәк, чалышмаг вахтыдыр...**

Еј халгын бәркүзидә алимләри, еј милләтин мөһтәрәм мүәллимләри! Үмиди-истигбал сизәдир. Милләтин көз дикәҹәји сизләрсиниз. Гошунуз милләтин имдадына, гошунуз... Милләтин сәвијјәји-фикријјәсини јүксәлтмәјә, балалары пәрваз етмәјә чалышыныз... Тәʼлимләриниз илә ҹаһанын чөһрәсини сизләр дәјишдирә биләрсиниз, еј мүәллим әфәндиләр».

Сәһһәт өзү белә мүәллим иди вә бүтүн өз мүасир мүәллим вәтәндашларыны халгын ичтимаи һәјатында фәал иштирака чағырырды.

Сәһһәт дејирди ки, «иш јалныз дил билмәклә», мүәллимләри фәаллашдырмагла битмир. Бунунла јанашы халгын мәʼнәвијјатыны, һиссијјатыны тәрбијә етмәк, адәтләрини өјрәнмәк, бир сөзлә, ону милли зәминдә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Башга милләтләрә алудә олмаг јох, онлардан өјрәнмәк лазымдыр. «Өз гәдрини билмәјәнин гәдрини өзкә һеч вахт билмәз». Милләтләр бәрабәр, бир-биринә үстүнлүк вермәдән тәрәгги етмәлидирләр: «...бәс букүнкү күндә бу милләтләр мүһарибәси нә үчүндүр? Јәгин ки, бир милләтин дикәр милләтә үстүнлүк етмәсинин габағыны сахламаг үчүндүр».

Бу көрүшләрдә Биринҹи дүнја мүһарибәсинин империалист характерләри нәзәрдән гачырылса да милли-мәдәни инкишафын үмуми принсипләри габагҹыл мөвгедән мүәјјәнләшдирилирди.

Милли һиссијјат, милли адәт-әнʼәнә дејәндә Сәһһәт

* Көзләмир.

һансы конкрет мәсәләләри нәзәрдә тутурду? Шаирин мүһарибә дөврү публисистикасы бу суала ајдын чаваб верир. Бура вәтән вә халг мәһәббәти, ана дили вә әдәбијјата мүнасибәтлә јанашы ајры-ајры милли адәт-ән'әнәләрдән нечә истифадә етмәк кими мәсәләләр дахил иди. Шаир белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, һәр һансы халг әкәр өз дилинә, әдәбијјатына, адәтләринә — бир сөзлә мә'нәви хәзинәсинә биканәлик көстәрирсә о, мүтләг башга халгларын тәглид, јамсылама јолуна дүшәчәкдир. Бу һәгигәти баша дүшмәјәнләрә Сәһһәт гәзәблә дејирди: «Биздә миллијјәт дујғусу өлүр. Һәр шејдә авропалылара тәглидән бүтүн варлығымызы унутмаға, һүррijјәтимиллијәмизи гејб етмәјә мајилик. Мә'сум балаларымызы һәлә көз ачмамыш харичи мүрәббијәләрә тәслим едирик. Бәдбәхт балаларымызын дүнјаны билмәмишдән, танымамышдан руһуну зәһәрләјиб өлдүрүрүк... Чүнки инсанын һәгиги руһу дәјанәт вә миллијјәтдир. О зәһәрләндикдән сонра, о мәһв олдугдан сонра јердә нә галыр? Чансыз бир чәсәд».

Ана дилини, әдәбијјатыны билмәјән, Азәрбајчан дилиндә чыхан гәзетләри охумајан вә халг бајрамларыны кечирмәјәнләри — Ч. Мәммәдгулузадәнин «оброзованныларыны» Сәһһәт дә лаға гојур, өзү демишкән бу «господинләри» мәдәни милләтләрдән, гоншу рус, күрчү вә ермәни халгларындан өјрәнмәјә чағырырды. Шаир белә бир факты үрәк јанғысы илә хатырладырды ки, «севкили Сабиримизин китабынын нәшри үчүн бир доктор, бир инжинер, бир адвокат бир гәпик дә ианә вермәди». Гәзетләримизин дилинин чәтинлијини бәһанә едәнләр «лап асан дилдә јазан «Молла Нәсрәддин»и белә охумурлар.

Шаир Азәрбајчанын габагчыл, маарифпәрвәр зијалыларыны беләләринә гаршы гојур, онларын фәалијјәтиндән үрәкдолусу данышырды. «Милли идеаллар» адлы мәгаләсиндә о үмумхалг мәзмуну дашыјан јајылмыш адәтләрин, мәрасимләрин кениш шәкилдә кечирилмәсини халгын мә'нәви тәрбијәси үчүн әһәмијјәтли һесаб едирди. Новруз бајрамыны о белә бајрамлардан сајырды. Чәмо Чәбрајылбәјлинин Шамахы «Русски-татарски» мәктәбиндә кечирдији новруз бајрамы шәнлијини Сәһһәт бу бахымдан јүксәк гијмәтләндирмишди: «...чаван шаирләримиздән вә габил мүәллимләримиздән Шамахы шәһәринин биринчи «русски-татарски» мәктәбинин назири Чәмо Чәбрајылбәјли чәнаблары ахырынчы чаһаршәнбә ахшамы өз мәктәбиндә биринчи дәфә олараг ушаглар үчүн бојлә .бир мүсамирә дүзәлдиб хонча бәзәди, христианлар јолка бәзәдији кими Чәмо Чәбрајылбәјлчәнаблары да дүрлү ушаг ојунчаглары илә, рәнкбәрәнк бајраглар илә, әлван чичәкләр вә шамлар илә үч мәртәбә гајәт рәнкин көзәл бир хонча бәзәмишди. Мәктәбин залында рәнкбәрәнк фануслар илә чирағбан јаныб хончаја даир шәргиләр, новруз бајрамына мүнасиб ширин нәғмәләр вә ушагларын дәрс китабларында охудуглары азәрбајчанча, русча әзбәр һекајәләр, ше'рләр охутдугдан сонра милли мусиги нәғмәләримиз илә һәр кәсин гәлбиндә бир миллијјәт дујғусу ојандырды. О чәнабын бу тәшәббүсү милләтпәрәстанәсинә даир әрзи-тәшәккүрат едиб саир үрәфамыздан да милли адәтләримизи һәмишә нәзәрдә тутмаларыны тәмәнна едирәм. Зира ки, бунларсыз милләт јашамаз, бунлар бизим идеалларымыздыр».

Сәһһәт милли тәрбијәнин үфүгләрини нисбәтән мәһдуд тәсәввүр етсә дә чаризмин мүстәмләкә сијасәти нәтичәсиндә јаранмыш дөзүлмәз вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн јоллар да көстәрирди, әлбәттә, маарифчилик чәрчивәсиндә олан јоллар.

* * *

Феврал ингилабы Сәһһәтин көрүшләриндә, публисистиканын мәфкурә вә мәзмунунда бөјүк дәјишиклик әмәлә кәтирир. Онун мәгаләләри сырф сијаси мәзмун алыр. Бу мәгаләләрдә әсасән Шамахыда ингилабдан сонра баш верән мүһүм һадисәләрдән данышылыр. Ингилаб шаирдә истибдад вә әсарәтин ләғв едиләчәјинә вә бунун әвәзиндә «һүгугча мүсави һүрләр аләминин» јаранačағына дәрин бир инам јаратмышды. Бир чох мүасирләри кими о да әввәлчә елә күман едирди ки, чаризмин јыхылмасы илә бүтүн «сијаси ишләр» саһмана салыначаг, арзу етдији «һүрләр дүнјасы» гурулачагдыр. Феврал ингилабынын гәләбәси хәбәринин Шамахыја чатмасыны көрүн шаир нечә бөјүк севинч вә һәјәчанла тәсвир едир: «Бөјүк Русијанын мө'чүзнүма ингилаб хәбәри шәһәримизә јетишдикдә үмуми әһалидә гәрибә һаләти-руһијјәләр төрәтди. Бә'зи кимсәләр бөһт вә һејрәт аләминә далмыш, инанмаг истәмәди. Бә'зи кәсрәти-фәрәһ вә сүрурундан чылдырмаг дәрәчәсинә кәлди. Гаракүруһ фиргәсинә мәнсуб бә'зи һөкумәт мә'мурлары чашыб изтираба дүшдүләр. Мүзтәриб көнүлләр тәскин тапды, инанмајан-

лар инандылар. Ишин белә олмасыны севмәјәнләр јаса батдылар.

Икинҹи күн әср чағы рус килсәсинин ҹүнбүндә ваге олан мејдана ҹамаат топланды. Бу һала гәдәр беш нәфәрин бир јерә ҹәм олмасына мүманиәт едән полис нәфәраты бу һала биканә дурараг тә'сирсиз галды. Бир нечә нәфәр мүстәсна олараг, үмум әһалинин үзүндә бир шөвг вә мәсәррәт а'сары нүмајан олду. Һәр кәс горхусуз, үркүсүз өз фикрини, өз дүшүнҹәсини, өз әгидәсини бәјан едир. Һәр кәсин ағзындан елә сөз, елә кәлмәләр ешидилир ки, беш күн бундан ирәли о сөзләр онун ганынын баһасы иди.

Бунун сәбәби нәдир? Һүррријјәт! Еј бөјүк шаирләрин, әдибләрин пәрәстидеји-руһу! Еј фириштеји-асимани! Күнләр, ајлар дејил, илләр илә һәсрәти-ҹәмалы илә гара күнләрдә галан милләтин ишыглы ситарәси! Еј һүррријјәт мәләји!

> Еј тари-зүлфүнә дили-диванәләр фәда,
> Ҹанлар дејил, гүдумуна ҹананәләр фәда.
> Мән көрмәдән ҹәмалыны гурбанын олмушам,
> Шәм'и көрүб олурса да пәрванәләр фәда.

...Гапалы ағызлардан гыфыллар көтүрүлдү. Бөјүккичик, ә'ла-әдна, бәј-рәијјәт, забит-әскәр... һәр кәс һүгугҹа мүсави олараг сајеји-һүррријјәтдә иҹтима етдиләр».

Әлбәттә, бу илк тәәссүрат иди, буржуа-демократик ингилабынын илк мүвәффәгијјәтләринин тә'сирилә јаранан дујғулар иди. Лакин шаирин «илләрлә көзләдији һүррријјәт мәләји» «мәләк» мәфһумунун өзү гәдәр мөвһуми, думанлы иди. Азадлыг-һүррријјәт анлајышы һәлә онда ајдын сијаси мә'наја малик дејилди, бәлкә шаирин әдәби јарадыҹылығында олдуғу кими, дүнјакөрүшүндә романтик, хәјали маһијјәт дашыјырды. Тәсадүфи дејилдир ки, о өзү дә һүррријјәти «фириштеји-асиман» — көјләрин мәләји адландырыр.

Доғрудур, о, һәмин мәгаләсиндә азадлыға синифли ҹәмијјәтдәки зиддијјәтләри, «ә'ла илә әдна», «бәјлә рәијјәт» арасында олан фәрги арадан галдыран, «һәр кәси һүгугҹа бәрабәр едән» бир мә'на верир. Лакин шаирин бу фикирләри һеч бир конкрет дүнјакөрүшә, тарихи дөврә бағланмадығы үчүн һавадан асылы бир вәзијјәтдә галыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, о, бә'зән үмумијјәтлә ҹәмијјәтдәки ганунлара инсанын мәнлијини буховлајан амилләр кими бахыр, һәтта һәр ҹүр өзбашыналыг, сәрбәстлик она азадлығын шө'ләси, гығылҹымы кими көрсәнир.

Феврал ингилабы Сәһһәтин мүасири романтик Һадидә дә ејни руһ, тәәссүрат ојатмышды. «Һүррријјәт шәнлији вә үлви мәнзәрәләр» адлы мәгаләсиндә шаир ингилабын јаратдығы «үлви мәнзәрәләрдән» вәҹдә кәлир, ингилабы «һүррријјәт күнәши» адландырараг «сөндүрүлмүш фикирләрә, дондурулмуш руһлара һәрарәти-һүррријјәт» верәҹәјинә инам бәсләјир. Сәһһәт кими Һадидә дә ингилаба бу мүнасибәт онун илк мәрһәләдә һәм дә милли истиглалијјәт шүары алтында кетмәсилә әлагәдар иди. Әсрләр боју әзилән Русија милләтләри илк дәфә залимләрлә, мүстәмләкәчиләрлә үзбәүз дөјүш үчүн имкан тапмышдылар. Лакин ингилабдан сонра һадисәләрин кедиши тамам башга шәкил алды.

Сәһһәтин ингилаба вә онун кәтирдији «Һүррријјәт»ә мүнасибәтилә о заман «бөјүк һүррријјәт» — дејә гәзет сәһифәләрини долдуран буржуа публисистләри арасында мүһүм ајрылыг вар иди. Онлар өз синифләринин сијаси мөвгејини мүдафиә едирдиләр. Бу мөвге исә ајдын иди; Азәрбајҹан буржуазијасы өзү үчүн мүәјјән азадлыглар, еләҹә дә милли-мәдәни мухтаријјәт әлдә етмәк арзусунда иди, һакимијјәти өз әлиндә мәркәзләшдирмәјә ҹан атырды.

Сәһһәтин азадлыг идејалары исә һаким синифләрин мәнафеләрилә әсла ујғун кәлә билмәзди. Одур ки, кетдикҹә ингилабын буржуа сәҹијјәсини, онун халг һәјатында һеч бир әһәмијјәтли дәјишиклик јаратмадығыны көрән шаир чох чәкмәдән јени вәзијјәтин өзүнү дә тәнгид етмәјә башлајыр. О көрүр ки, феврал ингилабы халгын арзуларыны һәјата кечирә билмәјәҹәкдир, чүнки о, асајиш әвәзинә сијаси «интригалар»а мејдан верди, јени јаранан иҹраијјә комитәләри, мүхтәлиф тәшкилатлар һаким синифләрин сәрәнҹамына кечди, «халг аҹлыг бәласына мә'руз галды». Шамахыдакы өзбашыналығы, һәрҹмәрҹлији тәнгид едән мәгаләсиндә шаир ингилабын көзләнилән нәтиҹәни вермәдијини тәәссүфлә јазырды: «һасили-кәлам, һүррријјәт вә мәшрутијјәтин анҹаг ады галмыш, өзү кәлмәмишдир. Сабир мәрһум демишкән:

> Көһнә идарәмиз дурур,
> Рәнки дә солмујуб һәлә».

Һәмин дөврдә Бакыда нәшр олунан фәһлә гәзетләри сәһифәләриндә дә феврал буржуа ингилабынын јерләр-

дә әсаслы дәјишиклик әмәлә кәтирмәдијиндән, мүвәггәти һөкумәтин буржуа характериндән бәһс едән јазылара кениш јер верилирди. Чәнуби Азәрбајҹан болшевикләринин «Әдаләт» партијасынын органы олан «Бајраги-әдаләт» журналынын илк нөмрәләриндән бириндә бу һагда јазылырды: «...Биз көзләјирдик ки, бүтүн идарәләрдә тәбәддүлати-әзимә ваге олачаг. Һаман һөкумәти-залимәнин ишарәсилә кирибанымыза дүчар оланлар, идарәләрдән говулачаглар вә онларын мөвгеләри намускар мә'мурлуға тапшырылачаг.

Фәгәт, мә'тәәссүф, көһнә һамам, көһнә тас...» (1917, № 2).

Һәгигәтән, 1917-чи ил ингилабындан сонра Мәркәзи Русијада олдуғу кими «учгарларда» да мүһүм дәјишиклик јаранмамышды. Чаризмин јыхылмасы вә Милјуков-Керенски һөкумәтинин мејдана кәлмәси кәдәрли мәнзәрәни әсла јахшылашдырмамышды, чүнки јени јаранмыш дөвләт В. И. Ленинин дедији кими, «буржуазијанын вә буржуалашмыш мүлкәдарларын» нүмајәндәләриндән ибарәт јени бир дөвләт һакимијјәти иди. Јерләрдә еjни вәзијјәт һөкм сүрүрдү, һакимијјәт буржуазијанын, мүлкәдар вә дин нүмајәндәләринин әлиндә мәркәзләшмишди, онлар бир чох һалларда ингилабын буржуа ингилабы олдуғу, сосиалист чеврилишинин Русијада һәјата кечирилә билмәмәзлији мөвгејиндә дуран есер-меншевик гүввәләри илә дә бирләшир, онларла әлбир һәрәкәт едирдиләр: «...Мүвәггәти һөкумәт Русијанын рус олмајан милләтләринин мүстәмләкә әсарәтиндә сахланмасы тәрәфдары иди. Азәрбајҹаны вә бүтүн Загафгазијаны өз мүстәмләкәси һесаб едән мүвәггәти һөкумәт Азәрбајҹан халгына вә Загафгазијанын башга халгларына, демәк олар ки, һеч бир сијаси һүгуг вермәмишди... Мүвәггәти һөкумәтин јерли һакимијјәт органлары һаким милләтчилик руһу илә ашыланмыш сијасәт јеритмәкдә давам едирдиләр. Мәктәбләрдә тәдрис, идарәләрдә каркүзарлыг кечмишдә олдуғу кими јалныз рус дилиндә кечилирди. Азәрбајҹанлылара һүгугсуз «јад халг» кими бахан чар ганунлары гүввәдә галмышды. Мүвәггәти һөкумәт милли һәрәкаты амансызчасына јатырыр, амма өзүнүн шовинист сијасәтини чох мәһарәтлә вә пәрдәли сурәтдә јеридирди»[1].

Белә мүрәккәб вәзијјәтдә гүввәләрин ингилаби, мәф-

[1] Азәрбајҹан тарихи, III ч., I һиссә, Бакы, 1973, с. 26.

курәви мәнсубијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк, өзү дә Шамахы кими милли тәркиби мүхтәлиф олан шәһәрдә Сәһһәт үчүн чәтин иди. Анҹаг Шамахы мәктубларындан мүәјјән етмәк олур ки, шаир бә'зи сијаси һадисәләрә ајыг көзлә гијмәт верә билмишдир. О, 1917-чи ил һадисәләри заманы ингилабчыларын, демократик тәшкилат вә партијаларын фәалијјәтинә мүсбәт јанашыр вә онлара рәғбәт бәсләјирди, Шамахыда провокаторларын гызышдырдығы милли әдавәтин гаршысыны алмаг үчүн белә партијалары көмәјә чағырырды.

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра пролетариат вә әһалинин башга ингилабчы тәбәгәләри тәрәфиндән јарадылмыш фәһлә-солдат депутатлары Советләринә дә Сәһһәт рәғбәт бәсләјирди. Мәгаләләриндән бириндә о, Шамахыда фәһлә-солдат депутатлары Советинин јарадылмасыны, она сонралар Азәрбајҹанда партија хадими сәвијјәсинә јүксәлмиш Әлиһејдәр Гарајевин сәдрлик етмәсини сијаси һәјатда фәрәһли бир һадисә кими гијмәтләндирирди («Ачыг сөз» гәзети, 30 мај, 1917). Сәһһәтин Әлиһејдәр Гарајевин илк ингилаби фәалијјәтинә мүнасибәтиндән хатирәләр дә хәбәр верир. Бир хатирәдә охујуруг: «Ингилабчы Әлиһејдәр Гарајев дә Аббас Сәһһәт мүәллимин истәкли тәләбәләриндән иди. Шаир онун атасы вә хүсусән әмисилә јахындан һаг-салам сахлајырды. 1917-чи илдә болшевикләр партијасынын гәрары илә Әлиһејдәр Шамахыја кедир, орада јығынҹаглар кечирир, өзәкләр тәшкил едир. Бу заман бир нечә нәфәр она суи-гәсд һазырлајыр. Мирзә бундан хәбәр тутур, өзүнү тәһлүкә гаршысында гојмасына бахмајараг Әлиһејдәркилә кедир вә кечә тә'кид едәрәк ону Шамахыдан Күрдәмирә јола салыр».

Бу да чох әһәмијјәтлидир ки, Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра Шамахыда мүһафизәкарларын, фитнәкарларын, провокаторларын фәаллығынын сәбәбини Сәһһәт «һәвәскар фәһлә фиргәләринин» јохлуғу илә изаһ едирди: «...әсәбиликдән чылдырмаг дәрәҹәсинә кәлмиш әһали каһ әрзаг комитәсинә, каһ кооператив дүканларына һүҹумлар едиб өз интихабкәрдәләри олан мә'мурлары сөјмәк вә вурмаг илә мин нөв рүсвајчылыглар төрәдирләр. Лакин бу да јенә сәһлдир, буна да тәһәммүл етмәк олар. Фәгәт бунларын һамысындан бәдтәри провокаторлуг бәласыдыр ки, онунла мүбаризә етмәк һәр шејдән мүшкүлдүр...

Гафгазијанын гејри шәһәрләриндә, бәрәкәт версин,

мүтгәдир чамаат хадимләри, фәал демократија фиргәләри мөвчуд олдуғундан провокаторлуғун габағыны ала билирләр. Лакин бизим бәдбәхт Шамахымызда нә карашинә милләт башчылары, нә һәвәскар фәһлә фиргәләри вар ки, о мәнһус провокаторлуғун өнүнү ала билсинләр. Заваллы мүсәлманлар бир нечә сәрсәри гасибләрин әлиндә базичә галмышлар».

Халгын ағыр күзәранындан, «ачлыг бәласындан, гәһәтликдән» бәһс едән башга мәгаләсиндә исә Сәһһәт милли гырғын салмаға чалышан «гара үрәкли провокаторларын» ич үзүнү ачыр, онларын гурдуглары һијләләри ифша едир. Мүәллиф ингилабдан сонра һакимијјәтә кечмиш буржуа мә'мурларынын мәс'улијјәтсизлијиндән, «адыны халг, ингилаб тәрәфдары гојуб халгын дәрдинә галмајан, она гәјјум олмаг истәјән» дөвләт адамларынын ријакарлығындан данышдыгдан сонра бу нәтичәјә кәлир ки: «Дөври-мәнһуси-истибдадда мәсунијјәти-шәхсијјәдән мәһрум едилмиш бичарә мүсәлманлар чүмһуријјәт бајрағы дашыјан индики Русијада јенә дә о бәлаја мүбтәладырлар».

Шамахы мәктубларында Сәһһәтин сијаси көрүшләриндәки зиддијјәтләр дә нәзәрә чарпырды. О, икиһакимијјәтлилик дөврүндә буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән Шамахы Ичраијјә Комитәсинин (мүвәггәти һөкумәтин органы олан «Ичтимаи тәшкилатлар Ичраијјә комитәси»нин јерләрдәки нүмајәндәликләридир) ишиндәки нөгсанлары, милли әдавәт тәблиғаты апаран провокаторларын фәалијјәтини тәнгид едирдисә дә, габагчыл гүввәләри бунлара гаршы әлбир мүбаризәјә чағырырдыса да, сијаси партија вә гүввәләр арасында кедән дахили мүбаризәләрин маһијјәтини ајдын тәсәввүр едә билмирди. Буна көрә дә о, мүвәггәти һөкумәтин Шамахыдакы органы олан Ичраијјә комитәсинин вә онун башында дуран комиссарын, еләчә дә һәлә о заман әсасән есер вә меншевикләрин әлиндә олан Фәһлә-солдат депутатлары Советинин буржуазија мәнафејинә иш көрдүјүнү көстәрә билмирди. 1917-чи илин апрелиндә милләтчиләрин руһаниләрлә бирликдә кечирдији вә әксингилаби бир мәгсәд күдән Гафгаз мүсәлманлары гурултајыны да Сәһһәт мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирмишди.

Јарадычылығы вә дүнјакөрүшү демократик маһијјәт дашыјан Сәһһәтин сијаси һадисәләрә мүнасибәтиндәки бу зидддијјәтләрин сәбәбләриндән бири, һеч шүбһәсиз,

бу заман шаирин ингилаб Бакысы илә јахын әлагә сахлаја билмәмәси, Бакыдакы сијаси һадисәләрдән әтрафлы хәбәр тутмаг имканларындан мәһрум олмасы илә дә әлагәдар иди.

Ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин кенишләндији, көрүшләриндә ирәлијә, ајдынлыға, фәһлә-кәндли идеолокијасына доғру инкишаф башладығы бир дөврдә, ән чох әлејһинә мүбаризә апардығы провокаторларын Шамахыда јаратдыглары горхулу вәзијјәт нәтичәсиндә Сәһһәт өз публисистик јарадычылығыны да дајандырмалы олду. Сон мәгаләсини 1917-чи илин 20 нојабрында чап етдирмәјә мачал тапды. Шамахыны фәлакәт бүрүдү, јүзләрлә аилә баш алыб өз доғма јурдларыны атыб кетмәјә мәчбур олдулар. Сәһһәтин аиләси дә Шамахыны тәрк едән гачгынлар ичәрисиндә иди.

«АББАС СӘҺҺӘТИН ҮФУЛИ-ӘБӘДИСИ»

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра Сәһһәтин бир сыра демократик сијаси тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә фәал иштиракы, шамахылылар арасында апардығы күтләви тәшвигат иши, хүсусән милли әдавәт һиссини гызышдырмаға чан атан фитнәкарлара гаршы ачыг мүбаризәси мүһафизәкарлар ичиндә она чохлу дүшмән газандырмышды. Шаири тә'гиб етмәјә, өлүмлә горхутмаға башламышдылар, евиндә ахтарыш апармыш, тәһгир етмиш вә һәдәләмишдиләр. 1918-чи илин мартында провокаторларын сә'јилә баш верән милли әдавәт вә онун јаратдығы кәркинлик Шамахыдакы вәзијјәти хејли ағырлашдырмышды.

Сәһһәтин Шамахыда галмасы кетдикчә чәтинләширди. Вәзијјәти белә көрән шаир март ајында аиләсилә бирликдә јахынлыгдакы Көјләр кәндинә кетмәли олур. Лакин «сәфәр» узун чәкмир. Бир нечә күн сонра Көјләрә кәлән гардашы Мәһәммәд Рза хәбәр кәтирир ки, Шамахыда нисбәтән сакитликдир, архајынлашан шаир аиләсилә бирликдә кери, шәһәрә гајыдыр. Анчаг һәмин күн јерли фитнәкарларын фәалијјәти јенидән шиддәтләнир, Азәрбајчан мәһәлләләринә басгынларын сајы артыр. Бу дәфә һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси гачгын-

лара гошулараг шәһәрдән чыхмалы олур. Сәһһәт вар-јоxуну, о ҹүмләдән бүтүн әлјазмаларыны, хүсусән јарадыҹылығынын сон дөврләринә аид гејри-мәтбу әсәрләрини дә өзү илә апармаға имкан тапмыр.

Бүтүн бу һадисәләрин шаһидләри олан Сәкинә ханым Абидованын (Сәһһәтин гардашы арвадыдыр) вә шаирин оғуллуғу Бөјүкаға Меһдизадәнин вердикләри мә'лумата көрә, онлар илк әввәл Ағсуја, сонра бир нечә кәнд кечәрәк једди күнә Сығырлыја кедиб чыхырлар. Чап олунмамыш әсәрләрини Шамахыда гојуб чыхдығы үчүн Сәһһәт чох пешиман вә нараһат имиш. О дејирмиш ки, мән анҹаг сон әсәрләримлә халгыма әсл хидмәт көстәрә биләҹәк, адымы һәмишәлик әбәдиләшдирәҹәк идим. Одур ки, шаир јолларын горхулу олмасына, Шамахыда гарышыглығын давам етмәсинә бахмајараг, оғуллуға көтүрдүјү дајысы оғлу Бөјүкағаны әлјазмаларыны кәтирмәк үчүн Сығырлыдан Шамахыја көндәрир. Бөјүкаға Меһдизадә Шамахынын јахынлыгларына гәдәр кедирсә дә, шәһәрә дахил ола билмәјиб кери гајыдыр.

Ики күн Сығырлыда галдыгдан сонра һәр ики аилә гатарла Гарасуја, орадан исә пијада Петропавловкаја (индики Сабирабада) јола дүшүр.

Шамахыдан Петропавловкаја кәлиб чыхана гәдәр бу ики аилә јолда олмазын чәтинликләрлә үз-үзә кәлмишди. Һәлә Сығырлыја чатмамыш онлара икинҹи бир фәлакәт үз верир; гулдурлар тәрәфиндән талан едилирләр*. Аҹлыг, хүсусән чөрәк еһтијатынын түкәнмәси онлара даһа ағыр тә'сир бағышлајыр; азачыг галмыш чөрәји ушаг вә гоҹалара једириб, өзләри исә чөлдән јығдыглары мүхтәлиф отларла доланырдылар. Ушаг вә гоҹалары дашлы-кәсәкли, енишли-јохушлу јолларла апармаг да бөјүк чәтинликләр төрәдирди. Бә'зән Сәһһәт тамамилә тагәтдән дүшмүш, сәксән јашлы атасы Әлаббасы архасында апармалы, сәккиз јашлы гызы Ругијјә Солтаны гуҹағына алмалы олурду.

Беләликлә, Петропавловкаја онлар чох ағыр бир вәзијјәтдә кәлиб чыхырлар. Илк күнләр дајысы оғлу Мир Сәһабын евиндә галдыгдан сонра, јахынлыгда бир ев кирајә едәрәк, һәр ики аилә орада јерләшир. Сәһһәтин бурада гыздырма хәстәлијинә тутулмасы аиләнин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырыр. Елә һәмин күнләрдә өз

---

* Бу мә'луматы Мәһәммәд Һадинин шаирин өлүмү мүнасибәтилә јаздығы мәгалә дә тәсдиг едир.

аиләси илә Шамахыдан Петропавловкаја көчмүш республикамызын танынмыш һәкимләриндән олан профессор Әмин Әфәндијевин дедијинә көрә, бу заман Сәһһәт чох зәиф, гәмкин вә гајғылы имиш. Сәһһәтлә кәлмиш һәр ики аиләни шаирин Петропавловкада алвер едән гардашы Мәһәммәд Рза доландырырды.

Ики аја јахын Петропавловкада галдыгдан сонра ијун ајынын әввәлләриндә тамамилә диләнчи вәзијјәтинә дүшмүш аилә Кәнҹәјә (индики Кировабада) көчүр. Бу заман бир тәрәфдән, Петропавловкада да иғтишаш башлана биләҹәјини, дикәр тәрәфдән дә мадди вәзијјәти нисбәтән јахшы олан гајынатасы вә балдызы аиләләринин Кәнҹәдә олмасыны нәзәрә алараг, Сәһһәт ораја кетмәји гәт едир. Кәнҹәјә кәлдији күндән јатаға дүшүр. 40 күнә јахын аҹ, мүалиҹәсиз јатагда галан шаир тәхминән ијул ајынын әввәлләриндә јаталаг хәстәлијиндән вәфат едир.

Шаири Кәнҹәнин «Сәбискәр» гәбиристанлығында дәфн едирләр.

Сәһһәтин өлүм тарихи (11 нојабр, 1918-чи ил) М. Һадинин 1918-чи илин 18 нојабрында «Азәрбајҹан» гәзетиндә шаирин өлүмү мүнасибәтилә чап етдирдији мәгаләнин тарихинә әсасән гәбул олунмушдур. Лакин дәлилләр бу тарихин јанлыш олдуғуну сүбут едир.

Һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, Сәһһәтин өлүм тарихилә Һади тәрәфиндән јазылан мәгаләнин јазылыш тарихи арасында узун бир фасилә олмушдур. Буну биринҹи нөвбәдә Һадинин өз һәјаты сүбут едир. Сәһһәт вәфат етдији заман (ијул ајында) о Кәнҹәдә иди, буна көрә дә шаир достунун өлүм хәбәрини Бакы мәтбуатына јаза билмәмишди. Буна о, анҹаг 1918-чи илин нојабрында, Кәнҹәдән Бакыја гајытдыгдан сонра наил олур. Мәгаләнин сонунда олан «Бакы» гејди дә онун Бакыда јазылдығыны көстәрир.

Мәгалә мүәллифи Сәһһәтин өлүмүнә даир һеч бир шеј јазылмадығыны гејд едир ки, буну да шаирин өлүмүндән сонра мәтбуаты мүәјјән заман изләмиш бир адам дејә биләрди. Одур ки, некрологун чап олунмасы тарихилә шаирин өлүм тарихини ејниләшдирмәјә, јахуд бу тарихләри бир-биринә јахынлашдырмаға һеч бир әсас јохдур.

Сәһһәтин дәфниндә шәхсән иштирак етмиш Сәкинә ханым сөјләјир ки, март ајында Шамахыдан чыхмыш шаир он беш күнә гәдәр јолларда, 2 аја јахын Гала-гајында, 5—6 һәфтә исә Кәнҹәдә олмушдур. Беләликлә,

Сәһһәтин Шамахыдан чыхдыгдан сонра чоху 4 ај јашадығыны нәзәрә алсаг шаирин ијул ајындан кеч өлмәдијини гәтиләшдирмәк олар*. Бу да мә'лумдур ки, сентјабр ајынын әввәлләриндә артыг һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси Шамахыја гајытмышды. Сәкинә ханымын дедијинә көрә пајызын илк ајында онлар Шамахыда имишләр. Һәмин ајда да бу нәслә јени фәлакәтләр үз вермишди. Узун мүддәт ачлыг вә сәфаләт ичәрисиндә јашајан һәр ики аиләнин үзвләри бир ајын ичиндә о заман кениш јајылмыш јаталаг хәстәлијиндән мәһв олмушлар. Шамахыја гајытдыгдан бир нечә күн сонра Мәһәммәд Рза, аз сонра Сәһһәтин гызы Ругијјә Солтан, анасы Сејид Ругијјә вә арвады Солтан Нисә бу хәстәликдән вәфат едирләр.

1947-чи илдә партија-совет тәшкилатларынын гәрары илә шаирин мәзары Кировабадын Пионер күчәсиндәки Саһил бағына көчүрүлмүшдүр вә она абидә гојулмушдур (Абидәнин лајиһәси архитектор Мүтәллиб Әлијев тәрәфиндән һазырланмышдыр).

Сәһһәтин гәбринин мүәјјәнләшдирилмәси вә абад едилмәсиндә әдәбијјатшүнас Ә. Сәидзадәнин хүсуси хидмәти олмушдур. 1929-чу илә гәдәр шаирин мәзары Азәрбајчан ичтимаијјәтинә мә'лум дејилди. Һәмин илдә чаван алим Кәнчәдә оларкән Сәһһәтин јахын досту Тәрраһын оғлу Нәчәфгулу илә көрүшмүш вә онун көмәјилә шаирин итиб-батмагда олан гәбринин јерини мүәјјәнләшдирмиш вә абад едилмәсинә чалышмышдыр. Нәчәфгулу да 1918-чи илдә Шамахыдан Кәнчәјә көчмүш гачгынлардан иди. Сәһһәтин аиләсилә чох јахын олан бу шәхс Кәнчәдә һәм шаирин өзүнүн, һәм дә оғлуну дәфн етмәјә кедәркән јол үстүндәки сусуз бир гујуја јыхылараг һәлак олмуш Молла Әлаббасын Сәбискәр гәбиристанлығындакы дәфниндә иштирак етмишди. Ә. Сәидзадә Сәһһәтин дәфн олундуғу саһәни мүәјјәнләшдирдикдән сонра ичтимаи тәшкилатларын јардымы илә һәмин јердә мәзар дашы гојдурмушдур. Нәчәфгулунун көстәрдији саһәни, гәбрин тикилиши просесини вә гәбри ајрылыгда тәсвир едән фотолары да Ә. Сәидзадә бизә вермишдир. Ә. Сәидзадәнин бу мунасибәтлә јаздығы вә бизә тәгдим етдији чох пәракәндә һалда олан әлјазмасында да бә'зи әлавә фактлар вардыр: «Аббас Сәһһәтин

* Салман Мүмтаз шаирин өлүм тарихини 1918-чи ил мај ајынын орталарына аид едир.

Аббас Сәһһәт (солдан биринчи) Ставропол јајлағында. 1913.

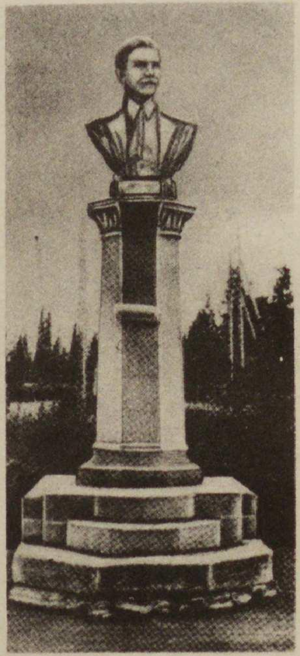

Кировабад шәһәриндә А. Сәһһәтә гојулмуш абидә.

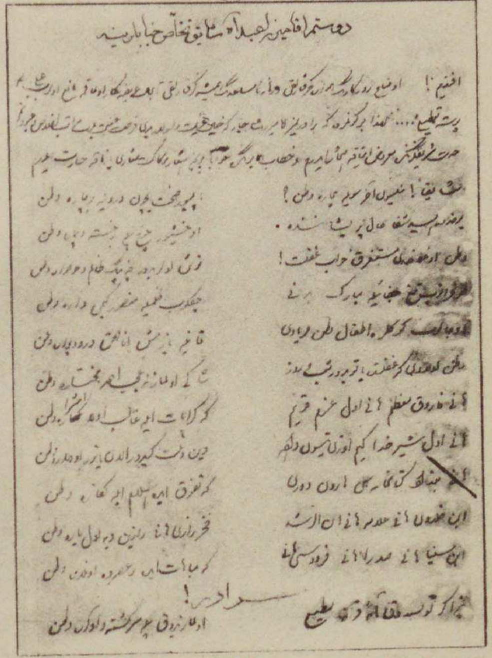

А. Сәһһәтин 1905-чи илдә Абдулла Шаигә јаздығы мәктубун биринчи сәһифәси.

سنيق ساز

اشعار مجموعه سى

مؤلفى: عباس (صحت)

قيمتى قپك

نشريات برادران اوروجوف باكو

РАЗБИТЫЙ САЗЪ

Сочиненіе:

Аббасъ-Саххата.

Изданіе Бр. Оруджевыхъ.

Цѣна коп.

Эл.-тип. Бр. Оруджевыхъ, Баку. 1912 г. Тел. 21 12

А. Сәһһәтин 1912-чи илдә нәшр олунмуш «Сыныг саз» китабынын чилди.

Кәнчәдә вә тәхминән 1918-чи илдән кеч олмајараг тиф хәстәлијиндән өлмүш олдуғуну һамымыз билирдик. Кәрәк хатырларда олсун ки, һәмин илләрдә Мәһәммәд Һади Әбдүссәлимзадәдән сонра бу икинчи шаир иди ки, сағлығында өзләринә гаршы бөјүк әдәби рәғбәт ојандырмыш олдугларына бахмајараг чәмијјәт онларын өлүмүндән (вахт вә јериндән) хәбәрсиз иди. Бу хүсусда һәтта өз вахтында вә сонралар да бә'зи ахтарышлар апарылмыш иди. 1929-чу илдә мән Кәнчәјә кетмишдим. Һадијә нисбәтлә Сәһһәтин мәсәләси даһа јүнкүл олдуғу үчүн вахтдан истифадә едәрәк Сәһһәтин гәбрини (басдырылдығы јери) ахтармаг фикринә дүшдүм... бир хошбәхт һадисә бу ишин кедишини хејли тезләшдирди...

...Мәним шүбһәләндијими һисс едән Нәчәфгулу (Сәһһәтин дәфниндә иштирак етмиш Шамахылы Тәрраһын оғлудур — К. Т.) һәјәчан илә анлатмаға башлады, Сәһһәтин гоншулуғундакы гәбирдә кимләрин басдырылмыш олдуғуну бир-бир сајды. Һәтта бурајадәк јадымдадыр, о нағыл етди ки, Сәһһәтин атасы көзүнүн көрмәдијинә бахмајараг евдә дура билмәјиб оғлунун басдырылан күнү гәбир үстүнә кәләндә јолда бөјүк бир чухура дүшүб өлүр...».

Азәрбајчан халгынын севимли шаиринин өлүм хәбәрини илк дәфә көркәмли тәнгидчи Һүсејн Минасазов (1862—1935) хәбәр вермишди. О «Возрожденије» гәзетиндә нәшр етдирдији некрологунда (18 ијул 1918) бу иткинин бөјүклүјүнү өзүнәмәхсус һәссаслыгла вә дәгигликлә ифадә етмишди: «Мүсәлман аләминдә Аббас Сәһһәт тәхәллүсү илә мәшһур олан чаван Азәрбајчан шаири Мирзә Аббасгулу бу күнләрдә Јелизаветпол шәһәриндә (индики Кировабадда) вәба* хәстәлијиндән вәфат етмишдир...

Јаранмагда олан Азәрбајчан ше'риндә мәрһум шаирин мүһүм хидмәтләри варды: о, мәһкумларын, әзиләнләрин кәдәр вә изтирабларына һавадарлыг көстәрмәсилә сечилирди.

Мәшһур Азәрбајчан сатирики Сабирин јахын досту вә онун биринчи (һәләлик јеканә) биографы олан Сәһһәт ән јени Азәрбајчан ше'ринин парлаг нүмајәндәләриндән бири иди (буну биз ифтихарла гејд едирик!), көзәллијә вә үлвијјәтә пәрәстиш, хејирхаһлыға вә јахшылыға

---

* јаталаг олмалыдыр.

хидмәт, маариф вә азадлыға мәһәббәт, һәр чүр тәзјиг вә чәһаләтә нифрәт бу јени ше'рин истигамәтини тәшкил едирди... Бир сөзлә, о көзәл вә ајдын фикри истигамәтә хидмәт едән бир шаир иди.

Бәшәријјәтә мәһәббәт, елмә мејл, сәнәтә пәрәстиш — Сәһһәт ше'ринин әсас мотивләридир. О бу идејаларын... һәмишә садиг вә еһтирaслы пәрәстишкары олмушдур. Чаван шаирә рәһмәт!...»

Һәссас, гәдирбилән тәнгидчи бу јарым сәһифәлик тәәссүратында елә бил Сәһһәт јарадычылығынын бүтүн маһијјәтини ача билмиш, онун идеја истигамәтини нечә дәгиг мүәјјәнләшдирмишди. Белә исте'дадын чаван јашларында сырадан чыхмасыны Һ. Минасазов әдәбијјат үчүн бөјүк итки һесаб едир вә бүтүн варлығы илә әдәбијјата бағлы бир вәтәндаш кими јас тутурду.

«Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» сәрлөвһәсилә јазылмыш икинчи некрологун мүәллифи Сәһһәт кими «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олан М. Һади иди. 1918-чи илин октјабрына гәдәр Кәнчәдә олан Һади Бакыја гајытдыгдан сонра анчаг өз башсағлығыны билдирмәјә имкан тапмышды. Бу башсағлығы әслиндә кәдәр вә гүссә, тәәссүф вә үрәкјанғысы илә долу, философ шаирин гәләм досту һаггында көзјашлары илә јанашы онун сәнәтинин дәрин гијмәтини верән, үз вермиш иткинин ағырлығыны е'лан едән мәнсур ше'р иди: «Бу мүдһиш, бу горхунч вәлвәләји-һадисат ичиндә шаир-тәбиб Аббас Сәһһәт дә сүкунәткаһи-әбәдијјәтә чәкилиб кетди... Чүһәлаји-әвам тәрәфиндән дүчари-тәһгир вә тәкдир олунан, фәгәт әзми-хүрушани-фикриндән кери дөнмәјән севкили шаиримиз Сәһһәт Кәнчә мәзарыстанында дәфнихаки-әбәдијјәт булунур. Затән Шејх Низамијә бөјүк һөрмәти варды... Ән нәһајәт «Пәнч кәнч» шаири-мөһтәрәмилә һәмчивари-мәзар олду... Сәһһәтин бу үфули-набеһникаһы әдәбијјатымызын дүнјасында бөјүк бир бошлуг бурахдығындан чиддән шајани-тәәссүфдүр».

Сонунчу некролог бир-ики ај сонра көркәмли маарифпәрвәр Фәрһад Ағазәдәнин (1880—1930) имзасы илә нәшр олунмушду. Сәһһәтин һәјат вә јарадычылыг јолуну һәрарәтлә тәсвир едән мүәллиф онун әдәби ирсини әбәди шө'лә сачан зијаја бәнзәтмишди.

Бир-биринин ардынча һәјәчан вә мәһәббәтлә јазылмыш мәгалә-некрологлар јенидән Сәһһәт ирсинә мараг ојатды. Салман Мүмтаз «Мәрһум Сәһһәтин сон мәктубуна чаваб» ше'рини јазды. Бу, романтик шаирин ирсинә көстәриләчәк сәдагәт үчүн ичилән анд иди:

> Чаһанда халгы едән доғру, дүз јола дә'вәт,
> Һәгиги рәһбәрә, рәһнүмаја анд олсун!..
> ...Сәнин нәшидәләрин, раиганә ше'рләрин,
> Дәјәр чаһанә, чаһанә, сәмаја анд олсун!
> Мәни чыхарма јадындан, чыхармарам мән һәм,
> Тәбиәтә, суја, хакә, һаваја анд олсун!

Шаирин вәфатындан хәбәр тутуб она өз гардашлыг вә јолдашлыг мүнасибәтләрини билдирәнләр ичәрисиндә Ф. Көчәрли, А. Шаиг, С. Һүсејн дә вар иди. Чох гарышыг бир заманда онлар гәләм достларынын чап олунмамыш әсәрләрини нәшр етдирир, ајры-ајры ше'рләринин охунушуну вә мүзакирәсини кечирирдиләр...

Сәһһәт һәгигәтән «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олмушду. О, сон сөзүнү демәдән, арзу вә әмәлләринә чатмадан өлмүшдү. Лакин онун шаир хәјалы һәмишә кәләчәјин илыг нәфәсилә исинмиш, истигбалын «ешг вә мәһәббәтилә», «көзәллији вә һәгигәтләрилә» маjаланмышды. Бу өлүм кәләчәјин әбәдијјәтилә анчаг белә говуша биләрди:

> Вәгта ки, кечәр бу лејли-зүлмәт,
> Ишраг едәр әхтәри-һәгигәт,
> Елм илә зијаланар бу милләт
> Галхар бу тәәссүби-чәһаләт...
> Аләм һамы ешг олар, мәһәббәт,
> Еј дәрк едән ол көзәл заманы,
> Гыллам сәнә иштә бир вәсијјәт:
> Јад ет мәни, гаибанә јад ет!

Халгын мә'нәви дүнјасына әбәди јол тапан арзулар шаиринин вәсијјәти өз чавабыны үмумхалг мәһәббәтиндә тапды: әсәрләри китаб рәфләрини бәзәди, мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә едилди, ше'рләри маһныларда охунду, балачалар үчүн јаздығы әсәрләр дилләр әзбәри олду; адына хәстәханалар, китабханалар, мәктәбләр гојулду, гочаман Кәнчәнин аллы-әлванлы бир кушәсиндә үзүндән нур төкүлән абидәси учалды.

5*

Икинчи фәсил

ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

«ЈЕНИ ШЕ'Р НЕЧӘ ОЛМАЛЫДЫР?»

Ичтимаи-сијаси һадисәләрлә зәнкин олан XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан әдәбијјатында јени, гүввәтли бир чанланмаја вә интибаһа сәбәб олмушду. Мәдәнијјәтин башга саһәләри кими бәдии фикирдә дә мүрәккәб вә зиддијјәтли, лакин тарихән зәрури вә ганунаујғун бир тәрәгги просеси башламышды. Бу, әсрләрлә давам едиб кәлән дүнја шөһрәтли, гәдим бир әдәбијјатын ән'әнәләрини сүзкәчдән кечириб саф-чүрүк едән, сафлашдыран күчлү бир просес иди. Әдәбијјат өз тарихи инкишафында јени мәрһәләјә гәдәм басырды: бу вахта гәдәрки әдәби-тарихи һәрәката јекун вурмаг вә онун әсасында әсрин јени әдәбијјатыны јаратмаг лазым иди. Башга сөзлә, бу дөвр — јени заманын тәләбләринә ујғун бир әдәбијјат уғрунда идеја-естетик мүндәричәјә малик мүбаризә илләри иди.

Әср јени, әсрин өзү илә кәтирдији һадисәләр јени иди. Ичтимаи шүур сүр'әтлә ојанырр, ичтимаи һәјата мүдахилә мејли гүввәтләнирди. Әдәбијјатын вәзифәләри дә мүәјјән едилмәли иди. Көһнәни ејнилә давам етдирмәк мүмкүн дејилди. Еләә исә јени әдәбијјат нечә олмалыдыр? Һансы јарадычылыг методлары мүасир тәләбләрә чаваб верә биләр, әдәби ән'әнәләрдән нечә истифадә едилмәлидир? Нәдән имтина етмәк, нәји мәнимсәјиб ирәли апармаг? Дахилдә һансы әдәби гүввәләрә истинад етмәк, һансы әдәби чәрәјан вә истигамәтләрә сөјкәнмәк лазымдыр? Һансылара үстүнлүк вермәк лазымдыр? Харичи әдәбијјатлары да өјрәнмәк јени әдәби мәрһәләнин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири иди. Рус, һәмчинин Шәрг вә Авропа әдәбијјатлары мүасир јазычылары чох чәлб едирди. Бу әдәби өјрәнмә, тә'сирләнмә һансы јолларла кетмәли, һансына даһа чох мејл көстәрмәк, һансына үстүнлүк вермәк фајдалыдыр? Рус реализминәми, түрк романтизминәми, Авропанын Азәрбајчанда сүр'әтлә јајылмаға вә мәшһурлашмаға башлајан онларла дүһаларынамы? Нечә, нә шәкилдә?

Бу суалларын сајы чох иди вә әлинә гәләм алан һәр

јазычынын гаршысында бу суаллар бу вә ја башга шәкилдә, башга дәрәчәдә дурурду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатынын мүрәккәблији, мәфкурәви мүбаризәләрин кәскинлији әдәби просесин дә мүрәккәблијини тә'јин етмишди, мүхтәлиф мөвгели әдәби чәрәјан, истигамәт вә групларын чохлуғу һәмин суалларын чавабларыны да мүрәккәбләшдирмишди.

Чаваблар чох мүхтәлиф иди. Һәр кәс өз синфинин, групунун, зүмрәсинин, мәнсуб олдуғу әдәби-мәктәбин вә чәрәјанын мәнафејинә, идеја-бәдии мәрамына мүвафиг чаваблар ахтарыр вә тапырды.

М. Ф. Ахундов һәлә өтән әсрин орталарында маарифчи-реалист нәсрин вә драматуркијанын тәмәл дашларыны гојмушду. Сонралар бу мәктәбин онларла көркәмли нүмајәндәләри јетишди, онлар мүасир дөврдә дә фәалијјәтләрини давам етдирирдиләр. Бәс јени мәрһәләнин нәсри, драматуркијасы нечә олмалы иди? Бу суала һәр кәсдән әввәл Ч. Мәммәдгулузадә чаваб верди, о, «Почт гутусу», «Уста Зејнал», бир аз сонра «Өлүләр» кими дөврүн шаһ әсәрләрини јаратды, милли реализм тарихиндә јени бир мәрһәләни — тәнгиди реализм мәрһәләсини е'лан етди. Ејни мәктәбин ше'р јолу Сабирин дүһасы илә кәшф олунду. Ахы бүтүн шаирләр сатирик исте'дада малик дејилди?! Дүнјаја халг һәјатынын ағры вә фәрјадлары илә јанашы арзуларда јашајан кәләчәјин фәрәһини, севинчини тәрәннүм етмәк үчүн кәлмиш Һади, Чавид, Шаиг, Сәһһәт кими шаирләр дә варды. Бәс «дөрдләр» өз шаирлик исте'дадларыны нечә нүмајиш етдирмәли, нечә јарадычылыг зирвәләринә учалмалы идиләр?

Әсрин беш поетик исте'дадындан бири һәгиги сәнәт јолуну тапмыш, ше'рин ән уча зирвәсини фәтһ етмишди: Сабир! «Дөрдләр» дә чох ахтарыш апармыш, чох гәләм ишләтмиш, Биринчи рус ингилабына гәдәр фасиләсиз бәдии јарадычылыгла мәшғул олмушдулар. Анчаг онларын илк гәләм тәчрүбәләри уғурла нәтичәләнмәмишди. Милли ше'рин ән'әнәләриндән исә бу шаирләр Мирзә Һәсиб Гудси, Ә. Чәннәти, А. Мүнири, Фәна, Азәр кими фајдалана билмәздиләр. Чүнки «дөрдләр» јени дүнјаны мүасир бахышла дәрк едән, дөврүн габагчыл әдәби вәзифәләрини ичра етмәјә чан атан әдәби шәхсијјәтләр идиләр, јени дүнјанын адамлары идиләр. Бу чәһәтдән онлара заманча ән јахын классик шаир Сејид Әзим Ширвани иди. Анчаг бу бөјүк әдәби исте'дадын поезијасы јени тәләбләрлә чох

чәтин сәсләширди, онун «Фүзули јүкү» даһа ағыр иди. Јени дөврүн Фүзулиси тәләб олунурду, онун чошуб-дашан, инсан гәлбини түғјана кәтирән, һиссләри, фикирләри тәрпәдән, ојнадан ше'ринә, белә хүсусијјәтләрә малик шаирә еһтијач дујулурду, Фүзулинин өзүнә јох, әсрин Фүзули кими Фүзулисајағы шаиринә. Ахтарышларын белә гызғын бир чағында әдәбијјатын үфүгләриндә бирдән-бирә өз дәрин билији, мә'луматы илә әдәби ичтимаијјәтин көзүнү гамашдыран, романтик әдәбијјаты дөврүн әсас јарадычылыг методу кими тәгдим едән Әлибәј Һүсејнзадәнин (1864—1940) шәхсијјәти көрсәнди. Бу шаирләр елә бил ахтардыгларыны тапдылар, чох чәкмәди ки, онун е'лан етдији романтизмә доғру үз тутдулар. «Һәјат», «Фүјузат» бу шаирләрин илк романтик гәләм тәчрүбәләринин нәшри үчүн әсас мәтбуат органлары олду. Анчаг әсасында «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәри мүддәасы дуран «Әлибәј Һүсејнзадә романтизм» «дөрдләр» чүн ганеедичи бир јарадычылыг јолу ола билмәзди. Мүһафизәкар— романтик чәрәјанын нәзәријјәчиси вә бу чәрәјанын илк бәдии нүмунәләрини јарадан Әлибәјин о заманкы әдәби мүһитә көстәрдији тә'сирдән вә бу тә'сирин идеја-естетик маһијјәтиндән данышараг А. Шаиг 1927-чи илдә јазырды: «Лакин бу јени әдәбијјат, бу јени чәрәјан там мә'насы илә һәгиги бир чәрәјан дејилди. Аз заман зәрфиндә кәнчлијә танытмыш олдуғу (Ә. Һүсејнзадәнин— Ҝ. Т.) мүхтәлиф әдәби սималар, чәрәјанлар әдәбијјатымыза сабит бир рәнк, ајдын бир сима вә мүәјјән бир чәрәјан вермәмишди. Кәнчлик бир-бириндән даһа дилбәр, даһа афәт олан шаирләрин һамысынын тә'киринә гапылмыш вә мүхтәлиф чәһәтләрдән әсмәкдә олан рузкарларын гаршысында әјилмәк мәчбуријјәтиндә галмышды».

Әсрин әввәлләриндәки әдәби мүһитин бир истигамәтини сәчијјәләндирән бу мүлаһизәләрдә чанлы, чох дәгиг мүшаһидәләр вардыр. Һәгигәтән, «дөрдләр» илк мәрһәләдә јени әдәби парылтынын ишығындан бир ан фајдаландыларса да, бу просес узун давам етмәди. Әлибәјин әдәби програмынын нә идеја әсаслары, нә дә естетик принсипләри онлары милли әдәби мүһитин өз тәләбләриндән доған вәзифәләрлә бағлаја билмәди. Сабир вә Сабир кими реалистләрә «Молла Нәсрәддин» ајдын ингилаби-демократик идејаларла бағлы сәнәт јолуну көстәрмишди. Амма нә «Һәјат», нә «Фүјузат» бүтүн сәмәрәли чәһәтләрилә јанашы «дөрдләр» вә бу «типли» чаван исте'дадлары бирдән-бирә романтик јарадычылығын мүтәрәгги јолуна сала билмәди. Беләликлә, онларын јарадычылығында тәрәддүдләрлә, зиддијјәтләрлә, јени, јоручу ахтарышларла долу бир дөвр башлады. «Дөрдләр» — романтик сәнәтин мүтәрәгги идеја-бәдии мәнбәләрини кәшф етмәк үчүн кениш бәдии јарадычылыг тәдгигаты апардылар: милли ше'р ән'әнәләри, хүсусән Фүзули ше'ри тәдгигата чәлб едилди, бөјүк шаирә онларла нәзирә јазылды, дүнја әдәби тәчрүбәсинә, Авропа романтикләринин јарадычылыгларына мүрачиәт олунду; зәнкин рус романтик ше'ри нәзәрдән кечирилди — Пушкин, Лермонтов, Ҝолтсов, Надсон, Фет поезијасы јени романтикләр үчүн әлверишли јарадычылыг мејданы ачды; түрк романтизми дә ишә чох јарады; көмәјә Намиг Ҝамал, Тофиг Фикрәт, Әбдүлһәг Һамид ше'ри кәлди. Бир сөзлә ојанма кениш бир вүс'әт алды.

Анчаг бу ахтарышларда «дөрдләр»ин һәрәсинин өз јолу, өз истифадә мәнбәләри, өз нәтичәләри варды. Онларын арасында бир-биринә бәнзәјән-бәнзәмәјән хүсусијјәтләрин тәшәккүлү дә гисмән бу мәнбәләрлә бағлы иди.

Белә мүрәккәб әдәби мүһитдә өз кәләчәк јарадычылыг јолуну ахтаранлар ичәрисиндә «дөрдләр»дән бири— Сәһһәт дә варды. Һәлә 1905-чи илдә о өз ахтарышларына «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» («Һәјат», 23 феврал) суалы илә башламышды. Илк ше'рләриндән бирини дә о ејни сәрлөвһәли мәгаләсилә бирликдә нәшр етдирмишди*.

Мәгалә «әдәбијјатымызын ислаһ»ы мәгсәдилә јазылмышды. Шаир епигончу ше'рин сабитләшмиш, јекнәсәг форма вә мәзмун хүсусијјәтләринә, милли ше'ри халг һәјатындан узаг салан схоластик-формалист поезијанын сүн'и, реал олмајан мәчазлар системинә гаршы чыхыр, мүасир «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсулә кәтирмәјән» ше'ри рәдд едирди. Сәһһәт өз мүасирләрини «һиссијјати-тәбиијјә» илә јазыб-јаратмаға, јә'ни һәјат һадисәләрини, гәләмә алынан мөвзулары һәгигәтә јахын, өз тәбии һалында тәсвир етмәјә чағырырды, елә тәсвир етмәјә ки, «охучуларын гәлбиндә тә'сири ола вә башгасынын һиссијјати-гәлбијјәсини ојандыра».

* Бу ше'р шаирин бүтүн әсәрләринә «Дәрја кәнары» ады илә дахил олмушдур. «Сәһһәт» тәхәллүсүнү дә о илк дәфә бурада ишләтмишдир.

Та руһума табәндә олуб нури-чамалын,
Сәһһәт кими дүшмүш башыма шури-чәмалын.

Анчаг тезисләр һалында ајдын вә садә көрүнән бу мүһакимәләр бәдии јарадычылыға тәтбиг олунанда чох мүрәккәбләширди, чүнки шаирин ше'рләриндәки мәарифә, азадлыға, хошбәхтлијә, һамынын бәрабәр олачағы идеал бир аләмә доғру чағырыш мотивләри онун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр, әтрафда баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләрә гејри-мүәјјән мүнасибәт илә бирләширди ки, бу да мүхтәлиф мәзмунлу, мүхтәлиф аһәнкли ше'рләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олурду.

Сәһһәтин «јени сәпкидә» јаздығы ше'рләринин бир гисми тәбиәт мәнзәрләринин тәсвиринә һәср едилмишдир. «Тазә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсинин сонунда нүмунә үчүн верилән ше'р дә бу мөвзуда иди:

Јаз мөвсүмү ендикчә сәмадан јерә ахшам,
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстәликијнән үфүгә ејләјир аһәнк,
Шәффаф сәмада көрүнүр шөвги-фәзарәнк.

1905-чи илин сонларында А. Шаигә көндәрдији мәктубунда «үсули-чәдид» илә јазылмыш ше'рә нүмунә олараг шаир јенә јухарыдакы мәзмунда бир ше'ри тәгдим етмишди:

Бир күн гәми-дөврандан усанды дили-зарым,
Бир саһили-дәрјаја тәрәф дүшдү күзарым.
Ол мәнзәрәји-дилкәшә етдикчә тамаша,
Мин ләззәти-руһани олуб гәлбдә пејда,
Көрдүм ки, јел әсдикчә едәр бәһр тәлатүм,
Бир мәнзәрәји-дилкәш ачар саһәти-гүлзүм.

Һәмин ше'р һаггында Сәһһәт мәктубунда јазырды: «Әзизим, вәрәгпарәләрдә хәјалым кими пәришан олан бә'зи әш'арымдан нүмунә олараг хидмәтинизә пишнәһад едирәм. Чүн үсули-чәдид Авропа шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб».

Бу ше'р нүмунәләри әдәбијјата јени орижинал бир исте'дадын, өзү илә сәнәтә тәравәтли мәзмун вә форма хүсусијјәтләри кәтирмәјә чан атан бир шаирин кәлдијини хәбәр верирди. Һәм дә бу әдәби јенилијин үмуми истигамәти бир чәһәти дә ајдын көстәрирди; шаирин јарадычылыг методу һәр шејдән әввәл, романтизмин идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә сәсләшир.

Буну Сәһһәтин илк тәбиәт ше'рләри дә тәсдиг етди. Һәлә 1905-чи илә гәдәр Алфред де Мүссе, Сулли Прудом Жан Рома кими франсыз романтикләринә мүрачиәт едән, онлардан тәрчүмә етдији әсәрләри «тәзә ше'р»ә нүмунә көстәрән шаир өзү дә бу мәзмунда тәбиәти тәсвир едән бәдии парчалар јазыр, јени романтик ше'рин илк нүмунәләрини јарадырды.

Тәбиәт мотиви Авропа вә рус романтикләриндә олдуғу кими Азәрбајчанын романтик шаирләриндә, еләчә дә Сәһһәтин јарадычылығында дүнјакөрүшү вә һәјата мүнасибәтлә бағлы бир мәсәлә иди. Тәбиәт, вәтәнин зәнкин ландшафты, мәнзәрәси шаирин «Хәјалы кими пәришан олан» әһвали-руһијјәсини, хәјал аләмини ифадә етмәк үчүн биринчи дәрәчәли амилләрдән биринә чеврилир.

А. Сәһһәтин «јени сәпкидә»—«үсули-чәдид» үзрә јаздығы ше'рләрин икинчи гисми ичтимаи-сијаси мөвзуларда иди.

«ЈЕНИ СӘПКИДӘ» ШЕ'РИН ЈАРАНМАСЫ ЈОЛЛАРЫНДА

А. Сәһһәт лирик шаир иди. О, әдәби фәалијјәтә XIX әсрин 90-чы илләриндә башламыш вә илк ше'рләрини әсасән классик поезијанын гәзәл, гәсидә кими јајылмыш шәкилләриндә јазмышды.

Сәһһәт лирикасынын бу дөврдәки мәзмунундан, форма хүсусијјәтләриндән бәһс етмәк чәтиндир. Шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән јалныз 1898-чи илдә Ширазда икән јаздығы «Хачә Һафиз» вә «Шејх Сә'ди» мәнзумәләри бизә чатмышдыр ки, бунлар да һәмин чәтинлији арадан галдырмыр. Лакин ајдын һисс олунур ки, Сәһһәт өзү дә јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы әсәрләрдән разы галмамышды: Онун бу әсәрләри әсасән схоластик мәзмунда олуб, әдәбијјата һеч бир јенилик кәтирмәмишди. Шаири дөврүн ичтимаи-сијаси мәсәләләриндән даһа чох дар, интим һиссләр, һеч бир јенилији олмајан ешг-мәһәббәт мотивләри мәшғул едирди. «Бир заманлар сағәрә, чананә маил олуб шаирлик етмәсини», гәзәл, гәсидә јазмагла вахт кечирдијини шаирин өзү дә тәсдиг едир. Одур ки, Сәһһәт сонралар јарадычылығынын бу

илләрини «гәфләт вә пәришан јуху» — дејә јад етмишдир.

Бунунла бәрабәр әлдә олан ики ше'р көстәрир ки, А. Сәһһәтин илк әсәрләри ичтимаи мәзмундан тамамилә мәһрум олмамышдыр. «Шејх Сә'ди» вә «Хачә Һафиз» ше'рләри дил, үслуб вә тәсвир васитәләри е'тибарилә епигончу ше'рә јахын олса да, бурада шаирин илк ичтимаи фикирләри дә өз ифадәсини тапмышдыр, сөзүн, ше'рин ичтимаи мә'насыны дујан, охучусуна тә'сир етмәјә чалышан бир шаирин арзулары дујулмагдадыр, һисс олунур ки, ән'әнәви ше'р һәм мәзмун, һәм дә шәкилчә шаири тә'мин етмир. О, јени бир шеј, вәтәндашларынын ирадәсинә тә'сир едә биләчәк јени бир сөз демәк истәјир. Тәсадүфи дејил ки, елмә, маарифә чағырыш һәр ики ше'рин әсас мәфкурә истигамәтини тәшкил едир. Шаир «елмү фәнни-зәманәдән бихәбәр олан иранлылары» Сә'ди вә Һафиз кими сөз усталарыны лајигилә гијмәтләндирмәдикләри үчүн мәзәммәт едир, бунун әсас сәбәбини мәдәни керилликдә, елмсизликдә көрүр. О, әсрин тәләб етдији сәвијјәдә олмајан иранлылары ајылмаға, классик ше'рин көзәл нүмунәләрини јаратмыш Һафиз, Сә'ди кими сәнәткарлара дәрин һөрмәт бәсләмәјә чағырыр.

Бу ше'рләрдә һәлә мүәјјән јарадычылыг јолуна дүшмәмиш кәнч шаирин илк ичтимаи арзулары, мәдәни керилијә гаршы е'тиразлары өз әксини тапмышдыр ки, бунлар Сәһһәтин кәләчәк лирикасынын рүшејмләри иди. Сәһһәтин кечдији илк јарадычылыг јолларыны вә дил хүсусијјәтләрини ајдынлашдыран бу ше'рләриндәки һисс вә һәјәчан үстүнлүјү, кәләчәјә чағырыш пафосу бир шеји дә — шаирин сонралар лирик жанра үстүнлүк верәчәјини, романтик метода мејлини дә габагчадан хәбәр верирди.

1905-чи илә гәдәр јаздығы әсәрләр Сәһһәти бир шаир кими танытдыра билмәди. Бу јазыларда ше'р-сәнәт исте'дадына малик кәнч бир гәләм саһибинин бачарығы дујулса да, бунлар шаир Сәһһәти ејни јолу давам етдирән онларла башга шаирләрдән ајырмырды. Бу ше'рләр, олса-олса, әдәбијјат аләминә јени атылмыш, һараја кетдијини, нәдән вә нечә јазачағыны билмәјән, лакин јазыб јаратмаг еһтирасы илә јанан кәнч бир шаирин илк гәләм тәчрүбәләри иди.

Һәлә ајдын бир истигамәт алмамыш Сәһһәтин јарадычылыг инкишафы үчүн 1905-чи ил ингилабы һәм ичтимаи-сијаси һәм дә әдәби зәмин јаратмыш олду. Анчаг

бундан сонра шаирин лирик гәһрәманы өзүнәмәхсус јени истигамәтдә тәшәккүл етмәјә, дөврүн мүһүм һадисә вә проблемләрилә сәсләшмәјә башлады.

Инди әсас вәзифә шаирин өз јарадычылыг кредосуну «кәшф етмәкдән», билаваситә онун идејалар дүнјасыны, форма, үслуб компонентләрилә вәһдәтдә тәмсил едән јарадычылыг методуну, бу методун мәфкурәчә даһа мүтәрәгги истигамәтини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт иди. Һәр һансы јени идеја, идеја дөнүшү дәрһал «јени метод» јарада билмир. Идејанын, дүнјакөрүшүн бәдии һадисәјә, «јени метода» чеврилмәси үчүн о естетик кејфијјәтләрлә, бәдии структура илә тә'мин едилмәлидир.

Сәһһәтин belә гызғын ахтарышлары дөврүндә 1905-чи ил ингилабынын күчлү тә'сирилә мүхтәлиф истигамәтли, ајры-ајры әдәби јоллара башчылыг едән ики журнал фәалијјәтә башлады. Бунлардан бири Тифлисдә, дикәри Бакыда: «Молла Нәсрәддин» вә «Фүјузат».

Беләликлә, ингилаби-демократик гүввәләрлә јерли буржуа-мүлкәдар синифләринин идеја мөвгеләрини мүдафиә едән мүһәррир вә јазычылар арасында кедән гызғын идеја мүбаризәси әдәбијјатда әсасән «Молла Нәсрәддин» илә «Фүјузат» арасындакы мүбаризәдә өз әксини тапды.

Лакин Сәһһәт нә молланәсрәддинчи олду, нә дә фүјузатчыларын јолу илә кетди. Шаир молланәсрәддинчи олмады, һәр шејдән әввәл, она көрә ки, о, өзү идејача журналын тәблиғ етдији ингилаби-демократик идејалар сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишди. «Молла Нәсрәддин» журналына, онун ән бөјүк шаири Сабирә, ингилаби-сатиранын ичтимаи-сијаси тә'сир күчүнә нә гәдәр бөјүк гијмәт версә дә, өз көрүшләриндә о ингилаби-демократизмә кәлиб чатмамышды. Азадлыг вә вәтәнпәрвәрлик мотивләри, бәрабәрлик вә гардашлыг идејалары, керилијин вә фанатизмин тәнгиди, мөвчуд гурулушун инкары вә кәләчәјә түкәнмәз үмид — бүтүн бу идејалар шаирин јарадычылығында әсасән маарифчилик мөвгејиндән һәлл олунурду. Тәсадүфи дејил ки, журналда онун бир ше'ри белә чап олунмамышды. Һәтта, Ч. Мәммәдгулузадә ики дәфә журнал сәһифәләриндә Сәһһәтин ше'рләриндә чәтин анлашылан әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәсини, бә'зи Шамахы мүһафизәкарларына, дин нүмајәндәләринә либерал мүнасибәт бәсләмәсини, онлардан «көмәк уммасыны» кәскин тәнгид етмишди. Икинчи тәрәфдән, Сәһһәт ше'ринин үслубу, формасы, гурулушу реалист «Молла

Һәсрәддин» ше'ри үслубуна ујғун дејилди. Бу ше'рин һәм тематикасы, һәм дә форма вә поетик структурасы реалист ше'рдән ајры иди (Сабиранә сатиралар јазмаг, һәјат һадисәләринин реалист планда тәсвиринә бу һәлә реалист олмаг демәк дејилди).

Бу да мараглыдыр ки, јарадычылыг үслублары илә Сәһһәтә јахын олан М. Һади, А. Шаиг, С. С. Ахундов, Диванбәјоғлу кими һәмин дөврүн мүтәрәгги сәнәткарлары да «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак етмәмишләр (А. Шаигин бир-ики нәср парчасыны чыхмаг шәртилә). Онлар «Молла Нәсрәддин»ин нәшрини бөјүк рәғбәтлә гаршыламыш, она мәдәнијјәтимизин тарихиндә мүһүм бир һадисә кими бахмыш, орада иштирак едән јазычылары өз гәләм јолдашлары һесаб етмиш, бунунла белә журналын әмәкдашы олмамышлар.

Сәһһәт «Фүјүзатчы» да ола билмәзди, она көрә ки, «Фүјузат»ла, бу журналын үмуми идеја-естетик мөвгејилә онун арасында дәрин мәфкурә вә мәгсәд ајрылығы варды. Доғрудур, 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә вә ингилабын гызғын дөврүндә журналын баш мүһәррири вә «јени романтизмин» илһамчысы Әлибәј Һүсејнзадәнин көрүшләрилә романтикләрин, о чүмләдән Сәһһәтин көрүшләриндә чох үмуми чәһәтләр варды. Журнал вә онун баш мүһәррири ингилабы алгышлајанда, Русијанын мүстәмләкә халгларыны азадлыг мүбаризәсинә сәсләјәндә, «Әбди-глаф вә мәһфәзагулу» повестиндә өз гынына чәкилән, ичтимаи һәјатдан узаг, мешшан әһвали-руһијјәли һәмјерлиләрини тәнгид атәшинә тутанда, бөјүк Фүзулини, рус, Авропа вә түрк романтикләрини тәблиғ едәндә Сәһһәтә јахын вә доғма көрүнүрдү. Башга Азәрбајчан романтикләри кими Сәһһәтин дә көзләри гаршысында о «даһији-әзим Әлибәј Һүсејнзадә чәнаблары» кими чанланырды.

Анчаг бүтүн бу заманын тәләбләрилә баш верән мүтәрәгги, романтикләрин «руһларыны охшајан» кејфијјәтләр «Фүјузат»ын вә Әлибәј Һүсејнзадәни идеја-естетик мөвгејинин маһијјәтини тәшкил етмирди. Бу бахымдан онларын арасындакы ихтилафлар даһа дәрин вә тутарлы иди. Милли әдәби ирсә, мүасир әдәбијјата мүнасибәт, сәнәтин ичтимаи һәјатда мөвгеји вә мүндәричәси кими мәсәләләрдә бу ихтилафлар даһа ајдын нәзәрә чарпырды. Ә. Һүсејнзадә мүасир Азәрбајчан мәдәнијјәтини османлылашдырмаг јолу илә инкишаф етдирмәјин тәрәфдары иди, бир нөв тәглидчилик јолуну тутмағы тәклиф

едирди. Сәһһәт исә сөзүн әсл мә'насында милли тәфәккүрә малик шаир иди. Мүасир ше'ри Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир кими Азәрбајчан классикләринин ән'әнәләри зәмининдә инкишаф етдирмәјә чалышырды, бунунла јанашы, о, түрк әдәбијјатына, онун Ә. Һамид, Намиг Кәмал, Т. Фикрәт кими классикләринә дә бөјүк еһтирам бәсләјирди. Ә. Һүсејнзадә «сәнәт сәнәт үчүндүр» тә'лиминә әсасланырды, охучуларыны өзү дедији кими «...анчаг вәзн вә гафијә зүмзүмәләрилә әјләндириб ујутмаг, аләмин гијлү-галындан, вәлвәләләриндән бихәбәр» етмәјә чалышыр, ачыгдан-ачыға дејирди ки, «чаным, ја нәггаша, ја рәссама, (ја шаирә) демәк олурму ки... чамаатымызы елм вә маарифә тәшвиг ет: шаирлијин, рәссамлығын мејдани-һүнәри башгадыр». Сәһһәт исә, әксинә, ингилабын лап илк күнләриндән «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсула кәтирмәјән» ше'рин әлејһинә чыхмыш, өз әдәби мәгсәдини чох ајдын е'лан етмишди: «Фикримиз, тәрбијеји-милләтдир», «Шаир — ајинәсидир дөвранын».

Дејиләнләрдән башга әдәби просесин өз кедишиндә елә һадисәләр баш вермишди ки, бунлар Сәһһәти истәр-истәмәз «Фүјузатчылардан», нәтичә е'тибарилә «Фүјузат романтизминдән» узаглашдырмышды. Ә. Һүсејнзадә һәлә «Һәјат» гәзетинин редактору олдуғу заман Сәһһәтин һәмин гәзетдә чап етдирдији ше'рини о гәдәр дә објектив олмајан тәнгидлә гаршыламышды. «Идарәдән, Сәһһәт Ширванијә» сәрлөвһәсилә чыхан бу јазыда (23 феврал 1905) кәнч шаир «түрк дисани-гәваидини» билмәмәкдә иттиһам олунур вә «ирәлидә бу ихтараты нәзәри-диггәтә алмағы» мәсләһәт көрүрдү. Һәтта ше'р редаксијада «тәсһиһ» олунмуш, «күн», «итмәк», «заман» сөзләри «шәмс», «гајиб олмаг», «дәм» кими әрәб-фарс мәншәли сөзләрлә әвәз едилмишди.

Ајдындыр ки, илк дәфә јени әдәби програм илә мәтбуат аләминә чыхан бир шаир үчүн бу чох ачы, мүәјјән мәгсәд изләјән бир мүнасибәт иди.

Үмумијјәтлә, бу заман Ә. Һүсејнзадәнин тәрәггипәрвәр јазычылара, мүәллимләрә гаршы чыхышлары ардычыл бир шәкил алмышды. Сәһһәтдән бир гәдәр сонра, «Һәјат» гәзетиндә «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» гејдилә «Бејнәлмиләл» адлы ше'рини чап етдирән Сабир дә ејни мәзмунлу төһмәтләрлә гаршыланмышды. Чаризмин әлилә гызышдырылан милли әдавәт әлејһинә

јазылмыш вә ики гардаш халгы әсирләрдән бәри давам едән достлугларыны давам етдирмәјә, даһа да мөһкәмләндирмәјә чағыран бу ингилаби ше'р дә редаксија тәрәфиндән тәнгидлә гаршыланмышды. Редаксија адындан верилән мә'луматда Сабирин дили тәнгид олунур, она «әдәбијјат дәрси» верилирди: «Ше'риниздә түркчәјә мүхалиф бә'зи әлфаз вә чүмләләрлә бәрабәр гәваиди-әрузә дәхи мүғајир бә'зи мисралар вә кәза мүтәәддид ималәләрә раст кәлдијимиздән тәсһиһә лүзум көрдүк» (I ијул 1905).

Ә. Һүсејнзадәнин өз ана дилиндә әсәр јазан Азәрбајчанлы јазычылара гаршы чыхмасы бунунла битмәди. О, өз фикирләрини «Икинчи ил» дәрслијинин нәшри мүнасибәтилә јаздығы мәгаләдә даһа габарыг вә ачыг шәкилдә е'лан етди.

1909-чу илдә бир нечә јазычы вә мүәллим тәрәфиндән шәһәр мәктәбләринин икинчи синфи үчүн тәртиб олунан «Икинчи ил» дәрслији мәфкурә вә мүндәричәси е'тибарилә педагожи принсипләринин мүасирлији бахымындан хејирли бир тәдрис васаити иди. Јени педагожи принсипләр әсасында јазылмыш дәрслијин мүндәричәси чох рәнкарәнк иди. Сабир, Сәһһәт, Шаиг кими мүасир шаирләрлә јанашы бурада башга халгларын әдәбијјатларындан, хүсусән рус јазычыларындан едилмиш тәрчүмәләрә дә кениш јер верилмишди. Көрүнүр, дәрслијин мәһз бу чәһәти Ә. Һүсејнзадәјә хош кәлмәмиш вә о, Јазымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы «Тәрәгги»гәзетиндә чап олунан мәгаләсилә мүәллифләрә ачыг е'тиразыны билдирмишди (9—10 феврал, 1909). Китабын имла сәһвләриндән данышдыгдан сонра, мүәллиф А. Сәһһәт, А. Шаигин ше'рләрини нәзәрдән кечирир, һәр ики шаирин саф Азәрбајчан дилиндә јазылмыш ше'рләрини «түрк дилинин ганунларыны позан» әсәрләр адландырыр. О, Сәһһәтин «Гушлар, гушлар, а гушлар» мисрасы илә башлајан көзәл ше'ри һаггында јазырды ки: «Сәһһәтин бу нәзми гәтијјән сәһһәти-кәламдан харичдир». Ә. Һүсејнзадәни даһа чох «Икинчи ил» мүәллифләринин (М. Маһмудбәјзадә, С. Ахундзадә, Ф. Ағазадә, А. Талыбзадә вә б.) тәртиб етдикләри дәрслијә османлы әдәбијјатындан нүмунәләр салмамалары наразы салмышды. О, ачыг јазыр ки, Сабир, Сәһһәт кими шаирләрин әсәрләри әвәзинә китаба османлы әдәбијјаты нүмунәләри салынмалы иди: «Анламырам ки, бизим бура мүәллимләриндә, чығатај вә османлы әдәбијјатына гаршы бу инад нә үчүндүр.

Чаным, османлы әш'ар вә әдәбијјатында елә нүмунәләр вардыр ки, сизин бу кими ше'рләриниздән даһа түркчә, даһа азәрбајчанча вә гафгазчадыр».

Ә. Һүсејнзадәнин мәгаләси вә үмумијјәтлә онун Азәрбајчан әдәбијјаты вә дилинә бу чүр објектив олмајан, зәрәрли мүнасибәти о заман кениш ичтимаи мүзакирәјә сәбәб олмуш, әдәби ичтимаијјәтдә дәрин е'тираз доғурмушду. Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәјов, Гафур Рәшад кими бир чох јазычы вә мүәллимләр ири һәчмли мәгаләләр јазыб, Ә. Һүсејнзадәнин јухарыда көстәрилән фикирләрини тәнгид едирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә Ә. Һүсејнзадәнин һәмин мәгаләсинә, онун Бакыдакы фәалијјәтинә белә гијмәт верирди: «Бакыда отуруб мүәллимләрин китабларынын бир нечә гүсуруну бәһанә еләјиб Абдулла Чөвдәтдән изн алмамыш јаздыглары китабын үстүнә гәләм чәкмәк олар». («Молла Нәсрәддин», 22 феврал, 1909, № 8). М. Маһмудбәјов А. Сәһһәт вә А. Шаигин Әлибәј тәрәфиндән тәнгид олунан ше'рләрини мүдафиә едәрәк она чох јеринә дүшән суал верирди: «Нә үчүн османлы ушаглары өз әдиб вә шаирләрини өјрәнсин, бизимкиләр јох?» («Тәрәгги» гәзети, 1909, № 71)

Ә. Һүсејнзадәнин әдәби просесә көстәрмәк истәдији идеја-естетик тә'сир тарихиндән кәтирилән бу дәлилләр дә сүбут едир ки, Сәһһәт фүјузатчыларла ејни мөвгедә дура билмәзди, чүнки Сәһһәт романтизмини «Фүјузат» романтизми илә әлагәләндирән бағлар зәиф иди.

* * *

Сәһһәт 1905-чи илдән сонра лирикасыны халгын, вәтәнин талејилә бағлады; азадлыг — «Һүррijјәт», маарифә вә елмә чағырыш Сәһһәт рубабынын тәрәннүм етдији әсас мотивләр олду. Дөврүн бир сыра мәсәләләри: ичтимаи бәрабәрсизлијин, чәһаләт вә наданлығын тәнгиди, зәһмәткеш синифләрә мәһәббәт шаирин үмид вә кәдәр долу поезијасында өз ифадәсини тапды; бөјүк сатирик Сабирин көз јашлары ичиндә гопардығы гәһгәһәләр, Сәһһәт ше'риндә, чидди руһда, бә'зән әләм вә фәрјад шәклиндә ифадә олунмаға башлады.

Биринчи рус ингилабы Сәһһәтдә азадлыға дәрин бир мејл ојатмышды, әсрләрлә «хаби-гәмә алудә олуб јатан»ларын ојаначағына, көзләрини ачыб јени дүнја илә ајаглашачағына дәрин бир инам јаратмышды. Доғрудур,

бә’зи әдәбијјатшүнаслар 1905-чи илдән сонра Сәһһәтин дүнјакөрүшүндә, јарадычылығында әмәлә кәлән ирәлијә доғру инкишафы нәзәрә алмајыб, ингилабын куја шаирә мүсбәт тә’сир көстәрмәдијини иддиа етмишләр. Һалбуки фактлар бу иддианын тамамилә әксини тәсдиг едир.

Биринчи рус ингилабынын Асија халгларына көстәрдији тә’сирдән бәһс едәрәк В. И. Ленин јазырды: «...Русијадакы 1905-чи ил һәрәкаты Асијаны гәти ојатмышдыр. Орта әср дурғунлуғу шәраитиндә чәһаләт ичиндә боғулан јүз милјонларла мәзлум әһали ајылыб јени һәјата вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгуглар уғрунда мүбаризәјә, демократија уғрунда мүбаризәјә гошулмушдур»[1].

Ингилабын бу ојадычы ичтимаи тә’сири бурулғанына дүшән Азәрбајчан сәнәткарларындан бири дә Сәһһәт иди. Ингилаб онун гаршысында јени вә кениш јарадычылыг перспективләри ачмышды, бир нөв бәдии јарадычылығынын кәләчәк инкишаф истигамәтини дә — мәзмунуну, үслубуну, форма хүсусијјәтләрини дә мүәјјәнләшдирмишди. Халгы, вәтәни ојанмаға, заманла ајаглашмаға чағыран романтик ше’рин илк нүмунәләри белә иди:

Ајыл, еј үммәти-мәрһумә, ајыл.
Ајыл, еј милләти-мәзлумә, ајыл.
Ајыл, еј бүлбүли-күлзари-вәтән.
Нәғмән илә ола бидар вәтән.
...Ајыл, еј хаби-гәмә алудә,
Бу гәдәр јатма дәхи асудә.

Бу ше’р «хаби-гәмә алудә» вәтәндашларыны «чәһаләт јухусундан» ојатмаг үчүн Сәһһәтин илк чағырышы иди. Шаир үзүнү охучуларына, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Сабирин мүрачиәт етдији «мүсәлман гардашлара» тутараг, онлары елм, мәдәнијјәт јолу илә тәрәггијә чағырырды. Ејни руһ, ејни чағырыш ингилаб илләриндә јазылдығыны зәнн етдијимиз «Нитги-мәнзум» адлы башга бир ше’рдә дә һакимдир:

Гардаш, көзүн ач, бирчә ојан, көр нә замандыр,
Дүнја үзү елм илә бу күн рәшки-чәнандыр.
Афагы ишыглатмыш ијирминчи гәринә,
Мәғриблиләрин јер үзүнә һөкмү рәвандыр.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү ч., Бакы, 1980, с. 159.

Бәсдир бу гәдәр гәфләт илә јатдын, әзизим,
Аллаһы севирсән, бир ајыл, јатма, ојан, дур.
Диггәтлә өз әһвалына бир дәм нәзәр ејлә,
Биллаһ, бу гәдәр гәфләтин әнчамы јамандыр...
Гануни-һәјатдыр, јашамаз чаһил олан гөвм,
Сә’ј ејлә, оху, гејрәт елә, гардаш, амандыр!

Бу ше’рин һәр мисрасы бир дә’вәт, бир чағырышдыр: еј азәрбајчанлы гардаш, јени әсрин — «ијирминчи гәринәнин афагы ишыглатмыш» һадисәләринә нәзәр сал, елм илә, маариф илә ирәли кедән мүасир дүнјада даим ојаг олмаг, елмә јијәләнмәк лазымдыр, анчаг бу јолла јенилији дәрк етмәк, гуртулуш јолуну әлдә етмәк мүмкүндүр. Чүнки «Гануни-һәјатдыр, јашамаз чаһил олан гөвм». Көрүндүјү кими ингилабын ирәли сүрдүјү бир чох сијаси проблемләри Сәһһәт маарифин, елмин көмәји илә һәлл етмәјә чалышыр, мә’нәви тәрбијәнин имканларына хүсуси әһәмијјәт верирди. Мүасир азәрбајчанлынын мә’нәви тәрбијәсиндә Сәһһәт үмумијјәтлә динин, еләчә дә ислам дининин мөвгејини дә нәзәрдән гачырмырды. Онун динә бахышы дүнјакөрүшүнүн мүһүм бир саһәсидир вә шаирин поезијасынын бир сыра проблемләринин һәллилә сых әлагәдардыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, динә мүнасибәт вә ондан истифадә шаирин јарадычылығында ајры-ајры мәрһәләләрдә мүхтәлиф характер вә мә’на дашымышдыр.

Дини мөвзуда јазылмыш әсәрләринин әксәријјәтини Сәһһәт јарадычылығынын илк илләриндә јазмышдыр, һәмин илләрдә ки, о, ислам зеһнијјәтинин тә’сириндән ачыг-ашкар узаглаша билмирди.

Бу заман Сәһһәт ичтимаи-мәдәни керилијин сәбәбләрини вә тәбиәт һадисәләрини ајдынлашдырмаг, һабелә мөвчуд вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмаг үчүн дүшүнүркән, динә мүрачиәт едир, идеалист нәтичәләрә кедиб чыхырды. Каинатын «һејрәтәфза» сирләриндән бәһс едән шаир аллаһын гүдрәтини, ваһидлијини исбата чәһд етдији «Төвһид» адлы ше’риндә белә бир нәтичәјә кәлир ки, дүнјада һәр бир варлығы јарадан илаһи сәбәб вардыр. О, аллаһын варлығыны сәбәбләр силсиләсилә әсасландырырды:

Бу нә һејрәтәфза сәмаји-рәфи?
Бу нә биинтиһа фәзаји-васи?
Нијә хуршид атәшәфшандыр?
Нијә гүрси-гәмәр дирәхшандыр?

1303—6

Бу нә биәд сәвабитү сәјјар?
Бу нә биһәд кәвакиби-дәввар?
Ким бу тә'дади бинииһајәт едәр?
Нијә дурмаз булар сәјаһәт едәр?
Бу нә ибрәтнүма бүрузү зүһур?
Нурдан зәррә доғду, нердән нур?

Мәсәләнин белә гојулушу, чох тәбии олараг, шаири агностисизмә апарыб чыхарыр. Сәһһәт инсанын тәбиәт сирләрини ашкар етмәкдә ачиз олдуғуну гәт едәрәк дејир:

Ачизәм дәрки-сирри-хилгәтдән,
Кимдир акаһ олан һәгигәтдән?

Шаир һәмин фикри гур'андан кәтирдији мисалларла сүбут етмәјә чалышараг, бүтүн бу сирләрин, һикмәтләрин ваһид олан аллаһын шәхсиндә бирләшмиш олдуғуну иддиа едир. Онун фикринчә, бүтүн һикмәтләри јарадан— дәрк олунмајан, лакин һәр аддымда «шану гүдрәтини көрдүјүмүз ваһидүл-гәһһар» аллаһдыр. Ејни фикри шаир мәнзум бир мәктубда да тәкрар едир. Һәмин мәктубда о, «вүчуди-гадирин» гүдрәтинә инанмаға чағырыр, каинатын сирринә «халиги-аләмдән» башга һеч кәсин вагиф ола билмәјәчәјини јазыр («Сыныг саз», с. 30).

Бу заман Сәһһәт тарихи һадисәләрә мүнасибәтиндә дә алудәчилик көстәрир, онлара објектив гијмәт верә билмирди. Тарихи инкишафдакы ганунаујғунлуғу вә мүасир ичтимаи һәјатдакы синфи зиддијјәтләри дәрк едә билмәмәк шаирин исламын кечмиш күнләрини арзуламасына сәбәб олур; шаир «һаны о күнләр» — дејә кечмиши һәсрәтлә јад едир.

Јарадычылығынын илк дөврүндә «аләми-исламдан», вахтилә онун «дирәхшан» олмасындан бәһс едән Сәһһәт ислам Шәргиндәки тәнәззүлүн әсас сәбәбини «ајеји-гур'анә мүт'и олмамагла», «гур'ан, дин еһкамынын позулмасы» илә изаһ етмәјә чалышырды. Проф. Мир Чәлал Пашајев дә Сәһһәтин бәдии дүшүнчәсиндәки бу чәһәти вахтилә мүшаһидә етмишди: «Сәһһәтин фикринчә, мүсәлманлар она көрә кери галмыш, гапаз алтына дүшмүшләр ки, еһками-дини поздулар, шәриәти дүз јеринә јетирмәдиләр»[1]. Бу, Сәһһәтин илк ше'рләриндә өзүнә јер тапан мәсәләләриндәндир. Шаир мәнзум мәктубларындан бириндә јазырды:

[1] Мир Чәлал. Аббас Сәһһәт һаггында, А. Сәһһәт. Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 13—14.

Биз әкәр олса идик ајеји-гур'анә мүт'и,
Олмаз идик белә сәркәштәвү аварә вәтән.

Лакин бүтүн бунлара көрә бә'зи тәдгигатчылар кими Сәһһәти панисламист, ислампәрәст адландырмаг, һәр шејдән әввәл, шаирин көрүшләриндәки тарихи шәраитлә әлагәдар мәһдудијјәтләри шиширтмәк иди. Мәсәләнин белә гојулушу динә мүрачиәтин әсл јарадычылыг сәбәбләринин ашкарланмасына, арашдырылмасына да имкан вермир. Сәһһәтин бу көрүшләрини панисламизмин тә'сири кими дејил, билаваситә ислам дининин өзүнүн тә'сири кими изаһ етмәк лазымдыр. Ислам тарихинә мараг тәкчә динин дүнәнинә марагла мәһдудлашмыр, бу романтик сәнәткара һәм дә һәгарәтлә бахдығы мүасир аләмдән ајрылмаг, кечмишә гајытмаг үчүн бир бәһанәдир, кечмиши идеализә дә тәкчә исламы идеализә мәзмуну јох, һәм дә бу күнә гаршы гојулан кечмиши идеализә мәзмуну дашыјыр. Үмумијјәтлә, тарих, кечмиш, өтән күнләр романтик сәнәткарын јарадычылығында һәмишә әлчатмаз үлви, мүгәддәс бир аләм кими чанландырылыр, башга сөзлә, кечмиш, һәм тарих, һәм дә онун ширин күнләри кими өз ифадәсини тапыр. Беләликлә, ислам тарихи, исламын дүнәни романтик сәнәткары исламы идеализәдән даһа чох кечмишә гајытмаг кими, мүасир аләмдән узаг бир аләмә јахынлашмаг кими, лирик-романтик гәһрәманын әһвал-руһијјәсинә ујғун бир узаглыг кими чәлб едирди.

Дин, ејни заманда, һәлә ајдын истигамәт алмамыш, кәләчәкдә јени дөврүн ән гүдрәтли романтикләриндән бири кими јүксәләчәк шаирин поезијасына романтик истигамәт верән бир чох мәнбә вә мә'хәзләри өзүндә киздирирди. Јарадычылығынын илк дөврүндәки «ислам дининин хиласедичи гүввәсинә», инам, сонралар онун ше'риндә романтик сәнәткарын өз дахили дүнјасыны, мүасир һәјати проблемләри ифадә васитәсинә чеврилмишди.

Дин-реал олмајан, идеал бир варлығын, һамыны хәлг едән, һәр шеји јарадан, һамыја бир көзлә бахан адил, ваһид бир варлығын — аллаһын мөвчудијјәтини тәсдиг едир, бу варлығын илаһилијини вә гејри-адилијини сүбут үчүн мүхтәлиф васитәләрә — мө'чүзәләрә, сеһрләрә мүрачиәт едир, пејғәмбәрләр вә имамларын кәлишини га-

6*

һуниләшдирир, чәһәннәм, чәннәт, чәбрајыл, мәләк, шејтан, иблис вә пәри кими онларла гејри-реал аләм вә образлар һаггында әфсанәви тәсәввүр јарадыр. Әкәр романтик сәнәткар динин мистикасына бир идеолокија кими мүрачиәт едиб ону өз јарадычылығынын идеја хәттилә бирләшдирирсә, мә'лумдур ки, бу һалда о истәр-истәмәз заманын мүтәрәгги идеалларындан узаглашмалы олур, дин онун мүасир һадисәләрә ајыг көзлә бахмасыны чәтинләшдирир, онун романтик јарадычылығы мүһафизәкар маһијјәт кәсб едир. Әксинә, әкәр дин вә дини әфсанә вә образлар, мифләр, әсатирләр романтик сәнәткара әсасән бир васитә кими, онун мүрәккәб, зиддијјәтли, туфанлы, һәјәчанлы дахили дүнјасыны, букүнлә, дүнәнлә, сабаһла бағлы руһи аләмини ифадә етмәк васитәсинә чеврилирсә, бүтүн бунларын мәркәзи идеја истигамәти — мүасир дөврүн габагчыл идеалларынын ифадәсинә хидмәт едирсә, демәк, онда романтик гәһрәман мүасир инсандыр, онун романтик дүнјасы мүтәрәгги маһијјәт дашыјыр.

Диндә романтик сәнәткары чәлб едән бә'зи үмумбәшәри һуманист идејалар да, инсанлары үмуми мәһәббәтә чағырыш да вардыр. Бу идејалар аллаһын, пејғәмбәрләрин, сеһрли көјләрин мө'чүзәләрилә долу бир думана бүрүнмүш һалдадыр. Романтик сәнәткар өз идеја вә хәјал дүнјасыны кенишләндирмәк вә тә'мин етмәк үчүн динә бу мөвгедән дә мүрачиәт едир. Әкәр дини һуманизм вә үмуммәһәббәт идејасындан истифадә сәнәткары күнүн актуал габагчыл проблемләриндән ајырараг синфи зиддијјәтләри пәрдәләмәк васитәсинә јөнәлдирсә, мүртәче романтизмин, јахуд әксинә, сәнәткар дини идеолокијаја вә онун шәрти әфсанәви ифачылары олан образлара бир бәдии тәсвир васитәси кими мүрачиәт едирсә вә бүтүн бунлар дөврүн габагчыл идејаларынын ифадәси мәгсәди күдүрсә, мүтәрәгги романтизмин гида мәнбәјинә чеврилир.

Әдәбијјатшүнас Вәли Османлы Һүсејн Чавид романтизминин динлә әлагәли мәгамларына даир тәдгигатында марағлы нәтичәләрә кәлмиш, динин романтик сәнәткарын идеолокијасы илә бағлы чәһәтләрини көстәрмишдир. Сәһһәт ше'риндә исә дин Чавид поезијасындан фәргли олараг даһа чох шәрти мәзмуна маликдир, даһа чох романтик сәнәтин ичрасы васитәси ролуну ифа едир.

Ингилабын илк илләриндә Сәһһәтин романтик гәһрәманы нә гәдәр зиддијјәтли әһвал-руһијјә вә фикри мөвгејә малик олса да, онун думанлы үфүгләриндә мүасир дүнјанын, мөвчуд чәмијјәтин бә'зи реал һадисә вә сәһнәләри дә ајдын көрсәнирди.

«ЈЕНӘ БУ ДӘРДЛӘРИН ЧАРӘСИ БАКИДӘН ОЛУР»

1905-чи илин сонларында А. Шаигин «Вәтән» ше'ринә чаваб олараг көндәрдији мәнзум мәктубунда Сәһһәт «Вәтән» мөвзусуна өз мүнасибәтини поетик диллә шәрһ едир. Охучуја үч вәтән тәгдим олунур: Фирдовсинин, Ибн-Синанын, Һарунун, Ибнәр-Рүштүн адлары илә тәмсил олунан гәдим Шәрг — бир вәтән рәмзи кими шаирин тәсвириндә еһтирамла хатырланыр. Онун хәјал аләминдә чанланан кечмиш вәтәнин сәрһәдләри дә гејри-мүәјјәндир, романтикчәсинәдир. Ислам дининин еһкамлары бу вәтән үчүн мүгәддәс вә тохунулмаздыр. Икинчиси — шаирин үз-үзә дурдуғу, гаршылашдығы, мүасири олдуғу «бичарә», «дәрдинә дәрман тапмајан» вәтәндир. Бу вәтән «ганлы залымын» әлиндә кирифтардыр, онун «өвладларынын фәрјады көјләрә учалыб», пәришан вә хәстәдир, сағалмасына исә үмид јохдур. Ше'рин бу һиссәсиндә лирик гәһрәман аһ-фәған ичиндәдир, бу пәришанлыг ајдын бир е'тиразын, мөвчуд гурулуша кәскин бир нифрәтин әкс-сәдасыдыр. Лакин лирик гәһрәман кәләчәјә нәзәр салынча әһвал-руһијјәси дәјишир, ше'рин аһәнки, романтик пафосу реал зәминлә әлагәләнир, үмид гығылчымлары парлајыр, охучунун гаршысында кәләчәјин чизкиләри көрсәнир. Нәзәрләр ингилаб, мәдәнијјәт мәркәзи Бакыја чеврилир.

> Јенә бу дәрдләрин чарәси Бакидән олур,
> Чешми-үммид тутубдур ора һәмварә вәтән.
> Вәтәнин илләтинә бејти-шәфадыр Баки,
> Бу мәкандан тапачаг чарә дили-зарә вәтән.
> Чохдур үммид, бу тәдбир илә тапсын Сәһһәт,
> Дәф олуб илләти-гәмдән дәхи гуртара вәтән.

Кечмишә еһтирамла јанашы ону идеализә мејли, мүасир чәмијјәтә нифрәт вә е'тираз, вәтәнин һәм кечмиши,

һәм дә кәләчәји бахымындан чәмијјәтин кәскин тәнгиди, хүсусән кәләчәјә бөјүк үмид тәкчә бу ше'рдә ифадә олунан әһвал-руһијјәни јох, бүтүнлүкдә Сәһһәтин романтик поезијасынын идеја-бәдии мәзмунуну чох јахшы характеризә едир. Бу мотивләр, идеја хүсусијјәтләри кеткедә долғунлашмыш, тәрәддүд вә зиддијјәтләрдән азад олмаға башламыш, фикри, бәдии ајдынлыг кәсб еләмишдир. Ишыглы бир «кәләчәк» идеалы бахымындан мөвчуд керчәклијин инкары — мәһз бу чәһәт шаирин романтизминин идеја истигамәтини, сәчијјәсини, өзүнәмәхсуслуғуну шәртләндирмишдир. («Дә'вәт», «Налеји-тәһәјјүр јахуд милләтә хитаб» вә с.).

Нә идин дүн, нә олмусан, еј ваһ?
Сән ки, дүнјаја пәртөфәвкән идин.
Олмусан инди ганлы зүлмәткаһ,
Сән ки, афага шәм'и-рөвшән идин?

Нә идин дүн, нә олмусан әфсус?
Кеч ојандын бу гәмли рө'јадан.
Јохса тутмуш мәкар сәни кабус?!
Ачыл, еј субһ, лејли-јелдадән!

Биринчи рус ингилабы илләриндә јаздығы ше'рләри «һакимләр» вә «мәһкумлар» дүнјасына шаирин мүнасибәтини ајдын ифадә едирди. Бу мәсәләдә Сәһһәт тәрәддүд көстәрмәмишдир. О, илк әсәрләриндән башлајараг әзиләнләрин, истисмар олунанларын хејирхаһы, тәрәфдары, мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. Зәһмәткешләрин мәнафеји онун поезијасынын лејтмотивидир. Дөвләтлиләр, халгын ганыны соранлар исә онун ше'рләриндә «әғнијалар», «рүәсалар», «башчылар», «ә'јани-зәманә», «мүфтә јејәнләр» ады алтында тәнгидә тутулмуш, рәдд едилмишдир. Шамахы зәлзәләсиндән зијан чәкмиш «бичарәләри» тә'мин етмәк, хәрабәликләри абад етмәк үчүн тәдарүк едилмиш ианәнин «башына даш салан» рүәсалар»ы Сәһһәт ше'рләриндән бириндә нифрәтлә белә дамғаламышдыр:

Јох, јох, буна баисди фәгәт мәһфәзә-гули!
Јох кимсә ки, бичарәләрин дадына чатсын.
Әрбаби-гинанын башы, јарәб, јерә батсын!
Һәрчәнд јығылмышды јарым милјон ианә,
Бәл' етди ону бир нечә ә'јани-зәманә.

1905-чи илдән сонра Сәһһәтин һәртәрәфли әдәби-ичтимаи фәалијјәт дөврү башлајыр. Һәјат өзү, чәмијјәтин гаршысында дуран вәзифәләр шаирин фәалијјәтинин истигамәтини мүәјјәнләшдирир. Беләликлә, Сәһһәт јарадычылығынын јени мәрһәләсинә гәдәм гојур.

«А ҺҮРРИЈЈӘТ, А МҮНФӘРИД ӘМӘЛИМ

Чарын 17 октјабр 1905-чи ил манифестиндә вердији «азадлыг» узун сүрмәди. Чох чәкмәдән өлкәни гара бир иртича бүрүдү. Демократик тәшкилатлар, ингилабчылар тә'гиб олунмаға башлады, һәбсханалар ағзына гәдәр ингилабчыларла долду. Ингилаби гүввәләр болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында мүтәшәккил олараг керијә чәкилиб, кизли ишә кечдиләр. Чар називи Столыпин азадлыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг үчүн бир сыра әксингилаби фәрманлар верди.

Бу мүрәккәб тарихи һадисәләр Сәһһәтин ше'р рүбабында мүхтәлиф әкс-сәдалар ојатмышды.

Маарифә, елмә, мүасир биликләрә јијәләнмәклә бәшәрин ән бөјүк идеалына — азадлыға говушмаг еһтирасы романтик шаирин ингилабдан сонракы илләрдә јаздығы ше'рләрин идеја мәзмунунда мүһүм јер тутур.

Мaариф вә елм — Сәһһәт ше'ринин даими мөвзуларындандыр. Шаир ахтарышларла долу бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Бу ахтарышларын мәзмуну тез-тез дәјишсә дә мәркәзиндә даими, дәјишмәз бир проблем дурурду: маарифин, елмин халга ничат кәтирә биләчәк гүдрәти!

Доғрудур, Сәһһәтин әдәби ирсиндә «Әһмәдин гејрәти» поемасы, «Нефт фонтаны» пјеси кими әсәрләр дә вардыр. «Әһмәдин гејрәти» XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында фәһлә мөвзусунда јаранан ән көзәл нүмунәләрдән биридир вә бу поемада Бакы фәһләсинин синфи шүурунун ојанмасы, ингилаби һәрәката, азадлыг мүбаризәсинә гошулмасы кими дөврүн чох актуал мәсәләси гәләмә алынмышдыр. Бакынын «Чорны город» адыны дашыјан рајонундакы заводда чалышан Әһмәд, әли габарлы бир фәһлә «вәтәни мүдафиә үчүн» силаһа сарылыр, «әлиндә ал бајраг» Чәнуби Азәрбајчана кедәрәк азадлыг мүбари-

зәсиндә бир фәдаи кими иштирак едир. Шүбһәсиз, белә бир мөвзуја мүрачиәт Сәһһәтин мүсбәт гәһрәман ахтарышларында ирәлијә доғру бир аддым иди. «Нефт фонтаны» пјеси дә Бакы фәһләсинин һәјатынын, әмәк шәраитинин тәсвиринә һәср олунмушду. Лакин бу мөвзу шаирин јарадычылығынын даими, ардычыл мөвзусуна чеврилә билмәмишди. Маарифин ничат кәтирә биләчәк гүввәсинә инам онда даһа күчлү иди.

Азадлыг мөвзусу Сәһһәтин романтик поезијасында маариф мөвзусунун ајрылмаз, үзви бир һиссәси кими тәрәннүм олунурду, онун апарычы идеја хәтләриндән бири иди. Азадлыг — бу поезијанын этинә-ганына һопмуш, бүтүн руһуна нүфуз етмиш, онун идеја-естетик маһијјәтини тәшкил едән бир мөвзу иди. Шаир азадлығы бәшәријјәтин ән бөјүк мә'нәви наилијјәтләриндән бири кими, чәмијјәтин, инсан мә'нәвијјатынын ән јүксәк не'мәтләриндән бири кими гијмәтләндирирди:

А һүррријјәт! А мүнфәрид әмәлим,
Иштә сәнсән сәадәти бәшәрин!

Сәһһәт азадлығы тәкчә өз халгы үчүн јох, бүтүн халглар үчүн, бүтүн инсанлар үчүн тәләб едирди. Онун фикринчә инсан јашадығы чәмијјәтдә һәр чүр тәзјигдән, мәһрумијјәтдән азад олмалыдыр. Чәмијјәт бәрабәрлик әсасында гурулмалыдыр, орада «бүтүн инсанлар мәс'уд јашамалыдыр». Анчаг азад чәмијјәт өзү азад инсан проблемини һәлл едә биләр. Чәмијјәтдәки бүтүн ганунлар инсанын лајагәтини јүксәлтмәјә һәср олунмалыдыр:

Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара!

Инсан лајагәтини уча тутмаг, ону азадлыг проблеми илә әлагәләндирмәк Сәһһәтдә олдуғу кими Сабир поезијасында да ејни аһәнклә сәсләнир:

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүррријјәт олур,
Бәли, һүррријјәт олан јердә дә инсанлыг олур.

Азадлыг мөвзусу Сәһһәтин образлар системини дә, ајры-ајры сөзләрин, ифадәләрин рәмзи, мәчази мә'наларыны да тә'јин едирди. Романтик шаирин тез-тез ишләтдији бир чох сөзләр — дәрја, дәниз, сәһра, үфүг, үмман, илдырым, шимшәк, вулкан, булуд, фыртына, гијамәт,

ишыг, шө'лә вә с. азадлыг мөвзусунун бу вә ја дикәр мә'насыны, мотивини ифадә етмәк үчүн истифадә олунурду. Һәтта шаирин дилсиз көјләрә, узаг улдузлара, сеһрли мәләкләрә, хәјали чәннәтләрә мүрачиәти дә азадлыг мөвзусу илә әлагәдар иди, онун романтик хәјалыны кәләчәклә, јараначаг јени бир дүнја илә бағлајан мәфһумлар иди.

«КӨНЛҮМҮН СЕВКИЛИ МӘҺБУБУ МӘНИМ»

Романтик гәһрәманын кечмиш, бугүн вә кәләчәк һаггындакы бүтүн дүшүнчәләрини бирләшдирәрәк үмумиләшдирән ән әсас мөвзу — вәтән мөвзусудур. Вәтәнин талеји, вәзијјәти онун кәдәринин сәбәбини, үмидинин мә'насыны, хәјалынын сәчијјәсини мүәјјән едир. О, һәр фәдакарлығы вәтән үчүн едир; вәтән онун чаныдыр, ганыдыр. Ән уча мәһәббәт — вәтән мәһәббәтидир.

Мән вәтәни чаным кими севирәм,
Руһум, әтим, ганым кими севирәм.

Вәтәни охучуларына шаир сеһрли, зәнкин тәбиәти илә, бу тәбиәтин е'чазкар көзәллији, рәнкарәнк, чешидли не'мәтләри илә тәгдим едир. Шаирин романтик хәјалы вәтәни гарыш-гарыш кәзир, бу торпағын һәр хүсусијјәти, һәр кејфијјәти онун руһуну чошдурур, бунлары садаламагдан зөвг алыр: шаирин вәтәни јер үзүнүн ән көзәл кушәләриндән биридир. Бура әфсанәви Гафгазын әсрарәнкиз бир һиссәсидир, тәрланлар бу дијарын султаныдыр, вәһши чејранлар ојлағы олан уча дағлары булудларла гучаглашыр, галын, јамјашыл мешәләри көз гамашдырыр, мејвәли бағлары елә бил чәннәтдир, адама кәл-кәл дејир, чөлләри, чәмәнләри күл чичәклидир. Шаир һәтта бу көзәллијин аһәнкини, она говушан сәсләри, сәдалары белә унутмур: гырговулларын, турачларын шаггылтысы, бүлбүлләрин чәһ-чәһи аләми бүрүјүр.

Хәјалы чошдуран, көзәлликләри өз гојнунда бәсләјән торпағын өзү дә бәрәкәтли, гызыл кими гијмәтлидир. Шаир, беләликлә, көзгамашдыран, үрәкачан бир мәнзә-

рә рәсм едир. Гочаман бир халг исә бу мәсконин саһибидир. О халга шаирин мүнасибәти ајдындыр:

Өвладлары гејрәтлидир, дамарлы,
Шүчаәтли, һүнәрли, е'тибарлы.

Ше'р ашағыдакы мисраларла тамамланыр:

Көзәл торпаг, көзәл өлкә, көзәл јер!
Дүнја үзрә бимислү бибәдәл јер!
Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?

Ше'рдә вәтәнә конкрет мүнасибәт јохдур, шаир елә бил һәр шеји көзәлләшдирир, екзотик, идиллик бир аләмин тәсвирини верир. Ону әһатә едән чәмијјәти, бу чәмијјәтин дахили аләмини бир анлыға унудур, бирчә мәгсәд изләјир: доғма торпаға, доғма јурда мәһәббәт ојатсын. Шаир әсәрини чаван охучуларына мүрачиәтлә јазмыш, мәгсәдинә дә наил олмушдур.

Бу ше'р бир нөв Сәһһәтин 1909-чу илдә јаздығы ејни адлы «Вәтән» ше'ринин мабәдидир. Доғрудур, биринчи «Вәтән» ше'ри өз тәсвир үсулу илә икинчидән сечилир. Бурада вәтәни тәсвир јох, тәгдим әсасдыр, буна көрә дә әсәр марш, нәғмә, һимн сәчијјәси дашыјыр. Анчаг мәгсәд ејнидир: вәтәнә мәһәббәт ојатмаг:

Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.
Вәтән әчдадымызын мәдфәнидир,
Вәтән өвладымызын мәсконидир.
Вәтәни севмәјән инсан олмаз;
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

Шаирин ичтимаи идејасы өз гидасыны вәтәндән алыр. Вәтәнә һәср олунан ше'рләрдә һәрарәтли, одлу бир үрәјин дөјүнтүсү ешидилир, вәтәндаш үрәјинин, һуманист шаир үрәјинин, һәгиги инсан үрәјинин дөјүнтүсү! Лакин Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлији үмумбәшәри мәзмундан да мәһрум дејил. Онун вәтәнпәрвәрлији бүтүн халглара мәһәббәт ојадан, бүтүн инсанлары вәтәни севмәјә сәсләјән һуманист мүндәричәли бир мә'наја малик иди.

Вәтән мөвзусу вә онун романтик һәлли Сәһһәт ше'риндә халг мөвзусунун да идеја-естетик сәчијјәсини мүәјјән едир. Мә'лумдур ки, реалистләрдә халг әсасән ајры-ајры фәрдләрин — типик фәрдләрин шәхсиндә тәмсил олунур. Онлар — Һачы Гара вә Уста Зејнал, Шејх Шә'бан вә Новрузәли, Искәндәр вә Фәрһад—ајры-ајры типик характерләри өзләриндә бирләшдирән сурәтләрдир. Бу типләр топлусу бүтүн әлванлығы илә мәһз халгын сурәтини јарадыр. Бу, өзлүјүндә реалист јарадычылыг методунун маһијјәтиндән ирәли кәлир. Романтикләрдә исә белә фәрдиләшдирмә јохдур. Халг үмуми әламәтләри илә тәсвир олунур; гәһрәман, тип, сурәт фәрди кејфијјәтләрдән даһа чох үмуми кејфијјәтләрә малик олурлар. Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли сурәтләри кими.

Романтик поезијанын халга мүрачиәт формасында бир үмумилик, мүчәррәдлик нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, башга романтикләрдә олдуғу кими, Сәһһәтдә дә халга мүрачиәт мәфһуму кими ишләнән «мүсәлманлар», «ислам аләми», «түрк гөвмү» вә с. мәһз бу үмумилијин вә мүчәррәдлијин нәтичәсидир. Белә мәфһум, сөз вә ифадәләри мүәллиф әксәр һалларда «Азәрбајчан» вә «Азәрбајчан халгы» сөзләринин әвәзиндә ишләдирди.

XX әср реалистләри илә Сәһһәт арасында халга мүнасибәтдә мөһкәм идеја әлагәси вардыр. Онун романтик гәһрәманы «јухары» тәбәгәләрә, һаким синифләрә, «әһлигинаја» нә гәдәр гәзәб вә нифрәт бәсләјирсә, «ашағылара», мәһкум синифләрә бир о гәдәр гајғы вә мәрһәмәт көстәрир, онун кәләчәјинә үмидлә бахыр.

Реалистләрдәки мәнфиликләри тәнгид, конкрет нөгсанлара, мәнфи әхлаг нормаларына күлүш, романтикләрдә ачыг е'тиразла, һуманизмә чағырышла, ичтимаи кәдәрлә, чәмијјәтин кәләчәјинә инамла әвәз олунур. Романтики Новрузәлинин күлүш доғуран вәзијјәтиндән даһа чох кәдәр вә е'тираз доғуран вәзијјәти, сабаһы, сабаһкы дүнјасы марагландырыр. Халг үчүн бу бәдии тәчәссүмүн икиси дә лазым иди. Ајылмаг, ирәлиләмәк үчүн өзүнү нечә олдуғуну, һазырыны, бугүнүнү көрмәк, дәрк етмәк нә гәдәр лазым идисә, нечә олмаг лазымдыр? — суалына да ејни чавабдеһликлә чаваб вермәк, бу барәдә дә ајдын тәсәввүрә малик олмаг бир о гәдәр лазым вә вачиб иди (Кәләчәк һаггында тәсәввүр вә хәјалын маһијјәти, сәчијјәси, шәксиз, чәмијјәтин инкишаф ганунларыны романтик сәнәткарын нечә, нә дәрәчәдә реал, елми шәкилдә дәрк етмәсиндән асылыдыр.).

Лакин Сәһһәтин романтик гәһрәманыны күнүн һади-

сәләри даһа мүһүм амил кими чәлб едир, букүнүн мүбаризәси онун диггәт мәркәзиндәдир. Доғрудур, Әһмәд әлдә силаһ өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә гошуланда да, фәдаиләрлә бирликдә истисмар, зүлм вә истибдад дүнјасына мејдан охујанда да, реал, тарихи бир шәхсијјәт кими чанланса белә, ше'рин үмуми идејасы јенә кәләчәклә, арзу илә, халгын кәләчәк азадлығы илә әлагәләнир. Бунунла белә мөвзу конкрет һәјат һадисәси олдуғу үчүн тәсвирдә бир ајдынлыг, конкретлик вардыр. Бу ајры чүр ола да билмәз. Хәјалда јаранан сәнәткарын субјектив аләминин мәһсулу олан тәсвирлә, конкрет һәјат һадисәсинин тәсвири арасында конкретлик, һәјатилик бахымындан фәргләндиричи чәһәт олмалыдыр. Сәһһәтин романтик гәһрәманынын реал һәјат һадисәләринә мүдахилә етмәк хүсусијјәти она имкан верир ки, бә'зән мүасир чәмијјәт һадисәләринә реалист мүнасибәт бәсләјә билсин, һәтта өз дөврүнүн ән бөјүк әдәби шәхсијјәти кими гијмәтләндирдији Сабир үслубунда сатиралар јазсын. Сәһһәт реализм јарадычылыг методунун сон дәрәчә гүввәтли тә'сири илә јазыб јарадан романтикләримиздәндир. Бу чәһәтдән онун романтизми илә Шаиг романтизми арасында бөјүк бир јахынлыг вардыр.

«АДЫ СӘҺҺӘТКӘН, ӨЗҮ ХӘСТӘ, ӘЛИЛ»

Сәһһәтин романтик гәһрәманынын азадлыг јолунда арамсыз ахтарышлары һеч бир нәтичә вермирди. Онун арзулары, хәјаллары ичтимаи әдаләтсизлијә әсасланан гурулушла, иртичанын сәрт далғалары илә гаршылашдыгча зәифләјир, күчдән дүшүр, азадлыг дүшүнчәләрини пәришанлыг вә үмидсизлик әвәз едирди. Романтик гәһрәман дөврүн өзүнә гаршы чыхыр, ону рәдд едирди. Лакин инкарын, рәдд етмәнин ајдын јолларыны көрмәјән, кәләчәји думан ичиндә хәјалына кәтирән бу гәһрәманын тәбиәтиндә бир пәришанлыг, үмидсизлик, күскүнлүк дә өзүнү көстәрирди.

XX әср Азәрбајчан романтизминин башга нүмајәндәләри кими, Сәһһәт үчүн дә кәдәр мотиви сәчијјәви иди вә бу, шаирин һәм мүасир чәмијјәтә, һәм кәләчәјә, һәм дә кечмишә мүнасибәтиндә ашкарлашан идејалары, һиссләри үмумиләшдирәрәк ифадә едирди. Шаир, бир тәрәфдән иртича илә үз-үзә кәләрәк мөвчуд чәмијјәтә нифрәтләр јағдырыр, е'тираз сәсини учалдыр, мүтәрәгги мејл вә гүввәләри көрәрәк, «парлаг истигбала» дәрин инам бәсләјир, дикәр тәрәфдән өзүндә бир ачизлик, зәифлик дујараг үмидсизләшир, бәдбинлијә гапылырды. Бу икилик Сәһһәтин романтик гәһрәманынын әһвал-руһијјәси үчүн ән сәчијјәви хүсусијјәтләрдән биридир.

Сәһһәт јарадычылығындан бәһс едәнләрин чоху шаирин поетик јарадычылығындакы кәдәр вә пәришанлығын сәбәб вә мәзмунуну изаһ етмәјә чалышмышлар, буну онун шаир «мән»и үчүн сәчијјәви әһвал-руһијјә һесаб етмишләр. Бу да тәсадүфи дејил ки, Сәһһәт илк ше'р мәчмуәсини «Сыныг саз» адландырмышдыр. «Сыныг саз» — һәгигәтән романтик шаирин сыныг, инчик, гүссәли гәлбинин һәзин сәдалары иди, онун нараһат көнлүнүн фәрјадлары иди. Сәһһәт «Охучуларыма» дејә мүрачиәтлә јаздығы ше'риндә дә китабчаја топланан әсәрләрин «үрәкдән чыхан ихтијарсыз фәрјад» олдуғуну билдирмишди. Лакин бу фәрјад вә шикајәтләр, бу инилти вә сызылтылар ичтимаи мәзмунла долу иди. Бунларда е'тираз да, мүбаризәјә чағырыш руһу да вардыр. Бу шикајәтләр шаирин наразылығынын, е'тиразынын даһа јаныглы вә тракик ифадә формасындан башга бир шеј дејилди.

Еј мөһтәрәм гаре'ләрим! Топладығым бу әш'ар —
Һәп үрәкдән чыхан бүтүн ихтијарсыз фәрјаддыр...
Тохунмадан сызылтылы чыхан һәзин наләси,
Әлдән дүшмүш бир «сыныг саз» олдуғуну андырыр.

Романтик гәһрәман дөврүн ичтимаи зиддијјәтләрини ајдынлашдыра билмәдијинә көрә өз әмәлләрини дә һәјатла, халгла кифајәт гәдәр әлагәләндирә билмир:

Ағлым чатмаз, зеһним јетмәз, руһум фәрјад гопарар,
Вичданымы әзәр икән ән дәһшәтли һәгајиг.
Үјгу көрмүш бир лалам мән, аләм әһли бүтүн кар.
Сөјләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлајиг.

Доғрудур, шаир ичтимаи һагсызлыглара гаршы чыхмаг, үрәјиндәки сөзләри, «вичданыны әзән дәһшәтли һәгигәтләри» бир-бир ачыб демәк, «јанар вулкан» кими пүскүрмәк истәјир.

Лакин шаирин арзусу дөврүн амансыз манеәләринә, иртичанын сәрт гајаларына раст ҝәлдији заман зәифләјир, онун мүбариз руһуну пәришанлыг вә сызылты әвәз едир.

Ичтимаи варлыгла шаирин «мән»и арасындакы тәзаддан доған кәдәрин маһијјәтини, она говушмуш дәрин үмид гығылчымларыны мүшаһидә үчүн тәкчә «Тәрчүмеји-һалым јахуд һүлүлү» ше'ри зәнкин материал верир.

«Тәрчүмеји-һалым...» һәгигәтән романтик гәһрәманын тәрчүмеји-һалыдыр. Бурада онун әмәлләри, дөјүшкәнлији, азадлыг мејли, раст ҝәлдији манеәләрин сәртлији, амансызлығы, нәһајәт, бу гәһрәманын һәр шејдән әл чәкәрәк үмидсизләшмәси, тәклији, ҝүчсүзлүјү бир нечә мисрада мәһарәтлә, јүксәк романтик пафосла ифадә олунмушду:

Ешг зәнчири гырылды, јол ачын.
Еј ушаглар, һүлүлү ҝәлди, гачын.
Од сачыр, ағзы, вүчуду алышыр,
Од тутур, ким она бир дәм јанашыр.
Мәғзи бир саигә, бир вулкандыр,
Көнлү нејран, әмәли хүсрандыр.
Дүшдүјү ешги чәтин сөвдалар,
Гәлби ган, һалы јаман, ханәхәраб.
Көз јашы ичдији су, бағры кабаб,
Сатдығы чинси бөјүк нијјәтләр,
Алдығы нәф'и фәна төһмәтләр.
Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил.
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмајыр амма ки сәси.
Чырпыныр бәлкә гутарсын өзүнү,
Динләјәнләр ешидәрләр сөзүнү:
Шишә чәксәз дә дириҝкән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.

Романтик гәһрәманын тәрчүмеји-һалы чох дәгиг тәсвир олунмушдур. Һәр шејдән әввәл о, шаирдир. Ән бөјүк идеалы — вәтән мәһәббәтидир. Вәтән јолунда шаир һәр фәдакарлығa һазырдыр. О, һәм дә «али фикирләр», «бөјүк нијјәтләр» саһибидир, кимсә бу «вулкан кими пүскүрән», «оддан јаранмыш» варлығa јанаша билмир, о вәтәнә хидмәт ешгилә јаныб-јахылыр. Лакин бөјүк идеаллары һәјата кечирмәк мүмкүн дејил, чүнки бунун үчүн һеч бир шәраит јохдур, шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханмышдыр». Буна ҝөрә дә онун «гәлби ган», «бәдәни зәлил», «өзү исә хәстәдир». Ән бөјүк бәла да будур ки, ничаты үчүн чалышдығы күтлә ону әсла баша дүшмүр, «һүлүлү» дејә әлә салыр, зәнчирдән ачылмыш дәли јеринә гојур. Лакин бу дәһшәтли манеәләр, әзаблар, руһи чырпынтылар романтик гәһрәманы өз әзминдән, мәсләкиндән, мәгсәдиндән дөндәрә билмир. О, шишә чәкилмәјә белә һазырдыр, «вәтәни, милләти исә атмаг» мүмкүн дејил. Онун бүтүн варлығы бунун үчүн јаранмышдыр, ахыра гәдәр она да һәср олуначагдыр.

Беләликлә шаир образы үч кејфијјәтилә чанландырылыр. Шаир — хиласкар; Шаир — чәфакеш; Шаир — «һүлүлү», сәрсәм, дәли.

Романтик гәһрәманын дахили аләминдәки бу тәлатүмүн, зиддијјәтин ганунаујғунлуғуну, мәһз романтизмә мәхсуслуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн әдәби мүгајисәләр дә зәнкин материал верир.

Сәһһәтин пәрәстиш етдији Низами Ҝәнчәвидән нүмунә ҝәтирдији бир бејт вардыр. Бурада даһи шаир мүгәддәсләр, бөјүкләр сырасында биринчи јери пејғәмбәрә, икинчи јери исә шаирләрә верир:

Мөһтәшәмләр өндә вә архада чәркә гураркән,
Өндә пејғәмбәрләр, сонра исә шаирләр ҝәлдиләр[1].

Низаминин тәсәввүрүндә сөз тәрәзисинин јарадычысы аллаһ шаирләр кими өз пејғәмбәрләрини дә сөзлә бәсләмишдир, фикир вә дүшүнчә онларын һәр икисини одлајыб мәләкләр сәвијјәсинә јүксәлтмишдир. Пејғәмбәр вә шаирләрин ағзындан чыхан һәр сөз лә'л-ҹәваһир парчасына бәнзәјән чан парчасыдыр.

Шаирлә пејғәмбәр арасында бу фикир вә мәгсәд јахынлығы романтик әдәбијјатда чох тәсадүф олунан һалдыр. Сәһһәтин шаири бә'зән ше'р пәриси симасинда заһир олур, мүгәддәсләшиб мәләјә чеврилир, ҝөјләрә учур, аллаһа јахынлашыр, бә'зән исә Пушкинин, Лермонтовун пејғәмбәрләри кими гара чәмаатын хиласкары донуна ҝирир, каһ да ади дәли кими тә'гиб олунур,

[1] Низами Ҝәнчәви. Сирләр хәзинәси, филоложи тәрҹүмә, Бакы, 1981, с. 52. фарсчасы:

Пишо пәси бәст сәфе кибрија,
Пәс шүәра амедо пиш әнбија.

Бах: А. Сәһһәт. Сыныг саз, Бакы, 1912, с. 3.

мәсхәрәјә гојулур. Сәһһәтин һәр ики рус шаириндән тәрчүмә етдији «Пејғәмбәр» ше'рләринә нәзәр салаг:

О замандан ки, һакими-мүтләг
Мәни гылмыш пејәмбәри-бәрһәт,
Хәлги аләмдән ејләјиб мүмтаз,
Мәнә вермиш кәрамәтү е'чаз.
Адәм өвладынын көзүндә мүдам
Сәфһә-сәфһә хәтавү зүлм охурам.
Онлары әмри-һәглә мән һәр вәгт.
Әдлү инсафә ејләдим дә'вәт.
Мәнә әгвамым етди истеһза,
Атдылар тә'нә илә сәнки-чәфа.
...Мәни әтфалә көстәриб сөјләр:
— Еј ушаглар, будур, бахыз, о дәли —
Ки, дејир вар әлимдә аллаһ әли.
...Данышыр. Бир бахыз, нә гәмкиндир,
Нечә солғун, зәифү мискиндир.

Лермонтовун Пејғәмбәри аллаһын ирадәсилә јер үзүндәки писликләри, хәта вә зүлмү арадан көтүрмәк үчүн фәалијјәт көстәрир, инсанлары әдаләтли, инсафлы олмаға чағырыр, анчаг Сәһһәтин шаири кими ону да ушаглара нишан вериб әлә салырлар, дәли адландырырлар, халг тәрәфиндән дәрк олунмајан Пејғәмбәр солур, гәмкинләшир, мискинләшир.

Бәс Пушкинин Пејғәмбәри һансы миссијаны јеринә јетирир? Аллаһын көмәкчиси — мәләји «алты шәһпәрли Исрафилин» васитәсилә һәр чүр «мүнкирләри дәф етмәк» үчүн гүввәтли бир дилә, даим аловланан үрәјә саһиб олан Пејғәмбәр дә аллаһын әмрләрини јер үзүндә ичра едән бир гүввәдир. Онун да аллаһдан ешитдији сөзләр јер үзүндәки «сәһра, дәрја мөвчудатын»ы ојанмаға чағырыр:

— Еј пејғәмбәр! Дур көр, ешит, гијам ет!
Кет, әмрими мәхлугата е'лам ет!
Сәһра, дәрја мөвчудатын ојандыр,
Қәламынла халгын гүлубун јандыр.

Һ. Чавидин Пејғәмбәри дә ејни амала хидмәт едир, ејни әһвали-руһијјә кечирир, ејни вәзијјәтләрә дүшүр. Ону ачыг тәһгир едир, дәли вә сәрсәм шаир адландырырлар. Бу тәһгирләрә чаваб олараг Пејғәмбәр дејир:

Шаирим, бәсләдијим сидги-сәфа,
Чырпыныб изләдијим нури-дәһа.
Мән фәгәт һүсни-худа шаиријәм,
Јерә енмәм дә сәма шаиријәм.

Көрүндүјү кими Пејғәмбәр шаир тимсалында һәрәкәт едир, үрәјиндә али фикирләр кәздирир, мүчәррәд дә олса хејирхаһ арзуларла јашајыр.

Беләликлә, бу әдәби мүгајисәләр тәсдиг едир ки, романтик әдәбијјатда Шаир дә, Пејғәмбәр дә ән јүксәк варлыг кими тәгдим вә тәсвир олунурлар. Она көрә ки, онларын һәр икиси јер үзүнүн јеканә реал варлыгларыдыр ки, көјләрлә әлагә сахламаг имканларына маликдирләр: онлар мүгәддәсдир, көјләрлә әлагәдәдирләр, — јер үзүнүн бүтүн фитнәләриндән узаг бир аләмлә. Елә буна көрә Һ. Чавидин Пејғәмбәри ачыг-ајдын дејир:

Мән фәгәт һүсни-худа шаиријәм,
Јерә енмәм дә сәма шаиријәм.

Романтик әдәбијјатда һәр ики образын талеји дә охшар, јахын мәгамларла тәсвир олунурлар. Онлар али арзуларыны, үлви мәгсәдләрини јер үзүндә һәјата кечирмәк үчүн олмазын чәтинликләрлә гаршылашырлар, һәр јердә мүстәбидин, һакимин, пислијин, шәррин мүгавимәтинә раст кәлирләр, бәндәләр тәрәфиндән тәһгир олунурлар, бу исә онлары руһән сыхыр, һәвәсдән салыр, мүбаризә әзмини пәришанлыг, кәдәр әвәз едир. Бу руһи зиддијјәт, икилик бир-бирилә гаршы-гаршыја дуран тәрәфләр — јахшылыг-пислик, хејир вә шәр, севинч вә гәм вә с. чәмијјәтдән кәлир, чәмијјәтдә дә беләдир. Бу икилик, дуализм — романтик гәһрәманын чәмијјәтдәки мөвгејини тә'јин едир.

Јерлә көј арасында галан, өз бөһранлы, зиддијјәтли вәзијјәтиндән гуртара билмәјән Сәһһәтин романтик гәһрәманы да бә'зән мә'јуслашыр, ичтимаи һәјатла үмуми дил тапмагда чәтинлик чәкир, бурадан да онун әсл фачиәси јараныр: јазыларынын «сојуглуғу онун хатирини јандырыр».

«Сөјләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлајиг.»

Бунун нәтичәси олараг Сәһһәт ше'ринә дәрин бир кәдәр вә гүссә чөкүр. Одур ки, јүксәлмәк, бағырмаг истә-

јән шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханыр», «ады Сәһһәткән, өзү хәстә» олур.

Бу әһвал-руһијјәни вә зиддијјәти биз XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын башга сималарында да көрмәкдәјик. Мәсәлән, өз јарадычылыг хүсусијјәтләрилә Сәһһәтә чох јахын олан А. Шаиг, бир тәрәфдән, јашадығы мүһитин рәзаләтини, ијрәнчлијини дујараг, «заманын ингилабчыларына» мүрачиәт едәрәк, онлары «думанлы кечмишләрдән узаглашыб, чәннәт гәдәр көзәл бир аләм» гурмаға чағырырдыса («Заманын ингилабчыларына», «Ирәли»), дикәр тәрәфдән, бу мүбаризә һәвәси давамлы олмур, онда әкс бир әһвал-руһијјәјә, тәрәддүд вә инамсызлыға чеврилирди, Сәһһәтин романтик дүнјасынын ифадәси олан «Сыныг саз» «гырыг бир рүбаб» кими сызлајырды:

Үмиду јәс арасында јуварланан көнлүм —
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә.

Сәһһәтин кәдәри ичтимаи маһијјәт дашыјырды. XX әср Азәрбајчан романтизминә мәхсус вәтәндашлыг кәдәри иди. Вәтәни өз мәрамынча, халгы өз арзулары сәвијјәсиндә көрмәјән бир вәтәндаш шаирин кәдәри иди. Бу, елә бир кәдәр һисси, әслиндә «кәдәр идејасы» иди ки, ондан XX әсрин һеч бир һәгиги вәтәндашыны ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Мәкәр «аризи гәмләр әлиндән үрәји шишмиш» Сабири, көз јашлары арасындан күлән Чәлили, јени әсрин бу ики бөјүк реалистинин јарадычылығыны һәмин кәдәрсиз тәсәввүр етмәк мүмкүндүрмү?

Реалистләрдә олдуғу кими, XX әсрин романтикләриндә дә кәдәр ојадычы, интибаһа чағыран, көһнәлијә, пислијә, алчаглыға, үфунәтә, гәбаһәтә нифрәт ојадан бир кәдәр иди. Бу кәдәр нәтичә е'тибарилә үмидсизлијә апарыб чыхармырды. Һәјатын, чәмијјәтин өзү илә, һадисәләрин маһијјәти илә әлагәдар олдуғу үчүн иртичанын, мүһафизәкарлығын, тә'гибләрин ичиндә белә үмидлә, кәләчәк арзулары илә говушурду. Һади кәдәринин бу чәһәтини Әзиз Мирәһмәдов дүзкүн гијмәтләндирир: «Һадинин вә онун мүасирләриндән чохунун диггәтәлајиг чәһәти о иди ки, ән ағыр күнләрдә, иртичанын зүлмәтләри ичиндә дә онлар өз башларынын үстүндәки гәм булудларыны дағытмаға чалышмыш, көзләри јашла долу оланда да јенә ишыг, севинч ахтарышларындан әл чәкмәмишләр».

Сәһһәт кәдәринин дә идеја-естетик маһијјәти белә иди.

«КӘЛӘЧӘКДИР БУ ШАНЛЫ ИСТИГБАЛ!»

Инсан вә онун арзулары илә һәјатын ганунлары арасындакы тәзад Сәһһәт романтизминин идеја хүсусијјәтләриндәндир. Шаирин романтик гәһрәманы өзүнү чәмијјәтдән үстүн тутур, о һәтта нифрәт етдији ичтимаи гурулушла, мөвчуд чәмијјәтлә әлагәни гырмаға белә һазырдыр. О көрүр ки, инсан мә'нән азад дејил, онун әмәлләри илә, азадлыға доғру чырпынтылары илә ичтимаисијаси гурулушун чәрчивәләри арасында бир зиддијјәт вардыр. Бу исә романтик гәһрәманын трагик тәбиәтли гәһрәман кими мејдана чыхмасыны шәртләндирирди.

Мөвчуд чәмијјәтә мәнфи мүнасибәт, бу зәминдә јаранан пәришанлыг, кәдәр вә тәрәддүдләр Сәһһәтин романтик гәһрәманыны үчүнчү бир дүнјаја — кәләчәјә, хәјал аләминдә јаранан бир дүнјаја учурурду. Беләликлә, кечмиш, һазыр вә кәләчәк — шаирин романтикасынын заман вәһдәтини тәшкил едир. Кәләчәк — романтик гәһрәманын үмидләрилә, әһвал-руһијјәсиндәки никбинликлә, инам вә мүбаризә ешгилә сәчијјәләнир:

Нә идин дүн, нә олмусан? Јарәб,
Һаны, еј ваһ, о шан, ол шәрәфин?..
Нә идин дүн, нә олмусан һала?
Күл кими бир заман ачыл, чичәјим!
Дөвр елә әзми-өвчи-истe'ла,
Халигимдән будур мәним диләјим —

дејән шаир үзүнү кәләчәјә чевирир, онун хәјал аләминдә јени бир дүнјанын мәнзәрәси јаранмаға башлајыр. Лакин бу аләмдә һәр шеј думана бүрүнмүшдүр, һәмин аләм үрәкачан вә тәсәлливеричи олса да хәјалидир, үмумидир, мүчәррәддир вә елә бу хүсусијјәтләр шаирин кәләчәк һаггында поетик гәнаәтләринә романтик руһ ашылајыр.

Кәләчәјә мүрачиәт романтик гәһрәманынын дүнјакөрүшүнүн, әһвал-руһијјәсинин ганунаујғун нәтичәсидир. Тәбиәти е'тибары илә нараһат олан, дөвр вә заман гаршысында мәс'улијјәт, чавабдеһлик дујан бу гәһрәман тәбиидир ки, әлдә едиләнләрлә әсла кифајәтләнә билмәзди. Узаг кечмиш шаирин гәһрәманынын хәјалында нә гәдәр ширин олса да артыг кечмиш иди, бир «ширин хатирәјә» чеврилмишди. Һал-һазыр — бу күн исә фәлакәт

вә гәбаһәтләрлә долу иди, демәли јеканә үмид кәләчәјә иди. Одур ки, романтик гәһрәманын әһвал-руһиjјәсиндәки нараһатлығы, тәрәддүд вә пәришанлығы анчаг үчүнчү бир дүнјанын — кәләчәјин, јахуд онун рәмзи олан хәјали бир аләмин јаранмасы илә әвәз етмәк оларды. О дәрк едир ки, тәбиәт, чәмиjјәт бир јердә дурмур, һәр шеј дәјишир, даима нә исә доғулур, нә исә өлүр, нә исә јараныр. Чүнки «Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы». Бу барәдә шаирин гәнаәти ајдындыр:

Нечин дәјишмәсин фикри инсанын?
Тәгазасы дејилми бу дүнјанын?

Одур ки, романтик гәһрәманын тәбиәти, вәзиjјәти сүкунәтә зиддир, о, даим ахтарыр, нараһатдыр, бу ахтаран, каһ үсјан гопаран, каһ инилдәјән, каһ нифрәт едән, каһ да ағлајан, көз јашы төкән, каһ инсаны ән ади бир варлыг һесаб едән, каһ да ону шејтана бәнзәдән («Инсанлар, аман, нә залым имиш! Шејтанлар едәрди бәлкә инсаф!») романтик гәһрәманын нәзәрләри хәјали бир аләмә чеврилир, даим јашајан, даим тәсәлли верән, үмид доғуран бир аләмә. О, нечә пәришан олур-олсун, нечә гәзәбли олур-олсун, башыны галхызыб көјләрә нәзәр салан кими — сакитләшир, үмид гығылчымлары парлајыр. Бу һал романтик гәһрәманын фикри, мә'нәви инкишафынын бүтүн мәрһәләләри үчүн сәчиjјәвидир. Санки онун үчүн даими олан бир хәјали аләм вардыр, бу аләм чох күчлү тәсәлливеричи гүввәјә маликдир, руһи сарсынтыларын, кәдәр вә пәришанлығын тәрәф-мүгабилидир... Будур, бөјүк бир мүсибәт үз вермишдир; мәмләкәтин әвәзолунмаз дүһасы Сабир өлмүшдүр. Кәдәрин һәдди-һүдуду јохдур, шаири «милләтин дәрди вәрәмләтмишдир». Лакин руһи чырпынтыларын кениш тәсвирини верән ше'рин чох чәкмир ки, үмуми кәдәрли аһәнкинә бир үмид гарышыр, нәзәрләр кәләчәјә зилләнир, шаирин абидәси көјләрә учалыр:

Тә'нү лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Шаирин исә јери әбәдиjјәтдир, мә'нәви бир аләмдир, нәһајәти олмајан, гијаби, анчаг тәсәввүрүн мәһсулу олан «асиманиләрин», көј өвладларынын јашадығы аләм:

Фиргәтиндән јанар чаһаниләр,
Сәни алгышлар асиманиләр!

Бир гатилин күдазына кедән, бир гуршунун гурбаны олан мәләк хисләтли чаванын нә'шини дә шаир гәддар јерин әлиндән гопарыб көјләрдә кизләдир, ону әбәдиjјәтә говушдурур:

Учдун мәләјим, нечин јох олдун?
Әфлакә апардымы мәләкләр?

Әфлак—көјләр—кәләчәјин рәмзидир, бүтүн рәзаләтләрдән хилас олмаг үчүн јеканә тохунулмаз бир мәкандыр. Һәр шеј бурададыр, инсана һөрмәт дә, мәһәббәт дә, азадлыг да, бәрабәрлик дә!

Белә бир аләмин јаранačағына үмид Сәһһәт романтик ше'ринә чағырыш руһу ашылајыр. Кәдәри үмидлә бирликдә ифадә едән ше'рләр шаир «мән»инин даһа габарыг тәзаһүрүдүр, онун руһи аләмини һәгигәтә даһа јахын шәкилдә әкс етдирир. Шаир «мән»и нечә кәдәрли вә гүссәли олурса-олсун, онун үмидинин әсасында дуран мә'нәви фикри әсаслар бәдбинлијә доғру јуварланмаға јол вермир, пәришанлыг мүтләг, тәбии бир аһәнклә кәләчәјә инамла, үмид һиссләри илә әвәз олунур. Бир анлыға «Аләми-ислама» ше'рини нәзәрдән кечирәк: «Бүтүн әтрафы инилти вә фәрјад бүрүмүшдү, һамы мүзтәриб вә хәстәһалдыр, гәлбләр ағлајыр, күнләр һүзн илә кечир, гәмли-гәмли инләјән мусигимиз кими. Лакин «хәстә-һал» вәтән әлачсыз дејил, «Сыныг саз»ын «одлу мәзмунлары» һәр хәстә руһун давасыдыр:

Динлә әлһаныны сыныг сазымын,
Милләтә гәлбән ағлајан бачыдыр.
Одлу мәзмунлары сојуг јазымын
Хәстә руһун давасыдыр, ачыдыр.

Бәс бу дава нәдән ибарәтдир? Романтик гәһрәманын тәклиф етдији «дава», хилас јолу — үмид бәсләмәк, кәләчәк ешги илә јашамагдыр. Ше'р кәләчәјә үмид ојадан мисраларла тамамланыр:

«Еј сән, еј нәчми-заһири-дәрхаб!»
Ојан, артыг үрәкдә гылмады таб!
Ачыл еј шәмс, гәми-сәһаибдән!
Јүксәлиб дөврејi-камала јетиш!

Гуртар, еј севкилим, мүсаибдән,
Хубрулугла е'тидала јетиш!
Чых ки, битсин ләјали-фиргәтимиз,
Күл, түкәнсин дәмәви-һәсрәтимиз!

Азәрбајҹан романтикләри үчүн сәҹијјәви олан һаггында данышдығымыз хүсусијјәти «Јуху» ше'риндә дә көрүрүк. Шаирин гәһрәманы мүзтәриб вә пәришан һалда зүлмәт ичәрисиндә тәнһа галмышдыр. Зиндан кими, гәбир кими гаранлыг бир зүлмәт ичәрисиндә. Аләм өлүм үјгусуна батмыш, һәр тәрәфи гара булудлар чулғамышдыр. Ишыгдан, сәс-сәмирдән әсәр-әламәт јохдур. Өлүм сүкуту әтрафы бүрүмүшдүр.

Бир анда ган јағдыран булудлар ојнашыр, фыртына јох, бир гијамәт гопур, илдырымлар курлајыр, шимшәк чахыр, одлар парлајыр. Гаршыда јени бир дүнја чанланыр: бура дөрд јаны ал-әлван чичәкләрә гәрг олмуш, рә'на бир чичәкликдән ибарәтдир. Бәнөвшәләр, јасәмәнләр, јашыл сүнбүлләр әтрафа әтир сачыр, фәввәрәләр атыр, булаглар ахыр, јоллар исә парлаг сәдәфә бүрүнмүшдүр. Бир сөзлә бура көзә көрүнмәјән «ҹәннәтдир» ки, шаирин мәст олмуш гәһрәманы һејран-һејран бу јерләрә тамаша едир. Бу заман она лүтф вә нәвазишлә бир пәри јахынлашыр, јер-көј нура бүрүнүр, она бир сајәбан-көлкәлик көстәриб дејир: «Отур, бу јер сәниндир!» Лакин бу көрүш узун чәкмир, пәри гејб олур... Зүлмәтли булуд бу әфсанәви дүнјаны алт-үст едир, ширин јухуја далмыш гәһрәман дәһшәт ичиндә ојаныр.

Ишыгланан дан јери јенә онун көзләриндә үмид чырағы јандырыр:

Дурдум, көрдүм ишыгланыр дан јери,
Де хејр олсун бу ујгунун тә'бири!

Үмид, кәләҹәк арзусу романтик гәһрәманын хәјалында, јени бир аләмин јаранмасы илә нәтиҹәләнир. Кәләҹәк анлајышы илә гошалашан бу аләм бә'зән ҹәннәт, бећишт адландырылса да, әфлакла, асиманла әлагәләндирилсә дә онун реал дүшүнҹә илә бағланан деталлары, контрлары да вардыр. Бура һәр шејдән әввәл «һүрләр» дүнјасыдыр, «мөһнәт вә гәмдән» узаг олан бу дүнјада һәр шеј азаддыр, «бүтүн инсанлар мәс'уд јашајыр», «тәәссүб вә ҹәһаләт» арадан галхмыш, «милләт елм илә зијаланмышдыр». Бајрағында амал илә ишин бирлији јазылмыш бу дијарда ешг вә мәһәббәт һөкмранлыг едир.

Шаир елә аләм арзу едирди ки, орада инсан һеч бир мәһдудијјәтә раст кәлмәсин, там азад олсун. Мөвҹуд һәјатла разылашмајараг мүәјјән олмајан, јени бир һәјата кечмәк ҹәһди, јенилијә, кәләҹәјә доғру чырпынмаг Сәһһәтин романтик гәһрәманынын әсас-хүсусијјәти иди. Максим Горки јенилијә, кәләҹәјә белә бир мејли романтизмин әсас хүсусијјәтләриндән сајырды. О, романтизмин һәр бир ҹәмијјәтин кечид дөврләриндә мејдана кәлдијини гејд едәрәк јазырды: «...романтизмин әсас хүсусијјәтинә исә јени бир шеји көзләмәкдән, јенилик гаршысында һәјәҹана кәлмәкдән, бу јенилији тәләсик, әсәби бир һаләтдә дәрк етмәк арзусундан ибарәтдир»[1].

Бүтүн мүтәрәгги романтикләрдә олдуғу кими, кәләҹәјә инам Сәһһәт романтизминин дә өзәјини, әсасыны тәшкил едирди. Лакин «истигбал» мәфһуму Сәһһәтдә мүҹәррәд вә думанлы иди. Шаир инанырды ки, «дүнјанын гәрары белә галмајаҹагдыр», бу «лејли-зүлмәт» кеч-тез мәһв олаҹаг, «ҹәһаләт, тәәссүб арадан галхаҹаг», «ҹаһан нури-һикмәтлә» ишыгланаҹагдыр; елә бир ҹәмијјәт гурулаҹагдыр ки, орада «нә әсарәт, нә әдавәт, нә көз јашы, нә кин, нә инад» олаҹагдыр. Лакин бу јенилијин нечә вә һансы гүввә илә јарадыла биләҹәји Сәһһәт үчүн бүтүнлүклә ајдын дејилди. Иртиҹанын ән ағыр илләриндә Сәһһәтин вәтәндашларына тәсәлли верәрәк, рус шаири Надсонун мисралары илә онлары руһдан дүшмәмәјә, кәләҹәјә үмидлә бахмаға чағырмасы да мәһз бу инамын нәтиҹәси иди:

Гардашым, јолдашым, әзиз јарым!
Еј гәмү мөһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын ҹанын.
Белә галмаз гәрары дүнјанын,
Вәһшәт етмә бу күнкү һаләтдән,
Наүмид олма гөвмү милләтдән.
Гој верилсин дә одлу фәрманлар,
Гој төкүлсүн күнаһсыз ганлар.
Зүлми-наһәг һөкумәт етсин гој,
Арифи һәтки-һөрмәт етсин гој.
Инан, әлбәттә, бир заман олаҹаг,
Әһли-ешг онда камиран олаҹаг...
Нә әсарәт, нә дә әдавәт олар.
Халг мүстәғрәги-сәадәт олар.

---

[1] М. Горький. История русской литературы, М., 1938, с. 42.

Нә олар көз јашы, нә кин, нә инад,
Нә мүгәссир олар, нә дә чәллад.
Гардашым, санма бу үмиди хәјал,
Кәләчәкдир бу шанлы истигбал*.

Сәһһәтин романтик хәјалы белә бир дүнјанын гурулмасы илә мәшғул иди. Сәһһәт хәјалынын мәзмуну, идејасы белә иди вә бу, онун романтизминин мәфкурә истигамәтини, сәчијјәсини мүәјјән едирди.

Беләликлә, кәләчәјә үмидлә бахан, инсанлары азад дүнја гурмаға чағыран, реал һәјатдан гида алан Сәһһәт хәјалы маһијјәтчә фајдалы иди, тарихи инкишафла онун арасында бир ујғунлуг варды.

Һәр һансы романтик сәнәткарын јарадычылығынын маһијјәтини әсасән онун хәјал вә арзулар дүнјасынын идеја-естетик сәчијјәсиндә ахтармаг лазымдыр. В. И. Ленин «Нә етмәли» китабында хәјалла һәгигәт арасындакы мүнасибәтдән бәһс едәркән јазырды: «Хәјал илә һәгигәт арасындакы зиддијјәт мәсәләси мүнасибәтилә Писарев јазмышды: «Зиддијјәт вар, зиддијјәт вар. Мәним хәјалым һадисәләрин тәбии кедишини өтүб кечә биләр, ја да бүсбүтүн кәнар јол тутараг, һадисәләрин һеч бир тәбии кедишинин һеч бир заман кәлиб чыха билмәјәчәји сәмтә кедә биләр. Биринчи һалда хәјал бир зәрәр вермир; о һәтта зәһмәткеш адамын чиддијјәтини артырыб ону гүввәтләндирә биләр... Әкәр инсан бу чүр хәјал етмәк игтидарындан тамамилә мәһрум олсајды, әкәр о һәрдәнбир габаға гача билмәсәјди вә әлинин алтында јени-чә әмәлә кәлмәјә башлајан јарадылышын бүтөв вә тамамланмыш мәнзәрәсини өз хәјалына кәтирә билмәсәјди,—о һалда мән әсла тәсәввүр едә билмирәм ки, инчәсәнәт, елм вә әмәли һәјат саһәсиндә инсаны кениш вә јоручу ишләрә башлајыб ахыра чатдырмаға мәчбур едән нә кими бир тәһрикедичи сәбәб ола биләрди... Әкәр хәјал едән шәхс өз хәјалына чидди инанырса, һәјата диггәтлә нәзәр јетириб өз мүшаһидәләрини өз хәјали планлары илә мүгајисә вә үмумијјәтлә өз хәјалыны һәјата кечирмәк үзәриндә вичданла чалышырса, онда хәјалла һәгигәт арасындакы зиддијјәтин һеч бир зәрәри олмур. Хәјал илә һәјат арасында бир тәмас олдугда, һәр шеј јериндә олур»[1].

* А. Сәһһәт. «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 64—65. Рус шаири С. Ј. Надсондан (1862—1887) сәрбәст тәрчүмә едилмиш бу шe'рин идеја мәзмуну Сәһһәтин өз оријинал јарадычылығына јахын олдуғуну, һабелә шаирин бу дөврдәки әһвал-руһијјәсини чох ајдын вә габарыг ифадә етдијини нәзәрә алараг, ондан бир нүмунә кими истифадә едирик.

Демәли, Ленин хәјалын әһәмијјәтини онун нә кими мәзмуна малик олмасы илә, онун реал һәјата вә тарихи инкишаф просесинә нә дәрәчәдә мүвафиг кәлмәсилә мүәјјәнләшдирир. О хәјал ки, бәшәријјәтин азадлығы уғрунда мүбаризәјә, үмумән тарихи һадисәләрин ганунаујғун инкишафына экс кедир, — зәрәрлидир; о хәјал ки, истибдада гаршыдыр, инсан сәадәтини һәр шејдән үстүн тутур, тарихи инкишафа әнкәл олмајыб, онунла ујғунлашыр, — хејирлидир, мүтәрәггидир.

Тарихин тәкәрини керијә чәкмәјә чалышан, нәзәрләрини кечмишин гаранлыг сәһифәләринә салараг орада тәсәлли тапан, кәләчәјә инамсызлыг нәтичәсиндә бәдбинлијә, мистикаја гапылан мүртәче романтикләрдән фәргли олараг Сәһһәт романтизми дә һәјат илә тәмасда иди, бүтүнлүкдә ирәлијә, кәләчәјә сәсләјән бир романтизм иди.

Максим Горки романтизми ики бир-биринә зидд чәбһәјә ајырырды: «Романтизмдә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән ики истигамәти мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр: бунлар бири гејри-фәал романтизмдир ки, ја һәјаты бәзәјәрәк инсанлары онунла барышдырмаға чалышыр, ја да «һәјатын мә'шум мүәммалары», ешг, өлүм барәсиндә дүшүнмәјә, сәмәрәсиз бир һалда өз дахили аләминә гапылыб, беләликлә һәјатдан ајрылмаға чәһд едир... Фәал романтизм инсанын јашамаг ирадәсини гүввәтләндирмәјә, онда мөвчуд һәјата гаршы, онун һәр чүр зүлм вә тәзјигинә гаршы үсјанкарлыг ојатмаға чалышыр»[2]

Горкинин фәал романтизмә — башга сөзлә мүтәрәгги романтизмә аид етдији хүсусијјәтләр Сәһһәт романтизми үчүн дә доғмадыр.

Доғрудур, романтик гәһрәманын хәјал аләминин үмуми мәнзәрәсиндә зиддијјәтләр дә ајдын нәзәрә чарпыр. Бир сыра дини мистик мотивләрлә, ислам идеолокијасына мәхсус рәмз вә мәфһумларла бағлылыг онун ичтимаи-тарихи шәраитлә шәртләнән мәһдудлуғу иди. Бу, әлбәттә, Сәһһәт романтизминин антифеодал вә антибуржуа мәзмунуну зәифләдирди. Анчаг буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, динә мүрачиәт романтик гәһрәмана бә'зән өз

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 6-чы чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1975, с. 187—188.
[2] М. Горький. О литературе, М., 1953, с. 311.

руһани аләминә далмаг, тәнһалыға чәкилмәк, өз «мән»и илә даһа чох мәшғул олмаг имканы јарадыр, башга бир аләмин варлығына үмид ојатмаг үчүн шәрти бир васитәјә чеврилир. Бу бағлылыг динин мәзмунундан чох, онун образлары, символлары илә бағлылыг иди.

Сәнәткар «мән»и, субјектив амил башга романтикләрдә олдуғу кими, Сәһһәт ше'риндә дә мүһүм јер тутур. Һәјат һадисәләри бурада шаир «мән»и илә гајнајыб-гарышмыш шәкилдә ифадә олунур, «мән» харичи аләми тәсвир етмәкдә чох күчлү бир амилә вә васитәјә чеврилир.

Лакин Сәһһәт «мән»инин мәзмуну садәчә олараг субјектив дүшүнчәләри, идејалары ифадә етмәклә мәһдудлашмыр, ичтимаи, үмумиләшмиш сәчијјә дашыјыр. Бурада шаир «мән»и варлыгдан, һәјатдан сүзүлүб кәлән һадисәләри, мөвзулары өзүндә чәмләшдириб дөврүн ичтимаи проблемләри сәвијјәсинә јүксәлдир.

«ШАИР ОЛДУР КИ, ҺӘГИГӘТЛӘРӘ ДИЛДАДӘ ОЛА»

Башга романтикләрә нисбәтән «идеал аләмә» мејл орада арамсыз ахтарышлар апармаг һәвәси Сәһһәтдә зәифдир, әксинә, онун шаир дүшүнчәси реал аләмлә даһа чох мәшғулдур, бу аләми мүшаһидә етмәјә, дәрк етмәјә чырпыныш даһа гүввәтлидир. Сәһһәтин шаир «мән»и хәјал аләминин, үмид вә нијјәтләрин, идеал аләмин тәдгиги илә Һади гәдәр, Чавид гәдәр мәшғул олмур. О, реал аләмин өзүнү тәшриһ етмәјә, ону әһатә едән аләмә нүфуз етмәјә чан атыр. Сәһһәт романтизминин хүсусијјәти кими тәшәккүл едән бу кејфијјәт онун реал керчәклијә, мүасир чәмијјәт һадисәләринә даһа јахындан бағланмасы үчүн шәраит јарадырды, реализм јарадычылыг методунун принсипләрини өјрәнмәси вә нәһајәт, сабиранә сатиралар јазмасы үчүн идеја-бәдии зәмин һазырлајырды.

1905—1907-чи илләр ингилабынын мағлубијјәтиндән сонра, иртича илләриндә буржуа јазычыларынын мәфкурәви либераллығы там ајдынлығы илә мејдана чыхды. Онлар ингилаба, фәһлә һәрәкатына вә һәр чүр мүтәрәгги идејалара дүшмән олдугларыны ачыг-ајдын е'лан етдиләр. Иртича илләри ингилабын кизли дүшмәнләрини дә ортаја чыхартды.

Реалист әдәбијјатымыз бу заман даһа да мөһкәмләнмәкдә, мүһафизәкарлыға, тәнгид һәдәфләринә гаршы даһа амансыз олмагда иди. 1907—1912-чи илләр арасында јалныз «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәтини, Сабирин вә Чәлил Мәммәдгулузадәнин бурада чап олунан кәскин сатирик ше'р вә фелјетонларыны хатырласаг, бу фикрин нә гәдәр дүзкүн олдуғуну көрәрик.

Сәһһәтин диггәтәлајиг чәһәти иди ки, иртича илләриндәки шәраитин дөзүлмәзлијинә бахмајараг, бу заман чәмијјәт мәсәләләрини даһа дәриндән дәрк етмәси нәтичәсиндә өз дүнјакөрүшү е'тибарилә ирәли кетмиш, о вахтадәк әсәрләриндә көрүнән мүчәррәд чағырышлардан, дини тә'сирләрдән тәдричән хилас олмаға башламыш, күндәлик мүасир һәјат проблемләринә онда күчлү, давамлы бир мејл ојанмышды. О, хәјалынын, тәсәввүрләринин мәһсулу олан аләмлә, тәсәввүрләриндәки дүнја илә јанашы, һәмин «аләми» вә «дүнјаны» јарадан реал дүнјаны да, мүасир чәмијјәти дә диггәтлә нәзәрдән кечирир вә бунлардан чәсарәтлә сөһбәт ачырды. Бу заман шаирин јарадычылығындакы гүссә вә пәришанлыг мотивләри дә зәифләмиш, үмид вә никбинлик әһвал-руһијјәси даһа да гүввәтләнмишди.

Доғрудур, Сәһһәтин јарадычылыг тәбиәти романтизмдә даһа чох өзүнү тапырды, романтизм она доғма иди. Анчаг Һади вә Чавид романтизми илә мүгајисәдә елә бил онун романтизминдә нә исә чатмыр, — бу хәјалын күчү вә вүс'әтидирми, гәзәбин һиддәтидирми, фикрин вә дујғунун чошғунлуғудурму?! Бу, һәр шејдән әввәл, Сәһһәт романтизминин өзүнәмәхсуслуғудур, шаирин јарадычылығына реал һәјат фактынын даһа фәал мүдахиләси илә бағлы өзүнәмәхсуслуғудур. Бу өзүнәмәхсуслугда романтик шаирин реализмә шүурлу шәкилдә мејли көз габағындадыр.

Иртича илләриндә Сәһһәт ше'риндәки никбинлик, реал һәјат һадисәләринин тәсвиринә һәвәс, чәмијјәтин габагчыл мејлләрини көрә билмәк вә кәләчәјә инам бәсләмәк кими идеја кејфијјәтләрилә изаһ олунур. Артыг бу заман дөврүн бир сыра әсас мәсәләләри шаирин нәзәрини чәлб етмәјә башлајыр. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә һәм сәнаје, һәм дә мәдәни-маариф мәркәзи кими шөһрәт газанан Бакы шәһәри, бурадакы ингилабчы фәһлә синфи вә онун вәзијјәти шаирин бир сыра әсәрләринин мөвзусу олур.

Сәһһәт Бакыја чох бөјүк әһәмијјәт верирди. О, Бакынын «дилизар» вәтәни һәр чүр бәла вә мөһнәтдән гуртарыб, «она шәфа верәчәјинә» дәрин бир үмид бәсләјирди:

Ингилабын илк илләриндә Сәһһәт Бакыдан данышаркән ону әсасән елм, маариф вә мәдәнијјәт мәркәзи кими гијмәтләндирирди, вәтәнин талејиндә онун ролуну мәдәнијјәт очағы тимсалында көрүрдү. Лакин заман кечдикчә чаван шаирин һәјати идрак габилијјәти күчләнир, онун көрүш даирәси кетдикчә кенишләнир вә дәринләшир. О, чәмијјәтә даһа ајыг бир көзлә бахмаға, Бакы фәһләсинин вәзијјәтилә, онун мүбаризәсилә марагланмаға башлајыр. «Әһмәдин гејрәти» поемасы Сәһһәтин көрүшләриндәки бу инкишафы әкс етдирән бир әсәр иди.

Шаирин 1908—1912-чи илләрдә јаздығы әсәрләр бу бахымдан хүсуси мараг ојадыр. Јарадычылығынын бу илләриндә шаир онун әдәби фәалијјәтиндә чох мүһүм јер тутан бир сыра романтик вә реалист планда јазылмыш әсәрләрини јазыр («Әһмәдин гејрәти», «Чәһаләт сәмәрәси...» «Тағы вә Нағы», «Нефт фонтаны», «Мүсәлман үрәфалары», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар» вә с.)

Елми әдәбијјатда реализм вә романтизм јарадычылыг методларынын гаршылыглы әлагәсинә даир мүхтәлиф фикирләр вардыр. Мәсәлән, М. Горкинин һәмин јарадычылыг проблеминә мүнасибәти беләдир: «Бөјүк сәнәткарларда реализмлә романтизм санки һәмишә вәһдәт тәшкил едир... Романтизм илә реализмин бу бирләшмәси бизим бөјүк әдәбијјатымыз үчүн хүсусилә сәчијјәвидир, бу бирләшмә она елә орижиналлыг вә гүввә верир ки, бунун сајәсиндә әдәбијјатымыз бүтүн дүнја әдәбијјатына кетдикчә даһа чох вә даһа дәриндән тә'сир едир»[1]. Һүго романтизминин хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән көркәмли Гәрб әдәбијјаты мүтәхәссиси П. С. Коган да тәхминән ејни нәтичәјә кәлир: «Һүго һәмишә һәјатла тәхәјјүлүн арасында дајаныр... О маһијјәтчә реалист, ифадә тәрзиндә романтикдир. О өз орижинал поезијасында һәр ики чәрәјаны бирләшдирмишдир»[2].

Көрүндүјү кими бурада сөһбәт ики ајры-ајры јарадычылыг методунун бир сәнәткарын јарадычылығында вәһдәтиндән кедир.

Бә'зи мүтәхәссисләр бу фикирдәдирләр ки, реалист

[1] М. Горький. О литературе, М., 1953, с. 311.
[2] П. С. Коган. Очерки по истории Западно-европейской литературы, Пт., М., 1922, с. 186—187.

јазычы романтик әсәр јаза билмәдији кими, романтик дә реалист әсәр јарада билмәз.

Бу һөкмләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр вә әдәбијјат тарихиндә бунлары тәсдиг едән әдәби фактлар да аз деҗил. Анчаг романтизмин мүхтәлиф әдәби шәраитләрдә ајры-ајры заманларда јаранмасындан асылы олараг ики јарадычылыг методунун әлагәси нәтичәсиндә башга вәзијјәтләр дә мүшаһидә олунур. Бу бахымдан XX әср Азәрбајчан романтикләриндән А. Сәһһәтлә А. Шаигин јарадычылығы хүсуси тәдгигата мөһтачдыр.

Әдәбијјат тарихиндән мә'лумдур ки, јарадычылыгларынын ајры-ајры дөврләриндә романтик вә реалист әсәрләр јазан мәшһур сәнәткарлар да олуб. Мәсәлән, Пушкин вә Лермонтов.

Белә јарадычылыг проблеми илә мәшғул олмаға Сәһһәт ирси зәнкин материал верир. Белә ки, әдәби фәалијјәтә романтик кими башлајан шаир чох чәкмир ки, бирбиринин ардынча реалист планда јазылмыш әсәрләрини вә сатираларыны нәшр етдирир. Әкәр шаир, бир романтик кими, һәјаты поетикләшдирәрәк ону кәләчәјин хошбәхт вә азад күнләри илә бағлајыр, хәјал аләминә чумурса, һадисәләрин тәсвириндә шаир «мән»инә, субјектив дујғуларына үстүнлүк верирсә, тез-тез рәмзләрә, мүчәррәд ифадәләрә мүрачиәт едирсә, ејни заманда, бир реалист кими, һәјаты реал сурәтләр вә чизкиләрлә әкс етдирмәјә чалышырды.

Сәһһәт романтизминин тәкамүлүндә јаранан дәјишиклији, јенилији нә илә изаһ етмәк олар? Дејилдији кими, бу һәр шејдән әввәл, шаирин һәјата јахынлашмасынын, чәмијјәт һадисәләрини дәриндән өјрәнмәк мејлинин нәтичәси иди. Башга бир сәбәби исә ичиндә јашадығы әдәби мүһити, кетдикчә гүввәтләнән милли реализмин, хүсусән бу заман дәриндән мүталиә етдији Гогол, Салтыков-Шедрин, Некрасов, Чехов, Островски кими реалистләрин тә'сири илә, әдәби көрүшләриндәки дәјишмә илә әлагәдар иди. Сәһһәтин реалист әдәбијјата, Сабир реализминә вердији бөјүк гијмәт бу дөнүшү ачыг-ајдын көстәрир. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрини алгышла гаршылајан, онун Азәрбајчан әдәбијјатындакы бөјүк әһәмијјәтиндән бәһс едән Сәһһәт, истәр Сабирә һәср етдији үч ше'риндә вә истәрсә дә бөјүк ингилабчы-сатирикин һәјат вә јарадычылығы һаггында јаздығы мәгаләләрдә Сабир сәнәтинин бөјүклүјүнү, һәр шејдән әввәл, онун гүдрәтли реализминдә көрүрдү. Шаир

Азәрбајҹан реализминин бөјүк перспективини, онун күтләвилијини вә күчлү тә'сирини, кениш халг күтләси тәрәфиндән даһа асанлыгла гәбул олундуғуну көрүрдү вә буна чох мәһрәм мүнасибәт бәсләјирди.

Реалист сәпкидә јазылмыш әсәрләриндә Сәһһәт дөврүн актуал мәсәләләрини әһатә етмәјә чалышмышдыр. Бу ҹәһәтдән шаирин романтик вә реалист әсәрләри мөвзуҹа мүәјјән дәрәҹәдә бир-бириндән фәргләнир. Сәһһәт сәнәти иртиҹанын аҹыларыны, истибдадын тәзјигини, хәјалән јаратдығы «һүрриләр аләмини», «шанлы истигбалы», фәрәһ вә нифрәтини, гәзәб вә мәрһәмәтини, зиддијјәтли руһи вәзијјәтләри тәсвир едән романтик истигамәт кәсб едирдисә, зәһмәткешләрин һәјатындан данышанда, ҹәмијјәтдәки ичтимаи хәстәликләри, ҹәһаләт, мөвһумат вә наданлығы тәнгид едәндә, сатирадан фајдалананда реалистләширди; демәли, мөвзунун өзү дә шаирин үслубуна тә'сир көстәрирди.

* * *

Милли романтизмин Сәһһәт вә Шаиг кими нүмајәндәләринин јарадыҹылыглары белә бир мүлаһизәни сөјләмәјә имкан верир ки, һәр һансы романтик јазычы мүәјјән әдәби инкишаф просесиндә өз хәјал аләмини, субјектив һисс вә дүшүнҹәләрини зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә конкрет реал һәјат һадисәләринә даһа кениш мигјасда, даһа интенсив шәкилдә мүдахилә вә мүраҹиәт едә биләр. Белә һалларда, сәнәткар романтик олараг галыр, анҹаг онун бәдии методунда мүһүм кејфијјәт дәјишикликләри баш верир, онун тәркибинә реализм принсипләринә мәхсус бә'зи елементләр дахил олур. Бу дәјишмә романтизмин «сафлығыны», «тәмизлијини» позса да, онун башга јени бир типинин јаранмасына кәтириб чыхарыр: Сәһһәтдә вә Шаигдә олдуғу кими.

Анҹаг бу о демәк дејил ки, романтик јазычы реалист планда дүшүнүлмүш әсәр јаза билмәз. XX әсрин әдәби тәҹрүбәси көстәрир ки, адлары чәкилән романтикләрин гәләминдән реалист әсәрләр дә чыхмышдыр. Шаиг һәм «Һүррijјәт пәриси», «Јад ет!», «Бир гуш», «Идеал вә инсанлыг» кими сырф романтик әсәрләр, һәм дә «Әкинчи вә хан» кими сатиралар јазырды. «Дилбәри-һүррijјәт», «Охуҹуларыма», «Тәрҹүмеји-һалым», «Јуху» кими романтик ше'рләрин мүәллифи Сәһһәт дә онларла сабиранә сатиралар нәшр етдирмишдир. Көрүнүр, романтизм илә реализм јарадыҹылыг методлары ејни вахтда, јанјана јашадыглары шәраитдә тә'сирләнмәнин белә бәһрәләри дә мејдана чыхыр. Анҹаг бу гаршылыглы метод әлагәсиндә бир мүһүм ҹәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр. Романтик јазычы реалист әсәри адәтән романтик кими јазыр, белә һалларда бәдии мәһсул ја лазыми сәнәткарлыг сәвијјәсинә јүксәлмир, јә'ни сырф реалист әсәр тә'сири бағышламыр, ја да бу реализм романтик сәнәтә мәхсус кејфијјәтләрлә бирләшмәли вә говушмалы олур.

Бә'зән белә дә олур ки, романтик јазычы тәрҹүмә јахуд игтибас үчүн реалист әсәр сечир. Һәтта бу мәзмунда олан јарадыҹылыг просесиндә дә тәрҹүмәчи орижиналы «романтикләшдирир», романтизмә јахын олан сәһнәләрини даһа габарыг ҹанландырыр. Бу јарадыҹылыг просеси чох заман гејри-шүури, сәнәткарын өз формалашмыш дахили субјектив аләми, тәбиәти, дүнјакөрүшү илә әлагәдар олур. Романтикин камил реалистә чеврилмәси исә јазычынын психикасында күчлү дәјишиклик, дөнүш тәләб едән, чох давамлы, узун сүрән мүрәккәб бир һалдыр.

Дејиләнләри әјанiләшдирмәк үчүн Сабирлә Сәһһәтин јарадыҹылыглары зәнкин материал верир.

Мә'лумдур ки, Сабир сөзүн әсл мә'насында реалист шаирдир. Сәһһәт исә романтикдир. Онлар ејни заманда јахын дост идиләр. XX әср Азәрбајҹан реализми илә романтизми арасындакы идеја бағларыны көрмәкдә, тәсдиг етмәкдә чәтинлик чәкәнләр, бу үлви, мүгәддәс, гибтә олунаҹаг достлуғун, сәдагәтдән јоғрулмуш бирлијин тарихинә нәзәр сала биләрләр. Бу јалныз ики шәхсин, ики шаирин достлуғу дејил, һәм дә ејни шәраитдә, ејни дөврдә давам едән ики әдәби ҹәрәјанын — реализм илә романтизм арасындакы бирлијин, идеја әлагәләринин рәмзидир.

Һәр ики шаир әгидә вә мәсләк достлары идиләр. Бу барәдә онларын арасында ихтилаф јох иди. Һәтта Сабир дәфәләрлә шаир достунун фикрән габагчыллығына хејли ишарәләр дә етмишди. Бүтүн бу үмумиликләрә бахмајараг онларын бири бөјүк реалист иди, дикәри романтик. Демәк, сәнәткарын мүәјјән јарадыҹылыг методунда јазмасы, јахуд мүәјјән јарадыҹылыг методу «сечмәси» онун тәкҹә өз арзусу вә истәји илә баш вермир. Одур ки, Сәһһәт дә, Шаиг дә дәфәләрлә Сабирә мүраҹиәт етмиш, сабиранә сатиралар јазмышлар, анҹаг бу јарадыҹылыг һәвәси һәм мүвәггәти олмуш, һәм дә бунлар камил, орижинал реалист сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә јүксәлмәјибләр. Сәһһәт 1910—1913-ҹү илләр арасында

30-дан артыг сатира чап етдирмишдир. Анҹаг бунлар башга романтик әсәрләри сәвијјәсинә галхмајыблар, онун романтик ше'рләриндәки тамлыг, шаир «мән»инин там ифадәси һәмин сатираларда јохдур. Әксинә, бурада тә'сир, игтибас, тәглид, һансыса мәктәби тәкрар етмәк мејли даһа гүввәтлидир.

Сатираларын үслубундакы икилик дә бурадан доғур. О, сатиралар ки, билаваситә Сабирин тә'сирилә јазылыб (охуҹу бир аз сонра һәмин сатираларла таныш олаҹаг-дыр) онлар о гәдәр дә орижинал тә'сир бағышламыр, ше'ријјәти, ифадә сәлислији, ахыҹылығы илә фәргләнмир. О вахт ки, шаир реал һәјат материалына мүраҹиәт едәрәк ону өз романтик «мән»и илә әлагәләндирә билир, мөвзуну конкрет һәјати деталларла јох, даһа чох тәрәннүм јолу илә ишыгландырыр, јә'ни романтик тәсвир үсулуна јахынлашдырыр, онда Сәһһәтин тәнгиди мөвзуда, сатирик үслубда јаздығы ше'рләр даһа јүксәк бәдии кејфијјәт кәсб едир.

Сәһһәтин романтизминә мүасир, ингилаби мөвзуларын, еләҹә дә реализмин тә'сирини вә онда әмәлә кәтирдији идеја-естетик кејфијјәтләри нүмајиш етдирән әсәрләрдән бири «Әһмәдин гејрәти» поемасыдыр. Ермәни драматургу А. Абелјандан игтибас етдији «Нефт фонтаны» пјеси исә реалист планда јазылмышдыр. Онларын һәр икиси Бакы фәһләсинин һәјатына һәср олунмушдур.

XIX әсрин 70—80-ҹи илләриндән е'тибарән Бакыда ири капиталист сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Бакы кетдикҹә дүнја әһәмијјәтинә малик бөјүк сәнаје мәркәзинә чеврилир, кәскин иҹтимаи конфликтләр шәһәри олур. Сәнаје мүәссисәләринин, хүсусән нефт мә'дәнләринин, нефтајыран заводларын артмасы нәтиҹәсиндә фәһләләрин сајы да чохалыр. 1906-ҹы илдә Бакыда чалышан фәһләләрин сајы 40 минә чатыр. В. И. Ленин Бакыда нефт сәнајесинин инкишафындан бәһс едәркән јазырды: «Ҹәнубла бәрабәр Гафгазы да хатырламаг лазымдыр, зира Гафгазда да мә'дән сәнајеси ислаһатдан сонракы дөврдә бөјүк бир сүр'әтлә артмышдыр. Нефт һасилаты 60-ҹы илләрдә 1 милјон пуддан да аз (1865-ҹи илдә 557 мин пуд) олдуғу һалда, 1870-ҹи илдә 1,7 милјон пуд, 1875-ҹи илдә 5,2 милјон пуд, 1880-ҹы илдә 21,5 милјон пуд... вә 1902-ҹи илдә 637,7 милјон пуд олмушдур. Нефтин демәк олар һамысы Бакы губернијасында һасил едилир, буна көрә дә Бакы шәһәри «әһәмијјәтсиз бир шәһәр икән дөнүб Русијада, 112 мин әһалиси олан биринҹи дәрәҹәли сәнаје мәркәзи олмушдур»[1].

Бакынын һәјатында әмәлә кәлмәкдә олан бөјүк јениликләр бир чох габагҹыл јазычыларын диггәтини ҹәлб етмәјә башлајыр. Бакы фәһләсинин ағыр вәзијјәти, истисмар олунмасы, мүбаризәси, мүхтәлиф јолларла варланан Бакы милјончуларынын, мә'дән саһибләринин азғынлығы, буржуа ҹәмијјәтинин дахили чиркинликләри бир чох әсәрләрин мөвзусу олур (Н. Вәзиров — «Пәһливанани-зәманә», М. Ә. Сабир — «Бакы фәһләләринә», «А башы бәлалы фәһлә», «Инсанмы санырсан!», Ҹ. Мәммәдгулузадә — «Хејир-дуа», «Бинәсибләр», А. Шаиг — «Мәктуб јетишмәди», И. Мусабәјов — «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» с.).

Шамахыда јашајан Сәһһәт 1905-ҹи илдән сонра тез-тез Бакыја кәлир вә бурада әзаб-әзијјәт ичиндә һәјат сүрән фәһләләрин күзәраны, мүбаризәсилә таныш олурду. Әсәрләриндә о заман Бакынын әсас сәнаје рајонлары олан «Чорны город»дан, «Белы город»дан тез-тез данышмасы («Әһмәдин гејрәти», «Нефт фонтаны»), Гара шәһәрин хариҹи көрүнүшүнү, һисли-паслы евләрини, әһалисини тәсвир етмәси, Балаханы мә'дәнләриндән мә'лумат вермәси дә шаирин Бакы вә онун әтраф рајонларындакы вәзијјәтлә, фәһлә һәјаты илә аз-чох таныш олдуғуну көстәрир. Максим Горкинин вә ингилабчы шаир Ф. Шкулјовун (1868—1930) фәһлә һәјатындан бәһс едән әсәрләрилә танышлыг Сәһһәтдә фәһлә мөвзусуна мараг вә рәғбәтин даһа да гүввәтләнмәсинә тә'сир көстәрән әсас әдәби амилләрдән иди.

А. Сәһһәт М. Горкинин мәһкум инсанларын ағыр һәјатыны тәсвир едән «Һәјатын дибиндә» (1902) пјесини охумуш вә әмәкчиләрин буржуа ҹәмијјәтиндә кечирдикләри изтираблары, онларын азадлыг мејлләрини ифадә едән маһныны азәрбајҹанҹаја тәрҹүмә етмишдир. Бу, Сәһһәтин ән сәмими, ән көзәл тәрҹүмәләриндәндир:

Күн ки сәһәрләр чыхыр, ахшам батыр,
Әксиләмәз зүлмәти зинданымын.
Санма ки, бир ләһзә кешикчим јатыр.
Фикри галыб мәндә никаһбанымын.
Һәр нечә истәрсән, елә, чәк кешик,

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 3-ҹү ч., Бакы, Азәрнәшр, 1974, сәһ. 523.

Архајын ол, мән бурадан гачмарам.
Истәјирәм кәрчи мән азадәлик,
Зәнчири амма бачарыб ачмарам.
Аһ, сиз, а зәнчир, а зәнчирләрим!
Сиз дә дәмир бәкчисиниз һәр заман.
Сизләри мүшкүлдүр ачым, сындырым.
Чатлады бағрым, аман аллаһ, аман!..

Пјесин үмуми мәфкурәсилә бағлы олан бу лирик парча Сәһһәтин бөјүк пролетар әдибинин јарадычылығы илә танышлығыны, әмәкчи синифләрин вәзијјәтинә биканә галмадығыны, әксинә, она сәмими мүнасибәт бәсләдијини көстәрир. Вахтилә чар сензурасынын гадаған етдији, лакин һеч бир маниәјә бахмајараг кениш бир шөһрәт тапан бу пјесдә Горки буржуа чәмијјәтиндә һөкм сүрән ичтимаи һагсызлыглары, һакимләрлә мәһкумлар арасындакы зиддијјәтләри әкс етдирир, һүгугу тапданан, мәнлији тәһгир олунан әмәкчиләри мүбаризәјә чағырырды. Үмумијјәтлә, тәрчүмәјә мәфкурә иши кими бахан Сәһһәтин белә бир әсәрә мүрачиәт етмәси дә, шүбһәсиз, онун фикри инкишафы илә әлагәдар иди.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, фәһлә синфинин һәјат вә мүбаризәсини тәсвир етмәк тәшәббүсләри Сәһһәт јарадычылығында тәсадүфи бир һадисә дејилди.

Илк дәфә «Сыныг саз» китабчасында чап олунан «Әһмәдин гејрәти» поемасында азадлыг уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы фәһлә образы тәсвир олунур.

Мә'лумдур ки, Иран вә Чәнуби Азәрбајчанда зәһмәткеш күтләләрә едилән зүлм вә тәзјиг нәтичәсиндә Загафгазија шәһәрләринә, о чүмләдән Бакыја ишләмәјә минләрлә чәнуби азәрбајчанлы кәлирди. Јалныз 1891—1904-чү илләрдә Чәнуби Азәрбајчандан Русија шәһәрләринә 312000-дән артыг фәһлә кәлмишди. Бу фәһләләрин чоху Бакы нефт мә'дәнләриндә ишә дүзәлирдиләр. Белә ки, 1904-чү илдә Бакы фәһләләринин 22 фаизини чәнуби азәрбајчанлылар тәшкил едирди. Бу фәһләләр Русија фәһлә синфилә гајнајыб-гарышыр, онларла бирликдә ингилаби мүбаризәјә гошулур, тә'тилләрдә, нүмајишләрдә иштирак едирдиләр. Бакыда вә Загафгазијанын башга шәһәрләриндә болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында ингилаби мүбаризә тәчрүбәси газанан бу фәһләләр өз вәтәнләринә гајытдыглары заман орда ингилаби идејаларын фәал тәблиғатчылары олурдулар. А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» поемасы да дөврүн бу мүһүм мәсәләсинә, Чәнуби Азәрбајчандан кәлиб Бакыда ингилаби мүбаризә јолу кечмиш бир фәһләнин Иран ингилабы заманы өз вәтәнинә гајыдараг, милли-азадлыг һәрәкатында гәһрәманлыг көстәрмәсинә һәср олунмушдур.

Әһмәд Бакы сәнаје мүәссисәләриндә чалышан бир фәһләдир. О, аиләсини јашатмаг үчүн Чәнуби Азәрбајчандан Бакыја кәлмиш, «Гара шәһәр» мүәссисәләриндән бириндә ишә дүзәлмишдир. Бурада о чох ағыр бир күзәран кечирир, кечә-күндүз чалышыр, «әлләри габарыр», «бөјүк машынларын ағырлығындан онун чијни шишир». Бу зәһмәт, бу әзијјәт Әһмәддә истисмарчылар дүнјасына дәрин нифрәт ојадыр. Иранда гәһрәман Сәттарханын башчылығы илә истибдада гаршы күчләнән азадлыг һәрәкаты онун да вәтәнпәрвәрлик һиссини чошдурур вә Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә етмәјә» кедиб, фәдаиләр дәстәсинә гошулур, шаһ гошунлары илә «аслан кими» дөјүшә кирир. Мүбаризәдә бөјүк бир фәдакарлыг көстәрән Әһмәд анчаг гәләбә газандыгдан сонра, чохдан ајрылмыш олдуғу аиләсилә көрүшмәјә кедир. Поема Әһмәдин көзү јолда олан анасы, бачы вә гардашлары илә көрүшмәси сәһнәсилә битир.

Әсәрдә ики мүһүм мәсәләдән бәһс едилир. Башланғычда Чәнуби Азәрбајчандан ахыб кәлмәкдә олан, «өз вәтәнини, арвадыны вә ушагларыны гојуб гачан, ач-јалавач» адамларын (Ч. Мәммәдгулузадә) «гүрбәтдә»ки ағыр вәзијјәти, әмәк һәјаты, әсәрин сонракы сәһифәләриндә исә һәмин фәһләләрин синфи шүурунун јүксәлмәси, онларын Иран мүтләгијјәти әлејһинә азадлыг һәрәкатында иштиракы көстәрилир.

Әсәрин гәһрәманы Әһмәд — фәһләдир. Поеманын әввәлиндә мүәллиф ону «фабрикләри, инсанлары даш вә торпағы гапгара» олан «Чорны город» мүәссисәләриндән бириндә чалышан, истисмар дүнјасынын ачыларыны дадмыш бир фәһлә кими таныдыр. Әһмәд бизә өз вәтәнини бурахыб Бакыја кәлмиш, фәһләлик едәрәк ағыр бир күзәран кечирән, нәһајәт нефт гујусунда һәлак олан Гурбаны («Мәктуб јетишмәди») хатырладыр. Онларын кечдији һәјат јолу бир-биринә чох охшајыр. Лакин Әһмәд «вәтәни мүдафиә үчүн» силаһа сарылдыгда, «әлиндә ал бајраг» фәдаиләрә гошулараг, дүшмәнлә мүбаризәјә башладыгда јени бир кејфијјәт алыр, өз фачиәсинә бир зәрурәт кими бахан ачиз, тәшәббүссүз гурбанлардан ајрылыр. Сабирин фәһлә сурәтләри кими, Әһмәд дә өз һүгугу, азадлығы уғрунда мүбаризә апарыр. О да Са-

бирин «иддиалы», «араја сохулан», «бәј, ханла чулғалашан» («А башы бәлалы фәһлә»), «һүгуг үстә әдавәт едән» («Бакы фәһләләринә») фәһләси кимидир. О да «виран олмуш, матәм чөкмүш чөлләри» — вәтәни азад етмәк үчүн мүбаризә апарыр. Бурадан ајдын олур ки, Әһмәд өз мәһкумлуғуну талејин һөкмү кими гәбул едән фәһлә дејилдир; онун синфи шүуру ојанмаг үзрәдир, о өзүндә мүбаризә гүввәси, галиб кәлмәк инамы һисс едир.

Поемада Әһмәдин мүбаризәсинә, бу мүбаризәнин тәфсилатына кениш јер верилмишдир. Мүәллифин әсас мәгсәди кәнч фәһләнин вәтәнпәрвәрлијини, дөјүш әзмини, гәһрәманлығыны вә Иран ингилабына өз рәғбәтини көстәрмәк олмушдур.

Биринчи рус ингилабынын тә'сирилә башланан Иран ингилабы бир чох габагчыл Азәрбајчан јазычыларынын да диггәтини өзүнә чәлб етмишди. Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Ордубади, Гәмкүсар кими јазычылар Иран халгларынын азадлыг һәрәкатына вә бу һәрәкатын башчысы Сәттәрхана бир сыра әсәрләр һәср етмишдиләр. Бу әсәрләрин чохунда әсасән Сәттархан, онун гәһрәманлығы, ингилаби хидмәтләри, мүәллифләрин Иран ингилабына мүсбәт мүнасибәтләри өз әксини тапмышдыр.

Сәһһәтин поемасында исә бу ингилабын тарихиндән көтүрүлмүш конкрет бир һадисә, дөјүш сәһнәси верилир. Мүәллиф Иран ингилабчыларынын Фирузкуһ јахынлығында шаһ гошунларына гаршы вурушдуғу тарихи дөјүшләрдән бирини тәсвир едир. Әсәрдә Мәммәдәли шаһын Одессадан гајытмасыны, Фирузкуһ јахынлығында көнүллүләр дәстәсилә шаһсевәнләр арасындакы дөјүш сәһнәләрини көстәрән јерләр дә конкрет тарихи һадисәләр әсасында јазылмышдыр. Шаир ингилаби һәрәкатын мәнзәрәсини чәкмәјә, мүчаһидләрин вәтәнпәрвәрлијини, рәшадәтини тәсвирә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән дә поема Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә орижинал бир јер тутур.

Фәдаиләр дәстәсиндә дөјүшән Әһмәд мүбаризә мејданында халгын, вәтәнин мәнафејини өз шәхси һәјатындан үстүн тутан бир вәтәндаш, чүр'әтли бир гәһрәмандыр. Одур ки, Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә етмәк үчүн» Бакыдан Фирузкуһа кедиб чыхыр, шаһ гошунлары илә вурушларда иштирак едир:

Бир аз сонра һәр тәрәфдән верилдикдә команда,
Мејидләрин арасындан аддымлады ирәли.
О бир овуч әскәр о күн алты саат атышды,
Бирдән күллә јағмуруна гар јағмуру гатышды.

Дүшмән топчу атәшилә јүрүш етди ирәли...
Әһмәд деди: «Мән дә бурда өлүб, дөнмәрәм кери».
Фәдаиләр дилиранә рич'әт етди дүбарә,
Шаһпәрәстләр шикәст тапыб, үз гојдулар фәрарә.

Достуну-дүшмәнини танијан Әһмәд киминлә вурушдуғуну да билир. О, «рәијјәтин јурдуну талан етмиш бәјханлара», онлары «мүһафизә едән ганичән шаһсевәнләрә» гаршы мүбаризә апарыр:

Көрдү анчаг арвад,ушаг галмыш кәнддә, обада,
Кишиләрин шаһ гырдырмыш ганичән шаһсевәнә.
Ханлар, бәјләр талан етмиш рәијјәтин јурдуну,
Ејләјирләр мүһафизә хаин Иран гурдуну.
Һәр јер виран, сәссиз, санки матәм чөкмүш чөлләрә.
Вәтәнини белә көрчәк гејрәтиндән ағлады.
Уғрунда өлмәк үчүн белин мөһкәм бағлады.

«Әһмәдин гејрәти» Сәһһәт јарадычылығында ирәлијә доғру бир аддым иди. Азәрбајчан романтизминдә азадлыг мүбаризәсинә гошулан ингилабчы Бакы фәһләсинин мүсбәт гәһрәман кими тәсвири онун ады илә бағлыдыр. Анчаг бу поема шаирин романтик гәһрәманынын реал, конкрет һәјат һадисәләрилә әлагәсинә даир фикир јүрүтмәк үчүн дә мараглы әсәрдир. О јердә ки, һадисәләр реалист манера илә тәсвир олунур, шаир ән кичик һәјат тәфәррүатына диггәт јетирир, елә бил ше'ријјәт зәифләјир, натуралист бир аһәнк алыр, елә ки, Әһмәдин шүчаәти, мүбаризәси тәрәннүм олунур, онун севинчи, арзулары, аиләси илә көрүш сәһнәләри гәләмә алыныр, бурада Сәһһәт романтикдир, өзүдүр. Поеманын композисијасы да — мүбаризәнин никбин финал илә гуртармасы мүтәрәгги, маарифчи романтизмин поетикасына ујғундур.

Шаир, башга демократ јазычылар кими, чаризм әлејһинә күчләнән ингилаби мүбаризәјә олан рәғбәтини Иранда мүтләгијјәт әлејһинә башланан азадлыг һәрәкаты илә бағлајырды. Иртича илләриндә Сәһһәт ачыгданачыға чар мүтләгијјәти әлејһинә кедән мүбаризәни алгышламаг, јахуд онун бәдии әксини вермәк имканына малик дејилди. Иранда кедән азадлыг һәрәкатына өз рәғбәтини билдирмәклә о, ејни заманда, охучуларына чар мүтләгијјәтинә гаршы нифрәт вә мүбаризә руһу ашылајырды. Дикәр тәрәфдән, керидә галмыш феодал-патриархал бир өлкә олан Иранын, еләчә дә Чәнуби Азәр-

бајчанын ојанмасы дүнјанын бүтүн өлкәләриндән кәлән азадлыг сәсләрини руһ јүксәклијилә гаршылајан шаири чох севиндирирди. Бу поемада артыг үмидсизлик вә пәришанлыгдан, Сәһһәтин бир чох ше'рләринә хас олан мүчәррәдликдән әсәр-әламәт јох иди. Шаир мүәјјән бир тарихи һадисәјә истинад едәрәк, чанлы, һәјати сәһнәләр јаратмышды.

Һәм романтизмә, һәм реализмә аид кејфијјәтләрилә јанашы «Әһмәдин гејрәти» әсасән романтик поемадыр. Бурада һәјат фактынын реалист типикләшдирмә манерасындан даһа чох һадисәнин тәрәннүмү, шаирин әһвалата күчлү идеја мүдахиләси һакимдир. Шаирин идејасы, мәгсәди бүтүн әсәр боју изләнир ки, бу да маарифчи романтизмин ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир.

Бу тәһлилдән ајдын олур ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир кими реалистләрин әдәби фәалијјәтинә бөјүк гијмәт верән Сәһһәт мәфкурә е'тибарилә дә онлара јахынлашмышды. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин Бакыда чалышан иранлы фәһләләрин һәјатына даир јаздығы мәгалә вә фелјетонларла, Сабирин Бакы фәһләсинин ингилаби шүурунун јүксәлмәсини тәсвир едән ше'рләрлә Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» поемасы арасында сых мөвзу вә мәфкурә јахынлығы вардыр.

А. Сәһһәтин ермәни драматургу А. Абелјанын «Нефт фонтаны» (1912) адлы комедијасындан игтибас етдији бир пәрдәлик пјесдә дә Бакы фәһләсинин һәјатындан, әмәк шәраитиндән данышылыр.

Нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр чох ағыр бир вәзијјәтдә гују газырлар. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр бу гујунун газылыб гуртармасына гәдәр мүддәтдә, бир мә'дән конторунда баш верир. Мүәллиф, ајры-ајры бәдии чизкиләрлә олса да, фәһләләрин наразылығыны, ишсизлијини нәзәрә чатдырмаға чалышыр. Саһибкар Мәммәдовун мә'дәниндә чалышан «приказчик» Әли Шәфи контор мүдири Бәјбалаја өз е'тиразыны белә билдирир: «—Дејирәм ки, ахыр биз дә адамыг, адам баласыјыг, бир јемәк-ичмәјә дә мачалымыз јохдур. Арвад јох, ушаг јох, ана јох, бачы јох... Тәвәгге едирәм ки, бизим үчүн бир вахт гојасыныз ки, һачан јејәк, һачан ичәк?».

Әли Шәфи сөзүнә давам едәрәк дејир: «Донлуғум аздыр. Одур, инди фонтан олачаг, сән мәним донлуғуму артырмырсан. Доғрусу, мән бу донлуг илә доланмарам».

Бу е'тираза Бәјбала белә чаваб верир: «—Ај јазыг, һара кедәчәксән, ким сәнә артыг верәчәкдир?».

Бу чаваб о заман һәр тәрәфдән Бакыја ахыб кәлән фәһләләрин вәзијјәтини ајдын ифадә едир. Пјесдәки дикәр сурәтләрдән Шафагат вә Мирзәнин дә вәзијјәти Әли Шәфининки кимидир. Узун заман ишсиз галан фәһлә Шафагат анчаг ики манат рүшвәт вердикдән сонра, Мирзә исә анасы Хан Сәнәмин јалвар-јахарындан сонра ишә гәбул олунур.

Фәһләләрин ағыр һәјат тәрзини көстәрән бу јығчам һадисәләр ичәрисиндә онларын дахили аләмләрини, психоложи вәзијјәтләрини чанландыран, мәнфәәтпәрәстлијини, худпәсәнд вә вәзифәбазлығыны мәсхәрәјә гојан сәһнәләр дә вардыр. Қантор мүдири Бәјбаланын масасында отуран Әли Шәфинин үрәјиндән көрүн нәләр кечир: «Һә, дәрә хәлвәт, түлкү бәј. О бәј дә мәнәм. Биз дә управлјајушши олаг, бурда отураг. Амма нечә управлјајушши оларам! Бујурарам, басарам, кәсәрәм, гышгырарам, чығырарам, ону-буну сөјәрәм, ушагларын һамысыны гамчынын алтына саларам, бијара апарарам...».

Пјесин дили садә вә ајдындыр. Мүәллиф һәр сурәти өз дилилә данышдырмаға мүвәффәг олмагла бәрабәр, өз дилилә дә онун психолокијасыны, савадыны, мәдәнијјәтини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Бүтүн бунларла јанашы пјесдәки бә'зи сурәтләрин схематиклији, натуралист сәһнәләр, типикләшмәнин зәифлији көстәрир ки, о, маһир бир реалист сәнәткарын гәләминдән чыхмамышдыр, башга сөзлә, романтикин јаздығы реалист әсәрдир.

* * *

Сәһһәт феодал-патриархал мүнасибәтләри, мәнфи адәт-ән'әнәләри, буржуа-мүлкәдар әхлагыны, хүсусән дини хурафаты тәнгид едән бә'зи әсәрләриндә дә реалист сәнәт принсипләринә әмәл етмишдир («Мәст вә ја сәрхош», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары» вә башга ше'рләри; «Јохсуллуг ејиб дејил» пјеси). Шаирин бу әсәрләрилә Азәрбајчан реалистләринин јарадычылыг нүмунәләри арасында мөвзу вә үслуб јахынлығы да вардыр.

Бүтүн реалист јазычыларда олдуғу кими, Сәһһәт ше'риндә дә дин вә мөвһуматын, түфејли дин хадимләринин тәнгиди аз јер тутмур. «Вавејлаји-нифрәт»дә шаир дүнјәви елмләри динә гаршы гојур, халгы елмдән, мәдәнијјәтдән, мүасир мәсәләләрдән узаглашдырмаға чалышан

ваиз вә газиләри тәнгид едир. «Алимнүмалар»да савадсыз, түфејли руһаниләр ифша олунур. Халг күтләләрини әзмәк вә истисмар етмәк үчүн динин руһаниләр әлиндә бир васитә олдуғу Сәһһәт үчүн ајдын иди. Сејид Әзимин мүчтәһиди кими («Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы»), «Алимнүмалар»дакы руһани дә бир нечә ил «мүгәддәс» шәһәрләрдә тәһсил алыб, башына әммамә бағладығдан сонра халгы сојмагла мәшғул олур, јетимләри ач-чылпаг гојуб, өз сандыгларыны долдурур, «бојнуну јоғунлады», «милләтин еһтијачына даир данышан кәсләри тәкфир едир», мин бир һијлә илә өзүнү халгын көзүндә бөјүтмәјә чалышыр.

Беләликлә, Сәһһәт артыг керилијин, мәдәнијјәтсизлијин сәбәбләрини арашдырмаға башлајыр, чәмијјәтин инкишафыны ләнкидән, она мане олан ичтимаи хәстәликләри ахтарыр вә тәнгид едир, мөвһумат вә руһанилијин тәрәггијә мане олдуғуну көстәрир.

Шаир күтбејин буржуа зијалыларыны да габагчыл мәдәнијјәтин инкишафына мане олан тәһлүкәли бир гүввә һесаб едирди. Бу мәгсәдлә о, «Мүсәлман үрәфалары» ше'риндә өз халгынын дилинә, ән'әнәләринә вә мәдәнијјәтинә хор бахан, харичи буржуа мәдәнијјәти гаршысында пәрәстиш едәрәк «јени модалары» кор-коранә тәглид едән күт, надан зијалылары, мешшанлары тәнгид атәшинә тутур. Реалист јазычыларын бир чох әсәрләриндә, о чүмләдән Сабирин «мүсәлман үрәфалары» да күнләрини мејханаларда кечирир, ана дилиндә данышмағы өзләринә әскиклик сајыр, фирәнкчә данышыр, Һомер, Көте, Кант, Буало кими шәхсијјәтләрин анчаг адларыны өјрәниб авам адамлары алдадыр, халга һеч бир фајда вермәдән гајғысыз, фајдасыз бир һәјат кечирирләр:

Јухудан дурмағы саат бирдә,
Чај ичир орда, јатдығы јердә.
Саат үчдә дурур, јејир «дине»[1]
Саат алты олур јејир «де жүне»[2]
Профессор олуб бизим мүсјө
Өјрәниб «бонжур»[3] илә бир «әдјө»[4]

[1] Наһар.
[2] Шам јемәји.
[3] Салам.
[4] Худаһафиз.

Кәтирир фелјетондан үнваны,
Дағыдыр сөһбәт илә дүнјаны.
Мәтләби башлајыр о Һомердән,
Данышыр Көтедән, ја Шиллердән.
Адларын өјрәниб бу әшхасын,
Башын алдатмаға авам-насын.

«Мүсәлман үрәфалары» ше'риндән вә мәшһур рус драматургу А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасына мараг көстәрмәсиндән ајдын олур ки, Сәһһәт «фирәнкмәаблара», милли симасыны итириб Авропа мәдәнијјәтинин буржуа мәзмунлу заһири чәһәтләрини тәглид едән зијалылара, буржуа космополитизминә тәнгиди мүнасибәт бәсләмишдир. «Өзләрини севәнләрә» ше'риндә дә худпәсәнд, халгын адындан данышараг, әслиндә она һеч бир фајда вермәјән алим вә шаирләр тәнгид едилир.

Шаир бүтүн сәнәт вә пешә саһибләринин, һәр шејдән әввәл, бир вәтәндаш олмаларыны зәрури һесаб едирди. Онун фикринчә вәтәнини вә халгыны дүшүнән һәр бир кәс өз шәхси мәнфәәтини ичтимаи мәнафејә гурбан етмәлидир:

Јох исә тај сәнә мәһарәтдә,
Мүхтәресән фүнуну сән'әтдә,
Кәнди нәфсинчин ишләјирсән әкәр,
Вермәјирсән үмумә фаидәләр,
Туф сәнә, һәм сәнин мәһарәтинә,
Ихтира етдијин сәнаәтинә!

Варлыларын назү-не'мәт ичәрисиндә, јохсулларын исә сәфаләтдә олмасы кими ичтимаи зиддијјәтләри көрән Сәһһәт бу фәргин синифли чәмијјәт дахилиндә арадан галдырылмасыны мүмкүн һесаб едирди. Шаирин дөвләтлиләри инсафлы, әдаләтли, әлиачыг олмаға чағырмасы да бурадан ирәли кәлир.

Аббас Сәһһәт габагчыл Авропа мәдәнијјәтинә мүсбәт мүнасибәт бәсләјирди. О, бә'зи ше'рләриндә Авропа елм вә мәдәнијјәтинә хүсуси гијмәт верәрәк Шәрги орадан өјрәнмәјә чағырыр («Вавејлаји-нифрәт», «Фәрјади-интибаһ»), Көте, Виктор Һүго, Мүссе, Жан Рамо, Морис Һартман кими Авропа шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә едир, Азәрбајчанда Гәрб әдәбијјаты нүмунәләрини јајмаға ча-

лышырды. Шаирин әсәрләриндә, мәгаләләриндә Һомер вә Шиллердән, Көте вә Һүгодан, Буало вә Сүлли Прудомдан еһтирамла данышмасы онун Авропа мәдәнијјәтилә марагландығына ајдын бир сүбутдур. Лакин әдәби фәалијјәтиндә вә көрүшләриндә Сәһһәт Авропа мәдәнијјәтини идеализә етмәк дәрәчәсинә кедиб чыхмамыш вә даима мәдәнијјәти милли зәминдә инкишаф етдирмәјин тәрәфдары олмушдур. Онун XX әср Азәрбајчанында буржуа-мүлкәдар әхлагынын бә'зи характерик мәсәләләрини әкс етдирән «Јохсуллуг ејиб дејил» адлы мәнзум пјесиндә дә гисмән бу руһ вардыр. «Јохсуллуг ејиб дејил» мәшһур рус драматургу А. Н. Островскинин ејни адлы комедијасындан («Бедность не порок») игтибасдыр.

Реалист рус драмыны сон дәрәчә јүксәк бир сәвијјәјә галдыран, «рус варлығыны дәриндән анлајан вә онун башлыча чәһәтләрини кәскин вә чанлы шәкилдә тәсвир едән» (Добролјубов) Островски «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасында дөврүнүн мүһүм мәсәләләриндән биринә тохунмушдур.

Әсәрин мәзмунундан ајдын олур ки, Островски милли ән'әнәләри «керилик» сајараг Авропа мәдәнијјәтини коркоранә тәглид едәнләри тәнгид атәшинә тутмагла бәрабәр, «гаранлыглар сәлтәнәтиндә» јашајан садә инсанларын фачиәсини, дөврүн зиддијјәтләрини дә вермишдир. Добролјубов јазыр ки: «Островскинин пјесләриндәки драматик зиддијјәтләр вә чарпышмалар ики дәстәнин — **бөјүкләр вә кичикләр, варлылар вә јохсуллар, өзбашыналыг едәнләр вә** мәзлумлар арасындакы тоггушма нәтичәсиндә јараныр»[1]. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасы да белә бир зиддијјәт үзәриндә гурулмушдур. Бир тәрәфдә надан, күтбејин, ловға Гордеј Қарпычлар, Қоршунов кими варлылар, икинчи тәрәфдә һәлә ичтимаи шүуру ојанмамыш мужикләр, өз сәадәти вә һәјаты уғрунда мүбаризә апармаға гүдрәти чатмајан Митјалар дурур.

Көрүнүр, бөјүк рус драматургунун әсәриндәки бу чәһәт, һакимләрлә мәһкумлар, варлыларла јохсуллар арасындакы зиддијјәтин бәдии ин'икасы Сәһһәтин диггәтини чәлб етмишдир.

Сәһһәтин дә јашадығы мүһитдә Гордеј Қарпыч кими мәғрур, иддиалы Чәннәтәли ағалар (Н. Вәзиров, «Ады вар, өзү јох»), Рүстәмбәјләр (Н. Вәзиров, «Мүсибәти Фәх-

[1] Н. А. Добролјубов. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1952, сәһ. 90.

рәддин») аз дејилди. Бу мүһитдә дә Митја кими тез парлајыб тез сөнән Фәхрәддинләр, Фәрһадлар варды. Бу чәмијјәтдә Љубим кими башы дашдан-даша дәјән, һәјатын чәтинликләринә мә'руз галан көзүачыг, ағыллы Искәндәрләр дә јетишмишди. А. Сәһһәтин «Јохсуллуг ејиб дејил» әсәри мәһз белә бир вәзијјәти тәсвир етмәк арзусундан ирәли кәлмишди.

Сәһһәт өз әсәриндә Островскинин тәсвир етдији хәтләрдән јалныз бирини — Гордеј Қарпычла гардашы Љубим вә Митја арасындакы мүнагишәни сахламыш, галан һадисә вә сурәтләри (Қоршунов вә Митја илә Љубовун севкиси, Пелакеја Јегоровна сурәти вә с.) ихтисара салмышдыр. Сәһһәт сәрбәст һәрәкәт едәрәк, игтибасла јаратдығы сурәтләрә јени кејфијјәтләр әлавә етмиш, нәтичәдә әсәрин гурулушу, жанры да дәјишмиш, комедија јеринә чидди бир драм әсәри мејдана чыхмышдыр.

Драмын баш гәһрәманы Һачы Дәмир јени әсрдә, артыг капиталист әлагәләринин инкишаф етдији бир дөврдә јашајан вә өз ишләриндә бу чәмијјәтин рәзаләтини, ијрәнч ганунларыны әкс етдирән тачирдир. Башга сөзлә, Һачы Дәмир јени шәраитә, јени мүһитә дүшүб чәмијјәтин дәјишмәсилә мүасирләшмиш Гордеј Қарпычдыр. Башга-башга дөврләрин адамлары олмаларына бахмајараг, бу ики сурәт арасында чох јахынлыг вардыр. Гордеј Қарпыч кими Һачы Дәмир дә вар-дөвләти һәр шејдән үстүн тутан ловға бир тачирдир. О да доғма атадан галма ирси бөлүшдүрәндә гардашы Сәфәри алдатмыш, күчәләрә салмышдыр. О да гардашы јанына көмәјә кәлдији заман: «Итил бурдан, бу әтрафа доланма»— дејә ону говур; һеч бир јалварыш, хаһиш онун даш гәлбини јумшалтмыр. О, доғма гардашыны ач вә касыб олдуғу үчүн, евинин сәлигәсинә ујғун олмадығы үчүн гәбул етмир. Онун нәзәриндә касыблыг ән бөјүк ејибдир.

Лакин Һачы Дәмир тамамилә Гордеј Қарпычын ејни дејилдир. Онун өзүнәмәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләри дә вардыр ки, бунлар Һачы Дәмири о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи һәјаты илә, дөврлә бағлајыр. Һачы Дәмир Гордеј Қарпыч кими садәчә тачир дејилдир. О, Азәрбајчанда, хүсусән Бакыда капиталист әлагәләринин инкишаф етдији, капиталын артыг чәмијјәтин мүһәррик јајы кими мејдана чыхдығы бир дөврдә јашајыр вә бу ичтимаи зәмин ону башга чүр тәрбијә едир, онда јени кејфијјәтләр јарадыр. Варланмаға, пула о гәдәр һәрис олмајан Гордеј Қарпычдан фәргли олараг, Һачы Дәмир пул,

варланмаг хатиринә һәр чүр чинајәт етмәјә һазырдыр; бу јолда о һеч бир фырылдагдан чәкинмир. Һачы Дәмир гурдуғу јени бир кәләји мирзәсинә белә нағыл едир:

Јусиф, бу күн бир јахшы фикир етмишәм,
Ағсубәјли Әһмәд бәј, ешитмишәм,
Бир аз пул истәр едә мүамилә,
Артыг тәнзил илә бир нечә илә.
Фикрим будур, ону чағырым гонаг,
Аз пул вериб кәндини киров алаг.
Вә'дә тамамында иши дүзәлмәз.
Нә ки фәр'ин, әслин дә верә билмәз.
Илдән-илә шишиб артар тәнзили,
Тәзәләрәм настојкајла вексили.
Сонра чыхардарам кәнди әлиндән,
Доланарыг фариғ, бол һасилиндән.

Буржуа чәмијјәтинин ијрәнч ганунларындан һәр аддымында истифадә едән Һачы Дәмир бунунла да кифајәтләнмир. О, фырылдағы фырылдаг үстүндән едир; хәјанәти о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта мүамиләјә вердији мәбләғи белә гәлб пулла вермәк истәјир.

Бу сифәтләр Гордеј Ҝарпычда јохдур. Һачы Дәмир XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә формалашан малијјә буржуазијасынын әһвал-руһијјәсини, пул һөкмранлығы дөврүнүн мејлләрини ифадә едән тачир сурәтидир.

Һачы Дәмирин гардашы Сәфәр исә буржуа чәмијјәтиндә бир парча чөрәк тапмајанларын, ач-сусуз јашајанларын нүмајәндәсидир. Онун да һәјаты Љјубим Торсовун һәјаты кими фачиәдир; ону да гардашы алдатмышдыр. Атасы өләндән сонра Сәфәр күнләрини ејш-ишрәтдә, мејханаларда кечирмиш, нәһајәт, вар-јоху әлиндән чыхмыш вә һәр јердән үмиди үзүлдүкдән сонра гардашына пәнаһ кәтирмишдир. Сәфәрин сон үмиди дә боша чыхмышдыр. Љјубим кими ону да гардашы рәдд етмишдир. Лакин Сәфәр өз характери вә фәалијјәтилә Љјубим Торсовдан ајрылыр. Даима сәрхош олан Љјубим Торсовун һәрәкәт вә сөзләриндән Островски бир тәнгид васитәси кими истифадә етмишдир. Ҝефли Искәндәри хатырладан Љјубим Торсов өзүнүн чәсарәтли чыхышлары илә Гордеј Ҝарпычын, Ҝоршуновун әсл чиркин симасыны ачыр вә бу чыхышлары илә әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрә истигамәт верир. Лакин Сәфәрдә бу чәсарәт, бу фәаллыг јохдур. О, мәһдуд көрүшлү, авара, күндүзләри

тинләрдә дилләнән, зирзәмиләрдә кечәләјән ади бир сәфилдир. О, өз фачиәли һәјатына азачыг да олса е'тираз етмир. Сәфәр сурәтилә шаир буржуа чәмијјәтиндә пулдан, дөвләтдән мәһрум инсанларын фачиәсини көстәрмәк истәмишдир.

Јусиф сурәтини исә мүәллиф Митјаја бәнзәтмәк истәмиш вә бу мәгсәдлә Љјубим Торсовун Митја илә көрүш сәһнәсини ејнилә өз әсәринә дахил етмишдир. Һәр ики кәнч (Митја вә Јусиф) хејирхаһ арзуларла јашајыр, еһтијач ичиндә оланлара көмәк едирдиләр. Митја кими Јусиф дә Сәфәрин фачиәли һәјатына ачыјыр, көмәк үчүн она пул тәклиф едир, мәсләһәтләр верир; ону дүшдүјү горхулу јолдан чәкиндирмәјә чалышыр. Лакин бу һадисә ејнилији һәр ики сурәти сәчијјәчә ејниләшдирмир. Ағасынын ирадәсиндән асылы, итаәткар Митјадан фәргли олараг Јусиф әдаләтсизлијә, һијлә вә мәрһәмәтсизлијә гаршы е'тиразлар едән «фикри ачыг» бир кәнчдир. О, өзүнүн нәсиһәтләри, чыхышлары илә Һачы Дәмири пис әмәлләрдән, худбинликдән узаглашдырмаға, онда Сәфәрә мәрһәмәт ојатмаға чалышыр. Јусиф хәсис, ачкөз Һачынын һијләләринин үстүнү ачараг дејир:

Көрүрсүзмү нечә гара вичдандыр,
Инсан чилдиндә јыртычы һејвандыр...
Һәр күн кедир чамаатла намаза.
Башлајыр мәсчиддә разү-нијаза...
Әлдә тәсбиһ, додагларын тәрпәдир,
Халг да елә зәнн едир ки, зикр едир.
Һалбуки тәнзилин сајыр пулунун,
Шәһрин јетим-јесиринин, дулунун
Бу фәнд илә әлдән алыр вар-јохун,
Гәбул едир, долашдырыр аз-чохун.

Јусиф тәнгид јолу илә варлыларда јохсуллара гаршы мәрһәмәт ојатмаға чалышыр вә бу јол илә бәрабәрсизлијин арадан галхачағына инаныр. О, ичтимаи нөгсанлары иш илә јох, јалныз сөз күчү илә, нәсиһәтлә арадан галдырмаға чалышыр.

Әкәр Островски комедијасынын сонунда Гордеј Ҝарпычла Митјаны бир чәбһәдә бирләшдириб, Љјубим үчүн сакит бир һәјат имканы јарадырса, Сәһһәт бүтүн иштиракчылары Һачы Дәмирин әлејһинә галдырыр вә әсәр Јусифин Һачы Дәмири ифша етмәсилә гуртарыр.

* * *

Сәһһәт романтизминин бә'зи мәфкурә вә үслуб хүсусијјәтләри онун бәдии нәсриндә дә өз әксини тапмышдыр. Әсасән шаир кими танынан Сәһһәт јарадычылығынын сон илләриндә нәсрә мүрачиәт етмиш, гәләмини әдәбијјатын бу саһәсиндә дә тәчрүбәдән кечирмишдир. Көрүнүр, XX әсрин чох мүрәккәб ичтимаи-сијаси мәсәләләрини даһа кениш бир шәкилдә әкс етдирмәк мејли шаири һәјат вә мәишәт мәсәләләрини көстәрмәкдә даһа кениш имканлара малик олан епик жанра, бәдии нәср саһәсинә кечмәјә сөвг етмишдир.

А. Сәһһәтин ики итмиш романындан башга әлдә үч һекајәси вардыр. «Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» вә «Чәрраһлыг» адлары илә мә'лум олан бу һекајәләр көстәрир ки, о, јарадычылыг методу мәсәләләрилә онларын јазылышы просесиндә дә гаршылашмышдыр.

«Бәдбәхт аилә» вә «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләриндә Биринчи дүнја мүһарибәсинин инсанларын һәјатында төрәтдији фачиәләрдән бәһс олунур. Мүһарибәнин нәтиҹәләрини доғру әкс етдирмәк үчүн әдиб мәһз бу јолу сечир—инсанларын гаршылашдыглары фәлакәтләри, онларын фачиәсини көстәрмәк јолуну. Романтик сәнәткарын һәмишә диггәт мәркәзиндә олан Инсан мүһарибә илләриндә әсасән бу мөвгедән ишыгландырыла биләрди: Инсан вә мүһарибә! Мүһарибә вә инсан талеји! Мүһарибә илләриндә бүтүн Азәрбајчан романтикләрини мәшғул едән бу проблем Сәһһәтин дә ики һекајәсинин әсас идејасыны тәшкил едир...

Һуманист шаирин мүһарибәјә мүнасибәти «Бәдбәхт аилә» һекајәсиндә даһа конкрет шәкилдә верилмишдир. О, лирик-романтик аһәнклә тәсвир етдији драматик һадисәләр фонунда көстәрир ки, мүһарибәләр даим күнаһсыз инсанлары гырғына верир, аилә фачиәләринә сәбәб олур, сәфаләт вә диләнчилик доғурур. Биринчи дүнја мүһарибәси гоча Һәмидин аиләсинә дә өз гара дамғасыны вурмушдур. Онун оғланларыны өлдүрмүш, гызларыны, кәлинләрини исә әсир апармышлар. Бу фәлакәтләрдән чаныны гуртарыб ач-јалавач һалда гачмыш киши он беш јашлы нәвәси вә әлдән дүшмүш гоча гарысы илә бирликдә Тифлис күчәләриндә өзүнә сығыначаг тапыр. Лакин күллә зәрбәләриндән гуртармаг, мүһарибә аловларындан узаглашмаг да бу бәдбәхт аиләјә ничат кәтирмир. Гоча Һәмидин сон үмиди, оғлунун јеканә јадикары олан нәвә-

си ағыр хәстәләнир, нә һәким дәрманы, нә күбар аиләсинин гајғысы она әлач етмир, ушаг бабасынын голлары арасында көзләрини јумур: «Ушагчыг арыг, назик голларыны галхызыб бабасынын бојнуна салды, нәнәси дә о севкили баласыны гучаглады, һәр үчү шиддәтли ағлашдылар. Сонра хәстә чочуг:

— Баба, мән билирәм доктор сәнә нә сөјләди, — дејиб јенә баба вә нәнәсини гучагланы вә башыны бабасынын чијнинә гојуб төвшүјә-төвшүјә бир гәдәр сакит олду. Бир аз динчәлдикдән сонра:

— Баба, атамдан — анамдан сонра мән даһа өлмәјими истәрәм. Анчаг сәнә вәсијјәтим одур ки, сәбир елә, чох ағлама. Нә етмәли, гәзадан бизим үчүн белә имиш...

...Анчаг сәндән тәвәггем одур ки, мәни өзүн гәбрә гојасан вә әкәр бу шәһәрдә галмалы олсаныз, тез-тез гәбримин үстә кәләрсән, мәни унутмајарсан...».

«Бәдбәхт аилә» һекајәсиндә мүһарибә фәлакәтләри конкрет бир сүжет әсасында верилмиш, јазычы һадисәләрин кәркинлијинә, образларын дахили аләминин, психолокијасынын тәсвиринә хүсуси диггәт јетирмишдир. Һекајәдә тәсвир олунан һадисәләрлә образларын психолокијасы, әһвал-руһијјәси арасында да бир ујғунлуг вардыр.

Ејни хүсусијјәтләри «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәсиндә дә көрмәк мүмкүндүр. Хүсусилә бу һекајәдә мүәллиф һадисәләри тәбиәт тәсвирләрилә јахшы әлагәләндирә билмишдир. Мәсәлән, чох фачиәли бир һадисәни нағыл етмәјә башламаздан әввәл, охучуну бу һадисәләрә һазырламаг мәгсәдилә «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәси белә бир тәбиәт тәсвирилә башланыр: «Гыш фәсли иди. Тәгрибән кечә јарысындан дөрд саат кечмишди. Дағларын, гајаларын зирвәләри зәиф, сөнүк бир ишыгла ағармышды. Күнәш һәнуз түлу етмәмишди. Һава гајәтдә сојуг иди. Јалчын гајаларын, јүксәк дағларын үзәриндә тәраким етмиш гар комалары вә буз парчалары әчәб гәрибә сурәтләр тәшкил етмишди. Шиддәтлә әсән сојуг күләк ағачларын гурумуш будагларына, гајаларын бузлу јарғанларына чарпдыгча ваһимәли сәсләр төрәдирди».

Бу сәтирләри охудугдан сонра охучу дәрһал һисс едир ки, јазычы нә исә инсанын дамарларыны гыш кими дондуран, јалчын гајаларын, јүксәк дағларын гарлы зирвәләри кими сојуг, әсәби күләјин чыхардығы сәсләр кими горхунч бир һадисә нағыл едәчәкдир.

Елә белә дә олур. Ваһимәли сәсләр кечә јарысы ваһи-

мәли хәбәр кәтирир: мүһафизә олунан гала тәслим олур. Мүәллиф мүһарибәнин төрәтдији ачы бир әһвалат нағыл едир. Топ атышмасы нәтичәсиндә јаныб тәрк олмуш шәһәрдә Зејнәб вә Әһмәд адлы ики баласындан ајры дүшмүш һәлимә танынмаз һала дүшмүш, онун бүтүн ә'залары јанмышдыр. Тәсадүфән заваллы гадыны әһатә едән гачгынларын арасына дүшән, јолда гардашы Әһмәди итирмиш Зејнәб анчаг сәсиндән таныјыр, ана-бала бир-биринә сарылыр...

Көрүндүјү кими, тәкчә мөвзу јох, һадисәләрин тәсвир үсулу, инсан талеләринин драматик фачиәли сәһнәләрлә чанландырылмасы да романтикчәсинәдир. Һадисәләрин лирик, вәзијјәтләрин һисси-психоложи планда тәсвири, инсан талеләринин фачиәли сонлугла һәлли вә с. бу һекајәләри јени әср романтик нәср нүмунәләри сырасына дахил етмәјә һагг верир. Бәһс олунан нәср әсәрләри Сәһһәтин әлә кечмәмиш романларынын тәсвир манерасы, үслубу, гурулушу һаггында да мүәјјән тәсәввүр ојадыр.

Мәшһур рус јазычысы А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» адлы новелласына бәнзәтмә олараг ејни адла јазылмыш һекајә исә јумористик руһдадыр. Сәһһәт бөјүк рус реалистинин тә'сирилә јаздығы бу һекајәсиндә мәишәтимиздә һәр күн, һәр јердә баш верә биләчәк һәјати бир сәһнә тәсвир едир*. Бурада натәмиз, хәстәләри мүаличә етмәк әвәзинә шикәст едән уста Мәшәди Әскәр кими ејбәчәр «чәрраһлар» инчә бир јуморла тәнгид атәшинә тутулур. Мүәллиф Мәшәди Әскәрин ловғалығыны, тибб ганун-гајдаларына зидд олан мүаличә үсулуну, пинтилијини, бачарыгсызлығыны өз дилилә ифша едир. О, дишини мүаличә етдирмәк үчүн јанына кәлән бир хәстәјә өзүнү өјәрәк белә дејир: «О нәмәнәдир? Мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр, — Мәшәди Әскәр көһнә бир фитәјә бүкүлмүш карастыларын ичиндән бир кәлбәтин чыхардыр. —Чәрраһ дејәндә чәтин бир шеј дејил; анчаг адәт лазымдыр. Әл кәрәк әсмәсин, вәссалам!.. Одур, срағакүн Марағалы оғлу Һачы Бәјдәмирин дә диши ағрыјырды. Киши Иран сөвдәкәри, чијниндә кабили күрк, ајағында сарғы башмаг. Бир дәгигәдә дишини чәкдим, гуртарды кетди. А киши, зарафат дејил, сүмүк сындырмышам. Бунлары өјрәнинчә гат-гат габыг гојмушам. Мәним әлимдән һәр шеј кәлир: гол ганы алмаг, мәлазә чәртмәк, дилалты ганы алмаг... Бунлар сәнә зарафат кәлмәсин; кәрәк биләсән ки, гејфал ганы һансыдыр, осејлим һансыдыр, әкһәл һансыдыр. Галды диш чәкмәк... диш чәкмәк мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр. Бу саат чәкәрәм. Јохса һәр дана-долуг, чана-чуна адамын иши дејил. Елә диш вар кәлбәтин илә чәкәрләр, еләси вар машын илә чәкәрләр, еләси дә вар гармаг илә чәкилир. Онларын јерини билмәк лазымдыр».

* Ејни мөвзуну сонралар Ә. Һагвердијев дә гәләмә алыб «Диш ағрысы» һекајәсини јазмышдыр.

Бүтүн бу тә'рифләрдән сонра уста Мәшәди Әскәр хәстәнин каһ дишини сындырыр, каһ башга дишиндән јапышыб чыхармаг истәјир; бир сөзлә, хәстәјә минбир әзаб верир, нәһајәт, ондан ачы төһмәтләр ешидир. Беләликлә, Сәһһәт А. Чеховун, еләчә дә реалист Азәрбајчан һекајәчиләринин үслубуна чох јахын бир шәкилдә јаздығы бу һекајәдә Мәшәди Әскәр кими «чәрраһлара» мөһтач олан халгын ачыначаглы вәзијјәтини тәсвир етмишдир. Һекајәнин дили дә тә'сирли вә садәдир.

Мүәллиф бир чох реалист әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да ичтимаи гүсурлары тәнгид етмәк јолу илә кетмишдир. Үмумијјәтлә, 1908-чи илдән сонра әдәбијјатын ифшачылыг ролуна, Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин тутдуғу јола, рус реалистләринин јолуна бөјүк бир мејл көстәрән Сәһһәт, ардычыл олараг ичтимаи нөгсанларын тәнгидинә һәср олунмуш әсәрләр јазырды.

Доғрудур, Сәһһәтин реалист әсәрләрдән етдији игтибаслар, хүсусән пјес вә һекајәләр бәдии камиллик бахымындан о гәдәр дә фәргләнмирләр, онларда мүкалимә јаратмаг үсулу, типикләшдирмә ибтидаи олдуғу кими, пјесләрдәки драматик мүнагишәләр вә бир сыра образлар зәиф вә сөнүкдүр. Мүәллифин лирик-романтик ше'рләринә хас олан сәмимилик, һисс вә һәјәчан, сәнәткарлыг бу әсәрләрдә кифајәт гәдәр өзүнә јер тапа билмир. Лакин шаирин дүнјакөрүшүнү, чәмијјәт мәсәләләринә мүнасибәтини, хүсусән онун реалист Азәрбајчан јазычыларына јахынлығыны ајдынлашдырмаг үчүн, еләчә дә реалист сәнәтин онун јарадычылығына нечә, һансы јолларла, нә шәкилдә тә'сир көстәрдијини тәсәввүр етмәк үчүн бу әсәрләрин әһәмијјәти вардыр.

Демәк лазымдыр ки, реалист әсәрләриндә Сәһһәт, мүасири вә досту Сабирдән фәргли олараг, ичтимаи нөгсанлары чәсарәтлә ифша етмәк дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир. Сәһһәтин тәнгиди әсәрләриндә бир еһтијат, јумшаглыг, тәрәддүд вардыр.

Сәһһәт һаггында бир нечә дәјәрли әсәри олан М. Ариф

шаирин јарадычылығындакы бу чәһәти белә шәрһ едир: «Аббас Сәһһәт өз заманындакы мөвһуматы, чәһаләти, халг бәдбинлијини көрүр, лакин о, нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн әсаслы мүбаризә апара билмир. О өзүнү чох ачиз, әзилмиш һисс едир. Мүртәче чәбһәләрдән јаған тә'нәләрә гаршы өзүндә бир зәифлик вә давамсызлыг көрүр...

Әләкбәр Сабир үзәринә јаған тә'нә селләринә гаршы гочаман бир дағ кими мүгавимәт көстәрдији вә һәр чүр халг дүшмәнләрилә сон нәфәсинә кими чәсарәтлә мүбаризә апардығы һалда, Сәһһәт өзүнү бир «зәрбәјә белә таб кәтирә билмәјәчәк дәрәчәдә зәиф көстәрир». О, көрдүјү һәгигәтләри демәк истәркән «ағзы јумругла мөһүрләнир», «сөзләри ағзында дустаг» олур.

Сәһһәтдәки идеја тәрәддүдләрини Чәлил Мәммәдгулузадә дә гејд етмишди. О, 1923-чү илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Шаир вә Ше'р пәриси» адлы пародијасында ингилабдан әввәл истибдад әлејһинә апарылан мүбаризәдә Сәһһәтин демократ јазычылара, «милләтин көзүнү ачанлара», молланәсрәддинчиләрә кифајәт гәдәр јахын кәлмәдијини, јахынлашмадығыны, «Шамахыда чамаатын бојнуна кәндир салыб ојнадан» Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди кими мүфтәхорлары, истисмарчылары өз әсәрләриндә лазымынча тәнгид етмәдијини јазырды. Бу тәнгиддә мүәјјән бир һәгигәт вар иди. Доғрудан да, Ч. Мәммәдгулузадәнин истисмарчы синифләрә, дин хадимләринә гаршы апардығы ачыг мүбаризә Сәһһәтдә ајры сәчијјә дашыјырды, бурада бирбаша, үнванлы тәнгид јох иди. Шаир әсәрләриндә Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди кимиләри тәнгид етсә дә, чәмијјәт, мәдәнијјәт мәсәләләриндә онлардан фајдаланмағы да мүмкүн һесаб едирди, һәтта бә'зән онлары рәһмли олмаға, зәһмәткешләрә көмәк көстәрмәјә чағырырды. О, бир тәрәфдән јохсулларын һәјатыны, ачыначаглы әмәк шәраитини тәсвир едир, дикәр тәрәфдән дөвләтлиләрин көмәјилә онларын чәтинликләрдән хилас олачагларына үмид бәсләјирди.

Анчаг Сәһһәтин Һачы Мәчид әфәндијә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәсинин конкрет сәбәбләри дә вар иди. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта Сабир дә Шамахы әфәндисинин өлүмү мүнасибәтилә мәрсијә јазмыш вә сонралар бунун үстүндә Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән тәнгид олунмушду.

Мәсәлә бундадыр ки, дин хадимләринин һамысына ејни көзлә бахмаг мүмкүн дејил. Әсрин әввәлләриндә ахунд Руһулла ики гызыны рус дилиндә гыз мәктәбиндә охутдурдуғу үчүн намаз үстүндә гочулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Гәзет материаллары көстәрир ки, Һачы Мәчид әфәндинин дә фәалијјәтиндә мүтәрәгги мәзмуна малик чәһәтләр вар иди. Һәр шејдән әввәл о, мүсәлманларла ермәниләр арасында әдавәт салмаға чалышанларын әлејһинә иди, бу ишләрдә Шамахынын мүтәрәгги зијалылары илә әлбир иди, сүнни-шиә тәрәфдарларына, мәзһәб ајры-сечкилији саланлара гаршы чыхырды, бир чох мәдәни тәдбирләрдә иштирак едирди вә с. Ола биләр ки, бунлар маневр иди, халгы алдатмаг мәгсәдини күдүрдү. Тәсадүфи дејил ки, фәал молланәсрәддинчи Өмәр Фаиг дә Һ. Мәчид әфәндинин фәалијјәтиндәки «икиүзлүлүјү» һисс етмишди.

Анчаг Сабир вә Сәһһәт кими шәхсијјәтләрин јашадыглары чох мүрәккәб, мүтәәссиб мүһити дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Онлар нә Тифлисдә, нә дә Бакыда јашајырдылар. Шамахы кими руһаниләрин һөкмранлыг етдикләри бир шәһәрдә фәалијјәт көстәрирдиләр. Сатираларынын имзаларыны тез-тез дәјишдирмәләри дә шүбһәсиз бу вәзијјәтлә әлагәдар иди. Одур ки, бир чох мүтәрәгги тәдбирләрдә зијалыларла әлбир һәрәкәт едән руһаниләрин фәалијјәтини гијмәтләндирмәк тәбии иди. Чүнки бә'зи руһаниләрин тәрәфдар олдуглары мүтәрәгги тәдбирләрин мәдәни инкишафа објектив мүсбәт тә'сири дә олурду.

«ЕЈҺАМ ИЛӘ, КИНАЈӘ ИЛӘ НАТИК ОЛМАЛЫ»

Сәһһәт сатирик ше'рләр дә јазмышдыр, бөјүк Сабирдән сонра о бөјүк дәрдини елә бил сабиранә ше'рләр јазмаг јолу илә азалтмаг, јүнкүлләшдирмәк истәмишдир. Бу, һәм дә реалист јарадычылыг јолларында көстәрилән нөвбәти тәшәббүсләрин башга бир саһәси вә давамы иди. Сабир јолуну, үслубуну, сатира тәрзини јашатмаг арзусундан ирәли кәлмишди. Анчаг шаирин сатирик ирси узун заман кизли галмыш, бу исә онун реализм методуна көстәрдији јарадычылыг һәвәсинин јени нәтичәләри-

ни, һәртәрәфли, ајдын мәнзәрәсини мүәјјәнләшдирмәјә хејли вахт мане олмушдур.

Бәс нечә олмушдур ки, Сәһһәтин сатирик ше'рләри илләр боју ашкар едилә билмәмиш, охучулара чатдырылмамышдыр? Бунлар ки, шаирин мәһв олмуш әлјазмаларына аид дејилди?!

Еләдир, бу сатиралар мәһв олмушлар сырасында дејилди, анчаг 1971-чи илә гәдәр онларын кимә, һансы шаирә аид олмасы да мә'лум дејилди, бунлары үзә чыхармаг үчүн мө'тәбәр сәнәд, дәлил лазым иди.

Аббас Сәһһәтин әдәби ирсинин талеји мүасирләрини, онун јарадычылығы илә мәшғул оланлары һәмишә дүшүндүрмүш вә нараһат етмишдир. Бу нараһатлығын илк чарчыларындан бири шаирин сәнәт досту Мәһәммәд Һади иди. Һәлә 1918-чи илдә өз шаир достунун өлүмүнү үрәк јанғысы илә охучуларына хәбәр верән Һади «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» адлы мәгаләсиндә бөјүк тәәссүф һисси вә һәјәчанла јазырды: «Чүһәлаји-әвам тәрәфиндән дүчари-тәһгир вә тәкдир олунан, фәгәт әзми-хүрушанификриндән кери дөнмәјән севкили шаиримиз Сәһһәт Кәнчә мәзаристанында дәфни-хаки-әбәдијјәтдир. Затән Шејх Низамијә бөјүк һөрмәти варды... Ән нәһајәт «Пәнч кәнч» шаири-мөһтәрәмилә һәмчивари-мәзар олду... Сәһһәтин бу үфули-набеһникаһы әдәбијјатымызын дүнјасында бөјүк бир бошлуг бурахдығындан чиддән шајани-тәәссүфдүр... Сәһһәт өлдү, фәгәт әсл дүшүнүләчәк бурасыдыр ки, шаири-мүтәвәффанын гејри-мәтбу олан мәтрукати-гәләмијјәси нечә олду? Јохса Ширван фачиәсиндә јаныб-јахылан сәрвәтләр кими Сәһһәтин дә а'сари-гәлмијјәси, сәрвәти-фикријјәси јаныб кетдими? Мәнчә шајаниәндишә бурасыдыр».

Шаир һәјәчан вә нараһатлығына бир романтик кими кәләчәјә олан инамы илә тәсәлли верир, ахтарышларын нәтичәсинә бөјүк үмид бәсләјирди: «Дүнјамыз һали-асајишә өвдәт етдикдән сонра, еһтимал ки, бу һәгигәт анлашыла биләчәкдир».

Һәгигәтән, «дүнјамыз һали-асајишә» гәдәм гојдугдан сонра, Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гәләбәсинин илк илләриндән башга классикләримизлә јанашы Сәһһәтин ирсинин топланмасы, нәшри вә тәдгиги саһәсиндә дә чидди ишләр көрүлмәјә башланды. 20-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајчан мәтбуаты сәһифәләриндә бир-биринин ардынча шаирин гејри-мәтбу вә јајылмамыш әсәрләри чап олунду. 1928-чи илдә ајрыча китабча шәклиндә чыхан «Мүнтәхәбат»ындан сонра Сәһһәтин илк әсәрләри күллијјаты охучулара тәгдим едилди (1935). Әлаббас Мүзнибин тәртиби вә Сејид-Һүсејнин редактәсилә чыхан бу китаб натамамлығына, бир чох чидди гүсурларына бахмајараг Сәһһәт ирсинин топланмасы, тәртиби вә халга чатдырылмасы саһәсиндә илк чидди аддымлардан бири иди. 1950-чи илдә шаирин әсәрләри јенидән ишыг үзү көрдү. Бу сәтирләрин мүәллифинин тәртиби, гејдләри вә мүгәддимәси илә бурахылан һәмин нәшрдә онларла ше'рин илк мәнбәји, орижинал јахуд тәрчүмә олуболмамасы мүәјјәнләшдирилмиш, мәтнләр дүрүстләшдирилмиш, китаба хејли јени әсәр дахил едилмишди.

Анчаг бүтүн бу көрүлән ишләрә бахмајараг, јенә дә Сәһһәт ирсинин талејилә әлагәдар олан бир чох суаллар чавабсыз бурахылмышды.

Чәмо Чәбрајылбәјлинин вә бир чох мүасирләринин хатирәләриндән өјрәнирик ки, шаирин «Волга сәјаһәти» вә «Әли вә Аишә» адлы ири һәчмли нәср әсәрләри, чап олунмамыш бәдии тәрчүмәләри 1918-чи илдә Шамахыда јаныб тәләф олмушдур. Бу еһтималы шаирин оғуллуғу, һәмин һадисәләрин шаһиди олан дајысы оғлу Бөјүк аға Меһдизадәнин һәлә 1947-чи илдә бизә шифаһи вердији мә'луматы да тәсдиг етмәкдәдир. Ч. Чәбрајылбәјлинин хатирәләринин «Насеһ» бәһсиндә белә бир чүмлә дә диггәти чәлб едир: «...1918-чи илин һадисәләри нәтичәсиндә нәинки Насеһин, һәтта Сабирин вә Сәһһәтин дә әсәрләринин мүһүм гисми тәләф олмушдур. Тәрраһ вә башгаларындан, демәк олар ки, һеч әсәр-әламәт галмамышдыр (Хатирәләр, «Насеһ» бәһси, сәһ. 6. Низами адына Әдәбијјат институтунун елми архиви, инв. № 498).

Көркәмли педагог вә маариф хадими Фәрһад Ағазадәнин Сәһһәтин өлүмү мүнасибәтилә нәшр етдирдији некрологда да јени мараглы фактла растлашырыг: «Лакин чох һејф олсун ки, «Едил боју сәјаһәти» («Волга сәјаһәти» — К. Т.) адлы романы бир чох әлјазмалары илә бәрабәр Шамахы таланы әснасында јаныб тәләф олмушдур. Јалныз «Түркчә әруз» адлы бир әсәри әлләрдә гала билмишдир» (Ики зија, «Азәрбајчан» гәзети, 3 кануни-сани 1919, № 78).

Тәәссүфлә демәлијик ки, шаирин өлүмүндән сонра «әлләрдә галан» бу әсәр дә тапылмамыш вә ахтарышлар һәлә бир нәтичә вермәмишдир. Сәһһәтин Азәрбајчан әрузуна даир елми әсәр јазмасына исә шүбһә етмәмәк олар.

XX әср Азәрбајҹан әдәби-нәзәри фикиринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими о, әруз елминә хүсуси һәвәс көстәрмиш, дәрсләриндә бу мөвзуда тез-тез сөһбәт ачмышдыр.

Сәһһәтин тәнгиди сатирик ше'рләр јазмасыны 1912-ҹи илдән сонра бирдән-бирә дајандырмасы да бөјүк шүбһә доғурурду. Романтик шаирин бу сәпкидә нәшр олунмуш ҹәми үч ше'ри мә'лум иди. Бунлардан икиси илк дәфә «Сарсаг» имзасы илә «Зәнбур» журналында («Мүсәлман үрәфалары», «Алимнүмалар», 1910-ҹу ил), «Өзләрини севәнләрә» (јахуд «Мүсәлманын түпүрҹәји») исә 1912-ҹи илдә «Сыныг саз» ше'рләр мәҹмуәсиндә нәшр едилмишди (Бакы, 1912, сәһ. 30—31). «Мүсәлман үрәфалары» сатирасыны өз мәҹмуәсинә салмагла, о, өз охуҹуларына билдирмишди ки, «Сарсаг» имзасы илә «Зәнбур»да чыхан әсәрләр она аиддир. Анҹаг бизим һәлә 40-ҹы илләрин ахырларында бу саһәдә апардығымыз әлавә ахтарышлар мүсбәт нәтиҹә вермәди, сатира мәтбуатында Сәһһәтә аид ола биләҹәк вә «Сарсаг» имзасы илә нәшр олунмуш башга нүмунәләрә тәсадүф етмәдик.

Беләликлә, суал јенә дә һәлл едилмәмиш галды. Сабир ирсинә јүксәк гијмәт верән, һәлә онун сағлығында тәнгиди мәзмунда ше'рләр јазан шаир өз достуну итирәндән сонра тамамилә сатирадан узаглаша биләрдими? Сәһһәт «Зәнбур»дан сонра башга сатира журналларында иштирак етмишдими, иштирак етмишдисә, һансы имзаларла?

Бу суаллара ҹаваб вермәк үчүн мө'тәбәр бир ачар лазым иди, балаҹа, дүрүст, е'тибарлы бир ишарә чох һәгигәтләри мејдана чыхара биләрди. Белә бир ачар ашкар олду.

Көркәмли әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын архивинин ичтимаи истифадәјә верилмәси Сәһһәтин һәјаты вә јарадыҹылығы илә әлагәдар бир чох гаранлыг мәсәләләрин ајдынлашмасына сәбәб олду. Доғрудур, индијә гәдәр бизә алимин «Аббас Сәһһәт» китабынын нөгсанлары» адлы бир әлјазмасы мә'лум иди. Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан бу әлјазмасында Сәһһәтин 1935-ҹи илдә нәшр олунмуш әсәрләринин мүгәддимәсинә даир тәнгиди гејдләрлә јанашы һәјатына аид бир сыра јени фактлар да верилирди. Бизә бу да мә'лум иди ки, Сәһһәтин А. Шаигә көндәрдији үч мәктубу 20-ҹи илләрин әввәлләриндә Салман Мүмтаза верилмиш вә о,

шаирин јарадыҹылығы, һәјаты һаггында әтрафлы мә'луматла зәнкин олан мәктублардан јери кәлинҹә истифадә етмишдир (Салман Мүмтазын архивиндән бу мәктубларын анҹаг бири, тәхминән 1905-ҹи илләрин ахырларына аид олан «Достум Мирзә Абдулла Шаиг ҹәнабларына!» мүраҹиәти илә башланан мәктубу тапылмышдыр. А. Шаиг хатирәләриндә јазыр ки, мәктублардан дикәри онун өз сифариши илә јазылмышды вә бурада шаир өз һәјат вә јарадыҹылыг јолуну кениш шәкилдә тәсвир едирмиш. С. Мүмтаз мәктублардакы ики ше'ри «Тәранә» вә «Нәғмеји-ордубеһишт» адлары илә 1923-ҹү илдә «Мариф вә мәдәнијјәт» журналында нәшр етдирмишдир).

Һазырда Салман Мүмтазын Мәркәзи Әдәбијјат вә Инҹәсәнәт архивиндә вә Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан архив фондларына алимин өзү тәрәфиндән јазылмыш ики сәнәд дә әлавә едилмишдир. Сәһһәтин хатирәсинә һәср олунмуш бу сәнәдләрдән бириндә белә бир ҹүмлә вардыр: **«Аббас Сәһһәт «Кәлнијјәт» мәҹмуәсиндә «Шејх Шејпур» имзасы илә бир чох мәзһәкә јазмышдыр»** (бах: Республика Әлјазмалары Фонду. Архив — 38, Гуту 34 (580) Хатирәни Нәҹәф Нәҹәфов «Азәрбајҹан кәнҹләри» гәзетиндә (11 мај 1971-ҹи ил) нәшр етмишдир. Бу ҹүмләдәки мә'лумат јени ахтарышлара истигамәт вермиш вә Сәһһәтин сатира јарадыҹылығында јени сәһифәләр ачмышдыр.

Һәр шејдән әввәл бир нечә сөз Салман Мүмтаз һаггында. Салман Мүмтаз «Шејх Шејпур» имзасынын Сәһһәтә аид олмасы һаггындакы мә'луматында јаныла биләрдими? Алимин Сәһһәтә даир јазылары нә дәрәҹәдә е'тибарлы сајыла биләр?

Әлдә олан сәнәдләр бу суаллара ајдын ҹаваб верир. Салман Мүмтазын Сәһһәтлә гијаби танышлығы һәлә онунҹу илләрин әввәлләриндә башламышдыр. Бөјүк Сабирин өлүмүндән сонра әсәрләринин нәшри илә әлагәдар вәсаит топланмасы кампанијасында фәал иштирак едәнләрдән бири дә Салман Мүмтаз олмушдур. Бу мүнасибәтлә мәтбуатда Сәһһәт она өз тәшәккүрүнү дә билдирмишди (Изһари-тәшәккүр, «Игбал» гәзети, 25 декабр 1912-ҹи ил).

Тәхминән бир ај әввәл исә С. Мүмтазын «Мөһтәрәм шаиримиз Аббас Сәһһәт һәзрәтләринә нәзирә» сәрлөвһәси илә «Кәлнијјәт» журналында сатирасы нәшр едилмишдир (13 октјабр, 1912, № 21).

Вәгта ки, јетәр замани-баһир,
Санма ачылар донуг үрәкләр.
Торпагда јатыр о шанлы Сабир
Гәбриндә битиб солуг чичәкләр.
Диваны одур евиндә һазир
Чап етмәјир әғнијаји-миллэт,
Етмәм белә милләтә тәфахир
Сәһһәт, то мәра мәкон мәзәммәт*,
Јад ет мәни, сабиранә јад ет!

1913-чү илдә С. Мүмтаз Сәһһәтлә шәхсән таныш олмуш вә елми фәалијјәтинин ахырына гәдәр онун ирсинин талеји илә марагланмышдыр. Шаирлә илк танышлығы һаггында о белә јазыр: «1913-чү илдә мән Тифлисдә «Сејид Әһмәд Һатиф» адлы китабчамы нәшр етдирдим. Сәһһәт Волга сәјаһәтинә кетмишди. Самарадан «Молла Нәсрәддин» идарәсинә мәктуб јазыб Тифлисдә бир аз дајанмағымы хаһиш етди. Мән дә дајандым.

Тифлисдә Сәһһәтлә етдијимиз сөһбәтләрин бири, һәм дә ән үмдәси Сабирин «Диваны»нын чап олунмаг мәсәләси иди. Лакин бу мәсәләдә сөзүмүз дүз кәлмирди. О да Сабирин Сәһһәтә вермиш олдуғу гејри-мәтбу шеʼрләринин дивана салынмаг мәсәләси иди.

Сабир вәфатына бир күн галмыш Сәһһәтә ағзы бағлы бир пакет, ичиндә бир нечә шеʼр верәрәк, лакин вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она гәлиз андлар верәрәк вәсијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышды. Мән нә гәдәр сәʼј етдимсә Сәһһәт сөзүндән дөнмәди, «бу мәним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар» деди.

1913-чү илдән сонра даһа Сәһһәт илә көрүшә билмәдим. О шеʼрләр Сәһһәтдә галды. Сәһһәтин гејри-мәтбу әсәрләри: «Сәјавуш», «Волга сәјаһәтнамәси», «Әли вә Аишә» романы, «Демон» тәрчүмәси вә саирәдән ибарәтдир. Күман едирәм ки, бу әсәрләр Сәһһәтин Шамахыдакы евиндә вә јаинки Галабазардакы гоһумларында галмышдыр». (Сабир һаггында хатирәләр «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 23 мај, 1970-чи ил).

Бу көрүшдән сонра С.Мүмтаз Сәһһәт јарадычылығына хүсуси мараг көстәрир. Бир нечә ил сонра «Мәрһум Сәһһәтин мәктубуна сон чаваб» шеʼрини нәшр етдирир («Азәрбајчан» гәзети, 28 тәшрини-сани, 1918, № 51) вә бу

* Тәрчүмәси: Сәһһәт, мәни мәзәммәт етмә.

замандан шаирин ирсини топламаға башлајыр. А. Шаиг хатирәләриндә бу мүнасибәтлә јазыр: «...1905-чи илин ахырларында Шамахыдан гајытдыгдан сонра һәр ики достуму (Сабир вә Сәһһәти — Қ. Т.) хатырлајыб онлара «Вәтән» сәрлөвһәли бир шеʼр јазыб көндәрдим... Сабир илә Сәһһәт дә һәр бири ајрыча бир шеʼр јазыб мәктуб илә бәрабәр мүәллим Әличаббар Оручәлијев васитәсилә мәнә көндәрмишдиләр. О, шеʼрләри масамын гутусунда севә-севә сахлајырдым. Әлјазмаларын һәвәскары олан Салман Мүмтаз һәмин шеʼрләри мәндән алыб бир даһа гајтармады». (Хатирәләрим, Бакы, 1973, сәһ. 214—215).

Сәһһәтин Ч. Чәбрајылбәјлијә көндәрдији мәктублар да С. Мүмтаза верилмишдир. Бу барәдә о јазыр: «Шикајәтнамәдән нечә мүддәт сонра Сәһһәтдән башга бир мәктуб алдым. Дөрд долу сәһифәдән ибарәт олан мәнзум мәктубда шаир өзүнүн һалындан шикајәтләнмәклә бәрабәр мәнә дә тәсәлли верир вә һәр чүр мәманәтләрә дөзүб чалышмаға, вичданла ишләмәјә вә мәни әлдән кәлән гәдәр јахшылыг етмәјә чағырырды... Бу мәктубда позғун тәбиәтли, икиүзлү, хаин намәрдләрдән гачмаг, онларын һијләләринә ујмамаг, дөврүн ағыр һәјатына һәләлик дөзмәк вә халга хидмәти азалтмамаг кими мәсләһәтләр верилирди. Ејни заманда о, ишыглы бир аләм кәләчәји вә бајгушларын кор олачағы һаггында мәнә үмид верирди.

Мәктуб Салман Мүмтазда галмышдыр... Мәктублардан јалныз бирини — 1915-чи ил 9 март тарихли тәбрикнамәни ондан 6 ил сонра ала билдим» (Хатирәләр, «Аббас Сәһһәт» бәһси, сәһ. 14—15).

Сәһһәтлә јахынлыг едән тәләбәси Әбдүлгафар Маһмудовун да шәхси архивиндәки шаирә аид мәктублар С. Мүмтазда олмушдур. Өз мүәллими һаггында чох сәмими вә мәзмунлу бир хатирә јазан Ә. Маһмудов мәктубларын С. Мүмтаза верилмәсини белә нағыл едир: «1918-чи илин сону иди. Бакыда идарәдә отурмушдум. Исмајыл Һәгги кәлди. Јанында бир нәфәр дә варды. Исмајыл Һәгги бизи таныш еләди. Бу шаир Салман Мүмтаз иди... Бәрабәр күчәјә чыхдыг. Салман Мүмтаз ...фајтон чағырды, бизи әјләшдириб евинә апарды вә гонаг еләди, сонра да сөһбәтә башлајараг деди: «Мән Аббас Сәһһәтлә гардашлыг идим. Һәр дәфә Бакыја кәләндә мәнимлә көрүшәр, гонаг олар вә чан-дилдән сөһбәт едәрдик... Инди мән гардашым Сәһһәт һаггында бир китаб

јазмышам. Чох арзу едәрдим ки, бу китабда сизин дә мәктубларыныздан истифадә едим...

Мүәллимим һаггында китаб јазмаг мәсәләси мәни о гәдәр севиндирирди ки, елә ертәси күнү бүтүн мәктублары топладым вә кәтириб Салман Мүмтаза вердим» (Мән Сәһһәти танıјырдым, «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 11, сәһ. 155).

Белә фактларын сајыны артырмаг да олар. Анчаг елә бу нүмунәләрдән дә ајдын олур ки, С. Мүмтазын ихтијарында Сәһһәтә даир чох мө'тәбәр сәнәдләр топланмышды вә бу чүр мәнбәләрә истинад едиб сәһвләрә јол вермәк олмазды. Одур ки, алимин «Аббас Сәһһәт» китабынын нөгсанлары» адлы тәнгиди рә'ји кими шаир һаггында јени үзә чыхмыш хатирәсини дә биз е'тибарлы мәнбәләрдән сајырыг.

Бу чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, С. Мүмтаз «Кәлнијјәт» журналына јахын бир мүәллиф иди. О, Сәһһәтә һәср етдији нәзирәсини, еләчә дә өзүнүн бир чох сатирасыны «Хортданбәј» имзасы илә һәмин журналда чап етдирмишди. Һәм Сәһһәтлә јахынлыг вә достлуг едән бир шаир кими, һәм дә «Кәлнијјәт» редаксијасы илә әлагәси олан мүәллиф кими онун «Шејх Шејпур» имзасынын Сәһһәтә аид олмасы һаггындакы фикрини шүбһә алтына алмаға һеч бир әсас јохдур.

Белә бир суал верилә биләр: индијә гәдәр елми әдәбијјатда «Шејх Шејпур» имзасынын кимә аид олмасы һаггында сөһбәт кетмишдирми? Бу һагда јеканә мә'лумата вахты илә имзалар чәдвәли дүзәлтмәклә мәшғул олан Низами адына Әдәбијјат институтунун әлјазмалары шө'бәсинин әмәкдашы Новруз Ағајевин дәфтәрчәсиндә тәсадүф етмишик. Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архивиндә сахланан бу дәфтәрчәдә «Шејпур» вә «Шејх Шејпур» имзалары Сәмәд Мәнсура аид олунур. Ахтарышлар тәсдиг едир ки, мүәллиф ики факты бирбирилә гарышдырмышдыр. «Шејпур» һәгигәтән Сәмәд Мәнсурун имзасыдыр вә «Шејпур» журналында о бу имза илә чыхыш етмишдир. Көрүнүр, бу имзаја әсасән Н. Ағајев «Шејх Шејпур»ун да Сәмәд Мәнсур олдуғуну күман етмишдир. Әслиндә «Шејх Шејпур» имзасы илә нәшр олунан сатираларын дил вә үслуб хүсусијјәтләри, јазы тәрзи, лексик тәркиби, еләчә дә бу әсәрләрин мүәллифинин анчаг Ширванда — Шамахыда јашаја биләчәји (Сәмәд Мәнсур һәмин илләрдә Бакыда јашајырды)

нәзәрә алынса, онларын Сәмәд Мәнсура аид олмамасына һеч бир шүбһә галмыр.

«Шејх Шејпур»ун Сәһһәт олмасы һаггында «Шејх Шејпур» кимдир?» адлы мәгаләдә дә бә'зи инандырычы дәлилләр вардыр (Әждәр Ағајев, Рамин Исајев, «Азәрбајчан мүәллими», 30 ијул 1971-чи ил).

Әкәр белә исә «Шејх Шејпур»ун Сәһһәт олдуғуну даһа һансы дәлилләрлә әсасландырмаг мүмкүндүр?

«Кәлнијјәт» журналы көркәмли публисист Һачы Ибраһим Гасымовун редакторлуғу вә мәшһур насир-тәнгидчи Сејид Һүсејнин наширлији илә 1912—1913-чү илләрдә Бакыда чап олунмушдур. Һәр ики мүәллифин мүһүм ичтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләрә мүнасибәтләриндәки габагчыл вә демократик мејлләр журналын үмуми идеја истигамәтини мүәјјән едирди. Тәсадүфи дејил ки, журнал өзүнү «Молла Нәсрәддин»ин давамчыларындан сајыр, Сабир ирсинин тәблиғинә хүсуси диггәт јетирирди. «Молла Нәсрәддин»ин Әлигулу Гәмкүсар, Әли Нәзми, Әли Рази Шәмчизадә, Салман Мүмтаз кими онларла мүәллифи бу журналда да иштирак едирдиләр.

Демәк, «Кәлнијјәт» журналынын үмуми фикри, әдәби мөвгеји Сәһһәтин орада иштирак етмәси үчүн һеч бир чәтинлик төрәдә билмәзди, əксинә, мүәјјән јарадычылыг әлагәсинин мејдана кәлмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадырды.

«Кәлнијјәт» журналынын нашири Сејид Һүсејн Аббас Сәһһәти ше'римизин көркәмли нүмајәндәләриндән сајыр вә ону мүртәче мәтбуатын вә мүһафизәкар журналистләрин һүчумларындан һәмишә горујурду. 1915-чи илдә «Баји-Әмир» сатира журналы шаирин тәрчүмәчилик фәалијјәтини, елми әсәрләр јазмаг бачарығыны лаға гојуб ону әсассыз, објектив олмајан тәнгидә тутдуғу заман Сејид Һүсејн бу һадисәјә биканә гала билмәмиш, журналын А. Сәһһәтин тәрчүмәчилик фәалијјәти һаггындакы мәсхәрәсини садәчә чәһаләт һесаб етмишди («Сон хәбәрләр» гәзети, 1 август, 1915, № 13).

«Кәлнијјәт»дә «Шејх Шејпур» имзасы илә 22 сатира, 1 тазијанә нәшр олунмушдур. Тазијанәләрин 5-и исә «А. С.» имзасы илә чыхмышдыр ки, бунларын Сәһһәтә аид олмасы әсла шүбһә доғурмур. Чүнки «А. С.» шаирин гысалдылмыш имзаларындан биридир вә о, бә'зи мә'лум әсәрләрини һәмин ишарә илә чап етдирмишдир.

«Хејир хәбәр» ше'ри дә «Иттифаг» гәзетиндә «А. С.» имзасы илә чыхмышдыр (26 мај 1909, № 118). Ше'рин өзүнә аид олдуғуну шаир беләә билдирир:

Бу хејир хәбәри динлә Сәһһәт!

Журналда чап олунан бир тазијанә исә «Шејх Шејпур» имзасы илә чыхмышдыр (Варса доғру сөзә һәвәс сәндә, 20 ијул 1912, № 9). Ејни имза илә башга бир тазијанә дә «Игбал» гәзетиндә верилмишдир (16 нојабр, 1913, № 213). Тазијанәләрин үслубу, мөвзу даирәси, Сәһһәтин јашадығы Ширван-Шамахы һадисәләри илә әлагәси ајдын-ашкар тәсдиг едир ки, онлар ејни мүәллиф тәрәфиндән јазылмышдыр: башга сөзлә «А. С.» еләә «Шејх Шејпурдур». Ики тазијанә: Биринчи «А. С.» имзасы илә, икинчиси «Шејх Шејпур».

1

Чылпаг кәзәрәк гарны ач олмаг пәк ејидир,
Һәр нанәчибин сүфрәсинә сәдр олунча
Инсафыны сатмаз параја саһиби-вичдан.
Тә'гиб едәр өз мәсләкини чаны чыхынча.

2

Варса доғру сөзә һәвәс сәндә
«Ҝәлниjјәт» дурма, кәл бизим кәндә,
Үч нәфәр дүз адам сәнә таныдым:
Һач Хасај, Һач Сәмәд, Әлибәндә.
Һеч бири өз түпүрдүјүн јаламаз.
Вердији сөзләри кери аламаз.

«Шејх Шејпур» имзасы илә чап олунан икинчи тазијанәдә дә Шамахыдакы «Үхүввәт» мәктәбинин бағланмасындан сөһбәт кедир.

Ејни мөвзу вә үслуб јахынлығыны биз «А. С.» имзалы тазијанәләрлә «Шејх Шејпур» имзалы сатирик ше'рләр арасында да көрүрүк. Сатираларын бир нечәси о заман Балканда кедән мүһарибәјә, болгарларын Түркијәјә гаршы апардығы азадлыг мүбаризәси мөвзусуна һәср олунмушлар. Мәсәлән, «Чәпәр чәкмәсин» сатирасында Балканда кедән мүһарибәни гызышдыран империалистләр

тәнгидә тутулур, шаир дилдә бир сөз дејиб, ишдә бомба һазырлајан һәрбичи дөвләтләрә, објектив олмајан јазылары дәрч едән мәтбуат органларына истеһза едир:

Авропада илбиз, сичан јејәнләр
Исламлара вәһши, чаһил дејәнләр,
Е'дам чәзасыны бәјәнмәјәнләр,
Бомба гајырмаға чәпәр чәкмәсин.

* * *

Вичдандан дәм вуран чох али зәват,
Иддиасын едир тамами исбат,
Һәр нә јазыр, дејир, јазсын мәтбуат,
Тәк бөһтан јазмаға чәпәр чәкмәсин.

«Чох јаша!», «Италија» вә «Ҝәлниjјәт» вә «Аз чәк даһа зәһмәт, дадаш» мисрасы илә башланан сатираларын да әсас мөвзусу Балкан һадисәләридир. Балкан халгларынын милли азадлыг мүбаризәсинә рәғбәт бу сатираларда зәиф иди. Мараглы бурасыдыр ки, «А. С.» имзасы илә журналда чыхан ики тазијанәдә дә Балкан һадисәләринә ејни мөвгедән јанашылыр, сатиралар илә тазијанәләр мөвзу вә идејача бири-дикәрини тәсдиг едир вә тамамлајыр.

Тазијанә:

Вар иди һеч олмаса Ширванда беш-үч ил габаг
Мәсчидин чүнбүндә тәк бир әһли-сүнни мәктәби.
Шиә, сүнни бирләшиб, батинләри бирләшмәмиш
Гојдулар адын онун һаша «Үхүввәт» мәктәби.
Ортаја чыхды, балыг, хәрчәнк, өрдәк јолдашы,
Моллалар билмәм дағытды, ја чәмаәт мәктәби.

Үхүввәт мәктәби

Нә олду Ширван әһли, бәс
Мәдрәсеји-«Үхүввәт»ин?
Јохса көзә кәтирдиләр
Тезбазар олду һүммәтин?
Чатды ја ки, ушагларын
Күнһүнә елмү сән'әтин.
Јахшы ки, горхуб аз једин,
Тохлуг едәр тәбиәтин.

Јени сатира вә тазијанәләрин үслуб хүсусијјәтләри дә Сәһһәтинкидир. Шаир сатира јазы манерасына садиг галараг башга мә'лум тәнгиди-сатирик ше'рләриндә олдуғу кими (мәсәлән, «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары» вә башгаларында) өз тәнгид һәдәфләринин сурәтләрини јарадаркән ејни типли бәдии васитәләрдән, ифадә вә мисралардан, хүсусән әчнәби сөзләрдән, хүсусән франсыз сөзләриндән тез-тез истифадә едир. Бә'зи нүмунәләрә мүрачиәт едәк: «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында һәјат һәгигәтләриндән узаглашан, «Нәғмәгөзәл» јазмаға мејл көстәрән Шаири иттиһамлајан белә бир бејт вар:

Ја әр ол, ортаја чых, кәл көмәк ет гардашына,
Ја кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.

Шаир јени сатираларындан бириндә мүт'и, һәр чүр чәсарәтдән, вәтәндашлыг һиссләриндән мәһрум, һәр шејә биканә мүнасибәт бәсләјән «мүсәлман үрәфасына» ејни ифадә илә мүрачиәт едир:

Кет отур евдә, башына сал шалы,
Сән ки, дејилсән киши, еј ангалы.

Јахуд ашағыдакы ики нүмунә арасындакы сөз вә ифадә јахынлығына диггәт едәк:

Еј хатиримин сәфасы, Ачиз!
Еј көзләримин зијасы, Ачиз!

Еј «Кәлнијјәт!», Еј хатиримин зөвгү сәфасы.

јахуд:

Руһум, мәләким, севдичијим, назлы сүрушум,
Чал севдичијим, чал мәләјим, чал көзәлим; чал.

Сәһһәт сатираларынын дили үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләрдән бири будур ки, о, јаратдығы сурәтин, хүсусән вәтәнә, халга биканә мүнасибәт бәсләјән, дикбаш, әһли-кеф зијалыларын, «алимнүмаларын», мешшанларын сурәтләрини јарадыркән онлары данышыгларында јерли-јерсиз әчнәби сөзләр ишләтмәләри илә дә тәнгидә тутур. Мәсәлән, шаир мәшһур «Мүсәлман үрәфалары» сатирасындакы зијалынын фикри, мә'нәви јох-

суллуғу, харичи мәдәнијјәти, франсыз дилини садәчә олараг «авам-насын» башыны алдатмаг үчүн өјрәндијини көстәрмәк үчүн онун анчаг «Һәгигәт», «Күнәш» гәзетләри әвәзинә «Морнинг», «Диба» кими франсыз гәзетләрини охудуғуну, салам јеринә «бонжур», худаһафиз јеринә «адјә» сөзләрини ишләтдијини јазыр, бу сөзләрдән сурәтин дахили аләмини ачмаг үчүн бир васитә кими истифадә едир.

Ејни бәдии үсул јени сатиралар үчүн дә сәчијјәвидир. Елә тәкчә сөзләрин сијаһысына нәзәр салмаг кифајәтдир: сан-суалист, протест, егоист, идеалист, атеист, реалист, програм вә саирә.

Сәһһәтин сатиралар јазмасы тәсадүфи јарадычылыг һәвәси дејилдир, онун үмуми јарадычылығынын тәбии, бә'зән ашкар көрүнән вә бә'зән кизләнән үзви бир идеја-естетик кејфијјәтдир. Һәлә кәнчлијиндән Лафонтенә, Крылова мүрачиәт едиб сатирик тәмсилләр тәрчүмә етмәси, фасилә вермәдән орижинал тәмсилләр, «Нефт фонтаны», «Тағы вә Нағы» кими комик вәзијјәтләрлә зәнкин пјесләр вә нәһајәт сатиралар јазмасы бу јарадычылығын тәнгиди тәмајүлүнү мүшаһидә етмәк үчүн кифајәтдир.

Шаир өз әдәби бахышларында да сатирик әдәбијјатын мүасир мөвгејинә јүксәк гијмәт верирди. О, көстәрирди ки, бәдии әдәбијјатын мүасир сәвијјәсиндә тәнгидсиз вә сатирасыз кечинмәк мүмкүн дејил. «Әш'арда сәбки-чәдид» ачан Сабир мәһз бу јолла кетмиш вә заманында сөз сәнәтинин зирвәләринә јүксәлә билмишдир.

Сәһһәтин белә бир гәнаәтә кәлмәси әдәби инкишафын өзү илә, Азәрбајчан реализминин өзүнәмәхсуслуглары илә, тәнгиди реализмин, хүсусән сатирик әдәбијјатын Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә кими нүмајәндәләринин әлдә етдији бөјүк әдәби гәләбәләрлә бағлы иди. Бу, ејни заманда, ингилаби вә ичтимаи шүуру ојанмыш Азәрбајчан халгынын милли, мә'нәви еһтијачлары илә әлагәдар иди.

Сәһһәт сатираны реализмин үзви бир һиссәси, һәм дә халг руһу илә сых бағлы олан бир һиссәси сајырды. О, XX әср шәраитиндә, тәзјиг вә зоракылыг дүнјасында, сензуранын һөкмранлыг етдији һәр чүр азадлығын «ганлы әлләрлә тыхандығы» «фәна бир заманда» сатирик әдәбијјата бөјүк еһтијач олдуғуну дәрк едир вә мүасирләрини «ејһам вә кинајәдән» истифадә етмәјә чағырырды:

...Зәманә чүнки фәна бир зәманәдир,
Ејһам илә, кинајә илә натиг олмалы.

Сәһһәтин сатираја мүрачиәти һәм онун јарадычылығынын өз дахили хүсусијјәтләри вә ганунаујғунлуғу илә бағлы бир әдәби һадисә идисә, һәм дә шаирин елми-нәзәри гәнаәтләрилә әлагәдар иди.

Сатираларын тәнгид вә тәсвир һәдәфләри мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Шаир мәишәт вә чәмијјәт мәсәләләриндән тутмуш мүһүм сијаси һадисәләрә гәдәр, ән кичик һәјат деталлары вә конкрет шәхсијјәтләрлә јанашы мә'лум дөвләт хадимләринә, сијаси мә'мурлара гәдәр һамысыны өз сатира һәдәфи етмәкдән чәкинмәмишдир. Бу сатираларда Иран шаһлары халга хәјанәт едән, өз шәхси зөвгләри үчүн һәр чүр әхлаг нормаларыны тапдалајан симасыз, залым вә мүстәбид дөвләт башчысы кими тәгдим олунурлар («Јол верин», «Одесса хәјалаты», «Ачлыг давасы» вә б.). Шәриәт китабыны рус дилинә тәрчүмә едиб газанч далысынча гачан, руһаниләрин фитвасына ујуб тәдрис очагларынын бағланмасына гол гојан, беш-он кәлмә әчнәби сөз өјрәниб харичи мәдәнијјәтләр гаршысында сәчдә гыларaг милли мәдәнијјәтә хор бахан мәсләксиз, гејрәтсиз зијалылар, «мүсәлман үрәфалары», «мүфтә јејәнләр» Сәһһәтин амансыз гәзәбинә мүбтәла олурлар («Тәгдир едәлим!», «Зәһмәт чәкмә», «Бәнзәтмә» вә б.). Халглар арасына әдавәт салан, дилдә сүлһә чағырыб, далда бомба гајыран, азадлыг мүбаризәләринә милли әдавәт рәнки верән империалист дөвләтләр, онларын мүстәмләкәчилик сијасәтләри тәнгид атәшинә тутулурлар («Чәпәр чәкмәсин», «Италија», «Қәлнијјәт», «Аз чәк даһа зәһмәт, дадаш» вә с.). Халг малына көз дикән, «чибишдан» хатирәси үчүн минбир дона кирән, дин пәрдәси алтында халгы талајыб-чапан руһаниләр, моллалар, һачылар, заһидләр, розәханлар чох рәнкбәрәнк бојаларла, рәнкбәрәнк хүсусијјәтләри вә хасијјәтләри илә јени сатираларда тәсвир олунурлар («Оручлуғун программасы», «Қәлнијјәт», «Еј дәрдимизин дәрманы», «Розәхан» вә б.). Мәктәб—маариф, ана дили, тәдрисин истигамәти мәсәләләри, аилә-мәктәб, ушаг тәрбијәси кими һәјати проблемләрә јени сатираларда кениш јер верилир («Үхүввәт мәктәби», «Студентик», «Вар иди һеч олмаса Ширванда беш-үч ил габаг» вә б.). Әталәтин, мүт'илијин, авамлыг вә чәһаләтин, биканәлијин, мешшанлығын, мүһафизәкарлыг вә фанатизмин, јекәбашлыг вә зоракылығын, ловғалыг вә худбинлијин, онларла белә чәмијјәт, әхлаг, адәт, мәишәт мәсәләләринин тәнгидини дә јухарыда садаланан мөвзуларын сырасына дахил етсәк, Сәһһәт сатирасынын мөвзу даирәсини тәсәввүр етмәк олар.

Бүтүн бу сатиралара үмумиликдә нәзәр саланда, өз дөврүнүн мүһүм ичтимаи-сијаси нөгсанларына, она мүасир олан чәмијјәтә, «зүлмәт дүнјасына» гаршы чеврилмиш чәсарәтли, мүдрик, вәтәндашанә тәнгидин фонунда шаирин ајдын, ләкәсиз симасы чанланыр, халгын сәадәти үчүн арамсыз чалышан вәтәнпәрвәр бир шаирин парлаг симасы!

Сатираларда Сабир поезијасынын күчлү тә'сири вардыр. Бу тә'сир, һәр шејдән әввәл өзүнү мөвзуларда, сатира үчүн мөвзу сечмәк үсулунда, форма хүсусијјәтләриндә көстәрир. Һәтта бә'зән Сабир ше'ринин ајры-ајры мисралары, ифадәләри тәкрар олунур. Ајдын һисс олунур ки, Сәһһәт бөјүк сатирикин јолу илә кетмәјә чалышмыш, онун нүфузлу мәктәбинин ән'әнәләрини давам етдирмәк истәмишдир. Әлбәттә, бу сатиралар өз ше'ријјәти, мөвзуја мүнасибәтдәки ајдынлығы вә конкретлији, типләрин сәрраст, бүтөв сурәтини јарада билмәк бачарығы бахымындан Сабир поезијасы сәвијјәсинә јүксәлмир. Бирдәки Сәһһәт романтик иди, бунлар романтик шаирин гәләминдән чыхан, романтиксајағы реалист әсәрләр иди, фикрин бирбаша, чағырышла, хитабла дејилмәсиндән кениш истифадә олунурду. Бунларла јанашы сабиранәлик, Сабирә мүрачиәт бу ше'рләрдә көз габағында иди:

Гачын, гачын, јол верин, атланды Насирәлмүлк!
Авропадан Теһрана јолланды Насирәлмүлк!

јахуд:

Мүлки-Иран өзүмүндүр өзүмүн!
Һазырам кечмәјә мән чанымдан,
Һәркиз әл чәкмәрәм Иранымдан!

јахуд:

Қәлди јенә оручлуг
Мејданә ај чан, ај чан!
Мәсчид долуб бошалды
Мејханә ај чан, ај чан!

јахуд:

Мән демәдимми бир белә
Беш-бошуна јалан демә...

јахуд:

«Қәлнијјәт», ағрын бу гоча наггала,
Бирчә сөзүм вар, ону јаз журнала.

Бунлар, дәрһал Сабирин ајры-ајры мисраларыны, бејтләрини, ше'рләрини јада салыр, һәтта о дәрәчәдә јада салыр ки, онлары тутушдурмаға белә еһтијач һисс олунмур. Бу, әлбәттә, Сабир ше'рини әзбәрдән билән вә бә'зән ондан шүурлу сурәтдә истифадә едән бир шаирин мисралары иди.

Бунунла белә Сәһһәт сатирасынын еlә јени, орижинал идеја-бәдии хүсусијјәтләри вардыр ки, онлар хүсуси тәдгигат вә тәһлил тәләб едир. Бу јенилик вә орижиналлыг ајры-ајры һәјат һадисәләринә мүнасибәтдә, сатиранын характериндә, тәсвирин ифадә үсулларында даһа ајдын көрсәнир. Бир романтик кими шаир һансы мөвзуја мүрачиәт едир-етсин, она мүтләг өз мүнасибәтини билдирир, һәтта бә'зән бир ше'рдә бир нечә дәфә һадисәјә, тәсвирә мүдахилә едиб фикрини бирбаша сөјләјир. Бу бә'зи һалларда ше'рин үмуми бәдии гүввәсинә, реализминә хәләл кәтирирсә, риториканы, дидактизми күчләндирирсә, бә'зи һалларда лап јеринә дүшүр, мүәллиф мөвгејинин даһа ајдын сәсләнмәсинә, романтик пафосуна хидмәт едир.

Шаир һәр сурәти өз дилилә данышдырмагда, тарихи, һәјати деталлардан истифадә јолу илә онун дүнјакөрүшүнү, характерини, һадисәләрә мүнасибәтини ачмагда хүсуси усталыг көстәрир. Белә ше'рләрдә о даһа чох мә'лумат вермәјә чалышыр, охучусуну мүмкүн гәдәр чох тарихи, реал һадисәләрлә таныш едир. Бунлар ше'ри мә'лумат, факт чәһәтдән ағырлашдырырса да, онун идраки тә'сирини гүввәтләндирир. Мәсәлән, дөјүшләрдә мәғлуб олуб башы-көзү јарылмыш Кирманшаһын өзүнү өјмәсинә шаир белә күлүр:

Ики гардашым әкәр етди фәрар,
Тутмушам тәхти-һөкуматдә гәрар,
Мән олан јердә кимин чүр'әти вар?
Дәм вура мәснәди-хаганымдан,
Ја ки, үз дөндәрә пејманымдан?!

Һәмәдан шәһрини тәрач еләдим,
Тачири-мүфлүсү мөһтач еләдим,
Чүтчүсүн кәндлиләрин ач еләдим,

Баш чәкән рибгеји-фәрманымдан,
Су ичәр навәки-пејманымдан.

Истәсәм чүмлә Ираны гырарам,
Ким фүзуллуг едә бојнун вурарам,
Ким данышса тутуб ағзын чырарам,
Истәсә бәһс едә үсјанымдан,
Ја ки, сөһбәт ача вичданымдан.

«Молла Нәсрәддин» журналы илә «Қәлнијјәт» арасындакы идеја вә мәгсәд јахынлығы Сәһһәтин дә сатираларында өз ифадәсини тапырды. Фәал молланәсрәддинчи Гәмкүсар «Қәлнијјәт» һаггында «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији ше'риндә онун идеја вә тәнгиди истигамәтинә јүксәк гијмәт верир, мүртәчеләрин фитвасы илә гапанмасына тәәссүф едир:

Өлдүнсә сәнин руһунә мән фатиһәханәм,
Рәһмәт ола, мин јол сәнә рәһмәт, јенә рәһмәт.
Мән дә өләрәм тезлик илә, санма чаванәм,
Гујлар бизи бир-бир јерә, гејрәтлиди милләт.
Инсафдыр етмәк бу гәдәр мәсхәрә халгы,
Дискиндириб адатына бирдән-бирә халгы,
Бәднам еләмәк, һәчв еләмәк бош јерә халгы?
Дөзмәз белә тәһвинләрә әрбаби-һәмијјәт.

(«Молла Нәсрәддин» журналы, 20 феврал 1913.)

«Қәлнијјәт» журналында «Молла Нәсрәддин» идејаларыны давам етдирәнләрдән бири Сәһһәт иди. Шаир нәинки «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан ајры-ајры мөвзуларда ше'рләр јазарды. Бә'зән әксинә олурду: Сәһһәтин «Чох јаша» сәрлөвһәси илә 1912-чи илдә јаздығы сатираја («Еј бәрәкаллаһ сәнә, Камил паша») Гәмкүсар бир гәдәр сонра ејни мөвзуда, ејни мөвгедән бир нөв чаваб јазмышды: «Камил паша, камиллијинә мин бәрәкаллаһ» («Молла Нәсрәддин» журналы, 20 јанвар, 1913, № 2), һәтта ачыгдан-ачыға ингилаби-демократик идејаларын фәал мүдафиәчиси кими чыхыш едирди. Ч. Мәммәдгулузадә «Микроблар» фелјетонунда чәмијјәтин чанына дарашмыш мүфтәхорлары, «сијаси бамбылылары» тәнгид атәшинә тутур, онлары јох етмәјә чағырырды: «Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу микроблардыр милләти хәстә едән...

«Мүфтә-мүфтә «ничат», «мәктәб» демәклә «Фатыја

туман олмаз. Лазымдыр микроблары миллэтин бэдэниндэн кэнар етмэк» («Молла Нэсрэддин» журналы, 2 март 1908, № 9).

Бахын көрүн һәмин микроблара Сәһһәт нечә һүчума кечир:

Еј «Қәлнијјәт!» Еј хатиримин зөвгү сәфасы.
Јалныз демә ким моллаларын бошду гафасы.
Варса охумуш кимсәләрин меһрү вәфасы,
Нејчүн дајаныр бош-бошуна бәс үрәфасы,
Сәндән көмәк истәр дәхи милләт зүәфасы,
Тәнгид одуну јағдыр, о микроблары јандыр!
Чал сури-Срафили бу әмваты ојандыр!

Јох диггәт едән, мүфтә јејәнләр һаваланды,
Халгын арасында һәрә бир рүтбә газанды,
Сонра һамы бирдән ки, доландырды сапанды
Даш атды дурулмуш сујумуз тезчә буланды,
Дурма даһа ендир гапазы, иш јаваланды,
Тәнгид одуну јағдыр о микроблары јандыр!
Чал сури-Срафили бу әмваты ојандыр!

Реалистләрдә дөврә, дүшмәнә, «јухарылара» вә «ашағылара» јөнәлән күлүш һакимдирсә, романтикләрдә күлүшү гајғы, мәрһәмәт, тәрәннүм, чәмијјәтин кәләчәјинә бахыш әвәз едир. Ону Уста Зејналын вә Новрузәлинин букүнкү күлүш доғуран вәзијјәтиндән даһа чох сабаһы, сабаһкы вәзијјәти, сабаһ нечә олачағы, үмид вә арзусу марагландырыр. Халг үчүн, чәмијјәт үчүн икиси дә лазым иди. Ајылмаг үчүн өзүнүн нечә олдуғуну, һазырыны, букүнүнү көрмәк, дәрк етмәк нә гәдәр лазым идисә, нечә олмаг лазымдыр? — суалына да чаваб вермәк, бу һагда да ајдын тәсәввүрә малик олмаг бир о гәдәр зәрури иди (Бу хәјалын, үмидин маһијјәти, сәчијјәси, шүбһәсиз, романтик јазычынын чәмијјәтдәки мөвгејиндән, чәмијјәтин инкишаф ганунауј ғунлугларыны нечә, нә дәрәчәдә реал шәкилдә дәрк етмәсиндән асылыдыр).

Романтикин тәсвир објекти улдузларла, көјлә, асиманла, булудларла мәһдудлашмыр. Кечмишин «идеал аләми» дә, бу күнүн мүбаризәси дә, һадисә вә мәсәләләри дә онун диггәт мәркәзиндәдир. Фәһлә Әһмәд әлдә силаһ азадлыг мүбаризәсинә гошулур, истиглалијјәт јолунда чанындан кечмәјә һазырдыр («Әһмәдин гејрәти»). Шәһәрли бөјүк сәнәт јолунда чалышыр, әдәбијјаты һәјата хидмәт етмәјә, ичтимаи идеаллар јолунда мүбаризәјә чағырыр («Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли»). Бурадакы тәсвир, әсәрләрин үмуми пафосу јенә кәләчәклә, арзу илә, халгын кәләчәк азадлыг дүнјасы илә әлагәләнир. Улдуза, аја, көјләрә, булудлара мүрачиәт едәндә, хәјалында «һуриләр, мәләкләр» дүнјасы јараданда шаирин тәсвири мүчәррәд, хәјали, утопик бир сәчијјә алырса, конкрет һадисәјә, мүасир мәсәләјә тохунанда онун хәјал аләминә бир ајдынлыг, конкретлик чөкүр. Һәр ики вәзијјәтдә јаранан әсәрләрин идеја-бәдии гијмәтини азалтмамаг шәртилә демәлијик ки, мүчәррәд мәфһумларын субјектив сәнәткар «мәни»нин даһа фәал иштиракы илә јаранан әсәрлә конкрет һәјат һадисәсинә мүрачиәтлә јазылан әсәр арасында естетик фәргләндиричи кејфијјәтләрин олачағы лабүддүр.

Сәһһәтдә дә беләдир, о, чәмијјәтдәки нөгсанлара, онун гәбаһәтләринә ики јол илә һүчум едир: һәм романтик ше'рә мәхсус тәрәннүм үсулу илә — риторик нидалардан, һәјәчанлы, нифрәт вә гәзәблә долу сөз вә ифадәләрдән, мүчәррәд мәфһумлардан истифадә јолу илә; һәм дә реалист тәсвирә мәхсус бәдии тәсвир васитәләриндән — реал деталлардан, реалист типикләшдирмә үсулундан вә с. Мәсәлән, «Алимнүмалар»да, «Мүсәлман үрәфалары»нда, еләчә дә јени сатираларында олдуғу кими.

Сәһһәтин сатирасыны сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири мүәллиф идејасынын, мәгсәдинин бирбаша тенденсијалы шәкилдә е'лан едилмәсидир. Бу әсәрләрдә мүәјјән һәдәфә јөнәлдилмиш сатира илә јанашы шаирин һәмин мәсәләјә даир өз мүнасибәти дә билдирилир. Мә'лумдур ки, һәр һансы сатирик сәнәткар мүәјјән һәдәфи тәнгид едәркән, јахуд инкар едәркән, әвәзиндә мүтләг нәји исә тәсдиг едир, һансыса идеала архаланыр. Бу, бүтүн бөјүк сатирикләрдә беләдир. Анчаг реалист сатирада идеал, идеја адәтән тәрәннүм едилмир, долајы јол илә верилир, нәтичә кими мејдана чыхыр. Сәһһәт сатирасында исә мүсбәт идеалын билаваситә тәрәннүмүнә кениш јер верилир. Шаирин ичтимаи бәрабәрсизлијә, империализмә, зоракылығa, зүлмә, чәһаләтә гаршы чеврилмиш сатирасы, тәнгиди бу мәнфиликләрин әкс тәрәфиндә дајанан мүсбәт идеалын, мәгсәдин ашкар тәблиғи вә тәрәннүмү илә бирләшир. Бурада, шәксиз, Сәһһәтин романтик методу өз тә'сирини көстәрир, онун реализмини романтикләшдирирди.

Башдан су чох јаман буланыб, рәнки мур галыб,
Милләтдә көзлүләр гырылыб, јалхы кор галыб,
Руһаниләрдә әски нүфуз, көһнә зор галыб,
Сөнмүш тәмәддүн атәшимиз, азча гор галыб,
Сөндүрмәк истәјирләр онун да зијасыны!

јахуд:

Һијләкәр дөвраны көр,
Халгы индә ојнадар,
Милчәјә бах, милчәјә,
Хортумујла фил удар,
Көр нечә заманәдир.
Ринди заһид алдадар.
Рузикарә бахкинән
Довшан тутур тазыны.

Доғрудур, бу нүмунәдә образлар сатирик сәчијјә дашыјыр, үмуми мәнзәрәдә кинајә, күлүш нәзәрә чарпыр. Бунунла белә мүрачиәт бирбашадыр, васитәсиздир.

Әлбәттә, Сәһһәтин јени сатиралары һаггында верилән бу мә'лумат онун јарадычылығынын јени саһәси һаггында олса-олса илк мүлаһизәләрдир. XX әср Азәрбајчан сатирасы һаггында тәзә сөз демәјә јени имканлар верән бу ше'рләр дәрин вә һәртәрәфли тәһлилә мөһтачдыр.

Јени сатиралар Сәһһәт ше'ринә нә кәтирмишдир, нә әлавә етмишдир?

Әлбәттә, һәр шејдән әввәл, бу нүмунәләр шаирин јарадычылығында ашкар һисс олунан бир бошлуғу долдурур. Бир нечә тәнгиди-сатирик ше'ри мә'лум олан Сәһһәт артыг отуздан јухары сатиранын мүәллифидир. Сатиралар, һәм дә Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн, ајры-ајры чәмијјәт һадисәләринә, Сабир јарадычылығына мүнасибәтинин ајдынлашмасына, дәгигләшмәсинә көмәк көстәрир, романтик Сәһһәтлә реалист Сәһһәтин арасында мөһкәм идеја бағларынын даһа габарыг шәкилдә көрсәнмәсинә хидмәт едир. Сатиралар бир даһа көстәрир ки, дөврүн мүрәккәб, зиддијјәтли тоггушмалары вә мүбаризәләри шәраитиндә шаир һәмишә мәзлумларын, әзиләнләрин, мәһкумларын мәнафејини мүдафиә етмиш, «рүәсалара», «әғнијалара» вә онларын дәјирманына су төкән руһаниләрә, «бојну грахмаллы», мәсләксиз, ријакар зијалылара, милләти сатанлара, башга халглара лагејдлик көстәрәнләрә дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир. Империализмин, зоракылығын, милли тәзјигин, ичтимаи бәрабәрсизлијин тәнгидиндә Сабирлә ајаглашмаға чалышмышдыр.

«ГАЛХ, ОЈАН, ЧҮР'ӘТ ЕЛӘ, РӘ'Д КИМИ ФӘРЈАД ЕТ!»

Башга Азәрбајчан романтикләри кими Сәһһәт дә биринчи дүнја мүһарибәсини һәјәчан вә гәзәблә гаршыламышды. Мүһарибә онун һәјата бахышы илә, һуманизми, инсанлар арасында көрмәк истәдији меһр вә мәһәббәт арзулары илә тәзад тәшкил едирди. Одур ки, мүһарибәнин төрәтдији фәлакәтләрә о һеч чүр сојугганлы мүнасибәт бәсләјә билмирди. Бу мүнасибәт М. Һадидә, Һ. Чавиддә олдуғу гәдәр фәрјад вә үсјан шәклиндә габармаса да, һуманизм идејасынын мүһүм чаларларыны ејни дәринликлә әһатә етмәсә дә, өз е'тираз пафосу, сүлһә, инсанлыға чағырыш руһу илә XX әср романтикләри үчүн сәчијјәви иди. Азәрбајчан реалистләри бу кешмәкешли илләрдә бир нөв кәнара чәкилмишдиләр, һадисәләрин нә илә гуртарачағыны көзләјирдиләр. Романтикләр исә јарадычылыг фәаллығыны зәифләтмәдән јазыр-јарадыр, мүһарибәнин дәһшәтләрини, онун инсан үчүн кәтирдији мә'нәви, мадди зијанлары тәсвир едән әсәрләр јазыр, үсјан гопарыр, чылғынлыг едир, тәлатүмлү руһларыны, е'тиразларыны е'лан етмәјә тәләсир, буна хүсуси сә'ј көстәрирдиләр. Мүһарибә романтик гәһрәманын нифрәтини, е'тиразыны, гәзәбини билдирмәк үчүн шәраит јаратмышды, онун фәаллашмасыны тә'мин етмишди.

Мүһарибә илләри Сәһһәт јарадычылығынын да мәһсулдар дөврү олмушдур. Бу илләрдә шаир бир-биринин ардынча «Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләрини, «Тәхлијә, јахуд гачгын», «Шәрарә» ше'рләрини јазыр, мүһарибәнин нәтичәләрини тәсвир едән публисист јазыларыны нәшр етдирир. Мүһарибә фәлакәтләрини тәсвир едән әсәрләриндә инсанлары сүлһ шәраитиндә јашамаға чағыран, гардашлыг идејасыны тәблиғ едән шаир, һәм дә мәгсәдә наил олмаг үчүн гүввәтә саһиб олмағын, зор ишләтмәјин зәрурәти фикрини ирәли сүрүр. Артыг бурада романтик гәһрәман мүбаризә јолуну ән доғру ничат јолу кими гәбул едир. О, белә бир гәнаәтә кәлир ки, көһнәлијә, јердәки бүтүн гәбаһәтләрә мүбаризә илә сон гојмаг олар, «гәзавү гәдәр, бәхт, гисмәт» кими сөзләр бәшәријјәти көләлијә сүрүкләјир, тәвәккүл зеһнијјәтини зорла, мүбаризә илә әвәз етмәк лазымдыр:

Көр сәнаједәки е'чазаты,
Хатириндән сил о мөвһуматы.
Е'тигад етмә гәзавү-гәдәрә,
Өмрүнү верди бу сөзләр һәдәрә
«Бәхтү гисмәт» кими әлфазы унут,
Сә'ј елә, базуји-игбалыны тут.
Нерәјә истәр исән зорла апар,
Мәркәзиндән јери лазымса гопар.
Јохдур аләмдә бу күн әмри-маһал,
Елмү фәнн ол сөзү етмиш ибтал.
Елминә, гүввәтинә һәр кишинин
Бағлыдыр бахты, рәвачы ишинин.

Артыг бурада инсана ачиз бир варлыг кими бахараг ону тәбиәтин сирләри гаршысында диз чөкмәјә, өртүлү пәрдәни ачмамаға чағыран, инилдәјән вә кәдәрләнән гәһрәмандан әсәр-әламәт белә јохдур, әксинә, о инаныр ки, инсан һәр шејә гадирдир, зорла, гүввәтлә, елмлә һәр мәгсәдә наил олмаг олар.

Бир тәрәфдә мәһәббәт вә гардашлыг, дикәриндә мүбаризәјә чағырыш, бир тәрәфдә сүлһ, асајиш арзусу, дикәриндә гүввәт вә зора олан инам — бу ики дүнјакөрүшү, ики фәлсәфә Сәһһәт романтизминдә гаршы-гаршыја дајаныр, онун романтик гәһрәманынын һәјата бахышындакы ајры-ајры гүтбләри тәшкил едир. О, Азәрбајчан романтикләри үчүн сәчијјәви олан бир нәтичәјә кәлир: гүввәти, күчү олан галиб кәләчәк, әксинә, ким зәифдирсә, мүбаризәдә ачиздирсә, памал олачаг, ајагларда сүрүнәчәк, мәһв олачаг! Һәр ики фикри вә фәлсәфи-естетик истигамәтин идеја маһијјәти романтик гәһрәманын чәмијјәт һадисәләрини нечә дәрк етмәси илә, чәмијјәтдәки мөвгеји илә әлагәләнир, башга-башга заманларда јениләшир, јени мәзмун кәсб едир.

Белә бир дүнјакөрүш, ачизлијә вә мүт'илијә гаршы үсјан Сәһһәтин әдәбијјатын чәмијјәтдәки мөвгејинә мүнасибәтиндә дә әсаслы дөнүш јарадыр. Ејни чылғынлыг вә мүбаризәјә чағырыш руһу илә о гәләмә мүрачиәт едир:

Еј гәләм! Јазмада атәшбар ол!
Еј дили-гафил, ојан, һүшјар ол!

Беләликлә, Сәһһәтин романтизминдәки азадлыг проблеминә, азад чәмијјәт вә онун уғрунда мүбаризә идејасына азад, кәсәрли сәнәт идејасы да дахил олур. Үмумијјәтлә, сәнәт вә чәмијјәт проблеми шаири бүтүн

јарадычылығы боју мәшғул етмиш, онун гәһрәманынын әсас идеја компонентләриндән бири олмушдур. Сәһһәт ше'ринин романтик гәһрәманы һәм дә шаирдир. Онун јени дөврүн сәнәти уғрунда мүбаризәси ардычылдыр. «Шаир», «Тәрчүмеји-һалым јахуд һүлүлү», «Насеһ», «Сабир», «Бәјани-һал», «Шәрарә» кими ше'рләрдә романтик гәһрәманын јени, бөјүк әдәбијјат уғрундакы мүбаризәсинин мәнзәрәси, бу мүбаризәнин чәтинликләри өз әксини тапмышдыр. Мәшһур «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» бу мүһүм мүасир проблемин һәлли бахымындан Сәһһәт јарадычылығында ән јүксәк зирвәни тәшкил едир. Бөјүк арзуларла чырпынан, сәнәти ичтимаи мәсәләләрин бәдии һәллинә доғру истигамәтләндирмәк истәјән, чәмијјәтин габагчыл адамы, вәтәндашы олмаға чан атан гәһрәманла мүһит вә јашадығы чәмијјәт арасындакы тәзад, бу тәзадын доғурдуғу фачиә—драматик поеманын әсас конфликти вә идејасыдыр. Ики зидд гүввәнин гаршылашдырылмасы һәгигәти мејдана чыхарыр, шәһәрли габагчыл сәнәтин манифестини е'лан едир.

Поемада сәнәтә бир-бирини рәдд едән ики бахыш, ики мүнасибәт вардыр: тахсырландыран, рәдд едән габагчыл мүнасибәт, габагчыл сәнәт адамы, онун мүасир естетик дүшүнчәси, бир дә тәнгид һәдәфи олан ичтимаи мүһит, онун мәһсулу олан идеалист сәнәт, «сәнәт сәнәт үчүндүр» мөвгејиндә дуран әдәбијјат.

Илк дәфә 1916-чы илдә тәфригә һалында чап олунмуш[1] бу поема Азәрбајчан әдәбијјатында һәм мәзмун вә үслубу, һәм дә гурулушу е'тибарилә јени бир әсәр иди. Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатында бу сәпкидә онларча әсәр јазылмышды (Лермонтов, «Журналист, Охучу вә Јазычы», Некрасов, «Шаир вә Вәтәндаш»; Мүссе, «Мајыс кечәси»; Туманјан, «Шаир вә Рүбаб» вә с.). Сәһһәт һәмин әсәрләрлә таныш иди. Көркәмли рус совет шаирләри К. Симонов вә В. Луговској «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасындан бәһс едәркән јазырдылар: «Антолокијада Аббас Сәһһәтин «Шаир вә Ше'р пәриси» адлы ше'ри чап едилмишдир ки, бу да Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» адлы ше'ринә көзәл бир шаиранә чавабдан ибарәтдир»[2]. М. Арифин «Некрасов вә Аббас Сәһһәт»

[1] «Ачыг сөз» гәзети, 4, 5, 6, 7 ијул 1916, № 228, 229, 230, 231. Поема икинчи дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 1923-чү ил феврал нөмрәсиндә чап олунмушдур.

[2] «Правда» гәзети, 17 мај 1940.

вә «Некрасов вә Азәрбајҹан әдәбијјаты» мәгаләләриндә дә Некрасов ше'рилә Сәһһәт јарадычылығы арасындакы әлагәләрдән бәһс едилир.

Һәгигәтән Сәһһәт поемасыны һәм идеја, һәм формаҹа дүнја әдәбијјаты нүмунәләрилә бағлајан, сәсләндирән ҹәһәтләр чохдур. Поеманын үч әсәр илә — А. де Мүссенин (1810—1857) «Мајыс кечәси», Н. А. Некрасовун (1821—1878) «Шаир вә Вәтәндаш» (1856) вә Һованес Туманјанын (1869—1923) «Шаир вә Рүбаб» 1899) поемалары илә мүгајисәли тәһлили дә бу әлагә һаггында конкрет тәсәввүр ојадыр.

Ајдын һисс олунур ки, «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасыны Сәһһәт мәшһур франсыз романтики Алфред де-Мүссенин «Мајыс кечәси» поемасыны өз ана дилинә шаиранә тәрҹүмә етдикдән сонра гәләмә алмышдыр. (Тәрҹүмә шаирин өз сағлығында чап едилмәмишдир. Илк дәфә 1923-ҹү илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында (№ 1) чыхмыш поеманын һансы мәнбә әсасында нәшри бизә мә'лум дејил. Еһтимал ки, тәрҹүмәни Сәһһәт ирсинә хүсуси мараг көстәрән Салман Мүмтаз чап етдирмишдир). Һәр ики шаирин мәгсәди илһамла, ше'р илаһәсилә, исте'дадла мөвҹуд ҹәмијјәт арасындакы тәзады, зиддијјәти көстәрмәк олмушдур. «Мајыс кечәси»ндәки Ше'р илаһәси илә Шаир, Сәһһәтин поемасындакы Ше'р пәриси илә Шаир нәинки ејни сәнәт идеалыны мүдафиә едән сурәтләрдир, онлар һәтта ејни аһәнкдә данышыр, ејни ифадәләри ишләдир, ејни сәнәт мөвгејини мүдафиә едирләр. Сәһһәт поемасында Шаири әсл сәнәтлә мәшғул олмаға чағыран Ше'р пәрисилә А. де-Мүссенин Ше'р илаһәсинин көрүшләри арасында нә гәдәр доғмалыг вардыр. Һәтта «Мајыс кечәси»ндә олдуғу кими Сәһһәтдә дә әһвалат «сәфалы бир мајыс ахшамында» ваге олур.

Өз шаир талејиндән шикајәт едән, «һәр јери гәмли думан» ичәрисиндә көрән, «гүссә ичәрисиндә, тәкликдә ҹаны ахыра јетән» Мүссенин Шаиринә Ше'р илаһәси дејир:

Ал бәрбәти, шаирчијим, еј гәмли рәфигим,
Еј зиндеји-ҹавидим, а мәфтуни-һәгигим!..
Гәмкинсән, әзизим, үрәјин пүрхәләҹандыр,
Шүғлүн нә үчүн дәрдү гәмү аһү фәғандыр?..
Табын јох исә дәрдү гәмү рәнҹү бәлајә,

Бир јердә нә меһнәт, нә әзијјәт, нә ҹәфа вар,
Ол јердә фәрәһ, нәш'ә, шәраб, зөвгү сәфа вар.
Кәл өп мәни, балалара пәрваз едәлим, кәл,
Үнсијјәти-диринәнә агаз едәлим кәл.

Бу тәклифлә разылашан Шаири Ше'р илаһәси мәзәммәт едир, она дејир ки, әсл сәнәткар јерин аһ-фәғанларыны көјләрә чатдырмаг үчүн јаранмышдыр, шаир һәр меһнәтә дөзмәлидир, өз көксүнү, ҹинәданыны аҹ балаларына јем кими тәгдим едән, балаларынын јолунда өзүнү һәлак едән фәдакар Сагга гушу кими шаир дә кәрәк халгын мәнафеји наминә һәр әзијјәтә, меһнәтә гатлаша, өз ҹијәринин ганы илә бәшәријјәтә мә'нәви гида верә:

Сәгга гушунун һалыны ет, шаирим әзбәр,
Ејләр белә рәфтар улу шаирләр, әдибләр.
Нәгс етмәјәрәк сөзләри үстүндә дурарлар,
Нөв'и-бәшәри хуни-ҹијәрлә дојурарлар.

Сәһһәтин Ше'р пәриси дә Шаирә ејни мөвгедән, ејни сөзләрлә мүраҹиәт едир:

Ал, бу сантуруму чал, кәлди баһар әјјамы,
Нәғмә әјјамы, меј әјјамы, хумар әјјамы...
Шаирим! Гәм јемә, алами-ҹаһан фанидир,
Ҹавидани-јашајыш ләззәти-руһанидир.
Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара,
Әбәди зөвгү, тәсәллини һәгигәтдә ара....
Аләмин фани гүјудатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән усаныб ејшинә хүрсәнд олма...
Сән кәрәк раһи-һәгигәтдә ҹаһандан кечәсән,
Ханимандан кечәсән, баш илә ҹандан кечәсән.
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола,
Шаирин фикри, хәјалы кәрәк азадә ола.
Кәл мәнимлә апарым әвҹи-сәмавата сәни.
Орада наил едим дүрлү фүјузата сәни...
Орада һүру пәриләрлә едәрсән хәндә,
Бәхтијарлыгла јашарсан әбәди фәрхәндә.

Һәр ики мүкалимәнин мәзмуну бир-биринә чох јахындыр. Көјләрлә, үлвијјәтлә бағлы, илһамын, исте'дадын, шаирлијин рәмзи кими верилмиш Ше'р илаһәси вә Ше'р пәриси, минбир әзаба гатлашан јер үзүнүн мүгәддәс бәндәси — һәр ики Шаир — әслиндә бир олан бу ики вар-

лыг һәгиги сәнәткарын гаршысында дуран бөјүк амалы әкс етдирирләр. Илһам шаири јердән ајырыб көјләрә, парнаса да апара биләр, ону халгла, чәмијјәтлә бағлаја да биләр.

Тәхминән белә сөһбәт Һ. Туманјанын Шаири илә Ше'р илаһәси тимсалында верилмиш Рүбабы арасында кедир.

Һ. Туманјан «Шаир вә Рүбаб» поемасында ән'әнәви јол илә кетмиш, сәнәткарын чәмијјәтдәки мөвгејиндән, онун асылылығындан, тәнһалығындан бәһс етмиш, сатгын, ријакар сәнәт нүмајәндәләрини тәнгидә тутмушдур. Сәһһәт поемасы да гисмән һәмин мөвзуда јазылмыш вә тәхминән ејни дөврдә јашамыш ики шаир мөвзунун идеја-бәдии һәлли үчүн ејни һәјәчан, ејни зиддијјәтләрлә гаршылашмыш, ејни сәнәт проблемләрини һәлл етмәли олмушлар.

Һ. Туманјан «Шаир вә Рүбаб» поемасыны илк дәфә 1901-чи илдә ермәни дилиндә чап етдирмишдир. Доғрудур, 1901—1916-чы илләрдә, јә'ни Туманјанын поемасынын ишыг үзү көрдүјү илдән Сәһһәтин поемасынын чапына гәдәр рус дилиндә ермәни әдәбијјатына һәср едилмиш бир нечә мүнтәхәбат вә ше'р мәчмуәси нәшр едилмиш[1], онларда Туманјан јарадычылығына кениш јер верилмишдир. «Современныје армјанскије поеты» адлы ше'рләр мәчмуәсиндә Туманјанын һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш очеркдә «Шаир вә Рүбаб» поемасындан хүсуси бәһс едилир. Лакин бу мәнбәләрин һеч бириндә «Шаир вә Рүбаб» поемасынын олмамасы биздә белә бир еһтимал јарадыр ки, Сәһһәт поеманын орижиналы илә ермәни достларынын васитәсилә таныш ола биләрди. Кениш мүталиә саһиби олан мүтәрчим шаирин Загафгазија халглары әдәбијјатына, о чүмләдән ермәни әдәбијјатына хүсуси мараг көстәрдијини вә Сатурјан, Абелјан кими ермәни јазычыларындан тәрчүмәләр, игтибаслар етдијини хатырласаг, бу еһтималын һәгигәтә јахынлығына шүбһә етмәмәк олар.

Һ. Туманјанын поемасы һәјатын әзаб вә ачыларыны дадмыш Шаирин шикајәтләрилә башланыр. О, еһтијач ичәрисиндә олан аиләсини тә'мин етмәк һаггында дүшүнүр вә һеч бир чыхыш јолу тапмыр. Бу әснада ше'р, сә-

[1] Современные армянские поэты, Москва, 1903; Современная армянская литература, Москва, 1906; Армянская муза, Москва, 1907; Сборник армянской литературы, *(под ред. М. Горького)*, Петроград, 1916; Поэзия Армении *(под ред. В. Брюсова)*, Москва, 1916 вә б.

нәт рәмзи кими верилмиш Рүбаб назил олур. Сәһһәтин Пәриси кими, о да Шаири дәрд-гәми бурахыб «гызылкүл кими ачан гызлара, тәбиәтә, әлван халчасыны дөшәмиш баһара» нәғмәләр гошмаға чағырыр. Шаир Рүбабын тәклифини рәдд едир, ону илк дәфә көрүб таныдығы күнә лә'нәт охујур. Рүбаб бу чавабдан һиддәтләнәрәк дејир:

А про святой забыл ты жар,
Что принесла тебе я в дар?[1]

Сәһһәтин дә поемасында Ше'р пәрисиндән бу сөзләри ешидирик:

Бәс а нанкор, сәнә бәхш ејләдијим тәб'ү һүнәр?

Туманјанын әсәриндә Шаир һәјатын ачыларындан хәбәрсиз олан вә ону белә бир ағыр заманда јазмаға мәчбур едән Рүбабы мәзәммәт едәрәк дејир:

Мне б лучше кровь народа пить, —
Я б деньги мог тогда скопить,
И скоро кличку «мироед»
Забыл бы дальний и сосед:
И весь народ
Сказал бы: «Вот
Наш благодатель; он один —
Собратьям верный армянин»[2].

Сәһһәтин поемасында Шаир дејир:

Көрмәсәјдим сәни мән дүшмәнә кам олмаз идим.
Үјмасајдым сәнә мәнфури-әвам олмаз идим.
Мән дә бир тачир олуб топлар идим симү зәри,
Халгча варлығымын онда олурду дәјәри.
Өлдүјүм вахт верәрләри мәнимчин еһсан,
Халг сөјләрди: «Әчәб адәм иди Һачы флан».

Туманјанын әсәриндә Шаир јенидән наразылыг едиб сөјләјир ки, сәнәт онун әл-голуну бағлмыш, ач гојмушдур. О, һәр јердә тәһгир вә тәһдид едилир: Гәзетләр она «ше'ри, ишсизлији бурахыб ишлә мәшғул олмағы» мәс-

[1] О. Туманян. Избранные произведения, Москва, 1946, с. 165.
[2] Јенә орада, с. 166.

ләһәт көрүр. Шаирин шикајәтләриндән истифадә едән Рүбаб бу ишкәнчәләр аләмини тәрк едиб, көјләрә учмаға чағырыр. Шаир бу тәклифи гәбул едир:

Мне, муза, надоела жизнь моя.
Я б улетел в надзвездные края!..
Какое счастье из юдоли слез
Уйти и, парнасский сев утес,
Оттуда, свесив ноги, созерцать
Тупую чернь!

Сәһһәтин поемасында Шаир дејир:

Еј әзизи-дилү чан, еј фәрәһи-гәлби-мәлул!
Едәрәм иштә бу тәклифини шүкранлә гәбул.
Табејәм инди сәнә, нәрјә апарсан кедәрәм.
Нечә илһам едәсән, ејлә тәғәнни едәрәм,
Тәк чаһанын гутарым мөһнәтү аламындан,
Кәлмишәм тәнкә, мәлала сәһәрү шамындан.
Ал мәни шәһпәринин үзрә апар балаја,
Орадан та ки һәгарәтлә бахым дүнјаја.

Мүкалимә әснасында Туманјанын Шаири өз аиләсини хатырлајыр, арвад-ушағыны да өзү илә бәрабәр «балаја», көјләрә апармаг үчүн Рүбабдан ичазә истәјир. Рүбаб Шаирин тәклифини рәдд едир. Зиддијјәтләр ичиндә чырпынан Шаир, нәһајәт, Рүбаба јенидән лә'нәтләр јағдырараг, сәнәтдән тамамилә әл чәкдијини билдирир, «китаб рәфләрини сатмаг», әлјазмаларыны јандырмаг, бүтүн бунларын әвәзиндә тачирлик едәрәк гызыл топламаг гәрарына кәлир.

Сәһһәт вә Туманјанын ејни мөвзуда јаздығы поемаларынын өтәри мүгајисәси көстәрир ки, тәхминән ејни мүһитдә вә ејни дөврдә јашајан һәр ики Шаир ејни бөһранлы вәзијјәтләр кечирир, онларын ше'р илаһәләри илә сөһбәтләринин мәзмуну да чох јахындыр. Анчаг Сәһһәт поеманы «Шаир вә Рүбаб»да олдуғу кими Шаирин мә'нәви ифласы илә тамамлаја билмәзди. Белә сонлуг онун сәнәт гаршысында гојдуғу тәләбләрлә дүз кәлмәзди. Буна көрә романтик сәнәткар поемаја өз сәнәт көрүшләринин билаваситә ифадәчиси олан Шәһәрли сурәтини дахил едир. Бурада ингилабчы-демократ Н. А. Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ринин Вәтәндаш сурәти онун көмәјинә кәлир.

«Шаир вә Вәтәндаш» рус ингилабчы демократларынын әдәби манифести иди.

Некрасовун поемасы Вәтәндашын иттиһамлары илә башлајыр. Шаири јатмыш вә ишсиз көрән Вәтәндаш ачыгланыб дејир:

Опять один, опять суров,
Лежит — и ничего не пишет.

Поэт

Прибав: хандрит и еле дышит —
И будет мой портрет готов...

Гражданин

Да глядеть обидно.

Поэт

Ну, так уйти.

Гражданин

Послушай: Стыдно!
Пора вставать! Ты знаешь сам,
Какое время наступило;
В ком чувство долга не остыло,
Кто сердцем неподкупно прям,
В ком дарованье, сила, меткость,
Тому теперь не должно спать...

Поэт

Положим, я такая редкость,
Но нужно прежде дело дать.

Гражданин

Вот новость! Ты имеешь дело,
Ты только временно уснул.
Проснись: громи пороки смело[1]...

[1] Н. А. Некрасов. Избранные сочинения, Москва, 1946, с. 47—48.

Сәһһәтин Шәһәрлиси дә ишсиз, гәмкин Шаири һәјата, бөјүк сәнәт јолуна чағырыр;

Шәһәрли

Буна бах, көр нечә јатмыш бурада асудә,
Јазмајыр, ишләмәјир, вахты итир биһудә.

Шаир

Һәм дә мәчнун-сифәт, алудеји- гәм, мәсти-ғәрам,
Буну да сөјлә ки, тәсвирчијин олсун там...

Шәһәрли

Галх, киши, ач бир көзүнү
Буланар көнлү, бу һалда көрән олса үзүнү.

Шаир

Ди бујур кет.

Шәһәрли

Утанырсанмы һеч этварындан?
Хәбәрин вармы фәна шивеји-рәфтарындан?
Белә чидди вә мүһүм вахтда әрбаби-һүнәр,
Сән кими атилү-батил отурар јохса мәкәр?
Һәр кимин гәлби, ја вичданы дејилдир сатылыг,
Һәр кимин даш кими јохдур үрәјиндә гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкдә кәрәкдир јансын,
Дәрдинә галмағы даим өзүнә борч сансын.
Тәб'и-ше'рин ки, сәнин шөһрәт едиб дөвранә,
Мә'сијәтдир бахасан бунча гәмә биканә.

Шаир

Мәндә вармыш, туталым, сән дедијин фәзлү һүнәр,
Мән нә иш јапмалыјаммыш, ја әлимдән нә кәләр?

Шәһәрли

Бу нә ахмаг данышыгдыр, киши, сән шаирсән,
Шил дејилсән ки? Јазыб ишләмәјә гадирсән.
Тәрчүман олмаг үчүн кирјәләрә, хәндәләрә...

ایلک قرائت

مولفو و ناشری:

م. محمود بکاوف

قیمتی ۳۰ قپک

باکو سنه ۱۹۰۸

ПЕРВОЕ ЧТЕНІЕ

Составилъ и издалъ

М. Махмудбековъ

ЦѢНА 30 К.

БАКУ.
Т-во Кавказскаго Печ. Дѣла „Искра“
1908.

А. Сәһһәтин ушаг ше'рләринин нәшр олундуғу «Илк гираәт» дәрслијинин чилди (Бакы, 1908).

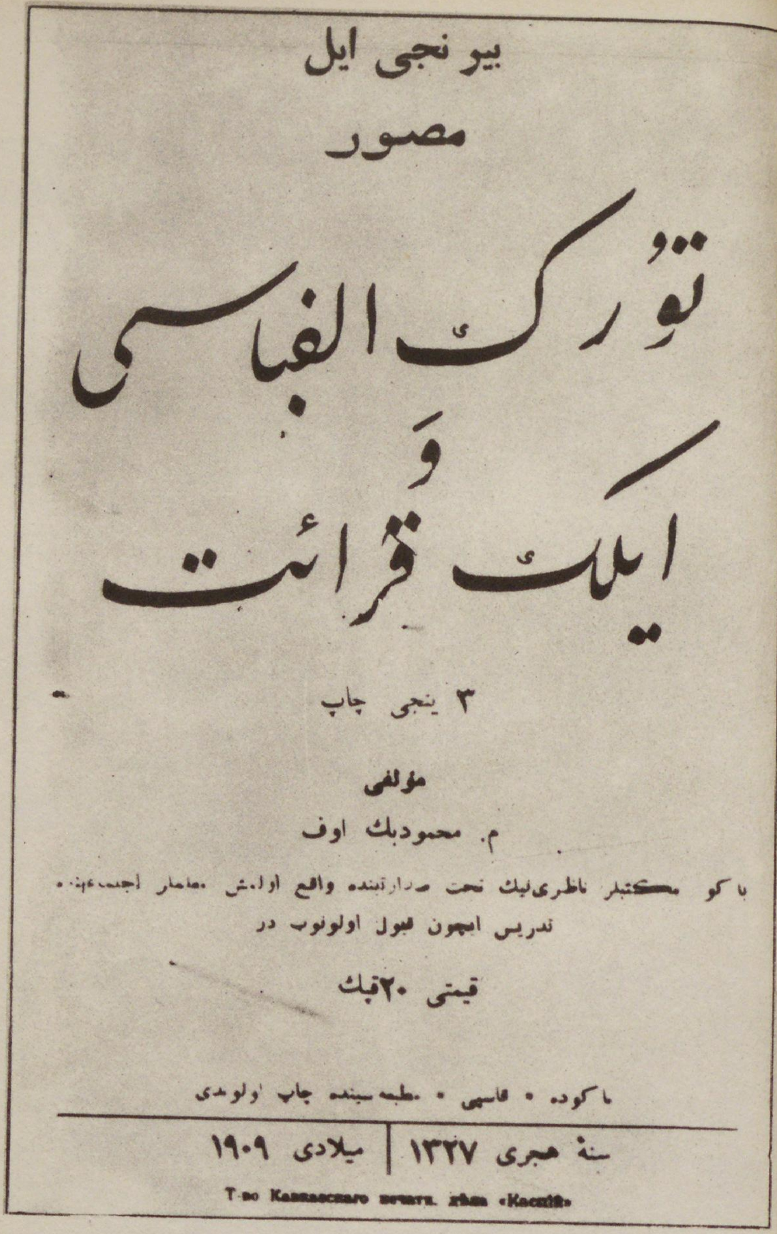
بیرنجی ایل

مصور

تورک الفباسی

و

ایلک قرائت

٣ ینجی چاپ

مؤلفی

م. محمودبک اوف

باکو مکتبلر ناظرلیک تحت صدارتنده واقع اولمش معلملر اجتماعنده

تدریس ایچون قبول اولونوب در

قیمتی ٢٠ قپک

باکوده «کاسپی» مطبعه‌سینده چاپ اولوندی

سنه هجری ١٣٢٧	میلادی ١٩٠٩

Т-во Кавказскаго печатн. дѣла «Каспій»

А. Сәһһәтин ушаг ше’рләринин нәшр олундуғу «Түрк әлифбасы вә илк гираәт» дәрслијинин чилди (үчүнчү чап, Бакы, 1909).

Салы вермиш сәни хәллаги-чаһан бәндәләрә.
Галх, ојан, чүр’әт елә, рә’д кими фәрјад ет!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад ет!

Һәр ики поеманын бундан сонракы һадисәләри арасында да јахынлыг вардыр.

«Шаир, Ше’р пәриси вә Шәһәрли» поемасында јазычы мөвгеји Шаир илә Шәһәрлинин мүкалимәси сәһнәсиндә, Шәһәрли сурәтинин көрүшләриндә верилмишдир.

Чернышевски, Добролјубов кими ингилабчы демократларын сәнәт чәбһәсиндә дуран Некрасов «саф сәнәт» нәзәријјәси тәрәфдарлары илә, мүртәче романтикләрлә ардычыл мүбаризә апарырды. О халгы ингилаби фәаллыға чағыран сијаси поезијанын бајрагдары иди. Шаир дејирди ки, «Елм дә, сәнәт дә — бунларын һамысы чәмијјәт үчүн, инсанын јүксәлмәси, билијинин зәнкинләшмәси үчүндүр»[1]. Ејни фикри Некрасов «Шаир вә Вәтәндаш» поемасында да бәдии шәкилдә ифадә етмишдир. Бу одлу, һәјәчанлы ше’р ингилаби чағырыш иди. О, халгы ајылмаға, сәнәти «илдырым кими курламаға» сәсләјирди.

Јарадычылығынын сон илләриндә Сәһһәтин өз көрүшләрилә сәсләшән Вәтәндаш сурәтинә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәси онун дүнјакөрүшүндәки мәфкурәви јүксәлиши көстәрирди.

А. Сәһһәт бүтүн варлығы илә Азәрбајчан торпағына бағлы сәнәткар иди. Онун сәнәт илһамы билаваситә јашадығы мүһитдән, о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатындан гидаланырды. Одур ки, шаирин һеч бир әсәрини јарадычылығынын үмуми контекстиндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил, онлар үмум мәфкурә истигамәти, поетик руһу, формасы, ифадә тәрзи, үслубу илә бир гәләмин, ејни исте’дадын, ејни вәтәндашын илһамынын бәһрәләридир. «Шаир, Ше’р пәриси вә Шәһәрли» поемасы да Сәһһәтин орижинал јарадычылығынын ән гүдрәтли нүмунәләриндән бири иди. Мөһкәм бир композисијаја, мараглы вә рәван сүжетә, ајдын бир идејаја малик олан бу әсәр, XX әср Азәрбајчаны илә, милли зәмин илә бағлы иди.

Поемада бәдии һәллини тапан мәсәләләр Сәһһәтин

[1] Н. А. Некрасов. Собранные сочинения, III т. Гослитиздат, М.—Л., 1930, с. 437.

романтик гәһрәманы үчүн доғмадыр, ону һәмишә, фасилә вермәдән мәшғул етмишдир. Шаир мәгаләләрилә јанашы бир гајда олараг бәдии әсәрләриндә дә һәмин проблемләри ишыгландырмыш, фикирләрини бәдии сурәтләрлә вермишдир («Шаир», «Бәјани-һал», «Тәрчүмеји-һалым вә ја һүлүлү», «Насеһ», «Сабир», «Шикајәт», «Шәрарә», «Охучуларыма» вә с.).

Бу бәдии әсәрләриндә Сәһһәт әдәбијјатын гаршысында мүһүм ичтимаи тәләбләр гојур, дөнә-дөнә көстәрир ки, анчаг һәјата сәдагәт көстәрмәклә мүасир ичтимаи вәзифәләрин өһдәсиндән кәлмәк олар. «Нәзмү тә'лифдә һүнәрвәр олан» сәнәткар мүтләг халг ишинә, чәмијјәтә фајда вермәлидир. Әкәр о, ше'рдә, сәнәтдә ән јүксәк мәгамлара јүксәлмишсә, илһамы көјләрдән кәлирсә, гәләминдә Иса мө'чүзәсинин гүдрәти варса вә әкәр бүтүн бунларын мүгабилиндә халг, чәмијјәт ондан фајдаланмырса, белә гәләм саһиби анчаг тәһгирә лајигдир:

Кәр адын бир әдиби-данадыр,
Гәләмин мө'чүзи-Мәсиһадыр,
Нәзмү тә'лифдә һүнәрвәрсән,
Ја ки, бир шаири-сүханвәрсән,
Сәнә мафөвгдән кәлир илһам,
Нәф' көрмүрсә фиргеји-ислам,
Түф сәнә, һәм сәнин китабәтинә!
Һәм дә тәгриринә, фәсаһәтинә!

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасына гәдәрки әсәрләрдә мүасир сәнәт хадими бөјүк идеаллар јолунда чалышан, әдәбијјатын ичтимаи мә'насыны дәрк едән бир вәтәндаш кими тәсвир едилирди. Шаир ону «вүчуду, ағзы од сачан», сәси-сәдасы «вулкан кими курлајан» бир фәал ичтимаи һәјат адамы кими көрмәк истәјирди.

Лакин гәләми, фикри әсарәт алтына алан буржуа-мүлкәдар чәмијјәтилә һәгиги, габагчыл сәнәт адамынын идеаллары арасында дәрин бир зиддијјәт варды. Зәманә «мәғзи јанар бир вулкан кими пүскүрмәк истәјән», «сакитлик бачармајан» шаирин әл-голуну тутур, онун «бағырмаг истәјән ағзыны ганлы әлләрлә гапајыр». Вахты илә шаирләр шаһ мәчлисләринин башында отуруб хәл'әт алырдыларса, инди онлара ади бир «афәрин» дејән дә јохдур, «әсри-һазырда» онларын нәсиби тәкдир вә тәһгирдир.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында Сәһһәт

илләрлә мәшғул олдуғу бир проблеми даһа кениш планда ишләмәк мәгсәдини изләмишдир. Поемада бөјүк арзуларла чырпынан, сәнәтин ичтимаи мә'насыны баша дүшән, чәмијјәтин габагчыл адамы олмаг истәјән Шаир сурәтилә онун јашадығы мүһит арасындакы тәзад вә бунун нәтичәсиндә Шаирин кечирдији зиддијјәтли әһвал-руһијјә ифадә олунур.

Сәһһәтин тәсвир етдији Шаир сурәти «гаранлыг мүһит ичиндә» јазыб-јаратмаг имканындан мәһрум олан сәнәткарларын тимсалыдыр. О, дөврүн көзүачыг бир адамыдыр. О, өз үзәринә көтүрдүјү вәзифәнин мә'насыны јахшы дәрк едир. О билир ки, «шаир вичданынын тәлгин етдији бүтүн һәгигәтләри», гәлбиндәки бөјүк әмәлләри ифадә етмәли, мәнфиликләрә атәш ачмалы вә бунунла чәмијјәтин тәрәггисинә, ирәлиләмәсинә көмәк етмәлидир. Лакин әдаләтсиз ичтимаи гурулуш бу бөјүк гајәләр саһибини шикәст етмишдир. Мүһит онун ганадыны әзмиш, гәләмини зәнчирләмишдир. Шаири хырда ишләрлә мәшғул олмаға, бөјүк ичтимаи мәсәләләрдән бәһс етмәк әвәзинә «фајдасыз нәғмә-гәзәл» јазмаға мәчбур едән дә бу ичтимаи шәраитдир:

Вәтәнә, милләтә санма дејиләм дилдадә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һагга, намуса, ничатә, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, субһдәмә анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин еләјир вичданым,
Јохдур ондан бирини сөјләмәјә имканым.
Данышыркән һагы* көјдән јетишән бујругла,
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр јумругла.
Доғру сөз сөјләдијим һалда мәс'ул олурам.
Чарәсиз нәғмә-гәзәл јазмаға мәчбур олурам,
Истәрәм гошмағы, лакин јүк ағыр, јол да јохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

Бу, көһнә чәмијјәтдә зүлм вә тәзјиг алтында әзилән минләрлә габагчыл адамларын фачиәси иди. Сәһһәт Шаиринин дә фачиәси бу иди.

А. Сәһһәт мүәјјән тарихи дөврүн әдәби һәјатындан бәһс едир. Поеманын әкс етдирдији дөврдә бир-биринә зидд әсас ики чәбһәнин, ики мәфкурәнин мәнафејини мү-

* Һагғы, һәгигәти.

дафиә едән ики гисм сәнәткар вар иди. Бунлардан бири буржуа-мүлкәдар мәфкурәсини тәблиғ едән вә һаким синфә табечилик руһунда фәалиjjәт көстәрән jазычылар иди. Бу jазычылар jалныз өз ағаларынын дедиjини jеринә jетирир. Ә. Һагвердиjевин дедиjи кими, «аға буjурур сүр дәрәjә, сүр дәрәjә» мәсәлинә һәмишә әмәл едирдиләр. Ә. Һагвердиjев беләләрини нәзәрдә тутараг jазырды: «Сәбрибәjзадә деjәндә Анадолудан кәлмиш ханәбәдуш, бамбылы бир шаирдир. Бу бәдбәхт Әбдүлһәмидинми чөврүндән, jа чаван түркләринми һәмләсиндән гачыб кәлиб, өзүнү сыхыб бир нәфәр сәрмаjәдарын бушгағына. Бу шәхс дә бунун габилиjjәтинә бәләд олуб, көтүрүб бир журнал бина едиб, ону да әjләшдириб идарәнин башында, өзүнә дә деjибдир ки, әкәр һүрриjjәти-нисван, филан ады чәксән, сәни бир баш Анадолуjа көндәрәрәм. Мәндән мәвачиб алырсан, түркүн мәсәлини һәмишә гулагларына күшварә ет, jә'ни: «аға буjурур сүр дәрәjә, сүр дәрәjә». Буржуа jазычылары адәтән бу jол илә кедирдиләр вә өз ағаларынын «хошуна кәлән» әсәрләр jазмаг үчүн дәридән чыхырдылар.

Бир дә бу вә jа башга дәрәчәдә халгын мәнафеjини мүдафиә едән, онун үчүн jазыб-jарадан, өзләрини тәрәггиjә вә инкишафа һәср едән jазычылар варды. Һәмишә һаким синифләрин, мүһафизәкар гүввәләрин тәзjиг вә тә'гибләринә мә'руз галан бу jазычылар да еjни әдәби мәктәбә, еjни jарадычылыг хүсусиjjәтләринә малик деjилдиләр. Онларын ичәрисиндә XX әср романтизминин Сәһһәт, Шаиг кими нүмаjәндәләри дә вар иди ки, онлар халг мәнафеjи jолунда өзләрини ода, көзә вурур, бунун үчүн һәрваситәjә әл атыр, фәрjад гопарыр, е'тираз едир, анчаг әлләри бир jана чатмаjанда гәм дәрjасына батыр, һәвәсдән дүшүр, үмидсиз вә зиддиjjәтли һаллар кечирирдиләр.

Сәһһәтин поемасындакы Шаир бу гисм jазычылары тәмсил едир. Дүшмүш олдуғу зиддиjjәтдән гуртармаг үчүн онун гаршысында ики jол дурур: jа jердән аjрылараг көjләрә учмалы, «нәғмә-гәзәл jазмалы», «саф сәнәт» jолуну тутмалы, jа да тамамилә мәфкурәви мүбариз сәнәт jолуна чыхмалыдыр.

Шаир чәкдиjи әзаблардан хилас олмаг үчүн jоллар ахтардығы заман Ше'р пәриси көмәjә кәлир. О, зиддиjjәтләр бурулғанында чырпынан Шаири баша салыр ки, ики сәнәт jолу вардыр: jа инсанлыға хидмәт етмәли, һәгигәтә табе олмалы, jа да «фани дүнjаjа бағланмаjыб»

«үлвиjjәтә jүксәлмәли», көjләрә чәкилмәли, ше'рә, сәнәтә jарашыг олан гәмдән узаг бир һәjат кечирмәли:

Шаирим! Гәм jемә, аләми-чаһан фанидир,
Чавидани jашаjыш ләззәти-руһанидир.
Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара,
Әбәди зөвгү, тәсәллини һәгигәтдә ара.
Көлкәjә алданараг севмә чәфа аләмини,
Jүксәл үлвиjjәтә, сеjр еjлә сәфа аләмини.
Аләмин фани гүjудатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән усаныб еjшинә хүрсәнд олма!
Уjма алчаглара, сән таири-үлвиjjәтсән.
Гач әсарәтдән әкәр ашиги-һүрриjjәтсән...
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола,
Шаирин фикри, хәjалы кәрәк азадә ола,
Кәл мәнимлә апарым өвчи-сәмаватә сәни.
Орада наил едим дүрлү фүjузатә сәни.
Орада һүрү пәриләрлә едәрсән хәндә,
Бәхтиjарлыгда jашарсан әбәди, фәрхәндә.

Узун тәрәддүд вә е'тиразлардан сонра мүәjjән чыхыш jолу тапмаjан Шаир «дүнjанын гәмләриндән гуртармаг үчүн» Ше'р пәрисинин тәклифини гәбул едир. Белә бир кәркин вә һәллидичи вәзиjjәтдә өз гәһрәманына дөврүн габагчыл сәнәт көрүшләрини е'лан етмәк үчүн мүәллиф Шәһәрли сурәтини мүкалимәjә гошур.

Шәһәрли учурум гаршысында дурмуш Шаири сечдиjи jолдан чәкиндирир. Некрасовун Вәтәндашы кими о да Шаири мүбаризәjә, һәр чүр тәрәддүдү, ачизлиjи бураxыб «илдырымлар сачан» сәнәт адамы олмаға, вәтәнә, халга хидмәт етмәjә чағырыр:

Галх, оjан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрjад ет!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад ет!
Ананын дәрдинә өвлад шәрик олмазмы?
Ананын һалы вәхим олса, оғул солмазмы?
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Белә мөвсүмдә jатан кимсәләрә ар олсун!..
Санылырсан вәтән өвладларынын бир фәрди,
Вәтән имдадинә, бил ки, чағырыр һәр фәрди.
Jа әр ол, ортаjа чых, jа көмәк ет гардашына,
Jа кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.

Сән дә дузсуз, јарамаз, насәлис әш'арын илә,
Лакин атәшли, үрәкдән чыхан әфкарын илә
Илдырымлар сачараг фыртыналар ичад ет!
Нәзмә чәк гәмли тәәссүрләрини иншад ет!

Бу сәтирләрдәки алов вә һәјәчан, вәтәнә мәһәббәт вә гејрәт һисси Некрасов Вәтәндашынын Шаирә мүрачиәтлә дедији аловлу, һәјәчанлы сөзләрә нә гәдәр јахындыр:

Будь гражданин! Служа искусству,
Для блага ближнего живи...
Иди в огонь за честь отчизны,
За убежденье, за любовь...

Шәһәрли руһдан дүшән Шаири ичтимаи һәјатла гајнајыб гарышмаға, вәтәнә вә халга көмәк етмәјә чағырыр. Лакин артыг зиддијјәтләр кирдабындан чыха билмәјән Шаир нәтичә е'тибарилә нә Ше'р пәрисинин тәклифилә көјләрә, мәләкләр дијарына кедир, нә дә тамамилә Шәһәрли илә разылашыр. Пәринин јолу илә она көрә кетмир ки, бу онун мәгсәдинә зиддир. О, «нәғмә-гәзәл јазмаг», көјләрдә учмаг, «зөвгү сәфа ичәрисиндә јашамаг» үчүн јаранмамышдыр. Шәһәрлинин көстәрдији јол илә кетмәк исә, Шаирин дедијинә көрә, шәрәфли олса да чәтиндир. Бунун үчүн шәраит вә имкан јохдур.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасынын идеја истигамәтини ајдынлашдырмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, Шаирлә Шәһәрлинин әсәрдәки тәмсил етдикләри әдәби чәбһәјә мүнасибәти мүәјјәнләшдирмәк кәрәкдир. Поеманын Сәһһәт ше'риндә јерини тә'јин етмәк үчүн бу мәсәләнин мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Бир чох мүтәхәссисләр бу поемаја гијмәт верәркән, биринчи нөвбәдә Шаир сурәтинин кечирдији фикри зиддијјәтләрә әсасланмышлар. Буна көрә дә поемаја мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мүнасибәт олмушдур, тәдгигатчылар онун әсас идејасыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмиш, мүәллифин мөвгејини, мәгсәдини биртәрәфли шәрһ етмишләр. Романтик гәһрәманын әсәрдәки мөвгејини тә'јин едә билмәдикләри үчүн поеманы «шаирин бәдбинлијинин дәринлијини» көстәрән, «хәстә, јорғун арзулары» ифадә едән әсәр кими гијмәтләндирмишләр[1]. Бу бир чәһәтдән дүздүр. Доғрудан да Шаир сурәти илә Сәһһәт сәнәтә вә сәнәткара гијмәт гојмајан буржуа-мүлкәдар чәмијјәтини тәнгид едир, мүтләгијјәтин тәзјигинә мәһкум олан вә бу сәбәбдән зиддијјәтли, бөһранлы һаллар кечирән јазычыларын фачиәсини тәсвирә чалышыр. Бурада зүлм вә әсарәтә, сәнәт вә сәнәткары ачыначаглы һала салмыш ичтимаи гурулуша гаршы објектив бир е'тираз вардыр. Лакин бунунла белә әсәрин әсас мәфкурәси Шаир сурәтилә ифадә едилмәмишдир.

Шаир — поеманын романтик гәһрәманыдыр, о бир нөв Сәһһәтин өзүдүр. Бу сәтирләр дөврүн, заманәнин бөјүк һәгигәтини ифадә едир:

Истәрәм гошмағы, лакин јүк ағыр, јол да јохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

* * *

Вәтәним адланан бу гүрбәтдә
Нә дә әфганымы дујан јохдур.

Бәс Һади нә дејирди?

Нә гәмлидир, нә әләмли һәјатын, еј шаир!
Едәрми шад сәни саниһатын, еј шаир!

* * *

Мән бир дирижәм, етди мәни дәфн тәсадүф,
Зиндә көрүнән бир сүрү мөвталар ичиндә.

Романтик гәһрәман чыхылмаз вәзијјәтдәдир, һәјатын бөјүк һәгигәти ону ајры чүр һәрәкәт етмәјә имкан вермир. Одур ки, әсәрә Шәһәрли симасында идеал гәһрәман дахил олур. Бу артыг Шаирин реал вәзијјәтини јох, романтик гәһрәманын идеалларыны өзүндә әкс етдирир.

Беләликлә, мүәллиф өз гаршысына гојдуғу әсас идејаны Шәһәрли сурәти васитәсилә ифадә етмишдир. Бу фикир М. Ариф тәрәфиндән дә тәсдиг олунур: «Сәһһәтин бу ше'риндә бөјүк рус шаиринин тә'сири ачыг вә ајдындыр. Некрасовун Вәтәндашы Сәһһәтин ше'ринә Шәһәр-

[1] Ч. Хәндан. Аббас Сәһһәт һаггында. «Әдәбијјат гәзети», 26 сентјабр 1937, № 40; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II ч., Бакы, 1944, с. 242.

ли симасында кәлмиш вә өз мүбариз ше'р шүарыны да ејнилә кәтирмишдир. Сәһһәт онун сөзләрилә тамамилә шәрик олмуш вә ше'рин ичтимаи вәзифәсини халга вә вәтәнә чидди сурәтдә хидмәтдә көрмүшдүр».

Доғрудур, мүсбәт идеал сурәт олан Шәһәрли поемада бир гәдәр мүчәррәд верилмишдир, онун мүбаризәјә чағырышларында, иттиһамларында да мүчәррәдлик вардыр. Лакин бу романтик мүчәррәдликдир. Шәһәрли сәнәтин ичтимаи мүбаризәдә ролуну гијмәтләндирәрәк, ону һәјатын габагчыл мејлләринә хидмәт етмәјә чағыран ајыг, намуслу, фәал бир вәтәндашдыр. Вәтәнин ағыр күнләриндә өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәји инсанын ән мүгәддәс борчу һесаб етдији кими, зәифлик көстәрән, вәтән гаршысында мәс'улијјәт һисс етмәјән ачиз, горхаг, хәјалпәрвәр сәнәт адамларыны да о, иш көрмәјә, өз гәләмилә халга хидмәт етмәјә сәсләјир. Шәһәрлинин чағырышында габагчыл идејалар ифадә едән һәгиги бир вәтәндашын арзу вә истәкләри әксини тапмышдыр.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә Сәһһәт өз әдәби манифестини е'лан етмишди; М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан, сонралар инкишаф етдирилән бөјүк әдәбијјат, мүбариз сәнәт тәрәфдары олдуғуну, романтик сәнәтин ардычыл мүдафиәчиси олдуғуну билдирмишди. Бу көрүшләрдә Белински, Добролјубов, Чернышевски кими бөјүк ингилаби-демократларын Некрасов сәнәтиндә:

Поэтом можешь, ты не быть,
Но гражданином быть обязан —

— шәклиндә мејдана чыхмыш әдәби мүлаһизәләринин көзәл әкс-сәдасыварды.

Поема бәдии дәјәри е'тибарилә дә Сәһһәтин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Шаирин поетик исте'дады, онун шаирлик мәһарәти бу поемада даһа ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр: Мисралардакы ахычылыг, диалоглардакы тәбиилик, әруз вәзнинин тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајчан сөзләриндән јерли-јериндә истифадә етмәк бачарығы, фикри ајдын вә кәскин шәкилдә ифадә етмәк јүксәк бир илһамла јазылмыш бу поеманын ән јахшы хүсусијјәтләриндәндир. Сәһһәт јарадычылығынын јүксәк бәдии мәһсулу олан «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы һәм дә милли ше'римизин надир классик нүмунәләри сырасына дахилдир.

«ОД ТУТУБ ГЫРМЫЗЫ АТӘШЛӘ ЈЕНӘ ЈАНДЫ ҮФҮГ»

Сәһһәт Азәрбајчан әдәбијјатында чох көзәл тәбиәт мәнзәрәләри јарадан јазычылардан сајылыр. Тәбиәти тәрәннүм Сәһһәт лирикасынын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Һәлә илк јарадычылыг ахтарышлары дөврүндә шаир көстәрирди ки, һәр бир сәнәт әсәриндә инандырычы тәбии һиссләр вә мүәјјән әхлаги мәсәләләр, јахуд шаиранә тәбиәт мәнзәрәләри верилмәлидир. О заман Сәһһәт франсыз шаирләринин (Сүлли Прүдом, Жан Рамо) тәбиәт лөвһәләри тәсвир едән әсәрләрини тәрчүмә етмиш вә өзү дә бу руһда ше'рләр јазмышдыр. Јарадычылығынын һәмин илләриндә шаир тәбиәти тәсвир едән әсәрләриндә һиссә, хәјала кениш јер верирди, мүәллиф «мән»и илә тәбиәт бир вәһдәт тәшкил едирди. Бу тәсвирләрдә һәлә һәјатла, инсанларла билаваситә тәмас зәиф иди.

Сәһһәтин өзүнүн јени ше'р нүмунәси кими тәгдим етдији «Баһар ахшамы» мәнзумәсини нәзәрдән кечирәк. Ше'р белә бир тәсвирлә башланыр:

Јаз мөвсими ендикчә сәмадән јерә ахшам,
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстәлијинән үфүгә ејләјир аһәнк,
Шәффаф сәмада көрүнүр шөвги-фәзарәнк...

Кечмәз о гәдәр шәмс олур гајиб үфүгдән,
Анчаг галыр ол дәм бир ишыг рәнки-шәфәгдән.
Зүлмәт ганадын шам чәкәр руји-чәһанә,
Мәхмур дүшәр чүмлеји-зәррати-зәманә.

Реал тәсәввүр әсасында рәсм олунан бу лөвһә ахыра гәдәр ејни руһда давам етмир. Лирик гәһрәман өз мәһәббәтини, «пәришан хәјалыны» тәбиәтлә әлагәләндирир, тәсвир олунан мәнзәрә илә өз дахили аләми арасында бир ујғунлуг, әлагә, мә'нәви охшарлыг јарадыр. «Јадындамыдыр?» ше'риндә исә тәбиәтлә лирик гәһрәманын хатирәләри бир-биринә ујушдурулур.

Сәһһәтин пејзаж тәсвир едән бу илк ше'рләриндә ичтимаи мотивләр јох дәрәчәсиндәдир. Шаирин сонракы дөврләрдә тәбиәт ше'рләриндән фәргли олараг, бу лөвһәләрдә һисс вә һәјәчана үстүнлүк верилир, шаир «мән»инин дүшүнчәләри тәсвирин бүтүн мәзмунуна нүфуз едир. Бу чәһәтдән:

Бир күн гәми-дөврандан усанды дили-зарым,
Бир саһили-дәрјаја тәрәф дүшдү күзарым,—

— бејтилә башланан ше'р даһа ајдын тәсәввүр ојадыр. Бурада «гәмли дөврандан» чана кәлиб дәрја кәнарына чыхан шаирин гүссәләри вә фыртыналы дәнизин тәсвири верилир. Мүәллиф өз кәдәрли һалы илә фыртыналы дәниз арасында мүгајисә апарыб тәбиәтин өзүндә дә кәдәр ахтарыр, өз гәмкинлијини тәбиәтлә бөлүшүр.

Бу дөврдә лирик гәһрәман һәлә даһа чох өз дахили аләми илә мәшғулдур, о, тәбиәтә билаваситә мүрачиәт едә билмир, тәбиәт ону даһа чох әзаблардан, кәдәрдән, зиддијјәтләрдән узаглашдыран әсрарәнкиз бир аләм кими чәлб едир, о көјләрлә јанашы тәбиәтдә дә өзүнә асудә бир сығыначаг тапыр. Белә һалларда шаир «мән»и тәбиәтә даһа фәал мүдахилә едир, тәбиәтин өзүнүн објектив ин'икасына аз диггәт јетирир, өз һиссләри вә дүшүнчәләри илә даһа чох мәшғул олур.

Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатында ајры-ајры әдәби чәрәјанлара (сентиментализм, романтизм, символизм вә с.) мәнсуб јазычылар тәбиәтә мүхтәлиф мәгсәдлә јанашмышлар. Сентименталистләр зәнкин, көзәл тәбиәт аләмини мүасир буржуа мәднијјәтинә гаршы гојурдуларса, романтикләр тәбиәтдән өз азадлыг мејлләрини, үсјанкар, фыртыналы тәбиәтләрини үзә чыхартмаг үчүн истифадә етмишләр. Алман јазычысы Жан Пол Рихтер (1762—1825) классик пејзажла романтик пејзажын фәргиндән бәһс едиркән образлы диллә јазырды: «Классик пејзаж күнәшин рәнкилә бојанмышса, романтик пејзажда ајын думанлы вә мүәммалы шуасы һөкмранлыг едир»[1]. Реалистләр исә тәбиәтә објектив мүнасибәт бәсләјиб, харичи аләми, тәбиәт зәнкинликләрини реал лөвһәләрдә чанландырырлар.

Сәһһәтин илк тәбиәт тәсвирләриндә сентиментализм әламәтләри дә вардыр. Јарадычылығынын бу мәрһәләсиндә франсыз сентименталистләриндән тәрчүмәләр едән вә онлара хүсуси мејл көстәрән шаир өз әдәби јарадычылығында да тәбиәтә һисси бир дон кејиндирирди. Лакин бу хүсусијјәт Сәһһәтдә бир чох сентименталист јазычыларда олдуғу кими мүртәче маһијјәт дашымыр-

---

[1] Ситат В. Ф. Саводникин «Чувство природы и поэзии Пушкина, Лермонтова и Тютчева» китабындан көтүрүлмүшдүр, Москва, 1911, с. 8.

ды, онда тәбиәти мәдәнијјәтә, чәмијјәтә гаршы гојмаг кими мәнфи мејлләр олмамышдыр.

1907-чи илдән сонра Сәһһәтин дүнјакөрүшүндә, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән тәкамүлә әлагәдар олараг онун тәбиәтә мүнасибәтиндә, тәбиәти тәсвир үсулунда да бир дәјишиклик өзүнү көстәрир. Јарадычылығынын бу илләриндә реалист әдәбијјата гүввәтли мејл көстәрән Сәһһәт рус әдәбијјатынын Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Плешшејев, Никитин кими нүмајәндәләринин тәбиәти тәсвир едән әсәрләрини тәрчүмә едир вә өзү дә бу руһда ше'рләр јазыр. Шаирин һәмин сәнәткарлардан орижинала јахын тәрчүмә етдији «Гыш», «Гыш сабаһы», «Гыш кечәси», «Јај сәһәри», «Тахыл бичини», «Пајыз» кими мәнзумәләри өзүнүн «Јај кечәси», «Әкинчи нәғмәси», «Јај сәһәри», «Гыш» вә с. ше'рләрдән ајырмаг чәтиндир. Бу әсәрләрин адлары бир-биринә бәнзәдији кими, мәзмуну, үслубу, гурулушу да јахындыр.

Тәбиәт тәсвирләриндә романтик Сәһһәтә реалист Сәһһәтин күчлү тә'сири һисс олунур. Бу тәсвирләрдә артыг шаир тәбиәтин дахили сиррләрини ачмаға, она рәмзи мә'налар вермәјә о гәдәр сә'ј көстәрмир, өз руһи аләмилә харичи аләм арасында ејнијјәт ахтармыр. Инди онун диггәтини тәбиәтин өзү, онун зәнкинлији, мүасир керчәкликлә әлагәси чәлб едир. О, тәбиәти олдуғу кими, көрдүјү кими тәсвирә чалышыр.

Сәһһәт тәбиәти бүтүн чанлылығы илә дуја билмиш, онун көзәлликләрини маһарәтлә тәрәннүм етмишдир. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында тәбиәт тәсвирләри јаратмаг саһәсиндә Сәһһәт гәдәр мүвәффәг олан икинчи бир шаир көстәрмәк чәтиндир. Онун шаирлик исте'дады бурада даһа гүввәтли бир шәкилдә үзә чыхмышдыр. Тәкчә «Јај сәһәри» адлы мәшһур ше'ри нәзәрдән кечирмәк һәмин фикри сүбут үчүн кифајәтдир:

Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды үфүг.
Бир гәдәр чајдан узаг од галамыш дағда чобан,
Ојадыр өз сүрүсүн отлаја јајлагда чобан.
Јумушаг көј чәмәнин үстә дүшүб шеһ кечәдән,
Исти јохдур, һәлә вар бир балача меһ кечәдән.
Ағ думанлар учалыр көј үзүнә дағлардан,
Чох сәриндир һавасы, көчмә бу јајлаглардан.

Күн чыхыр, көјдә булуд гырмызы рәнкә бојаныр,
Кәндлиләр чох јорулуб, ујгудан инди ојаныр.
Пәјәдән мал-гараны бә'зи чыхардыр гыраға,
Бә'зи сәһраја кедир ишләмәјә, бә'зи бағa*

Пејзаж лирикасынын көзәл нүмунәләриндән олан бу парчада һеч бир сүн'и, хәјали, гондарма фикир вә дујғу јохдур. Шаир јај сәһәрини көрдүјү вә дујдуғу кими, бүтүн тәбии хүсусијјәтләри вә әламәтләрилә тәсвир едир. Бурада охучу санки јај сәһәринин гохусуну, шеһин рүтубәтини, сәһәр нәсиминин әтрини вә нәфәсини дујур. Шаир тәбиәти инсанла, ичтимаи һәјатла говушмуш бир шәкилдә чанландырыр, бу ики аләмин ваһид бир аһәнкини тәрәннүм едир.

Сәнәтдә тәбиәтә мүрачиәт мүхтәлиф мәгсәд вә һиссләрлә әлагәдар олур. Јазычы каинатын, тәбиәт һадисәләринин онда ојатдығы тә'сири чох заман өз дүнјакөрүшү илә әлагәләндирир вә бу тәсвирләрдән өз естетик һиссләрини әјаниләшдирмәк үчүн истифадә едир.

Сәһһәтин дә пејзажлары илә дүнјакөрүшү, һәјата вә чәмијјәтә мүнасибәти арасында сых әлагә вардыр. О, тәбиәти донмуш, чансыз шәкилдә дејил, чәмијјәтлә, инсанларла бирликдә тәсвир едир, инсан онун пејзажларына бир чанлылыг, һәјатилик, ичтимаилик кәтирир («Гыш», «Јај кечәси», «Јај сәһәри» вә с.). Бу әсәрләрдә инсан әмәјини, әмәкчи синифләрин вәзијјәтини әкс етдирән реал лөвһәләр вардыр, һәр фәслин руһу, тәбии мәзмуну тәсвирин мәзмунуна ујғун олур. Гыш — касыблығын, еһтијачын, пајыз исә гәмин, јалгызлығын, тәнһалығын рәмзидир. Беләликлә, үмумиликдә тәбиәт јох, фәсилләрин өзләринин белә романтикин тәсәввүрүндә өз мә'насы вардыр, онлар мүәјјән гајәни, әһвал-руһијјәни ифадә үчүн васитәдирләр.

«Гыш» мәнзумәси гыш фәслинин тәсвирилә башланыр: уча-уча фырланан гар парчалары нәһајәт јерә дүшүр. Дағ-даш тамам ағ өртүјә бүрүнүр. Бачалардан чыхан түстү көјә учалыр. Сојугдан булагларын сују донмуш, пәнчәрәләрин шүшәси буз бағламышдыр. Белә бир вахтда бир гарын чөрәк белә тапмајан, евсиз-ешиксиз галан инсанларын, «фабрикләрдә чалышан, лағымларда күлүнк вуран фәһләләрин» һалы шаирин нәзәрини чәлб

* «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, сәһ. 18. Бу мәчмуәдә мүәллифин өз имзасы илә ики ше'р чап олунмушдур ки, онлардан бири «Јај сәһәри»дир.

едир. «Исти отагларда јејиб-јатан даш гәлбли дөвләтлиләрә» гаршы гәзәбләнән шаир, јохсуллара, истисмар олунанлара мәһәббәт дујғуларыны ифадә едир:

Дөвләтлиләр исти евдә раһат јејиб-јатырлар,
Ун алмаға ач јазыглар палтар-палаз сатырлар.

* * *

Аллаһпајы диләјәни ачыгланыб сөјүрләр:
«Аллаһ версин, кет кәсб елә» — дејиб һәр кәс рәдд едир,
«Ачам, донуб өлмәкдәјәм» — десә говуб дөјүрләр.
Бир дејән јох фәһләлијә бунлар кетмир, ким кедир?
Бу јазыглар дејилмидир фабрикләрдә чалышан,
Лағымларда күлүнк чалан, зәһмәтләрә алышан?!

Көрүндүјү кими, шаир гыш фәслинин мәзмунундан, гарлы вә фыртыналы тәбиәтиндән истифадә едәрәк синфи зиддијјәтләрин үстүнү ачыр, һакимләрлә мәһкумлар арасында олан фәрги нүмајиш етдирир. Һәмин лөвһәләр охучуда үрәји гыш кими сојуг олан дөвләтлиләрә нифрәт һисси ојадырса, мәһкум синифләрә бир мәрһәмәт вә мәһәббәт доғурур.

Ејни хүсусијјәт шаирин башга пејзажларында да вардыр. Бу ше'рләр әсасән ики һиссәдән ибарәт олур. Ше'рин әввәлиндә сырф тәбиәти тәсвир едән лөвһә верилирсә, чох кечмәдән шаир һәмин тәсвири чәмијјәтлә, инсанла әлагәләндирир. Мәсәлән, «Јај кечәси» гүрубун тәсвирилә башланыб инсан әмәјинин, «күн алтында тәр төкән», «јашамаг үчүн һәр чүр зәһмәтә гатлашан» кәндлиләрин ағыр вәзијјәтинин тәсвири илә битир:

Ахшам олду, күн батды, шамлар јанды,
Та сәһәрдән ахшамачан дурмадан
Күн алтында тәр төкәрәк чалышан
Әкинчиләр, бичинчиләр узанды...
Вар бу кәнддә јенә елә јохсуллар
Нә чүтү вар, нә котаны, нә кәли...

Халг һәјатына јахынлыг, кәнд әмәкчисинә рәғбәт вә мәһәббәт Сәһһәтин тәбиәт мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Шаир кәндлинин әмәјини чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири кими гијмәтләндирирди.

«Әкинчи нәғмәси» шеʼриндә о, зәһмәткеш кәндлинин әмәјини тәрәннүм едәрәк дејирди:

> Әкинчи һәр кәсдән артыг чалышар,
> Онун әмәјилә инсанлар јашар.

Одур ки, «Јај сәһәри», «Јај кечәси» кими шеʼрләриндә «нә чүтү, нә котаны, нә кәли» олан, ачындан өлмәмәк үчүн ахшамачан хырманлары долашан», «Күн алтында тәр төкәрәк чалышан» әкинчиләрин ағыр вәзијјәтинә гаршы еʼтиразыны билдирир. Бу шеʼрләрдә јохсул кәндлијә мәһәббәтлә јанашмаг, онун көзүнү ачмаг, синфи шүуруну ојатмағ мејли дә күчлүдүр.

Сәһһәт илә ејни заманда, ејни тарихи шәраитдә јашајан Сабир исә кәндлини синфи шүуру ојанмыш, мүбаризә үчүн ајаға галхмыш бир гүввә кими көстәрирди. Сәһһәт минбир зәһмәтә гатлашан кәнд әмәкчисинә өз рәғбәтини, мәрһәмәтини билдирмәклә, онун зәһмәтини гијмәтләндирмәклә кифајәтләнирсә, бу вәзијјәтә еʼтиразыны билдирмәклә гане олурса, Сабир даһа ирәли кедәрәк кәндли синфини тарихи инкишафла ајаглашмаға башлајан бир синиф кими, јени кејфијјәтләрлә тәсвир едирди. Сабирин кәндлиси мүлкәдар гаршысында икигат бүкүлмүр, әксинә, чәсарәтлә онун гаршысына тәләбләр гојур, заманын дәјишдијини дејир:

> Бәсдир дәхи фикр етмә дәдәм бәјди, бабам хан,
> кечди әлә дөвран,
> Кетди о заман халг сизә ејләјә һөрмәт,
> бәсдир бу мәзәммәт!
> ...Һеч кәс сизә бундан белә әјмәз биләсән баш,
> олдуг һамы гардаш.

Аббас Сәһһәтин пејзажларында Азәрбајчан тәбиәтинин колорити инчәликләринә гәдәр өз әксини тапмышдыр. Шаирин тәбиәти тәсвир едән шеʼрләрини охујаркән, охучу санки доғма дијарын чөлләри илә кедир, онун кениш дүзләринин, јашыл јамачларынын әтрини дујур, ахшам вә сәһәрләрини, исти вә сојуглуғуну һисс едир. Бөјүк бир усталыг вә сәнәткарлыгла јарадылмыш бу шеʼрләр Азәрбајчан поезијасынын көзәл нүмунәләридир.

Бир романтик шаир кими Сәһһәт јарадычылығында тәбиәтә белә фәал мүнасибәтин сәбәби нә иди? Бу, шаирин дүнјакөрүшүнүн, һәјата фәлсәфи бахышынын һансы нөгтәләрилә әлагәләнирди? Әлбәттә, Сәһһәтин пејзаж лирикасынын формалашмасында милли шеʼрин әнʼәнәсини, еләчә дә онун јахшы таныш олдуғу Авропа вә рус романтик поезијасынын тәʼсирләрини нәзәрдән гачырмаг олмаз. Хүсусән, Пушкин вә Лермонтовун романтик лирикасынын әсрарәнкиз руһу Сәһһәти даима тәʼсирләндирмиш, ону өз нүфуз даирәсиндә сахламышдыр. Шүбһәсиз, бунлар күчлү әдәби амилләр иди. Анчаг тәбиәтә мејл, әслиндә XX әср Азәрбајчан романтизминин идејалар аләми, мөвзулар системи, психоложи вә фәлсәфи әсаслары илә әлагәдар бир проблемдир. Тәбиәтә мүнасибәт — һәјата фәлсәфи мүнасибәт демәкдир, дүнјакөрүшү мәсәләсидир. Бәʼзи Азәрбајчан романтикләри кими (мәсәлән, Шаиг вә Диванбәјоғлу кими) Сәһһәти дә тәбиәт даһа сакит, даһа сабит бир аләм кими, чәмијјәтин бүтүн әдаләтсизликләринә, јарамазлыгларына гаршы дајанан саф, үлви, тохунулмаз бир варлыг кими чәлб едирди. Сәһһәтин үмумбәшәри идејалары инсана мәһәббәт, бәрабәрлик, инсан сәадәти вә с. арзулары учсуз-бучагсыз, фүсункар, сирли-сеһрли тәбиәт аләми илә чох аһәнкдар иди. Онун өз һиссләри, руһи дүнјасы, кәдәр вә үмиди дә тәбиәтлә говушур, беләликлә, шаирин тәбиәт тәсвирләри һәр ики аләмин поетик вәһдәти шәклиндә мејдана чыхырды. Тәбиәт, ејни заманда шаирин пејзаж лирикасында вәтәнин, вәтәнпәрвәрлијин рәмзи кими сәсләнирди. Сәһһәтин «тәбиәт аләми» «вәтән аләми»ндән ајрылмаздыр.

«СӘН ӘЗИЗИ-ВӘТӘНҮ МИЛЛӘТСӘН»

Романтик Сәһһәтин халгын кәләчәји, сабаһы илә бағлы никбин дүшүнчәләри ушаглара, кәнч нәслә олан бөјүк үмид вә инамдан гида алыр. Мүәллим-шаир јени нәслә өз арзуларынын кәләчәк керчәклији, вәтәнинин сабаһы кими бахыр вә буна көрә гызғын педагожи фәалијјәтини ушаглар үчүн билаваситә бәдии әсәрләр дә јазыб јаратмагла тамамлајырды: Сабир, Шаиг, С. С. Ахундов кими һәмин әсәрләрин мүәллифи дә Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты тарихинә парлаг сәһифәләр јазмыш вә гәләм јолдашлары илә бирликдә бу әдәбијјаты чохәсрлик ин-

кишафында јени, јүксәк мәрһәләјә галдырмышды. Он беш илә гәдәр мүәллимлик етмиш шаир јалныз мәктәбдә дејил, әдәби јарадычылығында да мүәллим олмушдур. Онун ушаг вә кәнчләр үчүн јаздығы бир чох лирик ше'рләри, сәһнә әсәрләри вә тәмсилләри тә'лим-тәрбијә ишинә көмәк етдији кими, кәнч нәслин естетик зөвгүнүн формалашмасына, ушаг әдәбијјатынын инкишафына да күчлү тә'сир көстәрмишдир.

XX әсрин башланғычында Азәрбајчанда маариф саһәсиндә әмәлә кәлән чанланма вә мәктәбә бөјүк еһтијачла әлагәдар олараг бир сыра габагчыл јазычылар өз әсәрләриндә маариф, әхлаг, тәрбијә мәсәләләринә дә кениш јер верирдиләр. Бу маарифпәрвәр јазычылардан бир чоху (А. Сәһһәт, С. Сани, А. Шаиг вә б.) ејни заманда мүәллимлик едирди. Онлар мәктәбдә тәләбәләрә өјрәтдикләрини һәм дә гәләмә алыр, әхлаги-тәрбијәви әсәрләр јазыр вә үмумијјәтлә өз јарадычылыгларыны мәктәблә сых әлагәләндирмәјә чалышырдылар. М. Ә. Сабир, С. Сани, А. Шаиг кими дөврүн фәал маариф хадимләри мәһз белә вәзијјәтин нәтичәсиндә ушаг әдәбијјаты мүәллифләри тәк шөһрәтләнмишдиләр. Бүтүн бунлар бир тәрәфдән Азәрбајчанда ушаг әдәбијјатынын күчләнмәсинә сәбәб олур, дикәр тәрәфдән јени-јени дәрсликләрин јаранмасына, мәктәбләрдә доғма Азәрбајчан дилинә вә әдәбијјатына кетдикчә даһа артыг јер верилмәсинә көмәк едирди.

А. Сәһһәт дә бу јолда чалышан, Азәрбајчанда ушаг әдәбијјаты саһәсиндә гызғын фәалијјәт көстәрән мүәллифләрдән иди. О, ушагларын тә'лим-тәрбијәси ишинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу мәгсәдлә дә шаир јарадычылығынын мүәјјән һиссәсини ушаг әсәрләри јазмаға һәср етмиш вә бөјүк јарадычылыг уғурлары газанмышды.

Ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләр Сәһһәт јарадычылығынын ајрылмаз бир саһәси иди. О ејни мәс'улијјәтлә онларын бәдии кејфијјәтинә дә хүсуси диггәт јетирир, ушаг әсәрләринә бөјүкләр үчүн јаздығы әсәрләрдән аз әмәк сәрф етмирди. Белински мәгаләләриндән бириндә јазырды: «Ушаглар үчүн анчаг о әсәрләр јахшы вә фајдалы сајыла биләр ки, о, бөјүкләри дә мәшғул етсин вә онларын бир ушаг әсәри кими дејил, һамы үчүн јазылмыш әдәби әсәр кими хошуна кәлсин»[1].

[1] В. Г. Белинский. Новая библиотека для детей. Полн. собр. соч, под ред. С. А. Бенгерова, СПБ 10-й т., с. 508.

Ушаг әдәбијјатыны дидактикаја чевирмәјә, онун бәдии тә'сир гүввәсини лазымынча гијмәтләндирмәјәнләрә гаршы дејилмиш бу сөзләр бөјүк бир һәгигәти ифадә едирди. Маарифпәрвәр Азәрбајчан јазычыларынын бәдии тәчрүбәси көстәрир ки, онлар бу мәтләби дәриндән дәрк едир, ушаг әдәбијјатына да чидди јарадычылыг иши кими бахырдылар. XX әсрин илк ики он илиндә Азәрбајчанда сон дәрәчә гүввәтли ушаг әдәбијјатынын јаранмасыны бир дә бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

Сәһһәт ушаг әдәбијјатына тәсадүфи кәлмәмишди. Ушагларын һәјатына, тәһсилинә мараг, тә'лим-тәрбијә ишләринә диггәт үмумијјәтлә онун јарадычылыг тәбиәти үчүн сәчијјәви иди. Одур ки, 1906-чы илдә «Дәбистан» журналынын 15-чи нөмрәсиндә кәнчләр үчүн «Фәрјади-интибаһ» адлы биринчи ше'рини чап етдирдикдән сонра, шаир бу саһәдә сә'јлә чалышмыш, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларында, «Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Јени мәктәб», «Күлзар» адлы дәрсликләрдә онун чохлу әсәри чыхмышдыр.

Белински ушаг әдәбијјатыны јаш хүсусијјәтләринә көрә мүәјјән һиссәләрә ајырыр, ушағын јашыны нәзәрә алараг, онун сәвијјәсинә мүнасиб әсәрләр охумасына хүсуси әһәмијјәт верирди: «...ушаглара мәһәббәт, ушаг јашынын тәләб, хүсусијјәт вә тәфәррүатыны дәриндән билмәк дә ән мүһүм шәртләрдәндир»[1]. Сонралар бу фикир М. Горки тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмишди: «Ушаг әдәбијјаты саһәсинә кәлән мүәллиф охучу јашынын бүтүн хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Әкс тәгдирдә нә ушаға, нә дә бөјүкләрә лазым олмајан, кимин үчүн јазылдығы мә'лум олмајан бир китаб мејдана чыхар»[2].

Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр јаш хүсусијјәтләринә көрә ики һиссәјә ајрылыр: 1. Азјашлы ушаглар үчүн јазылан кичик һәчмли лирик ше'рләр, шәргиләр; 2. Мәктәбјашлы ушаглар вә кәнчләрә мәхсус әсәрләр; бураја тәмсилләр, аллегоријалар, сырф тәрбијәви ше'рләр дахилдир.

Шаирин кичик јашлы ушаглар үчүн јаздығы ше'рләри

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 129—130.
[2] М. Горький. О литературе, Москва, 1953, с. 643.

даһа чох јајылмышдыр. «Јаз», «Бағча», «Ики дана», «Чүчәләр», «Гушлар», «Илк баһар», «Ана вә бала» кими бу күн дә өз бәдии-тәрбијәви әһәмијјәтини итирмәмиш әсәрләри шаирин ушаг психолокијасына, зөвгүнә јахшы бәләд олдуғуну, халг әдәбијјатындан мәһарәтлә истифадә етдијини көстәрир. «Ана вә бала» ше'ри дә беләләриндәндир:

Отурмуш ана,
Басмыш бағрына
Назлы көрпәсин,
Лајла дер* она...

Дағда дарылар
Сүнбүлү сарылар,
Гоча гарылар
Бу балама гурбан.

Дағын маралы,
Көзү гаралы,
Дүнјанын малы,
Бу балама гурбан.

Бу ше'рдә охшамаларын поетик хүсусијјәтләриндән истифадә едән шаир кичик јашлы ушагларын аләмини дә унутмамышдыр, ше'рин динамик, јығчам вә ајдын олмасына диггәт јетирмишдир. Үмумијјәтлә, халг әдәбијјаты илә бағлы олан белә ше'рләриндә Сәһһәт һәмишә өзүнәмәхсус садәлији, тәбиилији, халг руһуну вермәјә чалышырды. Ејни хүсусијјәтләрә биз «Көч», «Ики дана» кими ше'рләрдә дә раст кәлирик.

А. Сәһһәт шифаһи халг әдәбијјатындан мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә едирди. Шаир бә'зән ајры-ајры ше'рләрин мәзмунуну халг нағылларындан алырдыса («Күн вә күләк» ше'риндә олдуғу кими), бә'зән ајры-ајры бајатылары, јахуд нәғмә һиссәләрини ејнилә өз ше'рләринә дахил едирди. Мәсәлән:

Ағ дәвә алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр,

* Бурада вәзн хатиринә «дејир» сөзү «дер» шәклиндә ишләнмишдир.

Ағ дәвәнин көзләри,
Јерә дәјәр дизләри.
Енди чаја јуһ-јуһ,
Ағча маја јуһ-јуһ
(«Көч»).

Јахуд:

Бир бөлүк атлар,
Атлар көј отлар,
Әрсиз арвадлар
Бу балама гурбан («Ана вә бала»).

Бә'зән исә шаир ајры-ајры аталар сөзләрини, мәсәлләри усталыгла ше'рә кәтирир, мүрәккәб һәјат һадисәләри ичәрисиндә чашмамаг, бүдрәмәмәк үчүн кичик охучуларына халг һикмәтилә јол көстәрирди. Мәсәлән, «Әлдән галан, әлли ил галар», јахуд «Бу күнүн ишини сабаһа гојма» кими мәсәлләрин мәзмуну «Ики ушаг» ше'риндә ашағыдакы шәкилдә ишләнмишдир:

Сүбһә бу күнкү иши
Гојмаз ағыллы киши.

А. Сәһһәтин мәктәбәгәдәр ушаглар үчүн јаздығы әсәрләриндә тәрбијәви мәсәләләр әсасдыр. Шаир бир мүәллим кими һәр ше'риндә балача охучуларына мә'лумат, билик вермәјә, мүхтәлиф һәјат, тәбиәт һадисәләрилә онларын тәсәввүрүнү кенишләндирмәјә чалышыр. Бу ше'рләр аиләјә, анаја, зәһмәтә мәһәббәт һисси ојадыр; фәсилләрә даир, гушларын вә һејванларын һәјаты һаггында мә'лумат верир. «Күлләрин бәһси» аллегоријасында ушаглар ајры-ајры күлләрин хүсусијјәтләрилә, «Көч» ше'риндә кәнд һәјаты илә, «Илк баһар» вә «Јаз» ше'рләриндә көзәл тәбиәт мәнзәрәләрилә таныш олурлар. «Чүчәләр» вә «Гушлар» бу күн дә ушагларын севә-севә әзбәрләдији чох сәмими ше'рләрдәндир.

Сәһһәтин ше'рләрини ушаглар үчүн мараглы едән чәһәтләрдән бири онларын мәзмунундакы конкретликдир. Риторикадан тамамилә узаг олан белә ше'рләр ушаға мүәјјән һәјат һадисәси һаггында ајдын мә'лумат верир. Мәсәлән, һәчмчә чох балача олан «Јаз» ше'риндә ушаг јаз фәслинә даир хүсусијјәтләрлә таныш олур. О өјрәнир ки, јаз фәслиндә кечә вә күндүз арасында фәрг азалыр,

һаванын истиси артыр, дағларын гары әримәјә, гушлар кери дөнмәјә башлајыр. Бүтүн бу мәсәләләри шаир садә бир дил, јүксәк поетик руһла өз кичик охучусуна белә чатдырыр:

О күн ки, фәсли-јаз олур,
Кечә-күндүз тараз олур.
Һаванын артар истиси,
Даһа сојуглуг аз олур.
Әрир дағын, чөлүн гары,
Ахар дәрәләрә сары.
Курулту илә сел кәләр,
Салар сәдаја чајлары.
Гарангуш ол заман кәләр,
Јенә тикәр јувасыны.
Гонар јашыл ағачлара,
Охур көзәл һавасыны.

Белә ше'рләриндә Сәһһәт кичик јашлы ушаглар үчүн хүсуси әһәмијјәти олан әјанилијә диггәт јетирир, фикри лөвһә вә мәнзәрәләрлә чанландырыр.

Чылпаг нәсиһәтә, дидактизмә јол вермәмәк үчүн Сәһһәт ше'рләринин чохуну һәјати һадисәләрдән ибарәт сүжетләр әсасында јазмышдыр. «Оғру вә анасы» ше'риндә оғурлуғун ачы нәтичәләрини, ушағын тәрбијәсиндә ананын мүһүм рол ојнадығыны охучусуна көстәриркән шаир садәчә нәсиһәт јолу илә кетмир, бу идејаны мараглы бир сүжет дахилиндә верир: илк дәфә јолдашынын китабыны оғурлајан ушаг анасы тәрәфиндән тәнбеһ едилмәдијинә көрә, сонралар оғурлуға адәт едиб, пешәкар бир гулдура чеврилир. Мәһкәмәдә өлүм фәрманы охундуғу заман о, һакимдән сөз алыб, әслиндә анасынын оғру олдуғуну билдирир. Беләликлә, ше'р ибрәтли бир сәһнә илә битир.

«Ата вә оғул», «Ит вә көлкәси», «Ики дана», «Ајы вә арылар», «Ики ушаг» вә саирә ше'рләр дә мараглы сүжет әсасында гурулмушдур.

Сәһһәтин мәктәб шакирдләри вә кәнчләр үчүн јаздығы әсәрләрдә ичтимаи мәзмун даһа гүввәтлидир. Бурада һәјат материалы даһа чох, мөвзу даһа кениш, идеја даһа дәрин вә әһатәлидир. Вәтән мәһәббәти, маарифә, елмә чағырыш бу әсәрләрин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Шаир һәр нәдән јазыр јазсын, гаршысына нә кими тәрбијәви мәгсәд гојур гојсун, ону вәтән мәһәббәтилә, елм вә

маарифлә әлагәләндирир («Фирдөвсүл-әтфал, јахуд чочуглар бағчасы», «Мәктәб шакирди», «Бир мәктәбдә имтаһан», «Күчә ушағы» вә с.).

Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлији мәһкумијјәтә, истисмара, әдаләтсизлијә гаршы чеврилмиш, халгын талеји вә һәјаты илә бағлы, маһијјәт е'тибарилә мүтәрәгги мә'на дашыјан вәтәнпәрвәрлик иди.

Марксизм өјрәдир ки, бир јазычынын вәтәнпәрвәрлијини ајдынлашдырыркән, биринчи нөвбәдә ичтимаи мүбаризәдә онун һансы тәрәфә — истисмарчы синифләрәми, јахуд мәһкум синифләрәми мејл етдијини изаһ етмәк лазымдыр. Онун өз вәтәниндә нәји севдијини вә нәјә нифрәт етдијини, онун арзу вә идејаларынын синфи маһијјәтини шәрһ етмәк лазымдыр. Сәһһәт јарадычылығынын үмуми идеја истигамәти, ајдын көстәрир ки, онда зәһмәткеш синифләрә дәрин бир рәғбәт, вәтәнин мүтәрәгги гүввәләринә бөјүк бир инам олмагла јанашы, башга халгларын мәдәни наилијјәтләрини гијмәтләндирмәк мејли дә гүввәтли олмушдур. Ичтимаи мүбаризәдә о өз дүнјакөрүшү чәрчивәсиндә мәһкум синифләрин мәнафејини мүдафиә етмишдир.

Сәһһәт билаваситә вәтәндән, вәтән мәһәббәтиндән бәһс едән бир нечә ше'р јазмышдыр. Бу ше'рләрдә о, вәтәнә, халга олан мәһәббәтдән данышыр; вәтән јолунда, халг јолунда һәр шејдән, чанындан белә кечмәјә һазыр олдуғуну билдирир:

Шишә чәксәз дә дирикән этими,
Атмарам мән вәтәнү миллэтими.

А. Сәһһәтин мәктәблиләр үчүн јаздығы ше'рләрдә дә вәтәнә мәһәббәт идејасы мүһүм јер тутур. Шаир кәнч нәсилдә вәтән севкиси тәрбијә етмәјә чалышыр. «Вәтән» ше'риндә о, вәтәнин мүгәддәслијиндән бәһс едир. М. Лермонтовун вахтилә Добролјубов тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш «Вәтән»* ше'ринин руһунда јаздығы «Вәтән» адлы икинчи бир мәнзумәсиндә шаир ушаглары ана јурдун тәбии зәнкинликләрилә таныш едир, вәтәнин «һәр күнчүндә јатан мин хәзинәдән», вәтәнин уча дағларындан, сәфалы абү-һавасындан, галын мешәләриндән, чејранларындан данышыб охучуларыны «бу чүр көзәл мәмләкәти севмәјә» чағырыр:

* Сәһһәт Лермонтовун бу ше'рини азәрбајчанчаја тәрчүмә етмишдир. Бах: «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, с. 4.

Көзәл торпаг, көзәл өлкә, көзәл јер!
Дүнја үзрә бимислү бибәдәл јер!
Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?
Мән вәтәни чаным кими севирәм,
Руһум, әтим, ганым кими севирәм.

Бурада вәтән мәһәббәти әсасән ана јурдун көзәл, зәнкин тәбиәтинә мәһәббәт шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

«Фирдөвсүл-әтфал јахуд чочуглар бағчасы», «Мәктәб шакирди», «Ики ушаг», «Бир мәктәбдә имтаһан» кими ше'рләриндә исә Сәһһәт бир маарифпәрвәр кими чыхыш едир, ушагларда мәктәбә, елмә, маарифә һәвәс ојатмаға чалышыр. Садә дилдә, гыса, ојнаг вәзнләрдә јазылан бу ше'рләрин дә чоху мүәјјән бир сүжет әсасында гурулмушдур. Мәсәлән: «Ики ушаг» ше'риндә мүәллиф чалышган, ағыллы бир шакирди тәнбәл јолдашы илә гаршылашдырыр. Тәнбәл ушаг өз јолдашыны дәрси бурахыб ојнамаға чағырыр. Көрүләси иши сабаһа гојмағы тәнбәллик сајан ағыллы ушаг исә јолдашына һәр иши өз вахтында көрмәји мәсләһәт көрүр:

Сүбһә бу күнкү иши
Гојмаз ағыллы киши,
Дәрсими һазырларам,
Сонра кедиб ојнарам.

А. Сәһһәт ушаглар үчүн «Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији» адлы бир пјес дә јазмышдыр. Бу, Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә илк ушаг әсәрләриндән биридир.

Пјесин мөвзусу мәктәб һәјатындан алынмышдыр. Бүтүн һадисәләри мәктәб дахилиндә тәсвир едән мүәллиф, Сабирин «Охутмурам, әл чәкин», «Гој сөјсүн, ушагдыр ушағым» сатираларында олдуғу кими, чаһил ата-аналары, тәнбәл вә дәчәл шакирдләри тәнгид едир, халгын маарифләнмәси јолунда сә'ј көстәрән мүәллимләрин, јохсул тәләбәләрин көһнә чәмијјәтдә әзијјәт чәкдикләрини, онларын гаршысындакы манеәләри көстәрир.

Әсәд вә Садај исте'дадлы тәләбәләрдир. Тәнбәл, натәмиз вә дәчәл Исмајылын әксинә олараг, онлар чалышгандырлар. Чох чәтинликләрдән сонра Гори семинаријасында бир јер алмаға мүвәффәг олан мүәллим Әсәди ора көндәрмәк гәрарына кәлир, ону јанына чағырыб дејир:

«Әсәд, һәрчәнд чох зәһмәт чәкдим, амма шүкүрләр олсун ки, зәһмәтим итмәди. Гори дарүлмүәллимининдә олан пансиона бир нәфәр шакирд гәбул етмәк үчүн вердијимиз эризәни оранын мүдири гәбул етмишдир. Сәнин чалышган вә сә'јли олмағына көрә гәрар гојмушуг ки, ораја сәни көндәрәк... Кет ата-анана хәбәр вер ки, сабаһ сәни Горијә көндәрәчәјәм. Әзизим, орада чалыш, сә'ј ет, гој мүәллимләр сәни севсинләр. Инан ки, үч илдән сонра алим вә камил бир инсан олуб, вәтәнинә гајыдачагсан. О вахт милләт вә инсанијјәтә хидмәт едәчәксән». Лакин Әсәдин Горијә көндәрилмәси хәбәрини ешидән атасы бир баш мүәллимин үстүнә кәлир, «ушағы башдан еләдији, ону чөлләрә салыб өзкә гапысына нөкәрчилијә көндәрдији үчүн» ону данлајыр, фикриндән әл чәкмәјә мәчбур едир. Атанын наданлығы өвладын бәдбәхтлијинә сәбәб олур. Әсәд тәһсилини давам етдирмәјә кедә билмир. Онун јеринә Садајы көндәрирләр. Пјес мүәллимин бу сөзләрилә битир: «Кет, әзизим! Үмидварам ки, аз бир вахтда камил бир инсан олуб өз вәтәнинә гајыдарсан, вәтән вә милләтинә хидмәт едәрсән. Кет, елмин нуру илә ишыглан вә бу гара чамаата гандыр ки, елм вә мәдәнијјәт инсанын хошбәхтлијидир».

Көрүндүјү кими, мүәллиф тәрбијәви әһәмијјәти олан бир сәһнә јаратмышдыр. Сәһһәт көстәрмәк истәмишдир ки, јохсул ушагларын охумаг имканындан мәһрум олдуглары буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә, чәһаләтин һөкм сүрдүјү бу мүһитдә исте'дадлы кәнчләрин талеји — бәдбәхтлији ја хошбәхтлији тәсадүфләрдән асылыдыр. Әсәдин атасы Дадаш оғлунун тәһсилинә мане олуб, ону бәдбәхт етмәсәјди, Садај хошбәхт олмајачагды.

Мүәллим сурәти өз тәбиилијилә охучунун диггәтини чәлб едир. О, тә'лим-тәрбијә ишинә чан јандыран һәгиги бир мүәллимдир. Дадаш кими чәһаләт батаглығында боғулан авамлары хилас етмәк үчүн о, маарифи әсас васитәләрдән сајыр.

Пјесдә Гори семинаријасына мaариф-мәдәнијјәт мәркәзи кими әһәмијјәт верилмәси дә чох мараглыдыр. Әкәр биз Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Н. Нәриманов, Сүлејман Сани, М. Магомајев, М. Маһмудбәјов кими онларла габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын Гори семинаријасында јетишдијини хатырласаг, Сәһһәтин бу сечкисинин мә'насыны даһа ајдын баша дүшәрик.

Сәһһәт тәмсил жанрындан да кениш истифадә ет-

мишдир. Сејид Әзим Ширванинин тәмсилләринә јахын бир үслубда јазылан тәмсилләриндә о, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндәки ичтимаи бәрабәрсизлијин, мәнфи әхлаги хүсусијјәтләрин тәнгидини верир. Пислә јахшыны, мәнфи илә мүсбәти даһа ајдын ифадә етмәк үчүн шаир тәмсилләриндә ики ајры-ајры зидд чәбһәнин нүмајәндәләрини бир-бирилә гаршылашдырыр. Мәсәлән, мәзмуну шифаһи халг әдәбијјатындан алынмыш «Күн вә күләк» ше'риндә күләк кими зора, күчә архаланмамаг, күн кими сәбир вә инамла иш көрмәк идејасы ифадә едилир.

Чалышган, чәсарәтли вә доғручу олмаг, ловғаланмамаг, әмәјә, инсан зәһмәтинә мәһәббәт бәсләмәк шаирин тәмсилләринин идеја истигамәтини тәшкил едир. Мәсәлән: «Улаг вә аслан» тәмсилиндә асланы өлдүрмәк иддиасына дүшән ловға улаг ахырда чох күлүнч бир вәзијјәтдә галыр. О, асланын бир һәмләсиндә мәһв олур. «Түлкү вә гурд» тәмсилиндә бошбоғазлыг, тәнбәллик писләнир.

Сәһһәтин мәшһур рус тәмсилчиси И. А. Крыловдан (1769—1844) тәрчүмә етдији тәмсилләр дә Азәрбајчанда чох јајылмыш, мәктәблиләрин севдији, әзбәрләдији ше'рләр сырасына дахил олмушдур («Сазандалар», «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк», «Фил вә алабаш», «Зәһмәткеш ајы», «Гарангуш вә ары», «Гурд вә гузу», «Чүтчү вә илан» вә с.). Крылов јарадычылығына хас олан хүсусијјәтләри— хәлгилији, кәскин сатираны, дил садәлијини мүһафизә едән бу тәмсилләр бу күн дә бөјүк бир марагла охунур, ушаг тәрбијәси ишинә көмәк көстәрир.

Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрдәки ајдынлыг, дәгиглик, ифадәлилик, ојнаглыг, садәлик вә тәбиилик нәзәри чәлб едир. Бир-ики ше'рини чыхмаг шәртилә (мәсәлән: «Фирдөвсүл-әтфал, јахуд чочуглар бағчасы» вә с.) Сәһһәтин елә ушаг әсәри јохдур ки, ону букүнкү кичик охучулар баша дүшә билмәсин.

Ушаг әдәбијјатында дилин ајдынлығы вә садәлији чох мүһүм мәсәләдир. Бу чәһәт һәр һансы бир әсәрин балача охучуја чатмасы, она тә'сир етмәси үчүн әсас шәртләрдән биридир. Ушаг әдәбијјаты тарихи, еләчә дә үмум әдәбијјат тарихи көстәрир ки, дили ајдын, садә вә бәдии олмајан әсәрләр јашамыр, халгын һафизәсиндән тез силинәрәк унудулур. Сәһһәти дә бир ушаг јазычысы кими јашадан, севдирән ән мүһүм чәһәтләрдән бири дилинин садәлији, бәдиилији олмушдур.

Ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр Сәһһәтин јарадычылығында чох мүһүм јер тутур. Бу әсәрләр шаирин ушаг әдәбијјатынын спесифик хүсусијјәтләрини јахшы билдијини вә бунлары бәдии јарадычылыға мәһарәтлә тәтбиг етдијини көстәрмәклә јанашы, онун сәнәткарлыг күчүнү вә гүдрәтини дә нүмајиш етдирирди.

Әдәби әлагәләри

Тәрчүмәчилик фәалијјәти

ДУЈҒУЛАРЫ ИШЫГЛАНДЫРАН «ЕЛМ ВӘ ҮРФАН КҮНӘШИ»

Милли мәһдудлуг Сәһһәт јарадычылығына јад иди. Шаир өз гынына сығыныб мәдәни јүксәлиш јолуну тарихи инкишафын ганунаујғунлуғуна зидд бир јол кими рәдд едирди. Онун бир чох истеʼдадлы мүасирләри заманын бу чох мүһүм мәсәләсинә мүнасибәтдә сәһв етмишдиләр. Әдәби әлагә вә теʼсирин әһәмијјәтини лазымынча гијмәтләндирә билмәмиш, буна көрә дә халга хидмәт уғрунда кедән мүрәккәб, кәркин әдәби мүбаризә вә ахтарышларда мәғлуб олмуш, хејир әвәзинә зијан кәтирмишдиләр.

Сәһһәт исә башга халгларын мәдәни ирсинә мүнасибәт мәсәләсиндә дөврүнүн габагчыл јазычылары илә бир мөвгедә дурурду. Шаир теʼкидлә охучуларыны, мүасирләрини инандырмаға чалышырды ки, анчаг милли әнʼәнәләрә јијәләниб, башга халгларын мәдәни бәдии ирсини өјрәнмәдән дүнјанын инкишаф етмиш әдәбијјатлары сәвијјәсинә јүксәлмәк олмаз: «Билмәдијимизи нә үчүн өјрәнмәјәк? Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб әдәбијјатындан өз дилимизә тәрчүмә етмәклә, әһалимизи онларын асарына ашина едим. Тазиди о елм вә үрфан күнәшинин нурлу ишығы илә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыгланcын, харичи дилләрә ашина олмајан шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла, јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин».

Габагчыл дүнја мәдәнијјәтинин һәгиги достуна ајдын иди ки, инкишафда, јүксәлишдә әдәби әлагәләр бөјүк рол ојнајыр. Мәгаләләриндән бириндә о, ачыг-ашкар јазырды: «Дүнја көр-котүр дүнјасыдыр. Биз көрдүкләримизи көтүрсәк, нә ејби вар?»

Шаир дедикләринә өз әдәби фәалијјәтиндә дә әмәл едирди. Сәһһәт рус, украјна, күрчү, ермәни, фарс, франсыз, алман, мачар әдәбијјатларындан тәрчүмәләр етмиш-

дир. Тәкчә ијирмијә гәдәр рус шаири вә әдибинин әсәрини охучуларына чатдырмышдыр. Сәһһәт Крылов, Пушкин, Лермонтов, Горки, Колтсов, Надсон, Никитин, Плешшејевдән вә башгаларындан етдији тәрчүмәләр илә рус шеʼрини Азәрбајчан охучусуна чатдырмағын нүмунәви јолуну көстәрмишдир. О, рус әдәбијјатынын наилијјәтләриндән бачарыгла өјрәнән вә бу бөјүк сәрвәти бүтүн әдәби фәалијјәти бoју тәблиғ едән, гијмәтләндирән сәнәткарларымыздан бири иди. Онун әкәр әлдә едилмәјән, итиб-батмыш онларла тәрчүмәсини дә нәзәрә алсаг, тәрчүмәчи-шаирин бу саһәдәки хидмәтләринин вүсʼәтини тәсәввүр етмәк мүмкүндүр.

Сәһһәтин романтик шаир кими јетишмәсиндә јахшы таныш олдуғу башга милли әдәбијјатларын мүстәсна ролу олмушдур. Доғрудур, шаир классик Азәрбајчан әдәбијјатыны дәриндән билирди вә онун орижинал поезијасы милли әнʼәнәләрин бүнөврәсиндә камала чатмышды. Низами онун пәрәстиш етдији сәнәт дүһасы иди, Фүзули дилинин әзбәри иди, Баһар вә Сејид Әзим Ширвани әсл истеʼдад саһибләри кими она доғма иди, Сабир «көзүнүн ишығы» иди... вә бүтүн бунлар вә бунлар кими сөз усталарынын шеʼрләрини Сәһһәт кечә-күндүз мүталиә едир, саатларла онлары әзбәр демәкдән дојмазмыш. Буна көрә дә мүасирләри арасында «шеʼр дағарчығы» ләғәбини газанмышды.

Јухарыда адлары чәкилән вә чәкилмәјән Азәрбајчан классикләри романтик Сәһһәтин тәшәккүлүндә милли әнʼәнә кими өз ишини көрмүшдү. Анчаг шаирин әдәби әлагәләри хејли кениш иди вә бүтүн јарадычылығы бoју бу әлагәләри дәринләшдирмәк просеси давам етмишдир.

Мәʼлумдур ки, XX әср Азәрбајчан романтизминин мәнбәләриндән бири түрк әдәбијјаты олмушдур. Әбдүлһәг Һамид, Маһмудәкрәм Рәчаизадә, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт кими Түркијәнин мәшһур шаирләри јерли романтикләрин теʼсирләндији, өјрәндији сәнәт хәзинәләриндән олмушдур. Түркијә Гәрб романтизминә, хүсусән франсыз романтик әдәбијјатына бәләд олмаг үчүн әсаслы јол ачан бир өлкә кими дә романтикләри чәлб едирди. Түркијәдә XIX әсрин сонларындан башлајараг Гәрб әдәбијјатынын вә әдәби-нәзәри китабларын кениш тәрчүмә иши башланмышды вә Азәрбајчан романтикләри мүнтәзәм олараг бу мәнбәләрдән дә өјрәнирдиләр. М. Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг кими Сәһһәт дә дәрсликләриндә, дәрсләриндә түрк шаирләринә кениш јер верир, онларын

мәшһур ше'рләрини әзбәр дејирдиләр. Һәтта хатирәләрдә бу да мә'лумдур ки, бөјүк Сабир зарафатла бә'зән Сәһһәтә «Әбдүлһәгг Һамид»—дејә мүрачиәт едәрмиш. Сәһһәтин Маһмудбәј Маһмудбәјовла бирликдә тәртиб етдикләри «Түрк әдәбијјатына илк гәдәм» адлы мүнтәхәбатдан ајдын олур ки, шаир түрк әдәбијјатынын онларла башга мүәллифинин дә јарадычылығына јахындан бәләд имиш.

Доғрудур, түрк шаирләринин Азәрбајчан романтикләринә тә'сири мүхтәлиф чәһәтли олмушдур, бунун мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри дә өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, көркәмли Азәрбајчан тәнгидчиси Абдулла Сур А. Шаигә көндәрдији мәктублардан бириндә Һадинин дилинин әрәб-фарс сөзләрилә ағырлашмасыны түрк шаирләринин дилинин тә'сири илә изаһ едирди. Чаван романтикин өзүнә исә белә мәсләһәт верирди: «Бир шеј әрз едәјим: Сиз галиба Халид Зијанын әсәрләрини пәк чох охумушсунуз вә ја охујурсунуз. О адам о гәдәр јахшы түркчә билмәјор. Буну бана Абдулла Зөһди бәј сөјләди. О франсызча дүшүнүр, түркчә јазыјор, бизим бә'зи мүһәррирләримиз кими...».

Бу да мә'лумдур ки, габагчыл түрк шаирләринин Түркијәнин мүстәбид султанларына, Әбдүл Һәмидин мүһафизәкар режиминә гаршы апардыглары үсјанкар сәнәт мүбаризәси Азәрбајчан романтикләри үчүн, о чүмләдән Сәһһәт үчүн мүнасиб јарадычылыг мәктәби иди, онлар бу әдәби мәктәбин тәчрүбәсиндән вахташыры бәһрәләнирдиләр.

Сәһһәт романтизминин әдәби гида мәнбәләриндән бири дә франсыз әдәбијјаты, хүсусән Франса сентименталистләри вә романтикләри олмушдур. Шаир Теһранда франсыз дилини өјрәндикдән сонра XIX әсрин сонларындан башлајараг өмрүнүн ахырына гәдәр бу әдәбијјаты мүталиә илә мәшғул олмуш, өз орижинал јарадычылығы илә әлагәсини һәмишә давам етдирмишдир. Бу әлагә илк дәфә Лафонтенин тәмсилләринә һәвәс көстәрмәкдән башламышса, сонралар өз әһатә даирәсини кенишләндирмиш, шаир Сүлли Прудом, Жан Рамо кими франсыз шаирләринин тә'сирләрилә лирик-романтик ше'рләр јазмышдыр. Илк ше'рләринин тә'сир мәнбәләрини Сәһһәт 1905-чи илдә А. Шаигә јаздығы мәктубунда ачыгча јазырды: «Әзизим, вәрәгпарәләрдә хәјалым кими пәришан олан әш'арымдан нүмунә олараг хидмәтинизә пишнәһад

едирәм. Чүн үсули-чәдид үзрә Аврупа шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб...».

«Аврупа шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб» — дедикдә Сәһһәт ајдындыр ки, орижиналда охудуғу вә һәмин илләрдә тәрчүмәләр етдији франсыз әдәбијјатыны нәзәрдә тутурду. Шаир өзү:

> Бир күн гәми-дөврандан усанды дили-зарым,
> Бир саһили дәрјаја тәрәф дүшдү күзарым,—

мисралары илә башланан ше'ри «үсули-чәдид» тәрзиндә, «Аврупа шаирләринин сәбки вә сәлигәси илә нәзм олундуғуну» јазыр. «Галх, ојан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!» фәслиндә исә биз франсыз романтики Алферд де-Мүссенин «Мајыс кечәси» ше'рилә Сәһһәтин «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы арасындакы идеја-сәнәткарлыг әлагәсинин кениш мәнзәрәси илә таныш олдуг.

Лакин Сәһһәтин орижинал јарадычылығынын тәһлили ајдын бир факты да тәсдиг едир ки, бу сәнәтин романтик истигамәт алмасында, онун идејача, сәнәткарлыгча камилләшмәсиндә рус әдәбијјатынын даһа тә'сирли вә мигјаслы ролу олмушдур. Шаир ијирмидән артыг рус классикинин әсәрини өз ана дилинә чевирә-чевирә онун идеја-естетик маһијјәтинә дә јахындан бәләд олмуш, бу мәнимсәмә јарадычылыг лабораторијасында өз фајдалы бәһрәсини көрмүшдүр.

Рус әдәбијјаты дүнјанын ирәлидә кедән, бәшәријјәтин бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрән бир әдәбијјатдыр. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Достојевски, Туркенев, Толстој, Чехов Горки кими классикләр јетирмиш бу әдәбијјат халгын вәтәнпәрвәрлијини, һуманизмини, ингилаби мејлләрини, мүдриклијини, гәһрәманлығыны, әхлаги сифәтләрини — бир сөзлә, онун бүтүн милли варлығыны һәгиги сәнәт дилилә әкс етдирмишдир. Һәгигәтпәрәстлик вә хәлгилик, идејалылыг вә мүбаризлик, дәрин естетик һисс бу әдәбијјатын сәчијјәви хүсусијјәтләридир.

Елә буна көрә дә рус әдәбијјаты һәмишә башга халгларын классикләринин севдији, өјрәндији бир әдәбијјат олмушдур; тәрәгги вә азадлыг јолунда мүбаризәдә халглар бу әдәбијјатдан илһам алмышлар.

Ичтимаи, тарихи вә сијаси инкишафын хүсусијјәтләринә ујғун олараг Азәрбајчан илә Русија арасында да белә фикри, мә'нәви, әдәби әлагәләр мөвчуд олмушдур.

Әсрләрлә давам едән бу просес XX јүзиллијин әввәлләриндә јени бир истигамәт алмыш, сон дәрәчә кенишләнмиш, бири-дикәри үчүн әлверишли, мүнбит сәнәт, һәјат мәнбәји ролуну ојнамышдыр. Бу гаршылыглы әлагәнин вә тә'сирин бир тәрәфини рус әдәбијјаты хәзинәсинә бөјүк јарадычылыг мәктәби кими бахан онларла Азәрбајчан классикләри тәшкил едир. Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын чидди монографик тәдгигатларында М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә, А. Шаиг, С. С. Ахундов кими габагчыл Азәрбајчан јазычыларынын рус әдәбијјаты илә јарадычылыг әлагәләри зәнкин фактик материал әсасында елми-нәзәри тәһлил јолу илә тәсдиг олунмушдур. Милли зәминдә, классик әдәби ән'әнәләр әсасында инкишаф едән әдәбијјатымызын јүксәк бир мәрһәләјә гәдәм гојмасында, идеја вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән зәнкинләшмәсиндә рус әдәбијјаты һәгиги бир әдәби јарадычылыг мәктәби вәзифәсини көрмүшдүр.

* * *

Рус әдәбијјатына бөјүк јарадычылыг мәктәби кими бахан, ондан јарадычы шәкилдә өјрәнән Азәрбајчан классикләриндән бири дә Аббас Сәһһәтдир. Шаир рус әдәбијјатынын јүксәк идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик олмасы гәнаәтинә тәсадүфи кәлиб чыхмамышды. Һәјатын өзү, әдәби һадисәләрин өз инкишафы, мөвҹуд ичтимаи-сијаси вәзијјәт ону бөјүк бир мәдәни-әдәби хәзинәдән истифадә етмәк, өјрәнмәк јолуна салмышды.

Империализм дөврүнүн биринҹи халг ингилабы олан 1905-ҹи ил ингилабы бүтүн Русија зәһмәткешләрилә бирликдә учгарларда јашајан, азлыгда галан мәһкум милләтләри дә ајаға галдырды, онлара рус халгы илә бәрабәр өз истиглалијјәтләри уғрунда мүбаризә апармаға кениш имканлар јаратды. Биркә давам етдирилән азадлыг мүбаризәси, ингилабын бејнәлмиләл сәҹијјәси Азәрбајчан халгы илә рус халгынын мә'нәви һәјатынын да бир-биринә јахынлашмасы зәрурәтини доғурду. Беләликлә, Азәрбајчанда рус мәдәнијјәтинин чох сүр'әтлә јајылмасы үчүн мүнасиб бир тарихи шәраит јаранды, ингилабчы халгын мәдәнијјәтинә хүсуси бир еһтијаҹ әмәлә кәлди. Габагчыл Азәрбајчан јазычылары күтләви бир шәкилдә рус мәдәнијјәтини тәблиғ етмәк ишинә гошулдулар, бу саһәдә бөјүк хидмәтләр көстәрмәјә башладылар. Артыг бу заман рус әдәбијјатынын пешәкар тәрҹүмәчиләри мејдана чыхыр. Азәрбајчан зәһмәткешләри Крылов, Пушкин, Лермонтов, Толстој, Туркенев, Чехов, Горки кими рус классикләрини өз ана дилләриндә охујурлар. Демократик тәшкилатлар вә зијалылар тәрәфиндән Русијанын габагчыл мәдәнијјәт хадимләри вә јазычыларынын јубилејләри кечирилир, әсәрләри тез-тез тамашаја гојулур, мәтбуатда онларын фәалијјәтини ишыгландыран мәгаләләр дәрҹ едилир.

Рус әдәбијјатына Азәрбајчан зијалыларынын көстәрдији бу күтләви мараг бир шеји — артыг милли әдәбијјатын өз јүксәлишини, габагчыл әдәбијјатлары гијмәтләндирмәји бачармаг мәдәнијјәтини тәсдиг едирди. Марксист методолокија өјрәдир ки, бир сәвијјәли әдәбијјатдан јарадычы шәкилдә өјрәнмәк үчүн, өјрәнән әдәбијјатын өзү дә о сәвијјәдә олмалыдыр. Әкс һалда, бу өјрәнмә тәглидә чеврилир, орижинал јарадычы мәзмун дашымыр.

Демәк лазымдыр ки, рус әдәбијјатынын Азәрбајчанда јајылмасы манеәсиз вә асан бир јол илә кетмирди. Бир тәрәфдән чаризмин мәнһус милли сијасәти, дикәр тәрәфдән јерли буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән мүһафизәкар зијалыларын фәалијјәти габагчыл рус ичтимаи фикринин, рус әдәбијјатынын Азәрбајчанда јајылмасына чидди манеә төрәдирди. Чаризм күтләләри ҹәһаләтдә сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зүлмүнү гәсдән шиддәтләндирирди, габагчыл, ингилаби фикирләрин јајылмасына сензура хәттилә мүхтәлиф манеәләр јарадырды.

Чаризмин бу әксингилаби сијасәтини јерли мүһафизәкарлар бөјүк инадла һәјата кечирмәјә чалышырдылар. Буржуа-мүлкәдар идеолокијасы тәрәфиндә дуран јазычылар һаким синифләрин мәнафејини күдән, мистика, дини хүрафат јајан схоластик әдәбијјаты, мүртәҹе романтизми дөврүн һаким әдәбијјатына чевирмәк јолунда чалышыр, бунун үчүн мәтбуатдан, бәдии әдәбијјатдан вә башга васитәләрдән кениш истифадә едирдиләр. Ингилаб илләриндә «Һәјат» (1905—1906) вә «Фүјузат» (1906—1907) кими буржуа органлары әтрафында топланан бә'зи јазычылар пејғәмбәрин анадан олмасына, аллаһын тә'рифинә һәср едилмиш мистик, дини ше'рләр јазыр, чаризмин әксингилаби тәдбирләрини алгышлајыр, панисламизми ҹанфәшанлыгла тәблиғ едирдиләр. Белә јазычылар рус әдәбијјатынын тәблиғини дә өз идеолокијаларына ујғунлашдырыр, ја М. П. Артсыбашев (1878—1927) кими буржуа јазычыларынын булвар романларыны тәр-

чүмә едиб јајыр, ону көзәл сәнәт нүмунәси кими тәгдим едир, ја да Л. Н. Толстојун дини әсәрләрини (мәс.: «Аллаһ һәгигәти көрүр, анчаг тез билдирмир» (1908), «Танрыјамы јахуд Гарунамы хидмәт етмәли?» (1907) вә с.) азәрбајчанчаја чевирмәклә, тә'рифләмәклә мәшғул олурдулар. Јерли мүәллифләрин дини китаблары илә сәсләшән белә тәрчүмә әсәрләри бирләшәрәк зијанлы, бәдии шүуру сапдыран кәмијјәтчә күчлү бир васитәјә чеврилирди. Буржуа јазычы вә мүһәррирләри рус мәдәнијјәти вә әдәбијјатына гаршы «ислам мәдәнијјәтини», мистик романтизми гојурдулар. Онларын јалныз рус әдәбијјатынын ики нәһәнк симасына — Л. Н. Толстој илә М. Горкијә вердикләри гијмәт буна ајдын сүбутдур. Мәсәлән, буржуа журналисти Ә. Ағајев Горкинин «Һәјатын дибиндә» пјесиндә татар Асан», «Горки вә мүсәлманлыг» мәгаләләриндә бөјүк әдибин «Һәјатын дибиндә» пјесиндә ирәли сүрдүјү фикирләри гур'ан ајәләрилә мүгајисә едир, Горкинин фикирләрилә гур'ан ајәләри арасында ујғунлуг олдуғуну исбат етмәјә чалышырды.

Габагчыл Азәрбајчан зијалылары вә јазычылары исә мүасир әдәби просеси доғру истигамәтдә инкишаф етдирмәк, бәдии әдәбијјатын идеја-бәдии јүксәлишинә наил олмаг үчүн рус әдәбијјатындан фајдаланырдылар. Чаризмин милли-мүстәмләкә сијасәтини дамғалајан, азлыгда галан халгларын азадлыг мүбаризәләринә рәғбәт бәсләјән рус зијалыларынын сәсинә сәс верәрәк, онлар милли әдәбијјатын һәр чәһәтдән зәнкинләшмәсинә, мүасир һәјат проблемләрилә әлагәләнмәсинә чалышырдылар.

XX әср әдәбијјатынын бир чох көркәмли, мүтәрәгги әдәби сималары кими А. Сәһһәт дә Азәрбајчанда ичтимаи фикри даһа јүксәк бир мәрһәләјә галдырмаг, Азәрбајчан поезијасына доғру, мүасир бир истигамәт вермәк, ону схоластик Шәрг ше'ри тә'сирләриндән хилас етмәк ишиндә рус әдәбијјатынын әһәмијјәтини чох јахшы баша дүшмүшдү.

Сәһһәт поетик тәрчүмәләрилә, бир тәрәфдән Азәрбајчан халгыны рус әдәбијјатынын габагчыл фикирләрилә таныш етмәк мәгсәдини изләјирдисә, дикәр тәрәфдән бу јолла Азәрбајчан әдәбијјатынын өзүнүн инкишафына тә'сир көстәрмәјә чалышырды. Сәһһәт бу нәтичәјә бирдән-бирә, тәсадүфән кәлиб чыхмамышды.

1905-чи илин әввәлләриндә јаздығы «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә шаир поезијанын инкишафы мәсәләләриндән бәһс едәркән һәлә ајдын нәтичәләрә кә-

Аббас Сәһһәт вә гызы Ругијјә Солтан. 1913.

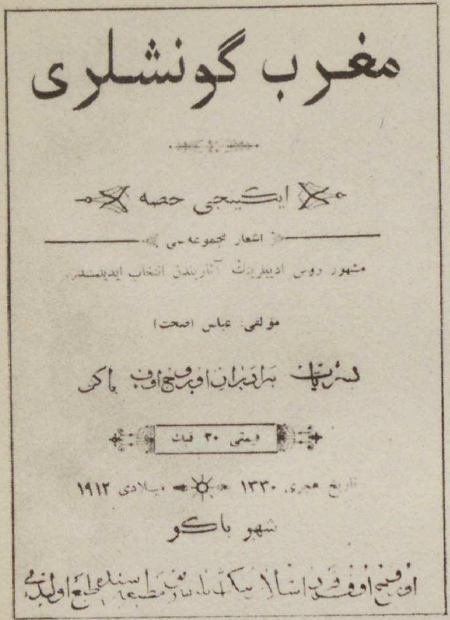

مغرب گونشلری

ایکینجی حصه

اشعار مجموعه‌سی

مشهور روس ادیبلرینک آثاریندن انتخاب ایدیلمشدر

مؤلفی: عباس صحت

قیمتی ۳۰ قپک

تاریخ هجری ۱۳۳۰ — میلادی ۱۹۱۲

شهر باکو

А. Сәһһәтин 1912-чи илдә нәшр олунмуш «Мәғриб күнәшләри (икинчи һиссә) китабынын чилди.

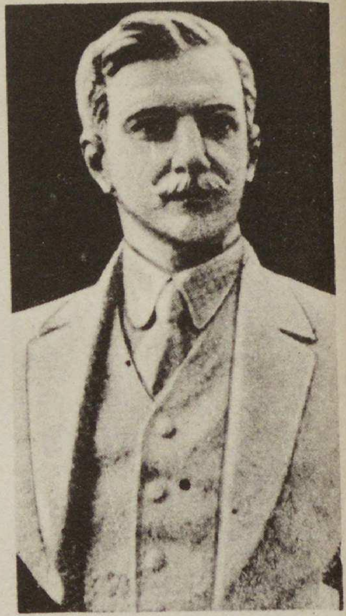

Аббас Сәһһәтин бүсту (һејкәлтәраш Һ. Әһмәдов, 1949).

Рәссам Нәчәфгулу А. Сәһһәтин портретини чәкәркән. 1974.

либ чыха билмәмишди. Бурада мүасир әдәбијјатын бә'зи умуми мәсәләләриндән, өзү дә мүчәррәд шәкилдә бәһс олунурду. Лакин әдәби просесин өз инкишаф истигамәтилә әлагәли шәкилдә Сәһһәтин әдәби зөвгүндә, көрүшләриндә инкишаф јаранып, рус әдәбијјаты илә јахынлыг онун сәнәт бахышында әсаслы дөнүшә сәбәб олур, әдәби һәјата даһа мигјаслы бахмаға көмәк едир. Рус әдәбијјатына шаирин бәсләдији мүсбәт мүнасибәти, ону габагчыл бир әдәбијјат кими гијмәтләндирдијини «Сабир» (1911) мәгаләсиндә вә «Мәғриб күнәшләри»нә (1912) јазылан мүгәддимәдә ајдын көрмәк мүмкүндүр. Һәмин мәгаләләриндә Сәһһәт Пушкинин, Лермонтовун, Гоголун, Салтыков-Шедринин адыны һөрмәтлә јад едир, Сабир јарадычылығы илә «рус әдибләринин мәшаһириндән вә көз јашлары арасындан күлән Гогол вә Салтыков-Шедрин» јарадычылығы арасында бир бәнзәјиш олдуғуну көстәрир. «Һазырда русларын... парлаг вә кениш әдәбијјата» малик олдуғуну гејд едән шаир, ејни заманда бу әдәбијјаты «елм вә билик күнәши» адландырыр, онунла бизим «зүлмәтдә галан дујғуларымызы ишыгландырмаға» чағырырды.

А. Сәһһәт поезијамыз гаршысында гојдуғу бу тәләби, һәр шејдән әввәл өз јарадычылығында һәјата кечирмәјә чалышырды. Индијә гәдәр шаирин рус әдәбијјаты илә олан әлагәсиндән бәһс едәркән, чох заман буну анчаг онун тәрчүмәчилик фәалијјәтилә мәһдудлашдырмышлар. Белә мәгаләләрдә әсас диггәт шаирин тәрчүмә принсипләринин изаһына верилмиш, нәтичәдә рус әдәбијјатындан едилән тәрчүмәләрин Сәһһәтә идеја-бәдии тә'сири мәсәләси көлкәдә галмышдыр. Әлбәттә, бу сөзләри Мәммәд Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт», «Некрасов вә Азәрбајчан әдәбијјаты», «Некрасов вә Аббас Сәһһәт» кими мәзмунлу мәгаләләри һаггында демәк олмаз. Алим һәмин мәгаләләриндә һәгиги тәдгигат јолу илә Сәһһәтлә Лермонтов вә Некрасов јарадычылыглары арасындакы идеја јахынлыгларыны ачыб көстәрмиш, Азәрбајчан шаиринин фикри-поетик инкишафына бу сәнәткарларын көстәрдији тә'сири фактларла сүбут етмишдир. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ри арасында илк идеја мүгајисәсини дә М. Ариф апармышдыр. Лакин јығчам бир гејд вә мүлаһизә кими дејилмиш бу фикирләр сонралар әдәбијјатшүнаслығымызда кифајәт гәдәр инкишаф етди-

рилмәмишдир. Һалбуки белә бир иш, белә бир тәдгигат чох лазым вә вачибдир.

Бу бир һәгигәтдир ки, ингилаба гәдәрки поезијамызы рус әдәбијјаты ән'әнәләри илә зәнкинләшдирән, бу ән'әнәләрин јарадычы тәтбигинин јолларыны әјани шәкилдә нүмајиш етдирән илк гүввәтли шаирләрдән бири Сәһһәт олмушдур. Бу мүһүм мәсләнин тәдгиги XX әср Азәрбајчан поезијасы илә рус әдәбијјатынын әлагәләринин мәзмунуну, сәчијјәсини ајдынлашдырмаг вә бу гаршылыглы просес һаггында даһа әтрафлы тәсәввүр әлдә етмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Әдәбијјатшүнаслығымызда милли бәдии нәсрин вә драматуркијанын рус әдәбијјаты илә әлагәләринә даир хејли монографик әсәр, диссертасијалар јазылмышдыр. Әдәби әлагәләримизин бу саһәси һаггында мүәјјән елми тәсәввүр вардыр. Анчаг XX әсрин поезијасынын әлагә мәнбәләри, хүсусән онун рус ше'рилә әлагәләри нисбәтән аз өјрәнилмиш, проблемин бир чох саһәси өз һәртәрәфли елми шәрһини көзләјир. Бу бахымдан Сәһһәт ше'ри сон дәрәчә мүнасиб бир јарадычылыг мәнбәјидир. Шаирин поетик јарадычылығынын тәһлили көстәрир ки, онун рус әдәбијјатына јахындан бәләдлији, бу әдәбијјатдан фасиләсиз тәрчүмәләр етмәси өз орижинал јарадычылығынын идеја-бәдии кејфијјәтләринин јүксәлишинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Тәрчүмә илә ардычыл мәшғул олмаг рус әдәбијјатынын идеја вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини мәнимсәјиб, онун дахили јарадычылыг сирләрини өјрәнмәк үчүн јахшы бир мәшг иди. Бу мәшг өзүнүн ән јахшы әсәрләрини рус поезијасы нүмунәләри илә сәсләндирмәк үчүн шаирә көмәк етмишди.

Рус әдәбијјатына Азәрбајчан шаири чохчәһәтли бир јарадычылыг мәктәби кими бахмышдыр, әдәби тә'сирләнмәнин мәзмуну да рәнкарәнк олмушдур: Шаир рус романтикләрини, бөјүк реалистләри өјрәнмиш, XIX әср рус ше'ринин мүхтәлиф чәрәјанлары илә таныш олмуш, Түтчеви, Михајлову, Белоусову, Колтсову, Надсону, Никитини, Плешшејеви охумуш, бүтүн бунлар өз тәшәккүл дөврүнү кечирән Азәрбајчан ше'рини јени истигамәтә јөнәлдилмәсиндә она јахындан көмәк етмишдир, гаршысына чыхан бир чох јарадычылыг проблемләринин һәллиндә сәмәрәли мәнбә ролуну ојнамышдыр.

Сәһһәт милли шаир иди, орижинал вә милли өзүнәмәхсуслуглара малик гүдрәтли сәнәткар иди, онун XX әсрин бир ше'р улдузу кими парламасында өз исте'дады

илә јанашы Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Баһар, С. Ә. Ширвани, Сабир кими милли әдәбијјатын нүмајәндәләри һәлледичи хидмәт көстәрмишдиләр. Анчаг Сәһһәт ше'ринин јени мәзмун вә форма кәсб етмәсиндә, XX әср Азәрбајчан ше'риндә өз шәхси Сәһһәт јерини тутмасында, һеч шүбһәсиз, рус әдәбијјаты ән мүнбит мәнбәләрдән бири олмушдур.

XX әсрин јени ичтимаи-сијаси вәзијјәти әдәбијјатын гаршысында мүһүм тәләбләр гојмушду. Бу тәләбләрдән бири, өзү дә ән мүһүмләриндән бири милли бәдии әдәбијјатын әлагәләрини кенишләндирмәкдән ибарәт иди. Буну дөврүн бүтүн габагчыл сәнәткарлары дәрк едир вә шәхси јарадычылыгларында өз бачарыг вә имканлары дахилиндә јеринә јетирирдиләр. Әдәби тә'сирин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк Чернышевски јазыр: «Бир халгын о бири халга етдији зәһири, формал тә'сириндән башга бир дә ајры, чанлы вә сәмәрәли бир тә'сир дә вардыр... Душүнчәләри өз халгларына көмәк етмәк үчүн васитәләр ахтармагла мәшғул олан адамлар башга халгларын һәјатында елә нүмунәләр тапырлар ки, бунлара диггәт етдикдә, һәмин адамларын өз хүсуси мүлаһизәләри асанлашыр, елә фактлар тапылыр ки, милләтин һәјатыны јахшылашдырмаг үчүн, милләтин өз вәзијјәтинин тәләб етдији шәртләри һәјата кечирмәјин лазым вә мүмкүн олдуғуна күтләләри инандырмаг үчүн һәмин фактлардан бир дәлил кими истифадә едирләр»[1].

Сәһһәт дә рус әдәбијјатындан бу мә'нада, бу шәкилдә, халгын өз еһтијачларыны, еләчә дә мүасир әдәбијјатын тәләбләрини нәзәрә алараг фајдаланырды.

А. Сәһһәт тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә олдуғу кими бәдии јарадычылығында да Лермонтов ше'ринә хүсуси мараг көстәрмиш, бу поетик аләмин бир нөв даими чазибәсини һисс етмишдир. Лермонтов Азәрбајчан шаирини фикри-поетик аләми илә өзүнә чох јахын олан бир шаир кими чәлб едирди.

Мә'лумдур ки, чәмијјәтдәки һагсызлыглардан, ичтимаи бәрабәрсизликдән доған шикајәтлә бирликдә мүбаризә руһу, мөвчуд гурулуша е'тираз Лермонтов поезијасынын әсас мотивләриндән иди. Декабристләр үсјанындан сонракы ағыр иртича шәраитиндә јашајыб-јарадан Лермонтов зүлм вә әдаләтсизлијин ағыр нәтичәләрини

[1] Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., IV чилд, Москва, 1949, с. 65.

көрдүјү заман бәдбин вә кәдәрли, чәмијјәтин габагчыл мејлләрини, халгын ингилаби руһуну көрдүјү заман исә нөгсанлары тәнгид руһунда, мүбаризә руһунда ше'рләр јазырды. Лермонтов бәдбинлијинин өзү дә мүсбәт маһијјәтдә иди. Бу, фәаллыг, мүбаризә һисси, вәтәнә мәһәббәт ојадан бир әһвал-руһијјә иди. М. Горки бу барәдә јазырды: «...Лермонтовдакы бәдбинлик — тә'сиредичи һиссдир, бу бәдбинликдә мүасир чәмијјәтә гаршы бир нифрәт, онун инкары, мүбаризә һәвәси вә кәдәр, өз тәнһалығыны вә зәифлијини дәрк едәрәк үмидсизлијә дүшмәк чох ачыг бир шәкилдә өзүнү көстәрир. Онун бәдбинлији бүтүнлүклә күбар чәмијјәтинә гаршы јөнәлмишдир»[1].

Бөјүк рус шаиринин Сәһһәтә јахынлашдыран әсас идеја-естетик амилләрдән бири дә онун мәһз зүлмә нифрәт һиссилә үзви сурәтдә бирләшмиш вәтәндашлыг кәдәри иди.

Сәһһәт Лермонтовун «Мтсыри», «Һачы Абрек», «Чәркәсләр», «Ганлы» поемаларыны, «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Вәтән», «Пејғәмбәр», «Терекин совгаты» адлы 9 ше'рини азәрбајчанчаја чевирмишдир. Бу мәшһур тәрчүмәләрилә шаир тәкчә Лермонтову Азәрбајчан охучусуна танытдырмаг мәгсәдини изләмирди, һәм дә о бу јол илә мүасирләринә Лермонтов идејалары, һуманизми илә тә'сир көстәрмәјә чалышыр, онларда мүбариз фикир вә һиссләр ојатмаға чалышырды. Рус әдәбијјатынын ән көзәл, өлмәз әсәрләриндән олан «Мтсыри» поемасыны тәрчүмә едәркән Сәһһәт һеч шүбһәсиз, бу әсәрдәки азадлыг мејлини, е'тиразлары өз охучусуна чатдырмаг истәмишдир. Истибдада, әсарәтә үсјан руһунда јазылан поемада азадлыг ән јүксәк бәшәри бир арзу кими тәрәннүм олунур.

Лермонтовдан тәрчүмә үчүн 9 ше'р сечән Сәһһәт јәгин ки, онун бәдии ирсинин бөјүк бир һиссәсини охумушду. Азәрбајчан шаиринин бүтүн поетик јарадычылығы көстәрир ки, гүдрәтли рус романтикинин ирси илә о чох јахындан таныш имиш; бу ирс ону елә дәриндән һәјәчанландырмыш вә мәшғул етмиш, онун руһи аләмини о гәдәр тәлатүмә кәтирмиш, романтик дүшүнчәләрини о гәдәр гидаландырмыш, зөвгүндә, бәдии идракында елә дәрин изләр бурахмышдыр ки, һәр һансы орижинал әсәрини јараданда ондан ајрыла билмәмиш, бу аләмин үмуми

[1] М. Горький. Избранные литературно-критические статьи, Москва, 1941, с. 68.

тәәссүраты илә јашамышдыр. Ән әһәмијјәтлиси одур ки, белә бир јарадычы тә'сирә мә'руз галан Сәһһәт өз тәкрар олунмаз шаир симасыны горујуб сахламыш, әдәбијјатда өз шаирлик имзасыны тәсдиг етдирмиш, шәхси поетик кәшфләрини даһа да тәкмилләшдирмишдир.

Лермонтов руһән, һәјатын психоложи дәрки манерасы илә Сәһһәтә јахын иди. Она көрә дә шаир Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Сабир кими Лермонтов илә дә елә бил бүтүн јарадычылығы боју јашамышдыр. Лермонтов онун шаир һәјәчанларынын санки бүтүн мәгамларында — һәм никбин чағларында, һәм мә'јус вәзијјәтләриндә, һәм дүнјаја нифрәт јағдыранда, һәм кәләчәјә үмидләр бәсләјәндә һәмишә Сәһһәтлә јанашы олмушдур.

Бу тиположи јахынлығы мүшаһидә етмәк үчүн рус романтикинин поетик аләминә, ајры-ајры әсәрләринә нәзәр јетирмәк кифајәтдир: «Пејғәмбәр», «Монолог», «Журналист, Охучу вә Јазычы», «Тәнһалыг», «Гәлбин мә'јус анлары» вә б. Бу әсәрләрдә Лермонтов әсасән бир мәсәләни — бөјүк идеаллар саһиби олан сәнәткарла мөвчуд чәмијјәт арасындакы тәзады вә бу тәзадын јаратдығы ағыр, һәјәчанлы һаллары тәсвир едир. «Пејғәмбәр» мәнзумәсиндә инсанлары әдаләтли вә инсафлы олмаға, һагг сөзә гулаг асмаға чағыран шаир чәмијјәтдә истеһза илә гаршыланыр, «чамаат» ону алгышламаг әвәзинә «дәли, мискин, ахмаг» адландырыб тәһгир едир.

Лермонтов дәрин бир еһтирасла көстәрирди ки, сәнәткар «халгын һәм тәнтәнәли, һәм дә ағыр күнләринин тәрчүманы» олмалыдыр. О, тә'гибләрдән горхмамалы, бөјүк һәгигәтләри ашкара чыхармаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмәлидир. Лакин мөвчуд ичтимаи шәраитдә јашајан сәнәткар чәмијјәтдәки һагсызлыглары ачыб демәк истәјирсә дә, «буна чүр'әт етмир», чүнки «гәдир билмәјән чамаат она нифрәт бәсләјир» («Журналист, Охучу вә Јазычы»). Одур ки, буржуа чәмијјәтиндә һәгиги халг сәнәткарлары өз үрәк сөзләрини демәдән, «һүнәр вә бачарығыны көстәрмәдән һәјат пијаләсиндән ағулар ичир», «тез ачылыб, тез солурлар» («Монолог»). Бу чәмијјәтдә тәнһалыг һисс едән шаир әлини сыхмаг үчүн бир дост әли белә тапмыр: «һаны бир дост әли ки, сыхсын јазыг әлләрим»—деје шикајәтләр едир («Гәлбин мә'јус анлары», «Тәнһалыг»).

Лермонтовун дахили бөһранларыны ифадә едән бу

сәтрләр, бу әһвал-руһијјә зәманәјә гаршы кәскин е'тираз характери дашыјырды.

Ејни мотив вә мәсәләләр, әһвал-руһијјә вә дахили бөһранлар Сәһһәт поезијасы үчүн дә доғмадыр. Азәрбајҹан вә рус романтикләринин лирик гәһрәманлары һәјәҹанлары, көрүшләри е'тибары илә дә сәсләширләр. Сәһһәтин лирик-романтик гәһрәманы да мүасирләринин шүуруна милли зәминдән, намус вә гејрәтини итирмиш, вәтән мәһәббәтиндән мәһрум адамлардан шикајәт јолу илә тә'сир көстәрмәјә чалышыр. Онун гүссәси, кәдәри һәјатдан әл үзмәк мәзмунунда олмајыб, фәал, тә'сиредиҹи, ојадыҹы бир сәҹијјә дашыјыр. Лермонтовун «Шаир», «Пејғәмбәр» ше'рләрилә «Тәрҹүмеји-һалым вә ја һүлүлү» ше'ри арасындакы идеја-естетик әлагәни биз кечән фәсилләрдә нәзәрдән кечирмишик.

Бурада мөвҹуд ичтимаи һәјатын чәтинликләрилә үзүзә кәлән, истәдијини дејиб-јаза билмәјән, фикир азадлығындан мәһрум шаирин кечирдији дахили бөһранлары вә һәјәҹанлары илә јанашы мәсләк вә әгидә јолунда дөнмәзлик, мүбаризәдә ардычыллыг, горхмазлыг әһвал-руһијјәси дә ифадә олунмушдур. Доғрудан да, бу ше'р бир нөв шаирин өзүнүн мүхтәсәр бир тәрҹүмеји-һалыдыр. Бүтүн чәтинликләрә, манеәләрә бахмајараг, о, өзүнү мәғлуб вә аҹиз һесаб етмир, һеч бир һәдә вә әзијјәтдән горхмадығыны билдирир.

Үмумијјәтлә, сәнәткарла ҹәмијјәт арасындакы тәзад вә бу кәркин, чыхылмаз вәзијјәтдә сәнәт саһибинин мөвгеји Лермонтов поезијасында олдуғу кими, Сәһһәт јарадычылығында да чох мүһүм јер тутур. Бу мөвзуда јазылмыш «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли», «Шаир», «Тәрҹүмеји-һалым вә ја һүлүлү», «Бәјани-һал», «Шикајәт» ше'рләриндә романтик гәһрәман Шаир симасында көрсәнир, о нифрәт етдији буржуа — мүлкәдар ҹәмијјәтинә гаршы чыхмаг, «вүҹудуну әзән ән дәһшәтли һәгигәтләри» сөјләмәклә «гәфләт јухусунда олан» охучуларыны ојатмаг истәјир; дөнә-дөнә ше'рин, шаирин идеаллары, ичтимаи маһијјәти барәдә сөһбәт ачыр, ичтимаи мүбаризәдә бәдии сөзүн кәсәрли тәблиғат силаһы олдуғуну көстәрир. Лакин мөвҹуд ҹәмијјәт сәнәткарларын әл-голуну бағламыш, фәалијјәтләрини мәһдудлашдырмышдыр. О һагг сөз демәкдән мәһрумдур, онунла хидмәт етдији охучу арасында сүн'и бир сәдд јарадылмышдыр. Халг ону нәинки баша дүшмүр, һәтта тәһгир вә рәдд

едир, дәли, һүлүлү адландырыр, рус романтикинин «Пејғәмбәр»индә олдуғу кими.

Лермонтов ән'әнәләри чох мүхтәлиф шәкилдә А. Сәһһәт тәрәфиндән әдәби тәҹрүбәјә тәтбиг олунурду. Мәсәлән, азәрбајҹанлы шаир дөврүнүн мүһүм проблемләринә, конкрет һадисәләрә мүраҹиәт едәндә, мүҹәррәдликдән узаглашанда онун орижинал јарадычы симасы даһа ајдын көрүнүр, бурада онун Лермонтов илә дахили јарадычылыг мүбаһисәси дә, она е'тиразы да, онунла фәргләнән ҹәһәтләри дә мејдана чыхыр.

Лермонтов романтик гәһрәманынын шәхси талејинә биканә мүнасибәт бәсләмәси, лагејдлији шаирин шәхси тәбиәтиндән кәлир, о тәнһадыр, ҹәмијјәтдә һеч кәслә јахынлаша, үнсијјәт бағлаја, она өз дәрдини, гүссәсини ача вә бунун сәбәбләрини изаһ едә билмир, мөвҹуд вәзијјәтә е'тиразыны, нифрәтини бу јолла билдирир. Сәһһәтин романтик гәһрәманынын фаҹиәси нисбәтән фәрглидир — о мүасир адамдыр, ҹәмијјәтдә баш верән һадисәләри мүшаһидә едир, нечә олмағы да тәсәввүрүнә кәтирә билир, романтик хәјалын реал аләмлә сых әлагәси онда белә тәсәввүрүн јаранмасыны шәртләндирир. Одур ки, бә'зән о ҹәмијјәтин манеәләри гаршысындан керијә чәкилмир, бүтүн бунлара мүбаризә јолу илә, гүввәт илә наил олмаға чағырыр. Бурада артыг ики романтик гәһрәманын дүнја көрүшүндәки, руһундакы, психолокијасындакы заманы тәмсил едән фәрг дәрһал нәзәрә чарпыр.

Сәһһәтин Лермонтовдан тәрҹүмәләрилә өз орижинал јарадычылығы арасында да үмуми, мүштәрәк, тиположи сәҹијјә дашыјан охшарлыглар чохдур. Һәр ики шаирин романтик гәһрәманларынын азадлыг идеаллары бу ҹәһәтдән хүсуси мараг ојадыр. Азадлыг идејасы — Сәһһәт ше'ринин баш мөвзуларындандыр, о һәр нәдән јазырјазсын, долајысы илә ону һәмин проблемлә әлагәләндирир. Шаирин Лермонтовун мәшһур «Мтсыри»синә мүраҹиәти, ону јүксәк сәнәткарлыгла тәрҹүмә етмәси дә белә идеја доғмалығы илә әлагәдардыр. Сәһһәтин Шамахы реалнисиндәки шакирдләриндән ријазијјатчы алим Мәммәдәмин Әфәнди мүәллиминин «Мтсыри» поемасына вурғунлуғу барәдә белә јазыр: «Хатырымдадыр, Лермонтовун «Мтсыри» поемасындан парчалары о елә һәрарәтлә охујарды ки, онун аһәнки инди дә гулагларымдадыр. Биз шакирдләр чохумуз бу поемадан бөјүк-бөјүк парчалары әзбәрдән билирдик. Бу күн мәним 82 јашым

олдуғу һалда* «Мтсыри»дән тәрҹүмә олунмуш парчалары әзбәр билирәм. Бу тәрҹүмә, чәсарәтлә дејә биләрәм ки, Лермонтов сәвијјәсиндә олан бир тәрҹүмәдир».

Сәһһәтин елә әсәрләри дә вардыр ки, бунларда Лермонтов ше'ринин вәтәндашлыг пафосунун әламәтләри һисс олунур. Бу ҹәһәтдән һәр ики шаирин ејни адлы «Вәтән» ше'рләри сәчијјәвидир вә ики шаирин вәтән мәһәббәтинин идеја чаларларыны ајдынлашдырмаға, һәм үмуми, һәм фәрди сәнәткарлыг кејфијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Сәһһәтлә Лермонтовун јарадычылыг көрүшү һәм әдәби тә'сир, һәм тиположи тәһлил планында бир сәнәткарын дикәриндән өз руһуна, мәгсәдинә, идеалларына, сәнәткарлыг тәләбләринә ујғун олараг өјрәнмәсинин, тә'сирләнмәсинин кениш понарамыны әкс етдирән көзәл әдәби нүмунә вә фактдыр.

А. Сәһһәт бир шаир-вәтәндаш кими ону дүшүндүрән проблемләри сәнәт дилинә, һәм дә мүхтәлиф жанрларда ифадә етмәк үчүн игтибас вә нәзирәләрдән истифадә едирди. А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасындан, А. П. Чеховун «Чәррaһлыг» новелласындан ејни адла игтибаслары буна мисал ола биләр. Һәр ики әсәриндә шаир сәрбәст һәрәкәт етмиш, орижиналдакы адлары дәјишдирмиш, һадисәләри Азәрбајчан мүһитинә көчүрмүш, милли зәминә аид мәсәләләр гојмушдур. «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасынын исә һәтта сүжет хәтти дә дәјишдирилмиш, әсәрә Азәрбајчанын ичтимаи һәјаты илә бағлы јени мәсәләләр дахил едилмишдир.

Беләликлә, мешшанлыг, пула, варланмаға олан еһтирас вә бунун төрәтдији мәнфи нәтичәләр, тачир психолокијасынын ифшасы, тибби мүаличә үсулунун о заманкы Азәрбајчанда керилији кими мәсәләләри әкс етдирмәк истәјән Азәрбајчан шаиринә рус јазычылары һәгиги јарадычылыг көмәји көстәрмишләр.

Сәһһәт вахташыры сатира вә јумора да мүрачиәт етмишдир. Чәмијјәтдәки нөгсан вә ичтимаи хәстәликләри күлүш јолу илә тәнгид етмәк Сәһһәт ше'ри үчүн сәчијјәви олмаса да, о бә'зән әдәбијјатын бу жанрындан истифадә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрирди. Чернышевски јазырды ки: «һәр бир јуморда һәм күлүш, һәм дә кәдәр вардыр»[1]. Сатираја мәхсус олан бу кизли, дахили кәдәр өз фикир вә дујғуларыны, е'тираз вә наразылыгларыны бә'зән шикајәт тәрзиндә ифадә едән Сәһһәтә дә гисмән јахын вә лазым иди. Бир чох реалист әсәрләр мүәллифи олан шаир, реалист әдәбијјатын ајрылмаз бир һиссәси, онун чанлы, фәал вә тә'сиредичи саһәси олан сатираја әлбәттә, тамамилә биканә бир мүнасибәт бәсләјә билмәзди. Сәһһәтин сатираја мејл көстәрмәсиндә әсасы Г. Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванилә башланыб Сабирлә ән јүксәк нөгтәсинә чатан милли сатира ән'әнәләри бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бу јарадычылыг просесиндә башга халгларын сатирикләрилә јанашы рус әдәби тәчрүбәсини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Сәһһәт рус сатирик әдәбијјатыны һәм мунтәзәм мүталиә едир, һәм дә Крылов, Гогол, Салтыков-Шедрин, Чехов кими нүмајәндәләринин әсәрләрини ана дилинә чевирирди. Бу мүталиә вә тәрҹүмә просеси шаирин сатирик тәсвир пријомларына јијәләнмәсинә, сатира вә јуморун әдәбијјатдакы ичтимаи, әдәби мөвгејини даһа дәриндән дәрк етмәсинә чидди көмәк көстәрирди. Бу просесдә мәшһур рус тәмсилчиси Крыловун хидмәти дә көзә чарпачаг дәрәҹәдәдир.

Сәһһәт Крылов сәнәтинә, онун милли хүсусијјәтләринә, рус һәјаты илә бағлылығына јахшы бәләд иди. О билирди ки, Крыловун тәмсилләри реализм вә хәлгилијин көзәл нүмунәләридир, бунлар рус халгынын руһуну, онун дилиндәки сатира вә јумор хүсусијјәтләрини, инчәликләрини мәһарәтлә әкс етдирән әсәрләрдир. Анчаг Азәрбајчан шаири бу классик сәнәт хәзинәсиндә өз заманы, дөврү илә сәсләшән мәгамлара да тез-тез тәсадүф едирди. Шәрг тәмсил јарадычылығы илә бағлы олан бу сатиралар Сәһһәтә үрәјини бошалтмаг, бирбаша дејә билмәдикләрини сөјләмәк үчүн әлверишли јарадычылыг шәраити јарадырды. Одур ки, бир тәрәфдән рус классикинин тәмсилләрини бөјүк мәһарәтлә тәрҹүмә едиб нәшр етдирир, дәрсликләрә салыр, дикәр тәрәфдән өзү орижинал тәмсилләр јазырды. Ејни шаирин јарадычылығынын мүхтәлиф ики саһәси арасында һәм идеја, һәм сәнәткарлыг јахынлығыны дәрһал мүшаһидә етмәк олур. Сәһһәтин тәмсилләринин мәзмуну, форма хүсусијјәтләри кими адлары да Крыловун тәмсилләринә чох охшајыр, һәтта

* Хатирә 1974-чү илдә Низами адына Әдәбијјат Институтунун А. Сәһһәтин анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмуш елми сессијада сөјләнмишдир.

[1] Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., II чилд, Москва, 1949, с. 190.

ичәрисиндә тәкрар оланлары да вардыр: «Ајы вә шир», «Гарышга вә милчәк», «Ајы вә гурд», «Түлкү вә мејмун», «Күн вә күләк», «Улаг вә аслан» вә б. Крылов сәнәткарлығы Сәһһәтин Азәрбајчан әдәбијјатында тәмсил жанрынын ән көзәл јарадычыларындан бири сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә, онун романтик ше'ринин реалистик хүсусијјәтлә зәнкинләшмәсиндә сәмәрәли сәнәт мәнбәләриндән олмушдур.

Азәрбајчан поезијасында пејзаж лирикасынын ән көзәл нүмунәләрини јарадан мүәллифләрдән бири Сәһһәтдир. «Јај сәһәри», «Јај», «Јаз», «Гыш», «Јај кечәси», «Әкинчи нәғмәси» кими Азәрбајчан тәбиәтини мәһарәтлә, зөвг вә һәрарәтлә тәрәннүм едән ше'рләр белә нүмунәләрдәндир. XX әср Азәрбајчан ше'ринә јени руһ, рәнкарәнклик кәтирмиш бу ше'рләрдә тәбиәтин објектив, реалист чаларларла зәнкин романтик тәсвири верилмишдир. Шаирин рус әдәбијјатындан тәрчүмә етдији бир чох пејзажлары көстәрир ки, о, бу саһәдә дә ајры-ајры рус шаирләриндән фајдаланмышдыр. Сәһһәт пејзаж тәсвир едән әсәрләриндә милли ән'әнәләрлә рус әдәбијјаты ән'әнәләрини бирләшдирирди. Шаир Пушкин, Колтсов, Никитин, Козлов, Гофман, Греков, Шкулјов, Нечајев, Белоусов кими ондан артыг рус шаиринин пејзаж тәрәннүм едән ше'рини азәрбајчанчаја чевирмиш, өзү дә бу просесдә пејзаж јаратмаг јолларыны өјрәнмиш, тәчрүбәсини зәнкинләшдирмишдир. Тәдгигат көстәрир ки, бу саһәдә Сәһһәт, ән чох рус әдәбијјатында маһир пејзаж мүәллифләри кими танынмыш Колтсов вә Никитинә мејл көстәрмишдир.

А. В. Колтсов вә И. С. Никитин рус әдәбијјатында реал тәбиәт тәсвирләри јарадан, рус халгынын руһуну рус тәбиәтилә бағламағы бачаран шаирләрдән сајылырлар. Һәр ики шаир тәбиәт мөвзусуну күзәраны тәбиәтлә сых бағлы олан кәндли сурәтләрилә әлагәдар шәкилдә тәрәннүм едир. Онларын тәбиәт тәсвирләриндә о заманкы рус кәндлисинин вәзијјәти вә һәјаты усталыгла ачылыб көстәрилир. Белински бу чәһәтдән Колтсовун поезијасыны гијмәтләндирәрәк јазырды: «Колтсов јаратдығы поезија үчүн дүнјаја кәлмишди. О, сөзүн кениш мә'насында халгын оғлу иди... О, рус тәбиәтини, бир рүшејм, бир һәјат әламәти кими рус кәндлисинин тәбиәтиндә јашајан бүтүн јахшы вә көзәл чәһәтләри руһилә, үрәјилә, ганилә севирди...

...О башгасынын тарласына өз тәрилә суварылмыш зәмисини севән кәндлинин мәһәббәтилә бахырды. О, кәндли дејилди, лакин мәһсул јығымы онун үчүн ишыглы бир бајрам иди: Онун «Әкинчи маһнысы»ны вә «Мәһсул»уну охујун»[1].

Никитин исә «Чүтчү» кими ше'рләриндә кәндли зәһмәтинин ағырлығыны, онун ач-јалавач бир һәјат кечирдијини көстәрдији үчүн мүртәче әдәбијјатчыларын тәнгид вә һүчумларына мә'руз галмышды. Онлардан бири һәтта шаири «Чүтчү» ше'риндә коммунизм идејаларыны јајмагда тагсырландырыр вә ону сијаси мәсәләләрә тохунмамаға чағырырды.

Сәһһәтин халг һәјатына јахынлығы, хүсусән кәндли синфинә рәғбәт вә мәһәббәти онун тәбиәт мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Онда објектив тәбиәт тәсвирләри әсасән кәндли вә әкинчи зәһмәтилә биркә тәсвир олунур. Шаирин демократик көрүшләрини, халга инамыны, истисмар олунан әкинчиләрә гајғысыны көстәрән бу ше'рләр, ејни заманда, онун рус әдәбијјатынын габагчыл идејаларындан, сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән өјрәндијинә дә јахшы сүбутдур. Мәсәлән, Белинскинин Колтсов јарадычылығында јүксәк гијмәтләндирдији «Мәһсул» ше'рилә[2] Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'рини мүгајисә едәк. Колтсов өз ше'рини сәһәрин тәсвирилә башлајыр:

Јенә од тутду, дан јери јанды,
Шө'ләләнди үфүг, аловланды.
Чәкилир, јүксәлир, думан учалыр,
Јер үзүндән јаваш-јаваш азалыр...
Күн чыхыб јер үзү ишыгланды,
Ағ думан дағлар үстә топланды.
Көрүнүр көј үзүндә гөвси-гүзеһ,
Чүтчүләрдә, әкинчиләрдә фәрәһ...
О саат бә'зиси котан гошду,
Бә'зиси чүт гошуб јола дүшдү...
Көтүрүб кәндлиләр һәрә бир чин,
Башланыбдыр тахыллар ичрә бичин.

Сәһһәтин јај сәһәринин тәсвирилә башланыб кәндлиләрин сәһраја, бағлара ишләмәјә кетмәси сәһнәсилә би-

---

[1] Белинский. Собр. соч. в трех томах, III чилд, Москва, 1948, с. 136—137.

[2] Сәһһәт Колтсовун бу ше'рини «Тахыл бичини» ады илә тәрчүмә етмишдир.

тән мәшһур «Јај сәһәри» ше’ри дә руһу, идејасы илә «Мәһсул» ше’ринә чох јахындыр.

Сәһһәтин мисал кәтирдијимиз «Јај сәһәри» ше’рилә Никитиндән тәрчүмә етдији ејни адлы ше’р арасында да идеја вә шәкил јахынлығы вардыр. Бу маһир тәбиәт тәрәннүмчүсү дә өз ше’рини сәһәрин тәсвирилә башлајыр, чох чәкмир ки, онун да нәзәрини «мал-гарасыны јатагдан чыхардан», «котан гошуб чөлә кедән», «әлиндә дәрјаз от бичән» әкинчиләр чәлб едир.

Сәһһәт јохсул кәндлиләрин әмәјинә чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири кими бахырды. Лакин бу синфин чәмијјәтдә чох мүһүм мөвге тутмасына бахмајараг, онун ачыначаглы, јохсул, дөзүлмәз бир һәјат кечирмәси шаирдә чох чидди е’тираза сәбәб олурду. «Әкинчи нәғмәси» ше’риндә Сәһһәт зәһмәткеш кәндлинин әмәјини тәрәннүм едәрәк дејирди ки, мадди не’мәтләр истеһсалында, хүсусән кәнд тәсәррүфатында әкинчинин бөјүк зәһмәти вардыр:

Әкинчи һәр кәсдән артыг чалышар,
Онун әмәјилә инсанлар јашар.

Белә бир нәтичәјә кәлдији үчүндүр ки, шаири јохсул кәндлинин вәзијјәти нараһат едир. О, «Јај сәһәри», «Јај кечәси» кими ше’рләриндә «нә чүтү, нә котаны, нә кәли» олан, өзү чамааты дојуздурдуғу, кејиндирдији һалда, ачындан өлмәмәк үчүн «ахшамачан хырманлары доланан», «күнүн алтында тәр төкәрәк чалышан» әкинчиләрин вәзијјәтинә ачыјыр, ишкәнчәли күзәраны арадан галдырмаг үчүн халга мүрачиәт едир, онлары көмәјә чағырыр. Бу ше’рләрдә шаирин јохсул кәндлијә мәһәббәтилә јанашы кәндли синфинин көзүнү ачмаг, синфи шүуруну ојатмаг мејли дә күчлүдүр. Бу чәһәтдән Сәһһәтин, һагтында бәһс олунан ше’рләри Никитинин «Чүтчү» ше’рини хатырладыр. Габагчыл вә һуманист бир идеја ифадә едән һәмин ше’рдә Никитин рус кәндлисинин ағыр, ач вә јохсул вәзијјәтини әкс етдирир, ону бу вәзијјәтә салан ичтимаи гурулуша, мүлкәдарлыға нифрәтләр јағдырыр:

Уж когда же ты, кормилец наш,
Возьмешь верх над долей горькою?
Из земли ты роешь золото,
Сам-то сыт сухою коркою!

...Хлеб поспел — тебе кручинушка:
Убирать ты не управишься,
На корню-то он осыплется,
Без куска-то ты останешься.

Урожай — купцы спесивятся:
Год плохой — в семье все мучатся —
Все твой двор не поправляется,
Детки грамоте не учатся[1].

Мәһз белә ше’рләринә көрә һәтта бир дәфә чар сензурасы Никитинин ше’рләр китабынын чап олунмасына ичазә вермәмишди.

Сәһһәтдә тәбиәтә сонсуз бир мәһәббәт варды, вахтыны күнләрлә Шамахынын, әфсанәви Ширванын әсрарәнкиз тәбиәтинин гојнунда кечирән, һәр чичәкдән бир зөвг алан, шакирдләрини тез-тез тәбиәт кәзинтисинә чыхаран вә онлара шаиранә «тәбиәт дәрси» верән Сәһһәт тәбиәти тәрәннүмдә дә мисилсиз иди.

Шаир пејзажларында тәбиәтлә јанашы она бағлы инсанын да көзәллијини, учалығыны, мүгәддәслијини тәрәннүм едирди. Кәндли вә кәндли зәһмәтини, онун фикир вә һиссләрини тәсвир белә идеја-естетик консепсија илә әлагәдар иди. Доғрудур, биз шаирин тәбиәт лөвһәләриндә кәндли әмәјинин ағырлығыны, мәһрумијјәтләрини, ағры вә ачыларыны да көрүрүк, анчаг шаир бир гајда олараг тәбиәти никбин әһвал-руһијјә илә тәрәннүм едир. Бурада инсан зәһмәти зөвг верир, тәбиәт вә инсан, тәбиәт вә зәһмәт — бир-биринә говушмуш, ајрылмаз образлардыр. Беләликлә, Сәһһәт поезијасында тәбиәт вә зәһмәтин идиллијасы јарадылыр, ағыр, дөзүлмәз, тәр төкән, бел бүкән әмәјин өзү белә хош нијјәтлә чанландырылыр, шаири даһа чох бу әмәјин нәтичәси — халг һәјатына кәтирәчәји фајда марагландырыр.

Сәһһәт поезијасында објектив романтик истигамәт үстүнлүк тәшкил едир вә бу үслуби хүсусијјәт онун пејзажлары үчүн даһа сәчијјәвидир, елә бу хүсусијјәтләри илә дә о Колтсов вә Никитинә чох јахындыр. Сәһһәти дә һәмин шаирләр кими тәбиәтин ән чох сәһәри вә ахшамы, күнәшин доғушу вә батмасы, фәсилләр—онларын һәрәсинин өз көзәллији, фүсункарлығы вә өз мәзмуну чәлб едир. Субјектив романтикләрдә олдуғу кими шаир тәби-

[1] Никитин. Избранные произведения, М.—Л., 1948, с. 34.

эти өз «мән»индә әритмир, әксинә, реаллыға, тәбиәтин «һәјаты көкләринә» даһа күчлү мејл көстәрир, реалист типикләшдирмә вә психолокизм үнсүрләринә, халг һәјатыны көстәрән фолклор нүмунәләринә мүрачиәт, тәбиәтин көзәллијинин, аһәнкдарлығынын објектив тәсвири онун пејзажларына реалист бир чалар вә аһәнк верир.

А. Сәһһәтин әдәби әлагәләри, еләчә дә рус әдәбијјатындан нечә вә нә шәкилдә өјрәнмәси, тә'сирләнмәси кениш вә ајрыча бир тәдгигатын мөвзусудур. Шаирин јарадычылыг тәкамүлү ајдын көстәрир ки, о, башга халгларын әдәбијјатларыны өјрәндикчә, онлара даһа дәриндән нүфуз етдикчә шаир өзү дә бир сәнәткар кими јүксәлмиш, камилләшмишдир. Бу өјрәнмә просесиндә, шүбһәсиз, онун тәрчүмәчилик фәалијјәтинин мүстәсна ролу олмушдур.

«ЈАЗМАГ, БИР ФИКРӘ МӨҺТАЧ ИСӘ, ТӘРЧҮМӘ ЕТМӘК ИКИ ФИКРӘ МӨҺТАЧДЫР...»

Аббас Сәһһәт бәдии тәрчүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» адлы ики чилдлик әсәринә јаздығы мүгәддимәни түрк шаири Сәидбәјдән кәтирдији јухарыдакы епиграфла башламышды*. Бунунла о, диггәти һәр шејдән әввәл тәрчүмәнин мүрәккәблијинә, чәтинлијинә јөнәлтмәк истәмишди. Шаир демәк истәјирди ки, тәрчүмә јарадычылығы сәнәткардан ики мүхтәлиф сәчијјәли исте'дад тәләб едир: о һәм тәрчүмә үчүн сечдији әсәрин өзүнә нүфуз етмәли, ону дујмалы, онунла јашамалыдыр, һәмин бу јарадычылыг психолокијасына јүксәлмәлидир, һәм дә бир сәнәткар кими ону өз ана дилинә, халгынын милли зөвгүнә ујғун шәкилдә елә ифадә етмәлидир ки, о идеја-бәдии чәһәтдән орижиналдан сечилмәсин, охучу ондан орижиналдан алынан зөвгү алсын.

Сәһһәт бәдии тәрчүмәјә белә чидди јарадычылыг иши кими бахыр, она бөјүк мәс'улијјәтлә јанашырды.

* Сәидбәјә мәхсус бу фикри рус әдәбијјатшүнасы А. М. Лејтес «Бәдии тәрчүмәнин сәнәткарлығы» мәгаләсиндә тәһриф олунмуш шәкилдә А. Сәһһәтин ады илә нәшр етмишдир. «Литературнаја газета», 21 сентјабр, 1961.

Тәсадүфи дејил ки, бүтүн мүасирләри ону һәмишә шаир-мүтәрчим кими гијмәтләндирмиш, әдәби фәалијјәтинин һәр ики саһәсини бир-бириндән фәргләндирмәмишләр. Шаирин тәрчүмәләрини диггәтлә изләјән Фәрһад Ағазадә 1919-чу илдә јазырды: «...Бу тәрчүмәләр әсилләрилә о гәдәр јахын, о гәдәр мүтабигдир ки, һәр ики дилә вүгуфу олан зәват «онларын русчалары илә бәрабәр түркчәләрини дә рус шүәрасы јазмышдыр»—дејә иддиа вә һөкм вермиш олурлар. Һәгигәтән индијә гәдәр түрк шүәрасы арасында Мирзә Аббасын* тәрчүмәси кими дүзкүн бир тәрчүмәјә раст кәлмәдик. Одур ки, мәрһума «Түркләрин Лермонтову» ләгәби верилирсә, бәһәг сәзадыр».

Бәдии тәрчүмә илә мәшғул олмаг јалныз һәвәсдән, марагдан ирәли кәлмирди. Бу, шүурлу, мүәјјән мәгсәдә доғру јөнәлдилмиш гызғын, арасыкәсилмәз бир јарадычылыг иди. Сәһһәт бу саһәдәки фәалијјәтилә мәдәнијјәт тарихимиздә пешәкар тәрчүмәчилијин әсасыны гојмушду: Һәлә сағлығында «икинчи Жуковски »адыны газанан шаир, тәрчүмәләринин истәр кәмијјәти, истәрсә кејфијјәтилә елә бир сәвијјәјә јүксәлә билмишди ки, бу саһәдә онунла мүгајисә олуна биләчәк икинчи шәхсијјәти нишан вермәк чәтиндир. Ики китабдан ибарәт олан «Мәғриб күнәшләри» (Бакы, 1912) бәдии фикир тарихимиздә анчаг тәрчүмәләрә һәср олунмуш илк нүмунә, илк мәчмуәдир. Һәлә шаирин сағлығында дәрсликләрдә, мәтбуатда тез-тез ара вермәдән чап олунмуш тәрчүмәләри дә нәзәрә алсаг, онун бир мүтәрчим кими о заманкы әдәби просесә нечә күчлү тә'сир көстәрдијини тәсәввүр едә биләрик.

Демократик вә тәрәггипәрвәр зијалыларын мәтанәтли мүбаризәси сајәсиндә 1905-чи илдән сонракы үмуми чанланма заманы башга халгларын мәдәни ирсилә даһа артыг таныш олмаг еһтијачы әмәлә кәлмишди. Бунунла әлагәдар олараг бәдии әдәбијјат тәрчүмәсинә диггәт чох артмыш вә күчләнмишди.

Доғрудур, XIX вә XX әсрин бир чох јазычылары Азәрбајчанда бәдии тәрчүмәнин инкишафы ишиндә хејли иш көрмүшдүләр. А. Бакыханов, Һ. Гарадағи, Ә. Чаваншир, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли кими јазычылар XIX әсрдә рус әдәбијјатындан тәрчүмә ишинин әсасыны гојмушдулар.

Һәлә XIX әсрин 80-чи илләриндә вә даһа әввәлләр

* Аббасгулунун олмалыдыр.

Азәрбајҹанда поезија нүмунәләринин нәсрлә тәрҹүмәсинә тәсадүф олунур ки, бу тәрҹүмәләр, әлбәттә, анҹаг бир тәҹрүбә, бир мәшг, бәдии тәрҹүмә ишиндә садәҹә олараг илк мәрһәлә кими гијмәтләндирилмәлидир. «Вәтән дили» дәрслијиндә чап олунмуш «Гурд вә дурна», «Гурд вә гузу» кими тәмсилләри белә тәрҹүмәләрә нүмунә көстәрмәк олар. Крыловун ејни адлы тәмсилләриндән нәсрлә тәрҹүмә олунмуш бу парчалар орижиналын садәҹә олараг мәзмунуну нағыл едир. Бу ҹүр тәрҹүмәләр мәтнин мәзмунуну доғру-дүрүст ифадә едә билмәдији кими, онун поетик тә'сирини, бәдии форма хүсусијјәтләрини дә горуја билмирди.

XIX әсрин сонларына доғру рус әдәбијјатындан тәрҹүмә иши даһа да кенишләндији кими, тәрҹүмәләрин бәдии кејфијјәти дә кетдикҹә јахшылашмаға башлајыр. Мәсәлән, Һ. Гарадағинин тәрҹүмәләринә нисбәтән Пушкинин «Торчу вә балыг» («Сказка о рыбаке и рыбке») поемасынын Ф. Көчәрли тәрәфиндән едилмиш тәрҹүмәси сәнәткарлыг е'тибарилә даһа јүксәк сәвијјәдә дурурду. 1892-ҹи илдә Ирәванда ајрыҹа китабча шәклиндә чап олунмуш бу тәрҹүмәнин дили садә, сүжети исә орижинала хејли јахын иди. Лакин бунунла бәрабәр Ф. Көчәрли орижиналын бә'зи бәдии хүсусијјәтләрини, ајры-ајры јерләрдә мә'нача дүрүстлүјүнү горуја билмәмиш, сәрбәст тәрҹүмәјә мејл көстәрмишди. Бу мәзмунда нөгсан вә кәсирләр исә бөјүк шаирин сәнәткарлыгла јаратдығы әсәринин јүксәк бәдии сәвијјәдә Азәрбајҹан охуҹусуна чатмасына мане олмушду.

Ф. Көчәрлидән сонра Пушкинин һәмин нағыл-поемасыны Рәшидбәј Әфәндијев тәрҹүмә етмиш вә өз «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијинә салмышды (с. 87—99). Бу тәрҹүмә орижинала јахынлығы, онун бә'зи бәдии хүсусијјәтләрини, колоритини сахламасы е'тибарилә даһа мүвәффәгијјәтли иди. Тәрҹүмәчи орижиналын садәҹә мәзмунуну дејил, онун бәдии вә шәкли хүсусијјәтләрини дә мүһафизә етмәјә чалышмышды. Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» (1898) вә «Бәсирәтүл-әтфал» (1901) дәрсликләриндә чап етдирдији башга тәрҹүмәләри дә (Крыловун «Түлкү вә үзүм», «Ешшәк вә бүлбүл», «Мејмун вә чешмәк», «Ајы вә мејмун», «Гурд вә пишик» вә саирә тәмсилләри) бу ҹәһәтдән диггәти ҹәлб едир. Азәрбајҹанда поетик тәрҹүмәнин инкишафында мүһүм рол ојнајан бу тәрҹүмәләрин әһәмијјәтини азалтмамаг шәртилә демәк лазымдыр ки, бунларын бәдии тәрҹүмә принсипләрини горумаг, орижиналын идеја вә форма хүсусијјәтләрини сахламаг бахымындан зәифликләри дә аз дејилди.

Рус әдәбијјатынын идеја-бәдии әһәмијјәтини дујараг, онун тәрҹүмәсилә мәшғул олан сәләфләринин јолу иләкедән Сәһһәт тәрҹүмәчилији јени инкишаф мәрһәләсинә галдырды. Тәрҹүмәјә бөјүк һәвәс көстәрәрәк буну о өзүнә бир пешә сечди, еһтираслы вә ардычыл әмәјин сајәсиндә Азәрбајҹанда професионал тәрҹүмәнин әсасыны гојду. Сәһһәт тәрҹүмәјә илһамла јанашырды. О, тәрҹүмә етдији мәтнә јарадыҹы бир мүнасибәт бәсләјир, орижиналын идејасыны дәриндән гаврамаға, үслубуна ријаәт етмәјә чалышыр, јазычынын јарадыҹылыг сирләрини өјрәнир вә бунлары тәрҹүмәдә мүвәффәгијјәтлә әкс етдирмәк үчүн јени-јени формалар, јоллар ахтарыр вә тапырды. Бу саһәдә әлдә етдији бөјүк мүвәффәгијјәтләрин нәтиҹәси иди ки, һәлә сағлығында пешәкар тәрҹүмәчи кими мәшһурлашмыш вә тәгдир олунмушду. Шаирин өз сағлығында јазылмыш бир тәрҹүмеји-һалда дејилирди ки, «Сәһһәтин тәрҹүмәдә даһа артыг мәһарәт вә исте'дады олдуғу үчүн рус әдибләриндән икинҹи Жуковски дејә биләрик. Белә ки, ҹаван шаиримизин «Мәғриб күнәшләри» нам әсәриндә мәшһур рус шүәрасындан Пушкин, Лермонтов, Никитин, Крылов вә бир чох башга шүәраларындан етдији тәрҹүмәләр әслилә мүвафиг олмагла бәрабәр шајани-тәгдирдир» (А. Шаиг. «Күлзар», 1912).

1905-ҹи ил рус ингилабындан сонра, башга халгларын әдәбијјаты илә Азәрбајҹан халгыны даһа кениш өлчүдә таныш етмәк зәрурәти мејдана чыхдығы заман габагҹыл зијалылар бәдии тәрҹүмә ишинә, хүсусән рус әдәбијјатындан тәрҹүмә мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирирдиләр. Онлар бир тәрәфдән рус әдәбијјатындан тәрҹүмәләр едир, рус әдәбијјаты нүмунәләрини јајмаға чалышыр, дикәр тәрәфдән дә бәдии тәрҹүмәнин кејфијјәти уғрунда мүбаризә апарырдылар. Доғрудур, бу заман һәлә бәдии тәрҹүмәнин принсипләри нәзәри шәкилдә ишләнмәмишди. Лакин ајры-ајры јазычылар мөвчуд тәрҹүмәләр һаггында јери дүшәндә фикир сөјләјирдиләр. Мәсәлән, Крыловдан («Гарға вә түлкү»), Фирдовсидән («Шаһнамә»дән бир парча), Хәјјамдан, Сә'дидән бир сыра тәрҹүмәләр етмиш олан Сабир «Отелло» фаҹиәсинин тәрҹүмәсини бәјәнмәмишди. Тазијанәләриндән бириндә о, һәрфи, механики тәрҹүмәјә мејл көстәрән Һ. Вәзирову белә тәнгид етмишди:

Ојлә бир тәрҹүмә ки, руһи-Шекспир көрҹәк,
Ағлады руһи-Отеллојла бәрабәр өзүнә,
«Ах, мүтәрҹим»—дејә бир одлу түфүрҹәк атды,
Шүбһәсиз, дүшдү о да тәрҹүмәкарын көзүнә.

Азәрбајҹан јазычылары бәдии тәрҹүмәни үмумхалг иши һесаб етдикләри үчүн онун дилинин садәлијинә, хәлгилијинә хүсуси фикир верирдиләр. Орижиналы халга доғру-дүрүст чатдырмаг, ондан сәмәрәли истифадә едилмәсини асанлашдырмаг үчүн тәрҹүмә дилинин мүмкүн гәдәр садә олмасына чалышырдылар. Бәдии дилин садәләшмәси ишиндә чох бөјүк хидмәти олан Ҹ. Мәммәдгулузадә мәһз белә бир ҹәбһәдә дururду. О, Крыловун «Јолчулар вә итләр» адлы тәмсилинин адыны әрәб сөзләрилә тәрҹүмә едән бир мүәллифи «Молла Нәсрәддин» журналында белә сатираја тутурду: «Ачдым Крыловун мәҹмуәсини вә вәрәгләјиб «Абирин вә килаб» адында бир тәмсил тапа билмәдим...

Мәним хәјалыма бир шеј дә кәлир: русча охујанлара мә'лумдур ки, Крылов тәмсилләрини с а д ә р у с д и л и н д ә јазыб ки, рус милләти ј а х ш ы б а ш а д ү ш с ү н.

Әкәр Крылов билсәјди ки, түркләр (азәрбајҹанлылар — К. Т.) онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрҹүмә едәндә јолчулара «абирин» вә итләрә «килаб» ады гојаҹаглар, јәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фрәнк, ја немсә дилиндә јазарды» (1966, № 21).

Сәһһәт бәдии тәрҹүмәчилик фәалијјәтини тәрҹүмәјә бу гәдәр тәләбкарлыгла јанашылан бир дөврдә давам етдирмиш вә бир мүтәрҹим кими иҹтимаијјәтин үмуми рәғбәтини вә е'тимадыны газанмышды.

Әдәбијјат кими бәдии тәрҹүмә дә о заман Азәрбајҹандакы әдәби фикир дөјүшләрини, габагҹыл вә мүһафизәкар гүввәләр арасында кедән идеја мүбаризәсини әкс етдирирди. Һаким буржуа-мүлкәдар идеолокијасына, руһанилијә хидмәт едән јазычылар «17 рәмәзан», «Инкилис ханымы», «Әзраи-гүрејш» кими дини мәзмунлу, маҹәраларла, шит парнографиг сәһнәләрлә долу ири һәҹмли романлар, ислам динини идеализә вә тәблиғ едән сәһнә әсәрләри, нөвһә, синәзән, мәрсијә вә һәҹвләрдән ибарәт диванлары тәрҹүмә едирдиләр. Габагҹыл әдәби-фикри мөвгедә дајанан јазычылар исә тәрҹүмә үчүн мүасир сәсләнән, идеја-бәдии ҹәһәтдән охуҹунун зөвгүнү охшајан әсәрләр сечирдиләр. Онларын тәрҹүмә етдикләри әсәрләрин әһатә даирәси, мүндәрәҹәси чох кениш вә зәнкин иди. Дүнја әдәбијјатынын, Русијада јашајан халгларын классикләри илә јанашы бу јазычылар рус әдәбијјатынын тәрҹүмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Тәсадүфи дејил ки, јени әсрин әввәлләриндә әдәбијјат аләминдә фәалијјәт көстәрән, аз-чох тәрҹүмә баҹарығына малик јазычылар, зијалылар рус әдәбијјатындан тәрҹүмә саһәсиндә өз баҹарыгларыны сынамышлар.

Бир тәрҹүмәчи кими Сәһһәт дә икинчиләрин јолу илә кедирди. О, Бакыхановла башланыб, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән инкишаф етдирилән, сонралар Азәрбајҹан классикләринин бөјүк еһтирасла горудуғу әдәби јолун—рус әдәбијјатыны тәблиғ вә тәшвиг јолунун һәгиги бир давамчысы кими мејдана чыхмышды. Бу ҹәһәтдән Сәһһәт М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин һәгиги варисләриндән бири иди.

Сәһһәт тәрҹүмәјә милли әдәбијјатларын инкишафыны сүр'әтләндирән вә онлары бир-бирилә әлагәләндирән зәрури јарадыҹылыг васитәси кими бахырды. О билирди ки, тәрҹүмә һәр һансы әсәрин бир дилдән башга бир дилә механики тәрҹүмәси дејилдир; бу, мүрәккәб идеја-јарадыҹылыг просесидир. Бу просес мүәјјән мәгсәдлә бағлы олур. Тәрҹүмә олунан әсәр һәмин халгын мәдәни сәвијјәсини, мә'нәви тәләбләрини, арзу вә истәкләрини, еләҹә дә тәрҹүмәчинин өз дүнјакөрүшүнү әкс етдирир. Одур ки, охуҹу үчүн «һеч бир сурәтдә мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсула кәтирмәјән» әдәбијјата гаршы мүбаризә ишиндә Сәһһәт тәрҹүмәдән кениш истифадә етмәјә чағырырды. «Мәғриб күнәшләри»нин мүгәддимәсиндә шаир јазырды: «Авропалыларын өз әдәбијјаты о гәдәр васе олдуғу һалда, јенә әрәб вә фарсын мәшһур әдиб вә шаирләринин әсәрләрини өз дилләринә тәмамән тәрҹүмә етмишләр. Белә олан сурәтдә биз нә үчүн авропалыларын асарыны өз лисанымыза тәрҹүмә етмәјәк? Билмәдијимизи нә үчүн өјрәнмәјәк? Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб* әдәбијјатындан бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрҹүмә етмәклә әһалимизи онларын асарына ашина едим. Таин ки, о шүмуси-елмү үрфанын әнвари-әшү'әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыгландсын; хариҹи лисанларына ашина олмајан шаирләримиз онлара нә-

* Бир чох тәрәггипәрвәр Азәрбајҹан јазычылары кими Сәһһәт дә бурада «Гәрб »вә «Авропа» сөзләрини ејни заманда «рус» сөзү јериндә ишләтмишдир. Буну, Сәһһәтин әсасән рус әдәбијјаты нүмунәләриндән ибарәт олан ики чилдлик китабчаја «Мәғриб күнәшләри» (*Гәрб күнәшләри*) ады вермәсиндә дә көрмәк олар.

зирә јазмагла јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин».

Беләликлә, Сәһһәт үчүн бәдии тәрчүмә халгларын мәдәни ирсини бир-биринә јетирән, халглар арасында мәдәни әлагәни мөһкәмләндирән бир васитә иди. Шаир мүхтәлиф халгларын әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрилә бир тәрәфдән Азәрбајҹан поезијасында һәлә XX әсрдә дә давам едән схоластик-формалист ше'р галыгларыны арадан галдырмаг ишинә көмәк едир, дикәр тәрәфдән, һәмин әсәрләрлә охуҹуларын фикри инкишафына, зөвгүнә, шүуруна тә'сир көстәрмәјә чалышырды.

Бә'зән әдәбијјатларын тә'сири вә әлагәләриндән сөһбәт кедәндә бәдии тәрчүмәнин бу просесдәки иштиракы лазымынҹа гијмәтләндирилмир. Бу исә әдәби тә'сирин мүһүм мәнбәләриндән бирини кифајәт гәдәр ајдынлашдырмаға мане олур. Һалбуки һәр һансы бәдии тәрчүмә әсәри өзү илә бәрабәр, әдәбијјата јени идејалар, јени бәдии үсул вә тәсвир васитәләри дә кәтирир. Бәдии тәрчүмәнин бу хүсусијјәти Сәһһәт үчүн ајдын иди. Шаир «харичи лисанларына ашина олмајан шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин» — дедикдә, әлбәттә, бәдии тәрчүмәнин мәһз бу мүсбәт тә'сир гүввәсини нәзәрдә тутурду.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сәһһәт тәрчүмә илә тәсадүфи мәшғул олмамыш, она бир вәтәнпәрвәрлик иши кими, ҹидди идеја јарадыҹылыг иши кими бахмышдыр.

А. Сәһһәт 1905-ҹи илдән башлајараг бүтүн әдәби јарадыҹылығы боју мүтәрҹимлик етмиш, Азәрбајҹанлы охуҹуну рус, Авропа, Украјна, фарс, күрҹү вә ермәни әдәбијјатлары илә таныш етмәкдә мисилсиз хидмәт көстәрмишдир. Онун тәрчүмәләри әсасән «Мәғриб күнәшләри» адлы китабчада, «Түрк әлифбасы», «Икинҹи ил», «Јени мәктәб», «Күлзар», «Әдәбијјат мәҹмуәси» кими дәрсликләрдә, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларында, мүхтәлиф гәзетләрдә чап олунмушдур.

Сәһһәт тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә ән кениш јери рус әдәбијјатына вермишди. О ијирмидән артыг рус јазычысынын онларла әсәрини өз ана дилинә чевирмиш, бүтүн јарадыҹылығы боју бу сәнәт хәзинәсиндән өјрәнмиш, онун тәблиғинә хүсуси мә'нәви еһтијаҹ дујмушдур. Тәкҹә «Мәғриб күнәшләри»ндә вә мүхтәлиф мәнбәләрдә чап олунан 70-ә гәдәр тәрчүмә, игтибас вә тәбдилин 50-

дән артығы рус әдәбијјатына аиддир. Нечә олмушдур ки, түрк, фарс вә франсыз дилләрини вә әдәбијјатларыны јахшы билән, илк тәһсилини Шамахыдакы моллаханада, али тәһсилини Иранда алан шаир тәрчүмәдә әсас диггәтини рус әдәбијјатына ајырмышдыр?

Бу, һеч шүбһәсиз, романтик шаирин өз мә'нәви-јарадыҹылыг тәләбләрилә, ону һәјәҹанландыран, дүшүндүрән һәјат, сәнәт проблемләрилә әлагәдар бир мәсәлә иди. Бу шүурлу идејалы просесдә шаири гејри-ихтијари чәкиб апаран бир јарадыҹылыг инстинкти дә вар иди.

Мараглыдыр ки, тәһсилини Иранын Мәшһәд шәһәриндә тамамлајан Сәһһәтин романтик мүасири А. Шаиг дә рус әдәбијјатына даими бир јарадыҹылыг һәвәси көстәрмиш, мүнтәзәм шәкилдә бу әдәбијјатын тәблиғи вә тәрчүмәсилә мәшғул олмуш, игтибас вә тәбдилләр етмиш, ондан бәдии јарадыҹылыг мәнбәји кими фајдаланмышдыр. Метод вә үслубҹа, бәдии мәһсулун мәзмуну вә шәкли хүсусијјәтләри, истифадә олунан жанрлары илә бир-биринә чох бәнзәјән һәр ики шаирин мүраҹиәт етдији әдәби шәхсијјәтләр дә чох јахын, һәтта ејни олмушлар: Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Никитин, Чехов, Горки вә б. Бу, бир факты тәсдиг етмәк үчүн әсас верир ки, XX әср Азәрбајҹан маарифчи романтикләрини (Шаиг вә Сәһһәт голу) рус әдәбијјаты вә рус романтизми илә бағлајан идеја-естетик хүсусијјәтләр, көрүнүр, даһа гүввәтли олмушдур.

Демәк лазымдыр ки, бир мүддәт, даһа доғрусу, кениш әдәби фәалијјәтә башладығы илк илләрдә Сәһһәтин тәрчүмәчилији башга јол илә кетмишдир. Теһранда франсыз дилини мүкәммәл өјрәнән шаир әсасән 1905—1907-ҹи илләрдә Франса әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмишдир («Нәғмеји-ордибеһишти», «Бир вәрәгдир китаби-хилгәтдән» вә с.). Тарих е'тибарилә онун илк тәрчүмәси «Нәғмеји-ордибеһишти» (1905) ше'ри һесаб олунур*.

Чүн көрдүм олуб алма ағаҹлары чичәкли,
Сордум, нијә олдуз әҹәба бојлә бәзәкли?—

— бејтилә башланан бу ше'рдә баһар фәслинин тәсвири верилир. Өзүнүн бу дөврдәки јарадыҹылығына ујғун олараг шаир тәрчүмә үчүн дә тәбиәти тәсвир едән һисси ше'рләр сечирди. Илк тәрчүмәләриндә о, «Тәзә ше'р

---

* Шаирин Иранда Лафонтендән етдији тәрчүмәләр әлдә јохдур.

нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә гојдуғу тәләбләр чәрчивәсиндә һәрәкәт едирди. Бурада ичтимаи мәзмун зәиф олдуғу кими, дил, үслуб, ифадә тәрзи дә нисбәтән көһнәдир.

Франсыз дилиндән тәрҹүмәләрин орижиналларыны мүәјјәнләшдирә билмәдијимиз үчүн онларын әсас мәтнә нә гәдәр јахынлығы һаггында да фикир јүрүтмәк мүмкүн олмады. Анҹаг бу илк бәдии нүмунәләр көстәрир ки, тәрҹүмәчилијә хүсуси мараг вә һәвәслә јанашан мүәллиф орижиналын әсири олмур, ону өз поетик «мән»и илә ујушдура билир.

Белински бәдии исте'дадын бир хүсусијјәтини дә башгаларынын әсәрләринин руһуна нүфуз етмәк вә онларын көзәллијини, руһуну, бәдиијјатыны дујмаг бачарығында көрүрдү. Бу бачарыг Сәһһәтин илк тәрҹүмәләриндән өзүнү көстәрмәјә башламышды. Жан Рамодан едилән «Нәғмеји-ордбеһишт» адлы лирик ше'рин тәрҹүмәсиндә чәтин анлашылан сөз вә ифадәләрин ишләнмәсинә бахмајараг бир ахычылыг, ојнаглыг, дујғуларын сәрбәст ифадәси һисс олунур ки, бу да ҹаван тәрҹүмәчинин бу јолда уғурлу аддымлар атаҹағыны габагҹадан хәбәр верирди. Сонралар франсыз романтики Алферд де-Мүсседән (1810—1857) едилән «Мајыс кечәси» Сәһһәтин ән поетик тәрҹүмәләриндән сајылыр.

Бунлардан башга Сәһһәт Гәрби Аврупа шаирләриндән И. В. Көте (1749—1832) вә Морис Һартмандан да (1821—1872) тәрҹүмәләр етмишдир.

Сәһһәтин күрҹү вә ермәни халгларынын әдәбијјатындан да тәрҹүмә вә игтибаслары вардыр. Һәр ики халга достлуг мүнасибәти бәсләјән шаир онларын әдәбијјатыны вахташыры изләмиш, бурадакы мүсбәт ҹәһәтләри гијмәтләндирмиш вә һәјатындан бу факт да мә'лумдур ки, Шамахыда габагҹыл ермәни зијалылары илә јахын әлагә сахламышдыр. О, XX әср ермәни јазычылары Һ. Туманјан вә А. Абелјанла даһа чох марагланырды. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» адлы мәшһур поемасыны јазыркән Һ. Туманјанын «Шаир вә Рүбаб» ше'рилә мараглланмыш, драматург А. Абелјанын «Фонтан» пјесини «Нефт фонтаны» ады илә игтибас етмишдир. Шаир вә мүтәрҹим А. Сатурјандан (1865—1917) чевирдији «Һәјәҹанлы нәғмәләр» Сәһһәтин јахшы тәрҹүмәләриндәндир. Ше'р бирнәфәсә јазылмышдыр, еләә бил шаирин онунҹу илләрин әввәлләриндә јаздығы ше'рләрин, «Сыныг саз»ын кәдәр вә үмидлә долу сәдаларынын һәјәҹаныны ифадә едир. «Һәјәҹанлы нәғмәләр» азәрбајҹанлы шаирин романтик гәһрәманынын кечирдији дахили бөһранлары, кәдәрини вә кәләҹәјә үмидини әкс етдирдији үчүн һәјәҹанла, илһамла да тәрҹүмә олунмушдур:

Гәмлидир күнләримиз, гајғылыдыр,
Дәрд илән һәп дирилијмиз долудур..
Кәдәриндән алышыр синә јаныр,
Түкәниб тагәти руһун усаныр.
Гүссәдән, гәмдән, үгубәтләрдән,
Түкәнилмәз бу мүсибәтләрдән
Гапламыш бизләри зүлмәт бүрүмүш,
Лап вәрәмләнди, үрәкләр чүрүмүш.
Дөвр едир әкси-мурадымча фәләк,
Өлдүк ајдынлыға һәсрәт чәкәрәк...
Гүссәдән бағрымыз ал ган олмуш,
Кениш аләм бизә зиндан олмуш!
Јухудан дур даһа, ханәндә, ајыл!
Көзүн ач, јатма, сәрајәндә ајыл!..
Сазынын телләринә вер һәрәкат.
Бу јатан гәлбләри бирчә ојат!..
Та мүгабилдә дураг ширанә,
Јашамагчын чалышаг мәрданә...

Күрҹү әдәбијјатындан исә Сәһһәт романтик шаир Николоз Бараташвилинин (1817—1845) мәшһур «Мерани», Акаки Серетелинин «Мән мүгәддәс тәсвирләрин өнүндә» вә «Ханәндә Гоги» ше'рләрини чевирмишдир.

1916-чы илдә Күрҹүстанда Бараташвилинин анадан олмасынын 100 иллији гејд олундуғу заман (шаирин 1817-чи илдә доғулдуғу сон илләрдә исбат олунмушдур) Сәһһәт дә өз тәрҹүмәсилә күрҹү романтикинә һөрмәт вә мәһәббәтини билдирмишдир. О өзү ше'ри «күрҹү шаиринин јубилеји мүнасибәтилә» тәрҹүмә етдијини көстәрир. Ихтисарла тәрҹүмә олунан бу ше'р «Н. Бараташвили нәшидәләриндән» гејдилә чап едилмишдир.

Тәрҹүмә үчүн «Мерани» (1842) ше'ринин сечилмәси тәсадүфи дејилди. Күрҹү шаири бу фәлсәфи-лирик ше'риндә азадлыг севән гүввәләрин гара гүввәләр гаршысында мәтанәтини, инсан ирадәсинин әјилмәзлијини тәрәннүм етмишдир. Өлүм кабусу романтик гәһрәманы горхутмур, о инаныр ки, кәләҹәк нәслин хошбәхтлијинә јол ача биләҹәкдир. Сәһһәт романтик гәһрәманын өлүм һаггында дүшүнҹәләрини тәсвир едән һиссәсини өз сәнәтинә мәхсус романтик һәссаслыгла тәрҹүмә етмишдир:

Јүкүр, еј түнд јүрүшлү јорға атым,
Та ки сәрмәнзили-мурадә чатым...

Едирәм мөвтү кәндим истигбал,
Гој әчәл ејләсин мәни, памал.

Сәһһәтин кениш тәрчүмәчилик фәалијјәти 1907-чи илдән сонра башланмышдыр. 1906-чы илдә Шамахыда ачылмыш реални мәктәбдә чалышан шаир мүәллим достларынын көмәјилә аз бир заманда рус дилини өјрәнир вә рус классикләринин әсәрләрини һәвәслә мүталиә едир; бу замандан онун рус әдәбијјатынын тәрчүмәси вә тәблиғи саһәсиндәки фәалијјәтинин әсасы гојулур.

Сәһһәтин әсас тәрчүмә принсипи — тәрчүмә олунан мәтнә мүмкүн гәдәр јахынлашмаг принсипи иди. Бу принсипә о, јарадычы бир тәрчүмәчи олмаг е'тибарилә мүхтәлиф шәкилләрдә әмәл едирди. Шаирин тәрчүмәләриндә әсас ики јол нәзәрә чарпыр. Бунлардан бири орижиналын мәтнини дәјишдирмәдән, онун һәм мә'на, һәм дә бүтүн шәкли хүсусијјәтләрини сахламаг јолудур ки, шаир чох вахт бу үсул илә кетмәјә чалышырды. Ше'р тәрчүмәсиндә бу јол чәтин олса да, милли ше'рин сирләринә јахындан бәләд олан Азәрбајчан шаири онун өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлирди. Икинчи јол исә, орижиналын идеја вә мәзмунуну әсас көтүрәрәк јә'ни гаршыја чыхан чәтинликләр үзүндән мәтндәки бә'зи деталлара сәрбәст јанашараг, әсәрин әсас мә'насыны вә руһуну вермәк јолудур. Бу јол илә етдији тәрчүмәләриндә шаир орижиналын әсири олмурду; о, мәтнә нисбәтән сәрбәст јанашыр, бә'зән ајры-ајры мисралары ихтисар едир, бә'зән јени мисралар артырырды. Лакин бүтүн бунлар бир шејә — тәрчүмә олунан әсәрин идеја мәзмунунун долғун, дүзкүн верилмәсинә хидмәт едирди. Беләликлә, һәр ики јол илә ејни принсип-орижиналын идеја бәдии вәһдәтини горујуб, ону мүмкүн гәдәр әслинә јахын шәкилдә тәрчүмә етмәк принсипи көзләнирди.

Сәһһәтин биринчи јол илә етдији тәрчүмәләриндә орижиналы доғру-дүрүст әкс етдирмәјә хүсуси бир мејл, дәгиглик вардыр. Бурада шаир орижиналы һәрчәһәтли гаврамаға, һеч бир тәһрифә јол вермәмәјә, онун руһуну, бәдии хүсусијјәтләрини әкс етдирмәјә чалышыр. «Гафгаз», «Учгун вә ја учурум», «Пејғәмбәр», «Мтсыри», «Терекин сөвгаты», «Һачы Абрек», «Һәјатын дибиндә», «Хәбәрдар!», «Ирәли», «Сазандалар», «Фил вә алабаш» кими онларча тәрчүмәни буна мисал көстәрмәк олар.

Бу чәһәтдән тәрчүмә тарихимиздә ән көзәл нүмунәләрдән сајылан Пушкинин «Гафгаз» ше'ри даһа сәчијјәвидир. Сәһһәт тәһрифә јол вермәдән мәнзумәнин идеја мәзмунуну сахламаға мүвәффәг олмуш, Пушкин ше'ринә хас олан хүсусијјәтләри, образлары Азәрбајчан дилинә мәхсус бәдии ифадәләр, бәдии образлар васитәсилә вермишдир. Нүмунә үчүн орижинал илә тәрчүмәнин илк дөрд мисрасыны мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәк. Пушкиндә охујуруг:

Кавказ подо мною! Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины:
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.

Тәрчүмәси беләдир:

Гафгаз алтымдадыр... Ән мүдһиш олан зирвәдә мән
Тутмушам тәк учурум, гарлы дағ үстүндә гәрар.
Гара гуш учмаға галхарса узаг бир тәпәдән,
Нә гәдәр јүксәк учарса, јенә дөврәмдә учар*.

Пушкинә мәхсус мәһарәтлә тәсвир олунан бу лөвһә тәрчүмәдә дә ејни гүввәт вә дәгигликлә, сәнәткарлыгла верилмишдир. Лакин шаир һәрфи тәрчүмәјә јол вермәмәк үчүн ајры-ајры сөзләри механики тәрчүмә етмәмиш, Азәрбајчан дили вә ифадә хүсусијјәтләринин тәбиилијини сахламагла, онун дахили ганунларыны горумагла, мисраларын үмуми мә'насыны вермишдир. Мәсәлән, шаир: «Парит неподвижно со мној наравне» мисрасыны «Нә гәдәр јүксәк учарса, јенә дөврәмдә учар» шәклиндә тәрчүмә етмишдир. Һәр ики мисраны сөз-сөз, кәлмә-кәлмә мүгајисә етдикдә хејли фәрг мејдана чыхыр. Тәрчүмәјә орижиналда олмајан, «нә гәдәр», «јүксәк», «јенә» сөзләри артырылдығы кими, «неподвижно», «со мној» кими сөзләрдән дә истифадә едилмәмиш, «наравне» сөзү «дөврәмдә» сөзү илә әвәз едилмишдир. Көрүндүјү кими, сөзләр бир-биринә о гәдәр дә ујғун кәлмир. Лакин һәр ики мисра ејни фикри, һәм дә бир-биринә сон дәрәчә јахын бир

* «Гафгаз» ше'рини Сәһһәт «Гардашым Абдулла Шаигә» сәрлөвһәсилә чап етдирмишдир. «Һәгигәт» гәзети, 25 мај, 1910, № 117.

фикри јүксәк поетик шәкилдә ифадә едир. Һәр ики мисра ејни мәнзәрәни чанландырыр.

Тәрчүмәјә belә јарадычы шәкилдә јанашмаг бачарығы Сәһһәтин тәрчүмәләринин јүксәк бәдии кејфијјәтини тә'мин едән әсас амилләрдән иди. Она көрәдир ки, бу әсәрләр асанлыгла охунур, бәдии гүввәсилә охучуну дәрһал өз тә'сири алтына ала билир; чох заман онларын һәтта тәрчүмә олдуғуну белә мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур.

Әлбәттә, дәгиг тәрчүмәни һеч вахт һәрфи тәрчүмә кими, ејни сөзләрин мә'нача бир-биринә нә дәрәчәдә ујғун кәлиб-кәлмәмәси кими баша дүшмәк доғру дејилдир. Һәгиги бәдии тәрчүмә сөзләрин тәрчүмәсини дејил, орижиналын идеја мәзмуну вә бәдии ифадә көзәллијини ачыб көстәрмәлидир. Әкс тәгдирдә тәрчүмә механики бир просесә чеврилә биләр, онун бәдии кејфијјәти ашағы дүшәр. Бүтүн јарадычы бәдии тәрчүмәләрдә олдуғу кими, Сәһһәтин тәрчүмәләриндәки дәгиглији дә бу мә'нада анламаг вә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Сәһһәтин сәнәткарлыгла Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Мтсыри», «Һачы Абрек» поемалары да әслинә јахындыр. Шаир ајры-ајры мисралары белә ејнилә вермәјә чалышараг, тәрчүмәнин камил чыхмасына мүвәффәг олмушдур. «Һачы Абрек» поемасында Лејла илә Һачы Абрекин мүсаһибәси, тәбиәт тәсвирләри, гоча ләзкинин изтираблары, Һачы Абрекин һәјәчанлары, јахуд «Мтсыри» дә кәнч монахын азадлыг мејлини тәсвир едән сәһнәләр усталыгла тәрчүмә олунмушдур*. Сәһһәтин тәрчүмәләринә хас олан ајдынлыг, тәбиилик бурада да габарыг шәкилдә мејдана чыхмышдыр.

Ән көзәл тәрчүмәләриндән сајылан «Мтсыри»дә шаир поеманын үслуби вә шәкли хүсусијјәтләрини бүтүн әсәр боју горуја билмиш, бәдии, ахычы, охунаглы тәрчүмә әсәри јаратмышдыр. Тәрчүмәдә орижиналла јахындан сәсләшән, һәм мәзмун, һәм дә формача чох јахын олан парчалар чохдур:

* Поема ихтисарла тәрчүмә едилмишдир. Бә'зи фәсилләрин мәзмуну нәсрлә верилмишдир. Илк вариант «Јени мәктәб» дәрслијиндә (*Бакы, 1909, с. 150—155*), Јени ишләнмиш вә кенишләндирилмиш вариант исә Фәрһад Ағазадәнин «Әдәбијјат мәчмуәси» мүнтәхәбатында нәшр етдирмишдир (*Бакы, 1912, с. 234—244*).

Но, верь мне, помощи людской
Я не желал.. я был чужой
Для них навек, как зверь степной;
И если б хоть минутный крик
Мне изменил — клянусь, старик,
Я б вырвал слабый мой язык[1].

Мтсыринин монастрдан гачдығы заман кечирдији һәјәчанлары тәсвир едән бу парча белә тәрчүмә олунмушдур:

Чүнки сәһраји-вәһшиләр кими мән
Јад идим инсан адлыја әбәдән,
Гоча, анд олсун, ејлә сән бавәр
Бир дәгигә сәсим чыхајды әкәр,
Диләсәјди дилим дөнүб јардым,
Ришәсиндән ону гопардардым.

Көрүндүјү кими тәрчүмә фикри, мәзмуну горујуб сахламагла јанашы орижиналын үмуми руһуну, аһәнкини дә мүһафизә етмәјә наил олмушдур.

Шаир тәрчүмәләриндә јығчамлыға хүсуси диггәт јетирир. О, бачардыгча мисралары парчаламадан, верилән фикирләри гыса вә мә'налы ифадәләрлә тәрчүмә едир. Бөјүк сөз еһтијаты, усталыг тәләб едән бу чәһәт исә тәрчүмәнин даһа тә'сирли, даһа дәгиг чыхмасына сәбәб олур.

Нүмунә үчүн ашағыдакы мисраларын тәрчүмәсинә диггәт едәк:

Вперед, забудь свои страданья,
Не отступай перед грозой...
Буди уснувших в мгле глубокой,
Упавшим руку подавай[2].

Тәрчүмәси:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри
Гачма бәлалар габағындан кери...
Ујгуја далмышлары галдыр, ојат,
Әлчизү бичарәләрә әл узат.

[1] М. Ю. Лермонтов. Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 163.
[2] С. Я. Надсон. Вперед. Стихотворения, 9-ое изд., с. 10—11.

Јахуд:

С тех пор как вечный судья
Мне дал всеведенье пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока[1].

Тәрчүмәси:

О замандан ки, һакими-мүтләг
Мәни гылмыш пејәмбәри-бәрһәг,
Адәм өвладынын көзүндә мүдам
Сәһфә-сәһфә хәта вә зүлм охурам.

Бә'зән Сәһһәт дөрд мисрада верилән фикри усталыгла ики мисраја сығышдырыр:

Лермонтовун «Терекин сөвгаты» ше'риндә дејилир:

Расступись, о старец море,
Дай приют моей волне!
Погулял я на просторе,
Отдохнуть пора бы мне[2].

Тәрчүмәси:

Гоча Каспи! Чәкил, јол вер, далғаларым гој кәлсин!
Бас бағрына, јер вер, сәнин ағушунда динчәлсин!

Тәрчүмәләрдә ајры-ајры мисраларын синтактик гурулушуну сахламаг һалларына да тәсадүф едилир. Бу, бәдии тәрчүмәдә аз тәсадүф едилән бир јол олса да, шаир Азәрбајчан дилинин инчәликләрини дәриндән билмәси һесабына белә чәтинликләрин өһдәсиндән уғурла кәлирди. Мәсәлән, Пушкинин «Гыш јолу» ше'риндән: «Ни огня, ни черной хаты» мисрасыны о, мәһарәтлә, ејни синтактик гурулушда, ејни кәлмәләри ишләдәрәк тәрчүмә етмишди: «Нә ишылты, нә дә чыраг, нә бир гара дахма вар». Тәрчүмәјә шаир јалныз «чыраг» кәлмәсини әлавә етмишдир ки, бу да һәмин мисрадакы мә'наны гәтијјән позмур.

[1] М. Ю. Лермонтов. Пророк, Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 91.
[2] М. Ю. Лермонтов. Дары Терека, Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 71.

Кәтирилән мисаллар көстәрир ки, Сәһһәт рус дилинә мәхсус ифадәләри ана дилинин имканлары дахилиндә тәрчүмә етмәк јолларыны мејдана чыхарырды. Бә'зән о, тәрчүмә етдији ше'рин ритмини, аһәнкини, мүәјјән дәрәчәдә вәзнини дә сахламаға мүвәффәг олурду. Мәсәлән, Лермонтовун «Пејғәмбәр» ше'ринин тәрчүмәсиндә оржиналын фикри истигамәтилә јанашы, онун аһәнки дә мүәјјән дәрәчәдә, горунуб сахланмышдыр.

Бә'зән гаршыја елә мәтнләр чыхыр ки, онлары ејнилә тәрчүмә етмәк олмур. Белә чәтин һалларда да Сәһһәт мәһарәтлә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапырды. О идиомалары, Азәрбајчан охучусу үчүн анлашылмаз ифадәләри ејнилә, механики шәкилдә тәрчүмә етмәјиб, дилимиздә бунлара мүвафиг мисаллар, ифадәләр тапырды. Мәсәлән, онун ишләтдији «Бу баш-гулаг каманчаја јарашмаз» («Сазандалар»), «Дәлијә амма күндә бајрамдыр» («Һәјат»), «Тохун ачдан хәбәри олмаз» («Диләнчи») кими идиоматик мисралар оржиналдакы мисралара чох ујғундур.

Белински Көтенин әсәрләринин рус дилинә тәрчүмәләриндән бәһс едәрәк јазырды: «Көтедән едилән тәрчүмәләрдә биз онун мүтәрчимини дејил, Көтени көрмәк истәјирик. Әкәр Пушкин дә Көтени тәрчүмәјә башласајды, биз ондан тәләб едәрдик ки, о бизә өзүнү дејил, Көтени көстәрсин»[1].

Сәһһәтин дә тәрчүмә принсипи белә иди. Шаир чох заман оржиналын мәзмунуну, үслуб хүсусијјәтләрини, адлары вә саирәни ејнилә мүһафизә едирдисә дә, бу онда һәрфи тәрчүмәјә чеврилмирди.

Тәрчүмә әдәбијјаты тарихиндән мә'лумдур ки, һәрфи тәрчүмә һәмишә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр. Бунун сәбәби ајдындыр. Чүнки һәр бир әсәр тәрчүмә олунанда јарандығы ичтимаи-әдәби шәраитдән ајрылараг, башга бир ичтимаи-әдәби шәраитә дүшүр, јени бир дилдә ифадә олунур. Һәрфи тәрчүмә исә һәмин әсәри башга халг үчүн анлашылмаз, марагсыз бир шәклә салыр. Ф. Енкелс «Капитал»ын инкилис дилинә тәрчүмәси мүнасибәтилә јазырды ки, мүтәрчим тәрчүмә етдији әсәрин дилинин бүтүн инчә хүсусијјәтләрини билмәли вә механи-

[1] Бу ситат П. Скосыревин «Об искусстве поэтического перевода» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр. «Литературное творчество», 1946, № 1, с. 99.

ки олараг сөзләрин тәрчүмәсини дејил, үмуми мә'наны вермәлидир[1].

Сәһһәт бәдии тәрчүмәнин бу хүсусијјәтини јахшы дәрк етдији үчүн, орижиналын мәзмун вә үслубуна хәләл кәтирмәмәк шәртилә тәрчүмәдә бә'зи дәјишикликләрә јол верирди. Бунлар анчаг тәрчүмә мәтниндә мә'наны даһа ајдын верилмәси вә ону Азәрбајчан охучусу үчүн анлашылан бир вәзијјәтә салмаг мәгсәдилә едилән дәјишикликләрдир. Белә һалларда шаир тәрчүмәјә лазым кәлдикдә јени мисралар артырыр, фикри јығчамлашдырмаг үчүн бә'зи мисралары ихтисара салыр, сөзләрин, мисраларын јерини дәјишир вә башга лазыми дәјишикликләр едир. Илк нәзәрдә бу дәјишикликләр мәтндән узаглашмаг тә'сири бағышлајыр. Әслиндә исә белә дејилдир. Буна јарадычы тәрчүмәнин мүхтәлиф үсуллары, пријомлары кими гијмәт вермәк лазымдыр. Чүнки мәтни узадыб-гысалтмаг бә'зи һалларда һеч дә орижиналдан узаглашмаг демәк дејилдир. Бу чүр зәрури дәјишикликләр һәмишә фикрин, идејанын тәһрифинә апарыб чыхармыр, әксинә, орижинал јени тәрчүмә олунмуш дилдә даһа да јахшы, ајдын, тәбии сәсләнир.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәр сүн'и шәкилдә бирләшмиш ајры-ајры һиссәләрин, сөзләрин садәчә јығынындан ибарәт дејилдир. Одур ки, тәрчүмәчи дә әсәри башга бир дилә чевирдикдә орижиналдакы идиомалары, һәмин халга мәхсус бир чох милли адәт вә ән'әнәләри изаһ етмәли, ајдынлашдырмалыдыр. Бу исә тәрчүмәнин мәтниндә мүәјјән дәјишикликләр едилмәсинә сәбәб олур.

Доғрудур, Сәһһәт бә'зән орижинала һәддиндән артыг сәрбәст јанашыр, мүәјјән тәһрифләрә јол верирди. Мәсәлән, Лермонтовун «Вәтән» ше'ринин сон дөрд мисрасыны шаир чох сәрбәст тәрчүмә етмиш, орижиналдакы рус һәјатына мәхсус милли хүсусијјәтләри нәзәрдән гачырмышдыр. Бә'зән исә о, адлары, милли хүсусијјәтләри мәһәллиләшдирир, ону Азәрбајчан һәјаты илә ујғунлашдырырды. Нәтичәдә орижиналын милли колорити зәифләјир, тәрчүмә мә'нача мәтндән узаглашырды. Мәсәлән, Сәһһәтин «Вәтән», «Һәјат», «Ирәли», «Јај сәһәри» тәрчүмәләриндә ишләтдији «һампа», «азан», «кәлим», «Вадији-Сина», «Тур» кими Шәрг һәјатына мәхсус мәфһумлар, дини сөзләр орижиналын мә'нача тәһриф олунмасына сәбәб олмушдур.

---

[1] Бах: А. Федоров. О художественном переводе, Ленинград, 1941. с. 16—17.

Сырф милли колоритә малик олан вә бүтүн тәфәррүаты илә верилмәси чәтин олан ше'рләри дә Сәһһәт сәрбәст тәрчүмә етмишдир. Белә тәрчүмәләрдә шаирә ајдын олмајан мисралар атылмыш вә онлар мүнасиб фикирләрлә әвәз едилмишдир; бә'зән исә белә јерләр садәчә ихтисар олунмушдур. Мәсәлән, Крыловун «Гарагуш вә арı», «Көл вә чај», «Чүтчү вә илан» кими тәмсилләриндә бә'зи мисралар мә'нача дәјишдирилмиш, орижиналда һәр тәмсилин башланғычында верилмиш јығчам, нәсиһәтамиз парчалар, бә'зи мисаллар ихтисар олунмушдур. Лакин белә һаллар Сәһһәтин тәрчүмәләриндә бир систем шәклиндә дејил, тәсадүфи характер дашыјырды. О, бир чох башга рус шаирләри кими, Крыловун да Азәрбајчанда ән көзәл тәрчүмәчиләриндән бири олмушдур. Шаир өзүнә гәдәр Крыловдан едилән тәрчүмәләрин бә'зи мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини өјрәнмиш, бөјүк рус шаиринин тәмсилләринин тәрчүмәсини Азәрбајчанда јени бир мәрһәләјә галдырмышдыр. Сәһһәтин бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләрини вә шаирин Крылов јарадычылығына хүсуси һәвәс көстәрмәсинин сәбәбләрини ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бөјүк рус шаиринин әсәрләринин тәрчүмәси тарихинә гысача бир нәзәр салмаг мараглыдыр.

Русијада тәмсили илк дәфә ичтимаи һәјатла сых бағлајан, ону кәскин сатирик бир жанр сәвијјәсинә галдыран И. А. Крылов олмушдур. Ондан әввәлләр дә рус әдәбијјатында тәмсил јазанлар вар иди. Лакин Крыловун бөјүклүјү бунда иди ки, о, тәмсилә јени вә орижинал хүсусијјәтләр верәрәк, онун ичтимаи-сијаси тә'сир гүввәсини артыра билмишди. Кәскин сатирик бир руһда јазылмыш бу тәмсилләрин чоху билаваситә мөвчуд дөвләт гурулушуна, чаризмин сијаси хадимләринә, өлкәдәки һәрчмәрчлијә ишарә илә јазылмышды. Крыловун һәр тәмсили бир һәдәфи нишан алырды. Бүтүн бунларла јанашы Крыловун тәмсилләри мүәјјән, конкрет тарихи дөврүн мәсәләләрини екс етдирмәклә бәрабәр, үмумиләшдиричи бир маһијјәт дашыјырды. Крыловун бир тәмсилчи кими дүнја мигјасына чыхмасынын бир сәбәби дә мәһз онун тәмсилләринин белә үмуми, дәрин ичтимаи мәзмуна малик олмасы иди.

Азәрбајчан әдәбијјатында Крылова мурачиәтин, онун тәмсилләрини Азәрбајчанда јајмағын хүсуси бир тарихи вардыр. Бу саһәдә кениш тәдгигат апаран Мәммәд Ариф «И. А. Крылов вә Азәрбајчан әдәбијјаты» (1944) китабчасында Крыловун тәрчүмәләринин тарихини изләмәклә

Азәрбајҹанда поетик тәрҹүмәнин кечдији инкишаф јолуну да гисмән ишыгландырмышдыр, бу саһәдә Сәһһәтин фәалијјәтини хүсуси гијмәтләндирмишдир.

Азәрбајҹанда Крыловун илк тәрҹүмәчиси А. Бакыханов олмушдур. О, сәрбәст шәкилдә тәрҹүмә олунмуш «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсилилә бөјүк рус тәмсилчисинин әсәрләрини тәрҹүмә етмәјин Азәрбајҹанда әсасыны гојмушдур. Бундан сонра Крыловдан тәрҹүмә иши хејли гүввәтләнмиш, кетдикҹә күтләви шәкил алмаға башламышдыр. Бу тәмсилләрдәки тәнгид вә сатиранын кәсәрини, бәдии јеткинлијини, халг руһу вә садәлијини һисс едән габагҹыл мүәллим вә шаирләр XIX әсрин сон онилликләриндә јени тәртиб олунмуш дәрсликләрдә Крыловун ирсиндән кениш истифадә едирләр. «Вәтән дили» (1883), «Ушаг бағчасы» (1898) кими дәрсликләрдә Крыловун бир сыра тәмсилләринин тәрҹүмәси чыхыр. Јухарыда бәһс едилдији кими, бу тәрҹүмәләрдә һәм орижинала јахынлыг, һәм дә бәдии ҹәһәтдән бир сыра нөгсан вә кәсирләр варды. Әлбәттә, Һ. Гарадағи, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев тәрәфиндән едилмиш тәрҹүмәләр Крыловун бәдии тәрҹүмәсини вермәк ишиндә илк тәшәббүсләр олдуғу кими, рус әдәбијјатынын мүсбәт тә'сирләрини кәтирмәк е'тибарилә дә әһәмијјәтли иди. Лакин онлар орижиналдакы халг ифадәләрини, идиомалары, тәмсилләрин формა хүсусијјәтләрини мүһафизә етмәкдә, онларын колоритини сахламагда чәтинлик чәкмиш, бә'зән исә мүвәффәг олмамышлар. Крыловун һәгиги бәдии тәрҹүмәсини вермәк илк дәфә А. Сәһһәтә нәсиб олмушдур.

Крылов чох чәтин тәрҹүмә олунан шаирләрдәндир. Онун тәмсилләрини франсыз, инкилис вә саир дилләрә чевирән тәрҹүмәчиләр һәмишә бу чәтинликдән шикајәт етмишләр. Онлардан бири јазыр ки: «Крылов ән орижинал бир шаир олдуғу үчүн о, рус шаирләринин һамысындан даһа чәтин тәрҹүмә едилир. Онун тәзадларында, кәскин вә гыса сатирасында, дузлу-мәзәли һәкимәнә сөзләриндә, ше'ријјәтиндә елә көзәлликләр вардыр ки, онлары нәсрлә белә ејнән вермәк мүмкүн дејилдир». Бу чәтинлијин әсл сәбәби Крылов тәмсилләринин милли колоритә малик олмасыдыр. Истәр өз орижинал тәмсилләрини вә истәрсә башга шаирләрдән игтибас етдији тәмсилләри Крылов «тамамилә милли рус сүзкәчиндән кечирәрәк» рус мәишәтинә ујғунлашдырыр, халг јумору илә, халг дилиндә јазырды. Белә әсәрләри исә башга бир дилә ејнилә чевирмәк, ејни мә'наны вә сәнәткарлығы сахламаг тәрҹүмәчидән мәһарәт истәјир.

А. Сәһһәт бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмишдир. О, Крыловдан тәрҹүмә етдији тәмсилләри Азәрбајҹан һәјатына, халг руһуна ујғунлашдырмышдыр. Крылов кими, јығҹам вә мә'налы һәрфи тәрҹүмә далынҹа кетмәмишдир.

Крыловдан тәрҹүмәләриндә Сәһһәтин һәм орижинала јахынлығыны, һәм дә бәдии ҹәһәтдән сәләфләриндән нә гәдәр ирәли кетдијини әјани шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн ејни мәтнин ашағыдакы тәрҹүмәләринә нәзәр салаг.

Крыловун «Квартети» белә башланыр:

Проказница-Мартышка,
Осел,
Козел,
Да косолапый Мишка
Затеяли сыграть Квартет
Достали нот, баса, альта, две скрипки
И сели на лужок под липки, —
Пленять своим искусством свет[1].

А. Сәһһәтин тәрҹүмәси:

Дәҹәл мејмун, чолаг ајы, чәп кечи,
Бир улаға јолдаш олду һәр үчү.
Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси
Чалмаға һәмаһәнк олду ҹүмләси.
Ики каманча, ики тар тапдылар,
Бир чәмәнин үстә мәҹлис јапдылар.
Отурдулар, тәрәб бәзми гурдулар . . .

(«Јени мәктәб», Бакы, 1909, с. 90)

Р. Әфәндијевин тәрҹүмәси:

Бир күн мејмун, ол ојун фәррاш,
Ајы, ешшәк, кечи—бу дөрд јолдаш,
Отуруб бир чәмәндә һәлгә илә
Гурдулар мәҹлиси сәлигә илә.
Ајы тар алды, кечи бир дүнбәк,
Мејмун алды каманча, дәф ешшәк.
Јығылыб башлајыб муғаматы
Сәс-сәсә вердиләр чох әбјаты.

(«Ушаг бағчасы», «Истамбул, 1898, с. 19.)

[1] И. А. Крылов. Сочинения, 3-и т., Москва, 1946, с. 82.

Бу мисал көстәрир ки, Р. Әфәндијев орижиналы мә'нача доғру әкс етдирмәкдә чәтинлик чәкдији кими, ону бәдии јүксәклијә дә галдыра билмәмишдир. Мәсәлән, тәрҹүмәдә тәмсилин сатирик руһу илә әлагәдар олараг ајыја верилән сифәт (косолапыј) тамамилә атылмыш, орижиналын 5-чи вә 6-чы мисралары мәһәллиләшдирилмиш, јә'ни дәф, дүмбәк, тар, муғамат кими сөзләр әсәрин милли колоритини дәјишдирмиш, квартет кәлмәси исә изаһсыз галмышдыр. Ејни тәрҹүмә үсулу демәк олар ки, бүтүн тәмсил боју давам етмишдир. Лакин әсл мәсәлә бундадыр ки, мә'на тәһрифләри тәрҹүмәнин бәдии ҹәһәтдән дә зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Тәрҹүмәдә сөзләрин јериндә ишләнмәси, јығчамлыг, ахычылыг ҹәһәтдән дә гүсурлар вардыр.

Доғрудур, Сәһһәтин тәрҹүмәсиндә дә бә'зи мә'на тәһрифләри јох дејилдир. Лакин шаир тәрҹүмәнин илк мисрасында орижиналын үмуми сатирик руһуну чох усталыгла сахлаја билмишдир. Р. Әфәндијев ајыја верилән «чолаг» сифәтини тамамилә ихтисар етдији һалда, Сәһһәт, «дәҹәл», «чолаг» сифәтләрини сахламагла јанашы «кечи» кәлмәсинә «чәп» сифәтини дә әлавә етмиш, нәтиҹәдә Крыловун тәсвир етдији мәнзәрәни бир гәдәр дә күлүнҹ, сатирик вәзијјәтә салмышдыр.

Р. Әфәндијевин тәрҹүмәсиндә «квартет» кәлмәси тамамилә атылмышдыр. Сәһһәт исә һәмин кәлмәни «Дөрд сәслиҹә бир мусиги нәғмәси» шәклиндә тәрҹүмә етмишдир. Тәмсилин өзүнүн «Квартет» адланмасы тәрҹүмәдә һәмин кәлмәнин изаһ олунмасы зәрурәтини мејдана кәтирмишди. Бу ҹизкиләр орижиналын мә'нача даһа доғру ифадә едилмәсинә көмәк етдији кими, тәрҹүмәнин поетик ҹәһәтдән гүввәтли чыхмасына да сәбәб олмушдур.

Р. Әфәндијевин тәрҹүмәләриндә Крыловун тәмсилләриндәки јығчамлыг да кифајәт гәдәр мүһафизә едилмәмишдир. Мүтәрҹим бә'зән Крыловун лаконик бир шәкилдә ифадә етдији мәтләби узадыр, изаһ едир ки, бу да тәмсилин бәдии тә'сир гүввәсинин зәифләмәсинә сәбәб олур. Бунун нәтиҹәсидир ки, 32 мисралыг «Гурд вә пишик» тәмсили 42 мисраја, 40 мисралыг «Гугу вә кәбутәр» тәмсили 62 мисраја гәдәр узадылмышдыр. Сәһһәт исә Крылову јығчам вә даһа доғру тәрҹүмә етмәјин нүмунәсини вермишдир. Одур ки, онун тәрҹүмәләрилә орижиналлар арасында һеч бир әһәмијјәтсиз бир фәрг олур. Бүтүн бу хүсусијјәтләр Сәһһәти Азәрбајҹанда Крыловун ән уста тәрҹүмәчиләриндән бири кими мәшһурлашдыра

билмишдир. Онун «Сазандалар», «Фил вә алабаш», «Гурд вә гузу» кими тәрҹүмәләри инди дә севилә-севилә охунан әсәрләрдәндир.

А. Сәһһәтин тәрҹүмәләри дилинин садәлији вә образлылығы е'тибарилә дә нәзәри ҹәлб едир. Шаир рус әдәби дилинә хас олан садәлији, ајдынлығы тәрҹүмәләриндә мүмкүн гәдәр горумаға чалышмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, онун тәрҹүмәләринин дили өз орижинал әсәрләринин дилиндән хејли садә вә ајдындыр. Буна о, һәр шејдән әввәл, халг дилинин зәнкинликләрини јахшы билмәси вә ондан баҹарыгла истифадә етмәси сајәсиндә наил олмушдур. О, Азәрбајҹан дилинин түкәнмәз хәзинәсинә јахындан бәләд олдуғу үчүн дил материалы илә сәрбәст давранa билир, бу исә орижиналын бәдии форма бүтөвлүјүнү мүһафизә етмәјә имкан јарадырды.

Аббас Сәһһәтин бәдии тәрҹүмәләринин идеја-бәдии тә'сири чох гүввәтли иди. Јени фикир хүсусијјәтләри вә јени һиссләрлә Азәрбајҹан ше'ринин инкишафына тә'сир көстәрән бу әсәрләр о заман схоластик-формалист ше'р галыгларына, епигончулуға гаршы гүввәтли мүбаризә васитәси олдуғу кими, бир чох габагҹыл шаирләрин бу руһда ше'рләр јазмасына, башга халгларын әдәбијјатларындан тәрҹүмәләр етмәсинә дә тә'сир көстәрмишдир.

Бу тәрҹүмәләр Азәрбајҹанда, ејни заманда, габагҹыл фикирләрин јајылмасына вә инкишафына да тәкан вермишдир.

* * *

А. Сәһһәт һәр раст кәлдији, тәсадүфи әсәри тәрҹүмә етмирди. Тәрҹүмә үчүн о, биринҹи нөвбәдә өз јарадыҹылыг хүсусијјәтләринә вә көрүшләринә мүвафиг олан, руһуна вә үслубуна ујғун кәлән әсәрләр сечмишдир. Онун тәрҹүмәләри мүәјјән дәрәҹә Азәрбајҹан һәјаты илә бағлы иди. Бунлар, ејни заманда, Азәрбајҹан мүһитинин мүәјјән мәсәләләрини әкс етдирирди. Одур ки, һәм идеја, һәм дә руһ вә үслуб е'тибарилә Сәһһәтин орижинал әсәрләрилә тәрҹүмәләри арасында мөһкәм дахили әлагә вардыр. Сәһһәтин бүтүн тәрҹүмә јарадыҹылығынын инкишаф тарихи буну ачыг-ајдын көстәрир. Әкәр шаир 1905—1906-чы илләрдә, әсасән, франсыз шаирләринин һисси, сентиментал үслуба даһа јахын әсәрләринин тәрҹүмәси илә мәшғул олурдуса, сонралар һәјата, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән инкишафла әлагәдар олараг, о,

даһа чох рус вә дүнја әдәбијјатынын ичтимаи мәзмунча сечилән нүмунәләринә мүрачиәт едирди. Сәһһәтин јарадычылығындакы инкишафы, ичтимаи һәјатдакы һадисәләри әһатә етмәк мејлини, романтик әдәбијјаты конкрет һәјат һадисәләрилә әлагәләндирмәк тәшәббүсләрини онун тәрчүмә јарадычылығында да көрмәкдәјик. Шаирин јарадычылығындакы бир сыра мөвзулар, әһвал-руһијјә вә үслуб зиддијјәтләри тәрчүмәләриндә дә нәзәрә чарпыр. М. Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт» мәгаләсиндә дедији кими, сәнәтин ичтимаи мөвгејини јүксәк гијмәтләндирән Сәһһәт тәрчүмәјә дә мәфкурә иши кими бахмышдыр: «Шаир, һәр шејдән әввәл, өз руһуна јахын олан ше'рләри сечмәјә чалышмыш вә ејни заманда рус поезијасынын характерик чәһәтләрини нәзәрдән гачырмамышдыр. Буна көрәдир ки, Сәһһәтин тәрчүмә етдији әсәрләрдә әсас мотив ичтимаи мотивдир. Һәјатын сыхынтыларындан хилас олмаг үчүн чырпыныш, зәманәдән шикајәтлә бәрабәр мүбаризәјә, ирәлијә доғру чағырыш, реал тәбиәт, әмәк вә мәишәт мәнзәрәләри — будур Сәһһәти чәлб едән әсас поетик аләм» (1939).

Бу чәһәтдән Сәһһәтин Лермонтовдан етдији тәрчүмәләр чох характерикдир. Бир аз әввәл шаирин өз јарадычылығы илә Лермонтов арасында нә гәдәр јахын идеја бағлары олдуғуну көрдүк. Белә бир јахынлыг онун Лермонтовдан етдији тәрчүмәләрдә дә вардыр. Нүмунә үчүн «Вәтән» ше'ринин идеја истигамәтинә диггәт јетирәк.

Н. А. Добролјубовун јүксәк гијмәт вердији бу ше'рдә Лермонтов «Һәгиги вәтән мәһәббәтини» тәрәннүм етмишдир. Русијанын зәнкин тәбиәтинә, доғма чөлләринә, кәнд һәјатына дәрин бир мәһәббәт ојадан бу ше'рдә мүлкәдар чәмијјәтинә, тәһкимчилијә гаршы нифрәт дә ифадә олунмушдур. Ејни мотивләр Сәһһәтин вәтән мөвзусунда јаздығы ше'рләрдә дә вардыр.

Ағыр иртича илләриндә «Мтсыри» поемасына мүрачиәт дә Азәрбајчан шаиринин фикри, мә'нәви еһтијачлары илә әлагәдар иди. Шаир һәмишә һәсрәтиндә олдуғу азадлыг идејалары илә сәсләшән үрәк сөзләрини рус шаиринин мисралары илә билдирмәк истәмишди.

Поеманын јазылмасынын рус шаиринин өз һәјаты илә бағлы тарихчәси вардыр. Лермонтов Гафгаза сүркүн едилән зијалылардан иди. Бурада о декабристләрлә јахынлашмыш, онларын азадлыг идејалары шаирин дүнјакөрүшүндә силинмәз изләр бурахмышды. Һәмин илләрдә Шејх Шамилин рәһбәрлији алтында дағлыларын рус

чаризминин мүстәмләкәчилијинә гаршы мүбаризәси давам едирди. Чаризм өзүнә дүшмән һесаб етдији адамлары дағлыларын күлләси гаршысына көндәрирди. Лермонтов Гафгаза Гафгаз һәрби дәмир јолу илә кәлир, бу јерләрин тәбиәти ону валеһ едир, дағлыларын тарихи абидәләри, адәтләри, гәһрәман инсанлары онда јени һиссләр ојадыр. Елә бу вахт о бир раһибдән ешитдији әһвалаты «Мтсыри» ады илә гәләмә алыр. Азадлығын зөвгү, ону әлдә етмәк үчүн мә'нәви, физики чәтинликләр, ичтимаи-сијаси аб-һаванын дөзүлмәзлији илә әлагәдар Мтсыринин кечирдији һәјәчанлар, рус шаирини мәшғул едән һәјат проблемләри Сәһһәт үчүн дә доғма иди, ејни мәсәләләр, суаллар ону да дүшүндүрүр, кәдәрләндирирди:

Бир көрәјдим көзәлмидир бу чаһан?
Бир билејдим нечүн доғуб инсан?!
Мәһбәс үчүнмү ја азадлыг үчүн,
Дәрду-гәм, гүссә ја ки, шадлыг үчүн.

Үччә күн азадлығын зөвгүнү дадан, вәтәнин ширинлијини дујан Мтсыри Сәһһәтин тәрчүмәсиндә белә данышыр, елә бил бу азәрбајчанлы романтикин өз үрәк сөзләридир, елә бил бу сөзләр онун үрәјиндән тикан чыхарыр:

Билмәк истәрмирсән, бајаг демишәм,—
Ки, азадлыгда мән нә ејләмишәм?
Мән бу үч күндә өмр едиб раһәт,
Јашамагдан чох алмышам ләззәт,
Олмасајды әкәр бу үч хош күн,
Мәним өмрүм оларды пәк дүшкүн.

Мтсыринин азадлыг еһтираслары илә Сәһһәтин:

А һүрријјәт! А, мүнфәрид әмәлим!
Иштә сәнсән сәадәти бәшәрин,—

—дејән романтик гәһрәманынын көрүшләри, дујғулары арасында јахынлығы көрмәк чәтин дејил.

Вәтән вә онун азадлығы Сәһһәтин тәрчүмәләринин әсас мөвзуларындан биридир. Шаир тәрчүмә үчүн бу мөвзунун трагик, романтик планда ишләнмиш нүмунәләрини сечирди. Бу чәһәтдән бөјүк Украјна шаири Т. Г. Шевченконун (1814—1861) «Јан Гусун дилиндән сөјләнмиш-

дир» илә мәшһур күрчү шаири вә ичтимаи хадими А. Р. Сереретелинин (1840—1915) «Ханәндә Гоги» ше'рләринин тәрчүмәси өз поетик тә'сир гүввәсилә фәргләнирләр.

«Јан Гусун дилиндән сөјләнмишдир» ше'ри Украјна шаиринин «Кафир» («Еретик») адлы ше'ринин ихтисарла сәрбәст тәрчүмәсидир. «Мәғриб күнәшләри»ндә ше'рин мүәллифи рус шаири вә мүтәрчими И. А. Белоусов (1863—1930) көстәрилир (II һиссә, с. 67—68). А. Сәһһәт чех вәтәнпәрвәри Јан Гуса һәср олунмуш тәрчүмәсини белә изаһатла нәшр етмишдир: «Јан Гус гүруни-вүстада папаларын јолсуз мәсләкини тәрк етмәји төвсијә едән христиан рәһбәрләриндәндир ки, билахирә папалар тәрәфиндән е'дам чәзасына мәһкум олуб еһраги-биннар едилмишдир».

Тәрчүмәни икинчи дәфә А. Сәһһәт «Гуртулуш» журналында нәшр етдирмиш (16 октјабр 1915, № 2) вә она белә шәрһ јазмышдыр: «Гүруни-вүстәда Франса мәликәси Констансын фәрманы илә одда јандырылмагла е'дам чәзасына мәһкум едилән шәһиди-һүррijјәт, раһиби-мәшһур Јан Гусун дилиндән сөјләнмиш. Шевченкодан тәрчүмә».

Беләликлә, Сәһһәт икинчи нәшрдә ше'рин әсл мүәллифини көстәрир. Илк нәшрдә мүәллиф кими көстәрилән Белоусов әслиндә Шевченконун һәмин ше'рини рус дилинә чевирән тәрчүмәчидир. Көрүнүр, Азәрбајчан шаири тәрчүмә үчүн рус мәтнинә мүрачиәт етмишдир.

Јан Гус (1369—1445)—чех халгынын милли азадлығы уғрунда мүбаризә апаран тарихи гәһрәманларындандыр. О, католик килсәсинин тәблиғ етдији дини еһкамларын әлејһинә олмуш вә бунун үчүн килсәдә мүһакимә олунуб бир динсиз кими јандырылмышдыр. Шевченко Јан Гусун симасында вәтәнин азадлығы уғрунда мүбаризә апаран халг гәһрәманынын сурәтини јаратмышдыр. Елә Сәһһәти дә ше'рин бу әсас идејасы — азадлыг јолунда ән ағыр чәзаны мәрдликлә гаршыламаг, иртича гаршысында икидлик вә дөзүмлүлүк көстәрмәк, мәсләк дөнмәзлији кими мотивләр чәлб етмишдир. Тәсадүфи дејил ки, тәрчүмәни шаир ики дәфә, ајры-ајры вахтларда чапа вермишдир. Иртичаја, истибдада, милли зүлмә, әсарәтә үсјан едән Јан Гусун дилиндән јүксәк поетик еһтирасла дејилән бу мисралар көрүн Сәһһәтин өз поетик дүнјасы илә, онун нифрәти вә кәләчәк һаггында арзулары илә нечә сәсләшир:

Һара бахсан бүтүн хәјанәтдир,
Һәр тәрәф гејддир, әсарәтдир.
Јашајыр халг зәчрү зәһмәтдә,
Горхудан лејк һәп сүкунәтдә.
Тәхти-пејғәмбәрә олуб саһиб
Мүфтәхор, тәнпәрәст олан раһиб.
Јазыг инсан ганы тиҹарәтидир,
Чәннәти халга сатмаг адәтидир...
Јохдур әлләрдә гүввәтү гүдрәт
Зәнчирин ачмаға едә чүр'әт.
Јығылыб бир јердә едә имдад,
Гәсб олунмуш һүгуги-истирдад.
Барилаһа һачаг кәләр о заман,
Чыха мүзлим булутлар алтындан,—
Шәмси-һәг, әләми едә рәхшан?
Һаны ол јовми-ә'зәм, еј сүбһан,—
Едәсән әдл илә өзүн диван?
Тапачагдырмы гүдрәт әһли-чаһан?
Көрәчәкдирми халг о әјјамы?

Азадлыг вә кәләчәк еһтирасы илә јоғрулмуш һәмин бу ше'рин икинчи дәфә нәшри илиндә — 1915-чи илдә Сәһһәт Акаки Сереретелинин анадан олмасынын јүз иллији мүнасибәтилә ики ше'ринин тәрчүмәсини охучуларына чатдырмышды. «Мән мүгәддәс тәсвирләрин өнүндә» мисрасы илә башланан вә «Ханәндә Гоги» адланан ше'рләрин дә мөвзусу вәтән вә онун азадлығыдыр. Шаир өзүнүн вәтән вә инсанлыг уғрундакы фәдакарлығыны, әмәјини кечә-күндүз әтрафына нур сача-сача әријән, пуч олан шама бәнзәдир, вәтән үчүн јанманы ән мүгәддәс әмәл һесаб едир:

Ән мүгәддәс тәсвир мәнчә вәтәндир,
Инсанијјәт әләмидир мә'бәдим.
Мәһәббәтдән дејилдир, бәс нәдәндир,—
Шәм' кими јанмаг олмуш мәгсәдим?

Мөвзусу фолклордан көтүрүлмүш «Ханәндә Гоги»нин дә гәһрәманы беләчә вәтән фәдаисидир, о, анасыны, бачысыны вә јеничә евә кәтирдији тәзә кәлини көз јашлары ичәрисиндә гојуб вәтәни гәсбкарлардан хилас етмәјә кедир, ону бу јолдан нә ананын ачы сөзләри, нә бачынын түкәнмәз мәһәббәти, нә дә кәлинин ејһамлары чәкиндирә билмир, Гоги вәтәнә борчуну вермәк үчүн бирба-

ша дөјүш мејданына кедир, орада гәһрәманчасына һәлак олур. Аилә үзвләринин һәјәчанларыны Гоги белә сакитләшдирмәјә чалышыр:

«Аначығазым, вәтәнә борчлу олдуғу вәзифәсини ифа етмәјән шәхс ана-бачы мәһәббәтинә әсла лајиг дејилдир. Үмуми тәһлүкә вахтында киши үчүн өврәт голтуғуна сығынмаг ејбдир. Елә бир киши әркәк дејилдир, гадындыр... Анам-бачым мәни гучмагдан өтрү бурада галмаг, јахуд әјалымла отуруб ешгү мәһәббәтдән данышмаг кими шејләр мәним игтидарымдан мафөвгдүр. Даһа мән артыг дајана билмәрәм. Аллаһ билир ки, тале мәним үчүн нә гәдәрләмиш. Бу гәдәр вар ки, кетмәјә әзми-чәзм етмишәм. Гә'ри-гәлбимдән чыхан бу гәт'и гәрарын тәғјири билмәррә гејри-мүмкүндүр».

Ше'рин сонунда Гогинин өлүмүндән хәбәр тутан Ана — даим «оғлум Гоги... оғлум Гоги» — дејиб ағлајан Сарыкөјнәк гушуна, бачы — гызылкүлү гардаш гәбри зәнн едиб даим она пәнаһ апаран, одлу нәғмәләр охујан Бүлбүлә, кәлин — вәсвәсәли һалда чәмәнләрдә сычрајыб торпағы димдикләјә-димдикләјә Гогинин гәбрини ахтаран Алабәзәк Шанапипијә чеврилирләр.

Балаја ана мәһәббәтини, ајрылыг дәрдини ананын нәғмәсиндә тәрчүмәчи бөјүк сәнәткарлыгла охучуја чатдыра билмишдир:

Сән кедәни, оғул, јалгыз галмышам,
Дәрддән, гәмдән, гүссәдән буналмышам,
Сәндән ајрыландан бәри күл оғлум,
Гара-гара хәјаллара далмышам.

Бәлкә ачсан, ја сусуздан јанмысан?
Үшүмүшсән, јағмурдан исланмысан?
Нечә дејим, дилим-ағзым гурусун,
Јыхылмысан мејданда, охланмысан?

Анан јохдур башын үстә ағласын,
Сәни басыб бағрына гучагласын.
Су тапмазса, көзјашы илә јусун,
Өрпәји илә јараны бағласын...

Саралыб каш солајдым,
Дөнүб бир гуш олајдым.
Гонајдым нәш'ин үстә
Сачларымы јолајдым.

Бүтүн ше'р белә еһтирасла, јүксәк бәдии зөвг вә илһамла тәрчүмә олунмушдур. Бу јарадычылыг уғурунун әсас сәбәби, шүбһәсиз, һәр ики шаирин лирик-романтик гәһраманынын вәтән вә азадлыг үчүн ејни һәјәчан вә һиссләр кечирмәләрилә бағлыдыр. Сәһһәтин:

Шишә чәксәз дә дириjкән этими,
Атмарам мән вәтәнү миллэтими,—

Јахуд:

Еј вәтән, кетмә ки, әлдән кедәриз!..
Нәгди-чан ешгинә исар едәриз.

— дејән романтик гәһрәманы илә Јан Гусун, Гогинин вәтәнпәрвәрликләри, фәдакарлыглары арасында нә гәдәр доғмалыг вә јахынлыг вардыр...

Тәрчүмәчи шаири рус әдәбијјатынын ингилабчы шаирләри дә марагландырырды. О биринчи нөвбәдә зүлм вә әсарәтә, ичтимаи һагсызлыглара е'тираз, нифрәт ојадан әсәрләри тәрчүмә едирди. Ингилабчы шаир Голс-Миллердән (1842—1871), өмрүнү сүркүнләрдә кечириб, ингилабчылара дәрин рәғбәт көстәрән А. Н. Плешшејевдән (1825—1893) вә нәһајәт, С. Ј. Надсондан (1862—1887) тәрчүмә едилән «Хәбәрдар!», «Диләнчи», «Истигбал бизимдир», «Ирәли», «Зиндан» кими ше'рләр бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Азадлыг јолунда вурушан бир мүбаризин фачиәли өлүмүнү тәсвир едән «Хәбәрдар!»* ше'риндә зүлмкар гурулуша гаршы атәшин е'тираз вардыр. Бурада азадлыг уғрунда мүбаризә апаранларын чар һәбсханаларында, сүркүнләрдә кечирдикләри әзаблы күнләр, онларын мәтанәти, ирадәси көстәрилир. Сәһһәт Русијада чох кениш јајылан вә кәнчләрин чох севдији, маһныларда охудуғу бу ше'ри һәрарәтлә тәрчүмә етмишдир.

Плешшејевин «Диләнчи» ше'риндә исә «фәһләлик едиб чөрәк газанан», «бәнзи учуг, вәрәмли» инсанларла «фајтонларда өтүшән», «даш гәлбли дөвләтлиләр» арасындакы зиддијјәтдән данышылыр. Мәһкум синифләрә мәһәббәт һиссилә јазылан бу мәнзумәдә Плешшејев ди-

* «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 59. Голс-Миллердән тәрчүмә олунан бу ше'р (*«Слушай»*) китабда сәһв олараг шаир М. Л. Михајловун ады илә кетмишдир.

ләнчи ушағын бир дөвләтли тәрәфиндән рәдд едилиб, јохсул кәндли тәрәфиндән һимајә олунмасыны чох сәмими, реал шәкилдә көстәрмишдир. Сәһһәтин «Гыш», «Әкинчи нәғмәси» кими шеʼрләрилә «Диләнчи» мәнзумәси арасында фикри, поетик бир әлагә вардыр.

XIX әсрин икинчи јарысында Русијада лирик бир шаир кими танынмыш Надсон да Сәһһәтин диггәтини чәлб едән сәнәткарлардан олмушдур. Надсон әдәбијјат аләминә Некрасов шеʼринин давамчысы кими кәлмиш, јарадычылығынын сонларында исә символизмә мејл көстәрмишдир. Кәдәр вә үмид, мүасир буржуа чәмијјәтинә нифрәт, кәләчәјә инам вә мүбаризәјә чағырыш онун бир чох әсәрләринин мәфкурә истигамәтини тәшкил едир. Сәһһәтин диггәтини дә Надсона мәхсус бу чәһәтләр чәлб етмиш вә о, шаирин «Истигбал бизимдир»*, «Һәјат», «Зиндан», «Ирәли» кими шеʼрләрини тәрчүмә етмишдир.

«Истигбал бизимдир», «Ирәли» вә «Зиндан» шеʼрләриндә әдаләтсиз чәмијјәти, «гүссәли һәјаты» алт-үст етмәјә чағырыш, мүбаризә руһу әсасдыр. Шаир инаныр ки, «наһаг ганлар төкән», «јер үзүнү көз јашы илә исладан» һакимләр мәһв олачаг, кеч-тез һәр чүр зүлм вә әсарәтдән хилас олмуш бир аләм јаранначагдыр. Одур ки, азадлыг уғрунда мүбаризә едәнләрин зинданлара атылмасы шаири бәдбинләшдирмир, о, «азадлыг јолунда» әсир оланлары «зәнчирә чәкилмиш ширләр» адландырыр:

Һүрријјәт јолунда әсирәм, әсир,
Зәнчирим ағырдыр, бојнуму кәсир.
Башлајараг залымлары тәһгирә,
Чәкилмишик ширләр кими зәнчирә. («Зиндан»)

Надсонун лирик гәһрәманы әзаблы вәзијјәтләрдән чыхыш јолу тапыб кәләчәјә үмидлә бахыр, мүбаризә руһу илә јашајыр, бу јолда һәр чүр чәтинлијә гатлашмаға чағырыр:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри!
Гачма бәлалар габағындан кери.
Зүлмәти-шәбдә гызарыр дан јери.
Һајды, гочаг, һајды, иkид, гош, јүрү...
Кет ирәли, кет, кери гојма ајаг!

---

* С. Ј. Надсонун «Друг мој, брат мој, усталыј, страдајушиј» мисрасы илә башланан шеʼринин тәрчүмәсидир.

Елмү ишығ намына јандыр чыраг.
Гој сәни тәкфир еләсинләр һаман,
Гој сәни тәһгир еләсинләр һаман,
Гој чүһәлаләр сәнә бөһтан десин,
Гој үләма гәтлинә фәрман десин,
Горхма, бу зәһмәтләрә гатлаш, алыш,
Гејрәт илә мәсләкин үзрә чалыш! («Ирәли»).

А. Сәһһәтин ингилабчы мачар шаири Морис Һартмандан тәрчүмә етдији «Ағ палтар» шеʼри дә ејни мүбариз руһдадыр. Онун мәнбәји Михајловун тәрчүмәсидир. Михајлов тәрәфиндән «Ағ өртүк» ады илә тәрчүмә олунан бу шеʼр һәлә о заман рус ингилабчыларынын ән севимли шеʼрләриндән бири олмушду. Бу шеʼр зүлмә, әсарәтә гаршы үсјан бајрағы галдыранлара мәрд олмағы, «өлүм гаршысында диз чөкмәмәји» өјрәдирди.

Азәрбајчанда ингилаби һәрәкатын күндән-күнә јүксәлдији, халгын сијаси шүурунун күндән-күнә гүввәтләндији бир заманда Сәһһәтин белә мүбариз руһлу әсәрләрә мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди.

Бәдии тәрчүмәләринин, хүсусән рус әдәбијјатындан олан тәрчүмәләрин Сәһһәтин јарадычылыг методуна, үслубуна, онун методунун јени идеја-бәдии кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсинә — башга сөзлә сәһһәтләшмәсинә күчлү тәʼсир көстәрирди. Бу бахымдан әдәби тәʼсир вә әлагәләрин көркәмли тәдгигатчысы академик Н. А. Конрадын мараглы мүшаһидәләри вардыр. Мәсәлән, о, белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һәр һансы бир јазычы тәрчүмә васитәсилә јени јардычылыг методуна јијәләнә биләр: «Тәрчүмәчи өз гаршысына хүсуси әһәмијјәти олан бир вәзифә гоја биләр: тәрчүмәнин көмәјилә јени јарадычылыг методуна јијәләнмәк вәзифәси, бу метод үчүн сәчијјәви олан дил васитәләрини ишләјиб һазырламаг вәзифәси... Белә олдугда тәрчүмә јазычы үчүн јарадычылыг чәһәтдән јенидән силаһланма васитәләриндән бири, охучу үчүн исә варлығы дәркетмәнин јениләшмәси васитәләриндән бири олур. Буна көрә дә ајдындыр ки, метод вә истигамәт бахымдан јени олан һәр һансы бир әдәбијјатын бәргәрар олмасы мәрһәләсиндә тәрчүмәчилик иши белә бөјүк јер тутур вә бу ишлә мәһз јазычылар чидди сәʼјлә мәшғул олурлар».

Тәрчүмәчи јазычыларын јарадычылыг јолу бурада дејиләнләрә гисмән бәраәт газандырыр. Һәгигәтән, романтик сәнәткар реалист әсәри тәрчүмә едәндә истәр-ис

тәмәз реалист типиклəшдирмә үсулуна, реалист тәсвир васитәләринә, реалист тәһкиjәjә jиjәләнмәли олур, jахуд әксинә, реалист сәнәткар романтикә мүрачиәт едәндә өз методуна уjғун кәлмәjән бәдии тәсвир васитәләриндән фаjдаланмаға башлаjыр. Белә гаршылыглы әлагә тәрҹүмә просесиндә зәруридир, чүнки, бир методла jазылан әсәри башга методун идеjа-естетик принсипләрилә тәрҹүмә етмәк олмаз.

Сәһһәт тәрҹүмәләри бу проблемлә әлагәдар мараглы нәтичәләрә кәлмәк үчүн зәнкин материал верир. Әлдә олан тәрҹүмәләр көстәрир ки, шаир өз методуна уjғун әсәрләри — jә'ни романтикләри вә романтик методла jазылмыш әсәрләри даһа мүвәффәгиjjәтлә ана дилинә чевирмишдир. Бу тәрҹүмәләрдә тәкчә фикир дәгиглиjи jох, үслуб, һисс вә һәjәчан зәнкинлиjи, романтик пафос, дилдәки тәмтәраг көзләнилмишдир. Орижинала ән jахын тәрҹүмәләр романтик методла jазылмыш әсәрләрдир.

Анҹаг реалист әсәрләрин тәрҹүмәсиндәки jарадычылыг мәнзәрәси тамамилә башгадыр. Сәһһәт чох заман реалист нүмунәләри игтибас вә тәбдил jолу илә охучусуна чатдырырды. Бунун әсас сәбәби о иди ки, реалист әсәрләри дәгигликлә тәрҹүмә етмәjә шаир чәтинлик чәкирди. Бу jарадычылыг просесини бир игтибас вә бир тәбдил — «Jохсуллуг еjб деjил» (А. Н. Островски) вә «Ҹәррaһлыг» (А. П. Чехов) ачыг-аjдын көстәрир. Маһир тәрҹүмәчинин гәләминдән чыхмыш һәр ики әсәр Азәрбаjҹан дилиндә зәиф сәсләнмишдир, романтик тәрҹүмәләрдә, игтибасларда олан бәдиилик бу нүмунәләрдә һисс олунмур, бурада гүдрәтли Сәһһәт тәрҹүмәчилиjи көрсәнмир, вәзиjjәтләрин, һадисәләрин психоложи дәринлиjи, тәбиилиjи лазыми бәдии jүксәклиjә галхмыр, башга сөзлә, тәрҹүмәчи елә бил өз сәнәткар «Мән»ини лазымынҹа тапа, ифадә едә билмир. Бурада «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» сәнәти, «Пеjғәмбәр», «Мтсыри», «Гафгаз» тәрҹүмәчиси jохдур, «Истигбал бизимдир» тәрҹүмәсинә мәхсус бәдии камиллик jохдур. Бүтүн бунларын да әсас сәбәби одур ки, бу мәшһур реалист әсәрләрдә романтик шаирин поетик аләми үчүн лазыми олан доғмалыг, әсас идеjа-естетик гида аз иди.

Сәһһәтин тәрҹүмәләри вә тәрҹүмә принсипләрилә әлагәдар белә jарадычылыг проблемләри чохдур вә шүбһәсиз, бунлар хүсуси тәдгигата мөһтаҹдырлар.

«Парлаг вә кениш» деjә тә'риф етдиjи рус әдәбиjjатынын, еләчә дә Гәрби Авропа әдәбиjjатынын Азәрбаjҹанда интишар етдирилмәси ишиндә Сәһһәтин чох бөjүк хидмәти олмушдур. О, һәлә ингилабдан габаг рус әдәбиjjатынын гүдрәтини дуjа билмиш, Азәрбаjҹан охучуларынын нәзәрини бу бөjүк сәнәтә ҹәлб етмишди.

Һеч шүбһә jохдур ки, Сәһһәтин бәдии тәрҹүмәләри бу күн тәрҹүмә илә мәшғул олан шаирләримиз үчүн өз сәнәткарлыгларыны тәкмилләшдирмәк ишиндә көзәл нүмунәләрдир.

СӘНӘТӘ БАХЫШЫ. СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

«ШАИР АЈИНӘСИДИР ДӨВРАНЫН»

Зәманәсинин габагчыл вә мәдәни сәнәткары олан Сәһһәт дөврүнүн әдәби-фикри мүбаризәләриндә дә фәал чалышырды. О, Азәрбајҹан әдәбијјатынын инкишафына көмәк мәгсәдилә елми-тәнгиди мәгаләләр јазыр, бир чох мүһүм әдәби мәсәләләр һаггында фикир јүрүдүр, әсәрләриндә рус вә Авропа әдәбијјатшүнаслығындан да арасыра фајдаланырды; Гәрби Авропа әдәбијјатшүнаслығындакы фактлардан истифадә едирди. Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир, Пушкин, Лермонтов, Некрасовда вә бир чох мүасирләриндә олдуғу кими, шаир бәдии әсәрләриндә, мәктубларында да тез-тез әдәбијјат мәсәләләринә тохунурду. Онун реализм, сатира, тәнгид, әдәбијјатда идејалылыг вә хәлгилик, классик ирсә мүнасибәт, бәдии тәрҹүмә кими мәсәләләр һаггында фикирләри јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда маарифчи-романтик тәнгидин әдәби мөвгејини, идеја-естетик принсипләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

А. Сәһһәтин әдәби көрүшләрини бүтүн ајдынлығы илә шәрһ етмәк вә онун идеја истигамәтини, мөвгејини доғру тәсәввүр етмәк үчүн дөврүн әдәби мүбаризәләринә мүхтәсәр нәзәр салмаг лазымдыр.

Јени әсрин әдәбијјаты кими онун үзви саһәси олан әдәби тәнгид дә Азәрбајҹанын иҹтимаи-сијаси вә әдәби һәјатында баш верән һадисәләрин, фикри-естетик ихтилаф вә мүбаризәләрин мәһсулу иди. Сијасәт, тарих, фәлсәфә, игтисадијјат, әхлаг, тә'лим-тәрбијә, дил, әлифба вә бу кими башга мәсәләләрә мүнасибәтдә демократ јазычыларла мүһафизәкар јазычылар, габагчыл елм вә мәдәнијјәт хадимләрилә буржуа идеологлары вә журналистләри арасында кедән мүбаризә әдәби тәнгиддә естетик принсипләр, зөвгләр арасында кедән мүбаризә шәклиндә мејдана чыхмышды.

1905-ҹи илдән сонра јени мәрһәләјә гәдәм гојан тәнгид мүасир әдәбијјатын чох мүһүм мәсәләләри илә мәшғул иди. Әдәбијјатын һәјата мүнасибәти, сәнәт вә иҹтимаи һәјат, халг әдәбијјатындан истифадә јоллары, бәдиијјат вә бәдии дил, сатира, әдәбијјатда идејалылыг, хәлгилик, классик ирсә мүнасибәт, бәдии тәрҹүмә, әдәби тәнгидин әһәмијјәти вә с. јени әсрин тәнгидиндә бу вә ја башга дәрәҹәдә изаһ един мәсәләләрдән иди. Мәтбуатда чыхан мәгалә вә ресензијаларда, ајры-ајры бәдии әсәрләр, театр тамашалары тәһлил олунур, реализм, романтизм, натурализм, декадентизм кими әдәби мәктәбләр вә онларын мөвгеји мүхтәлиф ҹәбһәләрдән ишыгландырылырды.

Бунлардан әлавә ајры-ајры јазычыларын әдәби фәалијјәтләринә һәср олунмуш елми әсәрләрдә, әдәбијјат тарихи вә тәзкирәләрдә, јухары синифләр үчүн јазылмыш дәрсликләрдә, бәдии әсәрләрин мүгәддимәләриндә әдәбијјат тарихинин мүхтәлиф мәсәләләри илә јанашы әдәби ирсә мүнасибәт, ән'әнә, әдәбијјатын тәрбијәви ролу кими проблемләрдән бәһс олунурду.

Әлбәттә, бүтүн бу мәсәләләр мүәллифләрин дүнјакөрүшүндән, синфи, мәфкурәви вә әдәби мөвгејиндән асылы олараг һәлл олунурду. Әдәби мүбаризәнин бир гүтбүндә М. Ф. Ахундовун естетик принсипләрини ардычыл шәкилдә давам вә инкишаф етдирән, өз тәркибиндә әсас ики мүһүм истигамәти бирләшдирән демократик тәнгид дурурдуса (бу тәнгиди ҹәрәјан ики гола ајрылырды: реалист вә романтик тәнгид*, дикәриндә милли буржуазијанын сәнәт саһәсиндә јүрүтдүјү әдәби сијасәти, «сәнәт сәнәт үчүндүр» тә'лимини нәзәри ҹәһәтдән әсасландырмаға чалышан мүһафизәкар романтик тәнгид дурурду. Бу заман Азәрбајҹанда әдәби просесә идејаҹа сафлашдырычы тә'сир көстәрән марксист тәнгидин бүнөврәси гојулмаға башламышды ки, бу да мүртәҹе әдәби тәблиғатын гаршысыны алмагда, ингилаби естетиканын бә'зи мүддәаларынын јајылмасында мүһүм рол ојнајырды.

XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш сијаси, иҹтимаи вә мәдәни шәраит әдәби тәнгидин мәгсәд вә вәзифәләринин мүасир тәләбләр әсасында изаһ олунмасы еһтијаҹыны доғурмушду. Әдәби мүһит, әдәби инкишафын характери, синфи мүбаризә вә азадлыг һәрәкаты милли мәдәнијјәт, бәдии әдәбијјат кими тәнгидин дә мөвгејини мүәјјән едән әсас амилләр иди.

В. Г. Белински өз дөврүнү сәҹијјәләндирәрәк јазырды:

* «Реалист тәнгид», «романтик тәнгид» терминләри реализми, романтизми мүдафиә вә изаһ едән тәнгид мә'насында анлашылмалыдыр.

«Тәһлил вә тәдгигат зәманәмизин руһуну тәшкил едир. Инди һәр шеји, тәнгидин өзүнү дә тәнгид етмәк лазымдыр. Зәманәмиз гејд-шәртсиз һеч нәји гәбул етмир, авторитетләрә инанмыр, әфсанәләри рәдд едир. Зәманәмиз е'тигад истәјир, һәгигәт ачлығы чәкир»[1].

Тәхминән белә бир вәзијјәт XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јаранмышды. Јени әгли интибаһ дөврүнә гәдәм гојмуш чәмијјәт һәр шејә олдуғу кими, өзүнүн мә'нәви вәзијјәтинә дә, әдәбијјата да тәнгиди мүнасибәт бәсләмәјә еһтијач һисс едирди. Чәмијјәтин бүтүн синиф вә зүмрәләриндә белә бир үмуми фикир јаранмышды ки, артыг тәнгидсиз кечинмәк мүмкүн дејил, һәр шејә тәнгиди јанашыб онун јахшы вә пис тәрәфләрини мејдана чыхармаг лазымдыр. Тәнгидсиз мүасир әдәбијјат ирәли кедә билмәз, одур ки, әдәби тәнгидә, фикирләр дөјүшүнә, мүбаһисә вә мүзакирәјә кениш мејдан верилмәлидир. Әсрин көркәмли тәнгидчиси А. Сур јазырды: «...бизи интигад етсинләр ки, ортаја һәгигәт чыхсын, милләтимиз истифадә етсин, бу тәриг илә «интигада» дәхи алышалым». Ј. В. Чәмәнзәминли дә бу фикирдә иди: «Кәрәк мүстәид вә кениш мә'луматлы мүнәггидләримиз ола ки, гәләмләри гүввәси илә дил вә әдәбијјатымызы дүз јола чыхардалар». С. Һүсејн исә јаранмыш вәзијјәти даһа дәриндән тәһлил едәрди: «1906—1907-чи сәнәләрдән сонра јаваш-јаваш биздә өз дилимиздә китаблар нәшр олунмаға башлады... Бу мүвәффәгијјәтимиз бир тәрәфдән шајани-тәгдир вә тәшәккүрә лајигдирсә дә, фәгәт тәәссүф едиләчәк дикәр бир нөгтәси дә вардыр. Белә ки, биздә тәнгидчи мүһәррирләрин олмамасы үзүндән мәзкур китабларын тәнгид едилмәмәсидир. Тәнгидсиз һеч бир милләтин мәтбуаты вә әдәбијјаты тәрәгги едәмәз. Бу тәнгидсизлик нәтичәсидир ки, һәр әли гәләм тутан бир әсәр јаздыгда вә бир тәрчүмә етдикдә даһа чамаатымызын руһуна вә әхлагына онун мәнфәәтли вә зәрәрли олмасыны белә нәзәрә алмајыб һаман интишарына игдам етмишдир».

Бу мәзмунда о заман мәтбуатда онларла мәгалә нәшр олунмушду: «Интигад ајинеји-милләтдир», «Интигадын гијмәти», «Интигад јахуд әдәбијјатын әләји», «Тәнгид», «Тәнгид нәдир?» кими о заман мәтбуат сәһифәләриндә чыхан мәгаләләрдә әдәби тәнгидин вачиблијиндән, она јаранмыш еһтијачдан бәһс едилирди.

[1] В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, с. 344.

Бүтүн бу чағырышлар, бу тәләбләр нәтичәсиз галмамышды. Чох чәкмир ки, мәтбуат сәһифәләри әдәби-тәнгиди мәгаләләрә кениш јер вермәјә башлајыр, чап олунан онларла гәзет вә журналын һәр нөмрәсиндә әдәбијјатын ајры-ајры мәсәләләри һаггында мәгаләләр, мә'лумат вә хәбәрләр дәрч едилир. Мәтбуат сәһифәләриндә әдәби тәнгидә һәср олунмуш даими рубрикалар ачылыр: «Тәнгид», «Тәгриз», «Тәнгид вә тәгриз», «Тәнгидат», «Мүталиәләр», «Арчыг» (тәнгид демәкдир) «Тәнгид гисми», «Театр вә мусиги» вә с. Беләликлә, тәнгид дөврүн чох јајылмыш вә күтләви бир әдәби жанрына чеврилир, тәнгиди мәгаләләр нәшр етмәк ән'әнә шәклини алыр.

Азәрбајчан әдәби тәнгиди илә мәшғул олан дәрнәк вә чәмијјәтләрин тәшкили дә бу дөврдә олмушдур. С. Һүсејн мә'лумат верир ки, Бакыда 1908-чи илдә јаранмыш әдәби чәмијјәтдә јени јазылмыш әсәрләр охунар вә мүзакирә едиләрмиш. Һәтта, сонралар '«Гафгаз түрк әдәбијјаты чәмијјәти» ады алтында бүтүн Гафгаз јазычыларыны бирләшдирән бир тәшкилат јаратмаг һаггында план һазырланмыш вә онун нәздиндә «әдәби вә елми китаб вә мәгаләләри тәнгид етмәклә» мәшғул олан ајрыча «Тәнгид шө'бәси» јаратмаг истәмишләр. Анчаг кәнч әдәбијјатчыларын бу тәшәббүсү о заман баш тутмамышды. Бир гәдәр сонра Н. Нәримановун рәһбәрлији алтында Бакыда «Ничат» чәмијјәтинин нәздиндә әдәби тәнгидлә мәшғул олан «Тәнгид кечәләри» адлы дәрнәк јарадылыр. Бу дәрнәк Бакыда тәнгидчилик сәнәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, онун професионал бир сәвијјәјә јүксәлмәсиндә хүсуси хидмәти олмушду. Тәнгидчи јазычылар нөвбә илә бурада мүхтәлиф әдәби мөвзуларда мә'рузә едирләрмиш.

XX әсрин әввәлләриндә тәнгидин әдәби һәјатла möhкәм гајнајыб гарышмасы нәтичәсиндә онун мәгсәд вә вәзифәләри, ичтимаи һәјатда тутдуғу мөвгеји һаггында мүлаһизәләр дә формалашмаға башлајыр. Јени шәраитә ујғун олараг тәнгидин принсипләри мүәјјәнләшдирилир. Тәнгид бу заман тәкчә бәдии әдәбијјатын хүсусијјәтләрини дејил, әдәби тәнгидин өзүнүн дә хүсусијјәтләрини изаһ етмәклә мәшғул олурду.

XX әср мүәллифләри әдәби тәнгиди, һәр шејдән әввәл, әдәбијјатын мүсбәт вә мәнфи, гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини мејдана чыхаран, нөгсанлары арадан галдырыб, мүсбәт кејфијјәтләри инкишаф етдирмәк јолу илә әдәбијјаты ирәли апаран бир васитә һесаб едирдиләр. «Әдәби тәнгид нәдир?» суалына онлар чох заман белә

чаваб верирдиләр: «Интигаддан мәгсәд тәрәфи-мүгабилин гәләт, јахуд сәһвини тәсһиһ етмәкдир»; «Һәр чүр асарын көзәл вә фәна чәһәтләрини көстәрмәјә тәнгид дејирләр».

Азәрбајчан буржуазијасынын экс ингилаби идејалары-ны ифадә едән мүртәче романтизм М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан реализмә көкүндән зидд иди. Буржуа идеологу. Ә. Һүсејнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Фүјузат» журналы вә онун әтрафында топланан бә'зи јазычылар, журналистләр буржуа сәнәти һаггында, хүсусилә бир әдәби үслуб кими тәблиғ етдикләри романтизм һаггында нәзәри фикирләр дә ирәли сүрүрдүләр. Лакин бу вә ја дикәр мүнасибәтлә јазылан мәгаләләрдә мүәллифләр өз әдәби көрүшләрини, буржуа сәнәтинин мәгсәд вә маһијјәти һаггында фикирләрини дә билдирирдиләр. Ә. Һүсејнзадә «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә бараәт газандырмаг мәгсәдилә мәгаләләриндә бәдии әдәбијјатын идеја-тәрбијәви ролуну пәрдәләмәјә чалышырды. О, реализмин идејалылығыны, һәгигәтпәрәстлијини, ичтимаи һәјатла бағлылығыны зәиф чәһәтләр кими әсасландырырды.

XX әсрин әввәлләриндә әдәбијјатда схоластик-формалист ше'р һәлә тәслим олмамышды, онун көркәмли нүмајәндәләри гисмән јени шәраитә ујғунлашсалар да өз естетик нормаларыны еһтирасла мүдафиә едирдиләр. Мүһафизәкар әдәбијјатын башга бир голу исә һәјатын ирәли сүрдүјү мүасир проблемләр әвәзинә мистик, дини мөвзулара мүрачиәт едир, «сәнәт сәнәт үчүн» принсипинә даһа чох итаәткарлыг көстәрирдиләр. Сүгут едән көһнә чәмијјәтин әдәбијјатына, онун идеја истигамәтинә Ә. Һүсејнзадә «Фүјузат» журналында белә бәраәт газандырырды: «Османлы түркләринин әдәбијјати-чәдидәләри мүстәсна олдуғу һалда, Иранла бәрабәр саир түркләрин әш'ар вә әдәбијјатлары тилсимә кирифтар олмуш кими бир нөгтәдә донуб галмышдыр... Бә'зи рәһбәрләримиз буна чарәсиз олмаг истәдиләр. Лакин шаирләримизи даһа фәна јоллара сөвг етдиләр. Бунлара дедиләр ки, чаным, бүлбүлдән, мәһбубдан әл чәкиниз, бир аз да елмә, маарифә, сәнајејә, мәктәбә мәдһијјәләр јазыныз... Бичарә шаирләр дә мәктәбин, елм вә сәнәтин хидмәтчиси олмаға башлајыб, ше'ри бүтүн-бүтүн тәдәннијә уғратдылар... Чаным, нәггаша, ја рәссама демәк олурму ки, нә үчүн бир куһсарын, бир мәшчәрәнин... бир гүрубун ләвһеји-мәнзәрәси илә мәшғул олурсан? Бизә бол-бол мәктәб рәсмләри вер, чамаатымызы елм вә маарифә тәшвиг ет; шаирлијин, рәссамлығын мејдани-һүнәри ајрыдыр» (1906, № 3, с. 4.).

«Фүјузат» журналынын тә'гид едәчәји сијаси, әдәби истигамәти шәрһ едән вә бир нөв журналын әдәби програмы олан бу мәгаләдә мүәллиф буржуа естети кими әдәбијјатын конкрет һәјат вә мәишәт мәсәләләрини экс етдирмәсинә гаршы чыхырды. Тәсадүфи дејил ки, бу сәтирләри Ә. Һүсејнзадә көркәмли демократ-публисист Һ. Зәрдабинин әдәбијјатын, сәнәтин идејалылығы мәсәләләринә һәср етдији бир мәгаләсинин әлејһинә јазмышды. «Халг нәғмәләри» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләдә Зәрдаби «бүлбүлү вә күлү тә'риф едән», «бир-бирләрини һәчв едән» шаирләри «елм тәһсил етмәкдән», «мүсәлманлара олан зүлмләрдән» јазмаға чағырырды. О, мүасир чәмијјәт вә керчәклик һаггында схоластик вә јаланчы тәсәввүр ојадан епигончу әдәбијјаты тәнгид едәрәк «Һәјат» гәзетиндә јазырды: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыханда о вахтын шаирләриндән јазыб тәвәгге еләмишдим ки, бүлбүлү вә күлү тә'риф вә бир-бирини һәчв етмәкдән әл чәкиб, елм тәһсил етмәк нәф'ләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барәсиндә ше'рләр јазыб, онлары бизим ашыглара хош сөвт илә охумағы өјрәтсинләр ки, ашыглар онлары тојларда охујуб әһалини ојатмаға сәбәб олсунлар. Онлардан бирчә Сејид Әзим Ширвани елм тәһсил етмәк нәф'ләриндән бир нечә ше'р јазмышды ки, «Әкинчи»дә чап олунмушду...

Хуласә, ше'р бөјүк бир аләтдир ки, онунла бизим јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг чох асандыр» (1906, № 6).

Ајдындыр ки, Ә. Һүсејнзадә күл-бүлбүлдән данышан әдәбијјаты тәнгид едиб елмдән, мәктәбдән, маарифдән јазмаға чағыран «бә'зи рәһбәрләрә» гаршы чыханда һәр кәсдән әввәл Һ. Зәрдабини нәзәрдә тутурду. Зәрдабинин мәгаләсиндә әдәбијјатын идејалылығы һаггында сөјләнән фикирләр буржуа идеологунун сәнәтә бахышлары илә ујғун кәлмәдији үчүн тәнгидә мә'руз галмышды. «Фүјузат» редакторунун фикринчә, сәнәткар өз хәјалына, интим дујғуларына мејдан вермәлидир. Әдәбијјаты һәјат һадисәләринә мүдахилә етмәјә, тәрбијәви проблемләрлә мәшғул олмаға чағырмаг ону «инһитата уғратмаг» демәкдир.

Әдәбијјаты ичтимаи һәјатдан узаглашдырмаг вә нә-

зәрләри ингилаби һәрәкатдан чәкиндирмәк мәгсәдини изләјән белә көрүшләр Ә. Һүсејнзадәнин сонракы мәгаләләриндә даһа да дәринләшдирилмишди. Реализмин бир јарадычылыг методу кими күндән-күнә гүввәтләниб кенишләндији, јени мүтәрәгги романтизмин тәшәккүл тапдығы бир заманда о, декадентизми, символизми дөврүн кәрәкли әдәби үслублары кими ирәли сүрүрдү. Символик бир ад дашыјан «Гырмызы гаранлыглар ичиндә јашыл ишыглар» адлы мәгаләсиндә Ә. Һүсејнзадә декадентизми ән чох јајылмыш вә халгларын һәјаты, мәишәтилә бағлы бир әдәби чәрәјан адландырыр. Франса, Русија вә Түркијәдә бу чәрәјанын мејдана чыхмасыны мүсбәт бир һадисә һесаб едирди.

Белә бир мөвгедә дурдуғу үчүндүр ки, о, һеч нәдән чәкинмәдән әдәбијјаты күнүн зәрури мәсәләләриндән, «вәлвәлеји-гијамәт» адландырдығы ингилабдан узаглашдырмаға чалышараг «Вәлвәлә вә зүмзүмә» адлы мәгаләсиндә ачыг јазырды: «...мән һәм өзүмү, һәм гаре'ләрими анчаг вәзн вә гафијә зүмзүмәләрилә әјләндириб ујутмаг, аләмин гијлү-галындан, вәлвәләләриндән бихәбәр етмәк истојорум».

«Фүјузат» журналынын бу әдәби сијасәти сонралар Азәрбајчан буржуазијасынын итаәткар органлары олан «Јени Фүјузат», «Шәлалә» журналлары тәрәфиндән давам етдирилирди. «Шәлалә»дә сәнәтә, ше'рә «чәнаби-һәгг тәрәфиндән көндәрилмиш бир төһфә» (1913, № 45, с. 2) кими гијмәт верилирди. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» шүары бурада даһа мистик бир шәкилдә мүдафиә олунурду.

Бүтүн бунлар мүһафизәкар романтизмә, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә бәраәт газандырмаг чәһдләри иди; әдәбијјаты ичтимаи һәјатдан узаглашдырмаг, хәјаллары «јердән ајырыб көјләрә бағламаг» чәһдләри иди. Дикәр тәрәфдән, бу, сәнәтин синфи маһијјәтини өрт-басдыр етмәкдән башга бир шеј дејилди. Одур ки, мүасир, ичтимаи мәзмунлу сәнәт уғрунда мүбаризә апаран габагчыл јазычылар буржуа публисистләри тәрәфиндән гәзәблә гаршыланырды. Ә. Һүсејнзадәнин ингилабчы-демократ Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән чох һаглы олараг тәнгид олунан «Јазымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы мәгаләсиндә М. Ф. Ахундовун әлифба уғрундакы мүбаризәсинә көлкә салмаға чалышмасы, Сәһһәтин, Шаигин ше'рләринә гејри објектив тәнгиди мүнасибәти дә белә бир гәнаәтлә бағлы иди.

Мүһафизәкар романтизмә, идеалист сәнәт көрүшләринә гаршы мүбаризә апаран әдәбијјатын башында бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадә дururду. Фүјузатчыларын әксинә олараг, онун нәшр етдији «Молла Нәсрәддин» журналы һәјата әсасланан, дөврүн нәбзини тутан, халгын тәрәггисинә, ингилаби шүурунун гүввәтләнмәсинә хидмәт едән реалист бир әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарырды. Ингилабчы демократ вә мүтәрәгги јазычыларын органы олан «Молла Нәсрәддин» көһнә адәтән'әнәләрә атәш ачан, халгы һәјата ачыг көзлә бахмаға, дүшүнмәјә чағыран бир журнал иди. Ч. Мәммәдгулузадә охучуларына дөнә-дөнә хатырладырды ки: «Мән бу сөзләри јазырам ки, сиз охујуб фикрә кедәсиниз. Мән бу сөзләри јазырам ки, фикир едәсиниз, јазырам ки, фикир едәсиниз».

Ч. Мәммәдгулузадә әдәбијјатын бөјүк ичтимаи, тәрбијәви ролуну гејд едәрәк, она мүбаризә силаһы кими әһәмијјәт верирди. О, вәтәндашларынын дүнјакөрүшүнү, ирадәсини, әхлагыны тәрбијә едә билән, ичтимаи нөгсанларын сәбәбләрини көстәрмәјә гадир олан әдәбијјат јолунда чалышырды. Халгын инкишафыны ләнкидән, идејача зәрәрли әдәбијјата гаршы әдиб һәмишә дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир.

Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» мүасир идејалы реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарырды. Бу чәһәтдән Сабирин дә сәнәтә бахышы диггәтәлајигдир.

Сабир һәјаты әкс етдирмәји сәнәтин әсас вәзифәси сајырды. Халгын азадлыг һәрәкатына көмәк едән, күнүн тәләбләринә чаваб верә билән бир әдәбијјат јаратмаг јолунда чалышан шаир, схоластик ше'рә гаршы чыхыр, онун һәјатдан узаглығыны, јекнәсәг мәзмунуну, тәбии вә реал олмајан тәсвир васитәләрини тәнгид едирди.

Әдәбијјаты һәјатын «күзкүсү» адландыран Сабирин фикринчә, сәнәткар һәјат һәгигәтләрини олдуғу кими, һеч нәдән чәкинмәдән, чәсарәтлә тәсвир етмәли, охучуја «писи-јахшыны» олдуғу кими анлатмалы, онун шүуруна тә'сир етмәлидир (« Нә јазым?», «Тәранеји-шаиранә» вә с.).

А. Сәһһәт әдәби фәалијјәтини белә бир тарихи шәраитдә, әдәби көрүшләрин мүбаризәси шәраитиндә давам етдирмишдир. Шаирин әдәби-нәзәри көрүшләрини бүтүн ајдынлығы илә шәрһ етмәк, зәиф вә гүввәтли тәрәфләрини мејдана чыхармаг үчүн онун елми-тәнгиди фикирләрини инкишафда алмаг лазымдыр.

Әдәби јарадычылыға XIX әсрин 90-чы илләриндә башламыш Сәһһәт 1905-чи илә гәдәрки фәалијјәти нәтичәсиндә әдәби һадисәләри өјрәнмиш, мүасир поезијанын бир чох зәиф чәһәтләринин шаһиди олмушдур. Одур ки, шаир 1905-чи илин әввәлиндә, артыг гызғын јарадычылыг ишинә бөјүк мејл көстәрдији заман әдәбијјатын нәзәри мәсәләләрилә дә марагланмаға башламышды. О һисс едирди ки, епигончулугла мәшғул олуб схоластик-формалист поезијанын ән'әнәләрини давам етдирән шаирләр заманын тәләбләринә чаваб верә билмирләр. Бунун үчүн поезијаја јени руһ, јени мәзмун кәтирмәк лазымдыр. Шаир бу заман дүшүндүјү әдәби мәсәләләр һаггында ајрыча бир мәгалә јазмыш вә ону «Һәјат» гәзетиндә чап етдирмишди (23 феврал, 1905, № 14). «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләнин башланғычында дејилдији кими, Сәһһәт ону «әдәбијјатымызын ислаһы» мәгсәдилә, «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» суалыны изаһ етмәк үчүн јазмышды.

Мәгаләдә әсас ики мәсәләдән бәһс олунур. Әввәлчә шаир епигончулуғу, схоластик поезија галыгларыны кәскин тәнгид едиб көстәрир ки, «гәдди сәрвә, үзү аја, кирпији оха, гашы јаја» бәнзәдән, мүасир охучунун һиссләрини, зөвгүнү корлајан нәзирәчи ше'рин далынча кетмәк вә онун ишләтдији сүн'и тәсвир васитәләрини тәкрар етмәк ше'ри инкишафдан гојмаг демәкдир. Сәһһәтин фикринчә, јени шәраитдә тәбии һиссләрә әсасланмајан, «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсулә кәтирмәјән» епигончу ше'рин јолу илә кетмәк мүмкүн дејил.

Әлбәттә, Сәһһәт епигончу ше'ри классик ше'р илә ејниләшдирмирди. Классик Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјатына мүсбәт мүнасибәт Сәһһәтин бәдии јарадычылығында олдуғу кими, әдәби көрүшләриндә дә үстүн чәһәтләрдән бири иди. О, классик әдәбијјата бир ирс кими, халгын мәдәнијјәт тарихинин мүһүм бир саһәси кими бахырды. Мәсәлән, Сәһһәтин тез-тез Низамијә мүрачиәт етмәси, ондан мисаллар кәтирмәси, Сә'ди вә Һафизә ше'рләр һәср етмәси, Фирдовси сәнәтинә јүксәк гијмәт вермәси, Фүзулинин: «Дәһәнин дәрдимә дәрман дедиләр чананын» мисрасы илә башланан гәзәлинә тәрби' јазмасы классик әдәбијјата јахындан бағлы олдуғуну вә бу әдәбијјатдан өјрәндијини сүбут етмәкдәдир. Шаир Сејид Әзими Сабирин мүәллими һесаб едирди. Насеһә мәнзум мәктубунда да о, классик әдәбијјатын әдәби инкишафдакы ролуна бөјүк әһәмијјәт вердијини јазырды:

Бу сөзүмдән о дејил гәсдү мурад
Ки, һәгарәтлә едәм мазини јад.
Һашалиллаһ тохунам әслафа,
Кәр тохунсам тохунар инсафа.

Сәһһәт өтән әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын ичтимаи мәзмунча зәифләмәсинин, формализмә мејл көстәрмәсинин бир сәбәбини өлкәнин ичтимаи-сијаси керилијилә изаһ едирдисә, дикәр сәбәбини һаким истисмарчы синифләрин әдәбијјатдан өз мәнафеләри үчүн истифадә етмәләриндә көрүрдү. Шаир көстәрирди ки, һаким синифләр халгы гәфләтдә сахламаг мәгсәдилә әдәбијјатдан да истифадә едир, «раһат јашамаг үчүн сәнәти», шаири әлләриндә бир аләтә» чевирирдиләр. Одур ки, сарај шаирләринин мүһүм бир гисми гәзәл-гәсидә, мәдһ вә һәчвләр јазмагла «бөјүк бир милләти иғфал етмишләр». Халгын мәнафеини кӧзләјән, онун инкишафына хидмәт едән сәнәткарлар исә тә'гиб олунмуш, олмазын әзаб-әзијјәтләрә мә'руз галмышлар: Нәтичә е'тиабрилә бу вәзијјәт әдәбијјатын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә, халгын мә'нәви инкишафына мане олмушдур. Һәмин фикирләри Сәһһәт шаир достуна изаһ едәрәк јазырды:

Чүн будур лазымеји-истибдад,
Ишрәтә, гәфләтә ујсун әфрад.
Мүстәбидләр јашамагчүн раһәт,
Шаири әлдә едибләр аләт.
Бәхш едиб шаирә ән'амү сәлат,
Раһәт етмиш бу да имрари-һәјат...
Мәдһү төвсифү гәсаид јазмыш,
Гәзәлијјат, фәраид јазмыш.
Нәзм едиб ләһвү ләәб һәзлијјат,
Дүрлү әхлаги позан һәчвијјат.
Халгы әфсанәјә ишғал етмиш,
Бир бөјүк милләти игфал етмиш...
Халгын ијгазына даир бир әсәр
Јазмыш исә, газаныб нифрәтләр...

Бурадан ајдын олур ки, Сәһһәт классик әдәбијјатын бә'зи маһдуд тәрәфләрини көстәрмәкдән әлавә епигончулуг едән формалист-схоластик ше'рә тамамилә мәнфи бир мүнасибәт бәсләмишдир. Буна көрә дә вахтилә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән тәнгид олунан бу поезијаны Сәһһәт јени шәраитдә давам етдирмәјин тамамилә әлејһинә иди.

Мәгаләнин икинчи һиссәсиндә исә шаир јени ше’рин идеја-естетик принсипләрини әсасландырмаға чалышыр, «Тәзә ше’р нечә олмалыдыр?» суалына чаваб верир. О, ше’рдә һиссә биринчи дәрәчәли јер вермәји тәләб едәрәк јазырды: «Бизим бурада данышдығымыз бу мәтләбдир ки, тә’зә ше’р нечә олмалы? Јазы јаздығымыз вахт һәр шејдән мүгәддәм һиссијјата табе олмаг кәрәк, таинки кәламын охујанларын гәлбиндә тә’сири ола вә башгасынын һиссијати-гәлбијјәсини ојандыра. Пәс бу сурәтдә һиссијјаты билмәк лазымдыр. Һиссијјат ики нөвдүр: чә’ли вә тәбии. Һиссијјати-чә’лијјәнин кимсәјә тә’сири ола билмәз. Һиссијјати-тәбијјәдир ки, башгасына тә’сир едәр».

Көрүндүјү кими, Сәһһәт мүасир ше’рин инкишафыны тә’мин етмәк вә ону доғру јола истигамәтләндирмәк үчүн «гејри-тәбии», сүн’и һиссләрдән, тәсвирләрдән узаглашыб «һиссијјати-тәбиијјә»јә үстүнлүк верир, ше’рдә дујғуја, шаир «мән»инин һиссләр васитәсилә ифадәсинә мејдан ачмаға чағырыр. Онун фикринчә сәнәткар әлинә гәләм аланда һәр шејдән әввәл һиссә табе олмалыдыр. Тезисин бир тәрәфлилији көз габағындадыр. Бу естетик тезисдә ејни заманда романтик ше’рин илкин принсипләрини дә мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Шаирин бу гәнаәтә кәлмәсиндә һәмин илләрдә мүталиә етдији түрк вә франсыз романтикләринин тә’сирини дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Лакин Сәһһәтин һәмин мәгаләсинә реализмин әлејһинә чеврилмиш, әдәбијјатын һәјатла әлагәсини инкар едән бир әсәр кими бахмаг да доғру олмаз. Шаир: «Јазылмыш ше’рин мәзмунлары бир ләвһеји-нәггаш кими тамам нүкат вә дәгајиги-мәтләби бәјанә кәтирмәлидир» — дедикдә, һеч шүбһәсиз, реалист әдәбијјатын мүһүм принсипләриндән биринә, һәјаты деталларла, инчәликләринә гәдәр тәсвир етмәк мәсәләсинә ишарә едирди.

Ичтимаи-сијаси көрүшләриндәки ирәлиләмә, классик рус әдәбијјаты илә јахынлыг вә молланәсрәддинчиләрин мүртәче әдәбијјат үзәриндәки гәләбәләри Сәһһәтин јарадычылығында олдуғу кими, сәнәтә бахышында да кетдикчә дөнүш јарадыр. Шаир артыг јаваш-јаваш сәнәтин ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини гејд етмәклә бәрабәр, реализми јени дөврүн әсас үслубу кими тәблиғ етмәјә башлајыр. О, инди әдәбијјатда фәрди һиссләрин, анчаг тәбиәт тәсвирләринин дејил, мүһүм ичтимаи мәсәләләрин

верилмәсини ирәли сүрүр, халга, чәмијјәтә хидмәт едән әдәбијјат уғрунда мүбаризәјә гошулур. Одур ки, профессор Чәфәр Хәндан чох һаглы олараг ингилабдан әввәлки әдәби тәнгидимиздән бәһс етдикдә Сәһһәтин адыны буржуа-формалист тәнгидлә мүбаризә апаран јазычыларла бир сырада чәкир. О јазыр: «М. Ф. Ахундовдан сонра тәнгидимизи ики бөјүк һиссәјә ајырмаг олар: 1. Буржуа-формалист тәнгид. 2. Демократик тәнгид. Буржуа-формалист тәнгид «Фүјузат», «Шәлалә», «Дирилик» журналлары, «Һәјат» вә «Тазә һәјат» гәзетләри әтрафында топланмыш, әсас е’тибарилә реаксион фикирли јазычылардан ибарәт иди ки, бунлар мәтбуат сәһифәләриндә өз тәнгиди мәгаләләрини чап етдирмиш, демократик фикирләрә, мејлләрә гаршы чыхмышдылар. Икинчи гисм тәнгидчиләр сырасында: Аббас Сәһһәт, Ч. Мәммәдгулузадә вә бир сыра молланәсрәддинчиләри көстәрмәк олур ки, бунлар өз әдәби принсип вә идејалары е’тибарилә буржуа-формалист тәнгидчиләрдән фәргләнирләр».

Сәһһәтин сәнәтә бахышы онун әдәби ахтарышлары илә бағлы иди. Реализмин габагчыл бир әдәби үслуб олдуғуну дәрк едиб, өз бәдии јарадычылығында она бөјүк мејл көстәрдији кими, о, бу әдәби чәрәјаны бир нәзәријјәчи кими тәблиғ етмәклә дә мәшғул олурду. Бу чәһәтдән Сәһһәти Азәрбајчанда М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан реализм нәзәријјәсинин давамчыларындан бири һесаб етмәк олар.

М. Ф. Ахундов кими А. Сәһһәт бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролуна, бәдии сөзүн ичтимаи тә’сир гүввәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу идеја шаирин әдәбијјат һаггындакы бир сыра әсәрләринин, фикирләринин мәркәзиндә дурур. Онун фикринчә, һәр бир сәнәт әсәри халгын мә’нәви, мәфкурәви инкишафына хидмәт көстәрмәли, онун ирәлиләмәсинә көмәк етмәлидир; әкс һалда әдәбијјатын үзәринә дүшән вәзифә јеринә јетирилә билмәз. Бу фикирләр онун Насеһә јаздығы мәнзум мәктубда әтрафлы шәрһ едилмишдир. Шаир сәнәтдә ичтимаилији инкар едәрәк «анчаг јарын үзүндән, көзәллијиндән, хәттү-халындан» јазмағы тәләб едән «көһнә ше’рин сон нүмајәндәләриндән олан Насеһин сәнәт көрүшләрилә әсла разылашмыр, онун иддиаларыны бир-бир рәдд едир. «Насеһ» адланан мәнзум мәктуб — бу ики мүхтәлиф әдәби чәбһәјә мәхсус шаирин мүбаһисәсидир. Елә бил Шамахы әдәби мәчлисидир, Насеһлә Сәһһәт — «көһнә ше’р»лә

«јени ше’р»ин нүмајәндәси үз-үзә дајаныб мүбаһисә едирләр, һәрә өз мөвгејини е’лан едир, тәсдигләјир, анчаг мүбаһисә чох гәт’и вә принсипиалдыр, Сәһһәт һеч нәјә күзәшт етмәдән, устадына һөрмәт даирәсиндә «көһнә ше’р»ин мәһдудлугларыны бир-бир сајыр, «јени ше’р»ин мәгсәд вә вәзифәләрини ајдынлашдырыр:

Бу заман сиз бујуран көһнә үсул
Ејбдир, ејб; дејилдир мәгбул.
Чүнки инди дәјишиб вәз’и-чаһан,
Башгадыр, башга тәгазаји-заман.
Варса тә’лимә бизим рәгбәтимиз,
Биләсиз, кәсб дејил ниjјәтимиз...
Фикримиз тәрбијеји-милләтдир,
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир...
Јазалыммы јенә дә ринданә?
Дуралыммы бу күнә биканә?
Јох кәрәк биз кечә-күндүз чалышаг,
Дүрлү-дүрлү зәһмәта алышаг.

Сәһһәт устады илә мүбаһисәјә беләбашлајыр, һәр шејдән әввәл, нәзәрә чатдырыр ки, заман дәјишдији үчүн ше’рин гаршысында дуран вәзифәләр дә дәјишибдир. «Бир шаир ше’рини әхлаг дәрси вермәк үчүн сөјләмәз»— дејә сәнәтин тәрбијәви ролуну инкар едәнләрин әксинә олараг, о әдәбијјата күтләләрин шүуруна тә’сир едән бир васитә кими бахырды. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән шаир епигончу ше’рә, мәдһијјәјә вә һәчвә гаршы чыхмышдыр. Сәһһәт дејир ки, кечмишдә шаирләр «әхлагы позан һәчвләр», «ләјагәтсиз шаһлара мәдһијјәлр» јазыб, «халгы әфсанәләрлә мәшғул етмиш», бунунла онун гәфләтдә галмасына сәбәб олмушлар. Ширван шаирләринин мүһүм гисми һазырда халг ичәрисиндә бөјүк нүфуз газанмышлар (Сабир, Һади кими дөврүн ән мәшһур шаирләри нәзәрдә тутулур — К. Т.) Бунун сәбәби одур ки, онлар «сәпки-чәдид»дә јазырлар. «Јени үсул»да јазан бу шаирләр пула, дөвләтә маил дејилләр, фикирләри милләтин тәрбијәси, гәсдләри милләтә хидмәтдир. «Шаир дөврүнүн ајинәсидир», о, «әлдә аләт ола билмәз». Одур ки, биз даһа риндана јазмамалыјыг, халгын дәрдләринә, еһтијачларына биканә галмамалыјыг.

Ајдын көрүнүр ки, Шамахы әдәби мәчлисиндә әсас мүбаһисәләр јени ше’рин ичтимаи мөвгеји мәсәләсилә бағлы олмушдур. Сәһһәт мүасир ше’рин, үмумијјәтлә әдәбијјатын ән үмдә мәсәләләриндән бирини онун ичтимаи мәзмунунда, идејалылығында, тәрбијәви тә’сир гүввәсиндә көрүрдү. Бу проблеми о әсасән Сабирә һәср олунмуш мәгаләләриндә, «Шаир, Ше’р пәриси вә Шәһәрли» поемасында шәрһ етмишдир.

Сабир һаггында јаздығы ики мәгалә[1] вә үч ше’риндә[2] Сәһһәт ингилабчы шаирин бөјүклүјүнү, һәр шејдән әввәл, онун сәнәтинин јүксәк идејалылығында көрүрдү. Үмумијјәтлә, Сәһһәт ингилабдан әввәл Сабир јарадычылығына ән доғру гијмәт верән, онун јарадычылығынын тәһлили вә тәдгиги илә хүсуси мәшғул олан мүәллифләрдәндир. Онун Сабир мәгаләләри елмилији, дәринлији, әһатә дәрәчәсилә, фактик дәгиглији вә дүрүстлүјү илә ингилаба гәдәр ејни мөвзуда јазылан мәгаләләрдән сечилир.

О, Сабир ше’ринин јаранмасыны «әдәбијјатымызда бөјүк бир ингилаб» адландырырды. Буну шаир Сабирин әдәбијјата кәтирдији «јени мәзмун» вә «јени ибарәләрдә», јә’ни јени идеја вә форма хүсусијјәтләриндә көрүрдү. Сәһһәт јазырды ки, Сабирин «әсәрләриндә ишләтдији ибарәләр вә јени мәзмун кимсәни тәглид дејил, мәһз өз фикирләринин нәтичәсидир».

Сабири новатор сәнәткар кими гијмәтләндирмәк бүтүн романтик тәнгид үчүн сәчијјәви иди вә сәбәби дә бу иди ки, реалист тәнгид кими о да епигончу ше’рин әлејһинә чыхыш едирди, јени ше’рин истигамәти барәсиндә һәр ики тәнгиди истигамәт бу чәһәтдән бир-биринә чох јахынлашырды. Әкәр Сәһһәт: «Ше’рдә тәрһи-нөв ичад ејләдин», «Јени бир шивә ихтијар етдин» — дејә новаторлуғу Сабир поезијасынын ән үмдә кејфијјәтләриндән бири кими ирәли сүрүрдүсә, дөврүн башга романтик шаири А. Шаиг бөјүк реалистин поезијасынын ејни чәһәтини — онун јенилијиндә, епигончу ше’р үчүн «өлүм зәнки» чалмасында көрүрдү: «Әдәбијјатда бир чығыр ачдын».

Мәгаләләрдә һәјата, шүурлара, сијаси һадисәләрә Сабир ше’ринин тә’сириндән хүсуси бәһс олунур, ингилабчы сатирикин кениш халг күтләләри ичәрисиндә сүр’әтлә јајылмасынын, шөһрәтләнмәсинин бир сәбәби дә онун ичтимаи-бәдии гүввәсилә изаһ едилир. Мәсәлән, «Сабир» мәгаләсиндә дејилирди ки, бөјүк шаирин әсәр-

---

[1] «Сабир», «Јени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7; «Сабирин тәрчүмеји-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1912.

[2] «Гара хәбәр», «Мә’лумат» гәзети, 19 ијул, 1911, № 16; «Сыныг саз», сәһ. 30; «Мәктәб» журналы, 1913, № 11.

ләри «бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә... бир ордудан зијада хидмәт етмишдир». Сәһһәт ингилабчы сатирикин Иран вә Түркијә ингилабларына, мүртәче дөвләт башчыларына, руһаниләрә, јалтаг вә мәсләксиз буржуа зијалыларына һәср етдији сатиралар үзәриндә дајанараг онлары «һәјатымыздан бир сәһифә тәшкил едән ше'рләр» адландырыр.

Сабир сәнәтинин новаторлуғу, јенилији, «Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир чығыр ачмасы» да онун ичтимаи һәјатла, сијаси һадисәләрлә, күнүн актуал мәсәләләрилә сых бағлы олмасы илә әлагәләндирилирди. Шаир јазырды: «Сабир... мүгәллид дејил, бәлкә елә мүчәддиддир ки, көһнә ше'рләр илә јени ше'рләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб, о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады.

Бир кәрә дүшүнүлсүн, әдәбијјатымызда нә гәдәр бөјүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ингилаб вүчудә кәтирмиш!..»

Сәһһәтин Сабир ше'ринин идеја мәзмунуна бу гәдәр бөјүк гијмәт вермәси тәсадүфи дејилди. Узун замандан бәри поезијанын јени инкишаф мәрһәләсинә галхмасыны арзулајан шаир Сабир јарадычылығында бунун чанлы вә гүдрәтли бир тәзаһүрүнү көрмүшдү. Чүнки бу поезија схоластик-формалист ше'рә ағыр бир зәрбә ендирмиш, әдәбијјата јени мәзмун, јени руһ кәтирмиш, дөврүн мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләрини әһатә едәрәк, сәнәтин јени, јүксәк сәвијјәсинә галха билмишди. Буна көрәдир ки, шаир, Сабирин јаратдығы мәктәбин әдәби просесә көстәрдији күчлү тә'сири јүксәк гијмәтләндирирди: «О көзәл ше'рләри охујуб анлајанлар, о көзәлликләрин зөвгүнә, фәргинә варанлар онлары һифз етмәјә һәвәс етдиләр. Шаирләримиз... о шивеји-мүстәһсәндә јазмаға, тәглидә башладылар. Даһа билмәррә көһнә үслуб тәрк олунду». Буна көрәдир ки, Сәһһәт Сабири ән керидә галмыш адамларын белә шүуруна тә'сир көстәрән, онларда «көзәл дујғулар ојандыран Гафгаз шаири» адландырырды.

Сабир ше'ри өз әдәби әлагәләри илә дә тәнгидчи Сәһһәтин нәзәриндән јајынмамышды. Романтик шаир бөјүк сатирики Фирдовси, Гогол, Салтыков Шедрин, В. Һүго, Ф. Шатобриан кими дүнја классикләрилә, түрк шаирләрилә јахынлашдыран вә ајыран идеја-сәнәткарлыг бағларыны вахтында көрүб көстәрә билмишди.

Әдәбијјатын идејалылығы вә онун чәмијјәтә тә'сири

проблемини Сәһһәт өзүнүн бир нөв әдәби манифести олан «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында даһа ајдын вә конкрет шәкилдә һәлл етмишдир.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында бәдии һәллини тапан мәсәләләрдән бири — әдәбијјатын ичтимаи әһәмијјәти мәсәләсидир. Шаирин фикринчә әдәбијјатын идејалылығыны вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг идејаларындан ајырмаг олмаз. Һәјата, мүасир чәмијјәтә биканә мүнасибәт бәсләјиб көјләрә учмаға һәвәс көстәрән сәнәткар өз ичтимаи вәзифәсини јеринә јетирә билмәз. Јазычы, шаир өз дөврүнүн габагчыл, «көзү ачыг» бир адамы олмалы, «милләтин дәрдинә галмалыдыр». О, халгын «һәм күлүшләринин, һәм дә дәрд вә гүссәләринин тәрчүманы олмалыдыр»; «зүлм зәнчири алтында ишкәнчә чәкән милләтә» ничат вә гуртулуш јолу көстәрмәлидир. Одур ки, поеманын мүсбәт гәһрәманы Шәһәрли образы Шаири јатмыш, бекар вә дүшкүн вәзијјәтдә көрәндә она е'тираз едир, ону баша салыр ки, «б е л ә ч и д д и в ә м ү һ ү м в а х т д а» һеч бир сәнәт адамы сакит отурмамалыдыр.

Сәһһәт Сабири бир дә она көрә даһиләр, әсл халг сәнәткарлары сырасына дахил едирди ки, о, мәһз белә мүбариз, горхмаз, халг үчүн јашајан вә јазан, һәр чүр мәшәггәтә дөзән, ејни заманда халгы үчүн олмазын мә'нәви хејирләр кәтирән нәһәнк сөз усталарындан биридир; о, «тә'н вә лә'ндән, тәкфир вә тәһгирләрдән, јағыш кими үстүнә јаған төһмәт вә нифрәтләрдән әсла кери кетмәјиб, өз мәсләкиндә кәмали-сәбати-әзмлә давам етди вә севкили милләтинә хидмәтиндән бир ан гафил олмады».

Сәһһәтин реализм вә сатира һаггындакы фикирләри дә мараглыдыр. Сәнәти ичтимаи бир һадисә һесаб едән шаир, ејни заманда, она һәјаты әкс етдирән бир василә кими бахырды. Бу барәдә о өз тезисини чох ајдын билдирмишди: «Ш а и р а ј и н ә с и д и р д ө в р а н ы н». Бу мисрада Сәһһәтин әсас естетик көрүшү верилмишдир. Бу тезис, һеч шүбһәсиз, М. Ф. Ахундовун реалист әдәбијјат һаггында сөјләдији фикирләрлә бағлы иди. Бу, ејни заманда, шаирин әдәби мүбаризәләрдән, халгын еһтијач вә тәләбләриндән чыхардығы доғру бир нәтичә иди. Вахтилә Белински дә бәдии әдәбијјаты «һәјатын күзкүсү» адландырмышды.

Шаир сәнәт гаршысында реализмин ән әсас хүсусијјәтләриндән бири олан һәјаты доғру әкс етдирмәк мәсәләсини гојурду. Насеһә мәктубунда о, схоластик-форма-

лист ше'ри биринчи нөвбәдә һәјатдан узаглашмасы үчүн тәнгид едирди. Ејни фикирләри Сәһһәт «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында даһа да инкишаф етдирмиш, Шәһәрли образынын дилилә һәјат һәгигәтләриндән узаглашыб, нағыл, гәзәл јазмагла мәшғул олан Шаирә күлмүшдү. Бу нөгтеји-нәзәрдән Сабирин «Нә јазым?» ше'ринә хүсуси әһәмијјәт верән Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә һәмин ше'рин сәнәт мәсәләләринә аид јерини нүмунә кәтирирди:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи-пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым.
Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре көзүнү?
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?..

Сәһһәтин бөјүк шаирә һәср етдији мәгаләдә бу ше'рә хүсуси мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Бунунла о, «шаирәм, әсримин ајинәсијәм»—дејә Сабирин реализминә, онун һәјат һәгигәтләрини доғру-дүрүст әкс етдирмәсинә, писи-пис, әјрини-әјри јазмасына ишарә едирди. Сәһһәтдә олдуғу кими, бу ше'рдә дә сәнәт һәјаты әкс етдирән бир ајнаја бәнзәдилир.

Реалист тәнгиддә олдуғу кими романтик тәнгиддә дә сәнәтин һәјата мүнасибәти әсас проблемләрдән бирпдир. Мүтәрәгги рус романтизминин нәзәри әсасларыны ишыгландыран «Московскиј телеграф» журналында Н. Полевој јазырды ки, «Романтизмин биринчи шәрти —тәсвирин һәгигилијидир» (1832, 43, 373).

Бөјүк реалист кими Сабир дә «заманын ајнасы» иди, романтик Һади дә. Һәр ики тәнгиди истигамәтин естетик консепсијасы һәгигәти тәсвирин нечәлијини изаһ едәндә мејдана чыхырды. Онда романтик Һади дејирди ки, һәјаты узагдан сејр етмәк лазымдыр, онун тәфәррүатыны гәләмә алмаг вачиб дејил, һәјат узагдан даһа көзәл көрсәнир.

Сабирин һәјат һәгигәтинә сәдагәти биринчи мә'нада да романтик Сәһһәт үчүн гијмәтли иди вә буна көрә дә бөјүк сатирикин реализминин бу чәһәтинә о хүсуси әһәмијјәт верирди. Марагльидыр ки, Сәһһәт Сабирин реализминин тәнгиди истигамәтини дә илк дәфә көрә вә көстәрә билмиш, милли тәнгиди реализмин илк нәзәри принсипләрини мүәјјәнләшдирмишди.

Шаир мүасирлији, күнүн актуал мәсәләләрини әкс етдирмәји реалист әдәбијјатын әсас шәртләриндән сајырды. Онун фикринчә, јазычы «әфсанә јазмагла мәшғул олмамалыдыр», елә һадисәләри, елә мәсәләләри гәләмә алмалыдыр ки, онлар халга, чәмијјәтә хидмәт етсин. Бу, сәнәтин вә сәнәткарын чәмијјәтдә мөвгејини мүәјјәнләшдирән, әдәбијјатын орижинал јолла инкишафыны тә'мин едән әсас амилләрдән биридир.

Сәһһәтин сатира, әдәбијјатда күлүшүн ролу һаггындакы фикирләри дә әсасән реалист әдәбијјат мәсәләләрилә әлагәдардыр. О, бәдии әдәбијјатда тәнгидә, хүсусән сатираја чох бөјүк әһәмијјәт верирди. Сәһһәтә көрә, сатира ичтимаи хәстәликләрлә мүбаризәдә гүввәтли васитәләрдән биридир. О, белә бир гәнаәтә кәлирди ки, реалист әдәбијјатын мүасир сәвијјәсиндә тәнгидсиз, сатирасыз кечинмәк, һеч кәсин үрәјинә тохунмадан нөгсанлары көстәрмәк мүмкүн дејилдир.

Сәһһәтин белә нәтичәјә кәлмәси әдәби инкишафын өзү илә, Азәрбајчан реализминин өз дахили хүсусијјәтләрилә, XX әсрдә јүксәк инкишаф нөгтәсинә чатмыш тәнгиди реализмин, хүсусән сатирик әдәбијјатын Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә кими нүмајәндәләринин әлдә етдији бөјүк әдәби гәләбәләрлә бағлы иди. Бу, ејни заманда, ингилаби шүуру ојанмыш Азәрбајчан халгынын мә'нәви еһтијачлары илә әлагәдар иди.

Сәһһәт сатира һаггында әсас фикирләрини «Молла Нәсрәддин» журналындан вә Сабир јарадычылығындан бәһс едәркән сөјләмишдир. Азәрбајчан әдәбијјатында сатираны јени инкишаф мәрһәләсинә галдыран «Молла Нәсрәддин»и шаир ағлајыб күлмәсилә халгы ајыг салан бир журнал кими гијмәтләндирир вә онун нәшрини алгышлајырды.

Сәһһәт сатираны реализмин ајрылмаз, үзви бир һиссәси, һәм дә халг руһу илә сых бағлы олан бир һиссәси һесаб едирди. О, XX әср шәраитиндә сатирик әдәбијјата бөјүк еһтијач олдуғуну баша дүшүр вә јазычылары бу јолдан кениш фајдаланмаға, өз фикирләрини ејһам вә кинајә илә сөз демәјә чағырырды:

...зәманә чүнки фәна бир зәманәдир,
Ејһам илә, кинајә илә натиг олмалы.

Ичтимаи мәзмуну, чәмијјәтин мәнафејилә бағлы олмағы Сәһһәт сатира үчүн зәрури сајырды. Онун фикрин-

чә, ичтимаи әһәмијјәти олмајан, сөјүш вә тәһгирләрлә долу олан һәчвләри сатира илә гарышдырмаг доғру дејилдир; «Һәзлијјат вә һәчвијјат јазмагла милләти анчаг иғфал етмәк олар». Сабирин бөјүклүјүнү шаир бир дә бурада, онун дәрин ичтимаи мәзмуна малик сатира јолу илә кетмәсиндә көрүрдү.

О, Сабир сатираларынын әһатә етдији мөвзулары вә онларын ичтимаи әһәмијјәтини гејд едәрәк көстәрирди ки, Сабир: «һәчвкуји демәклә һәр кәсин фикринә кәлән әлфази-мәрдудәни һеч вахт ше'рдә ишләтмәмишдир».

Демәк лазымдыр ки, Сабир һаггында бәһс едәркән, Сәһһәт «Азәрбајчан әдәбијјатында ән әввәл јени бир чығыр ачды ки, ондан мүгәддәм кимсә о көзәл шивәдә јазмамышды» дедикдә, ејни заманда, Сабирин сатирасына ишарә едирди. Һәмин ифадәдән сонра шаир өз фикирләрини белә әсасландырырды: «Нөгсанларымызы, ејбләримизи м ә з һ ә к ә в ә м ә з а һ тәригилә гајәтдә ширин вә һәр кәсин анладығы бир дил илә, г ә һ г ә һ ә л ә р илә охудуб ислаһа чалышырды». Сабирлә Фирдовси арасындакы фәргләрдән бирини дә Сәһһәт, бөјүк шаирин сатирик үслуба малик олмасында, бу сатиранын сијаси-бәдии гүввәсиндә көрүрдү. Шаир көстәрир ки, «заманын фәналыгларыны шикајәт, јахуд мүстәһзијанә бир сурәтдә нәзм едән», «мө'минләри вә ријакар моллалары... чох ширин мәзмунларла, зәриф кинајәләрлә» тәнгид едән Сабирин күлүшүндә ачы бир ичтимаи кәдәр вардыр. Бу кәдәри бөјүк бир халгын нөгсанларыны, зәиф тәрәфләрини көрүб ону чәсарәтлә гырмачлајан, үрәји дәрдлә долу олан бир шаирин күлүшүндән ајырмаг олмаз. Сабирин күлүшү һәгигәтән күлдүрүб-ағладан бир шаирин күлүшү иди. Бу күлүш ичтимаи кәдәрлә јоғрулмушду. Сабир сатирасынын бу хүсусијјәти Сәһһәтин дә нәзәриндән гачмамыш, әксинә, о, мәгалә вә ше'рләриндә буну дәфәләрлә, тәкрар-тәкрар гејд етмишди. «А ғ л а д ы б к ү л д ү р ү р д ү н инсаны», «Еј гоча бир гөвмә ағларкән күлән» кими мисралары о, Сабирә һәср етдији ше'рләрдә ишләтмишдир. «Сабир» адлы мәгаләдә исә дејилирди: «Һеч шүбһә јохдур ки, Сабир... бизләри ани-ваһиддә а ғ л а д ы б, һәм к ү л д ү р ә н бир шаири-кинајәафәриндир».

Сабир сатирасында чох бәјәндији бу хүсусијјәтин Сәһһәт, үмумијјәтлә, башга сатирикләр үчүн дә характерик олдуғуну көстәрирди. Бу чәһәтдән о, Сабири рус јазычыларындан Гогол вә Салтыков-Шедринә бәнзәдирди.

Бу әдәби паралелдә чох инчә бир чәһәт нәзәрдә тутулмушду. Мәгаләдә дејилирди ки, Сабир «көз јашларынын арасындан күлән Гоголдан зијадә Салтыкова бәнзәјир». Доғрудур, шаир «Сабир» адлы ше'риндә јени бир әдәби мәктәбин баниси кими Сабирин «Гоголу јад етдијини» јазырды. Бунунла белә, Сабирин јарадычылыг хүсусијјәтләрилә Шедринә даһа јахын бир јазычы һесаб едилмәсиндә мүәјјән бир һәгигәт вардыр. Бурада, еһтимал ки, һәр ики сатирикин тәблиғ етдикләри ингилаби-демократик идејалар, сатираларындакы сијаси кәскинлик, халг һәјаты вә азадлыг һәрәкатына сых бағлылыг е'тибарилә бир-биринә јахын олдуглары нәзәрдә тутулмушдур.

Бу фактлар Сәһһәтин рус әдәбијјаты илә дәриндән таныш олдуғуну бир даһа тәсдиг едир.

А. Сәһһәтин әдәби-тәнгиди әсәрләри ичәрисиндә 1912-чи илдә «Һопһопнамә»нин илк чапына јаздығы тәрчүмеји-һал хүсуси јер тутур. Охучулары илк дәфә олараг Сабирин һәјаты илә кениш таныш едән бу мәгалә инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мүәллиф бурада Сабирин һәјатыны гисмән дөврүн ичтимаи-сијаси, әдәби һадисәләрилә бирликдә алмыш, онун Азәрбајчан әдәбијјатындакы јерини көстәрмәјә чалышмышдыр. «Сабир» мәгаләсиндәки бир чох мүлаһизәләр ејнилә бураја да дахил едилмишдир.

Сабири даһи шаир адландырмасы, онун адыны дәфәләрлә дүнја әдәбијјаты классикләрилә јан-јана чәкмәси вә нәһајәт, «беш илин мүддәтиндә әдәбијјатымызда бөјүк бир ингилаб јетирди»—демәси Сәһһәтин ингилаби сатиранын бу бөјүк симасыны нә гәдр јүксәк гијмәтләндирдијинә парлаг бир сүбутдур. Одур ки, Сабирин өлүмүнү о, поезија бинасына вурулмуш ағыр бир зәрбә кими мә'наландырмышды:

Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду.

Бу поетик мисрада халгын бөјүк кәдәри, әдәбијјат аләминә үз вермиш әвәзсиз бир иткинин ачысы ифадә едилмишди.

Сабир бир сәнәткар талеји мөвзусу кими дә Сәһһәт үчүн доғма иди. Сәһһәтин әсәрләриндә јаратдығы талесиз, өз дөврү тәрәфиндән дәрк олунмајан, идеаллары илә мүһити арасында дәрин зиддијјәтләр олан шаир сурәтилә Сабирин сәнәткар талеји арасында бөјүк бир јахынлыг варды. Сабир бир шәхсијјәт олараг бүтүн Азәрбај-

чан романтикләри кими Сәһһәт үчүн дә мүнасиб мөвзу иди вә мәһз буна көрә о бир нечә бәдии әсәрини, өзү дә мүвәффәгијјәтли әсәрини һәмин мөвзуја һәср етмишди. Сабирин ачы һәјаты романтик шаири гејзә кәтирирсә, онда е'тираз вә нифрәт дујғуларыны чошдурурса, кәләчәк она динчлик кәтирир, хәјалән јаратдығы дүнјада бөјүк шаирә һејкәл гојдурур:

Сабир, еј алами-хәлгә тәрчүман.
Еј һәр анда касә-касә зәһр удан.
...Тән'ү лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Сәһһәтин сәнәт көрүшләри XX әсрин әввәлләриндә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојан демократик тәнгидин бир чох мүһүм проблемләрини әһатә едирди. Дүнјакөрүшүнүн демократик вә һуманист истигамәти, халг азадлыг һәрәкаты илә јахынлығы, әдәби просеслә сых әлагәси она мүасир әдәбијјатын бир чох мәсәләләрини габагчыл мөвгедән ишыгландырмаға имкан вермишди.

«ТӘРЗҮ ҮСЛУБИ-БӘЈАНЫН САДӘДИР, ЧӘЗБИ-ГӘЛБ ЕТМӘКЛИЈӘ АМАДӘДИР»

XX әср Азәрбајчан ше'ринин чох орижинал сималарындан олан Сәһһәт бу бејти Сабирә һәср етдији ше'рләриндән бириндә ишләтмишди. Бөјүк шаирин сәнәткарлығынын ики хүсусијјәтини онун сәнәтинин әсас идеја-естетик компоненти кими гијмәтләндирмишди. Бири: фикрин, тәсвирин, үслубун, ифадә тәрзинин садәлији, ајдынлығы; дикәри, охучуну чәлб етмәк, гәлбини әлә ала билмәк усталығы вә гүдрәти.

Сәнәтин мә'насыны халга хидмәтдә, әхлаги-тәрбијәви ролунда көрән Сәһһәт өз әсәрләринин дә бәдии камиллијинә, хүсусән онларын ифадә тәрзинә, ајдынлығына, садәлијинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Буна көрә дә шаир узун илләр ана дилинин тә'лими вә онун сафлашмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Биринчи фәсилдә бәһс етди-

јимиз «Мәктәбләрдә ана дили», «Е'дади мәктәбләрдә милли тәрбијә» кими мәгаләләрдә Сәһһәтин ана дили тә'лиминә нә гәдәр чидди мә'на вердијини көрдүк. О, «ана дилинә әһәмијјәт вермәјән, өз дилини билмәк истәмәјән» шакирдләрә һәмишә дејәрди:

Түрк дили* бир көзәл, ширин дилдир,
Ону өјрәнмәјә һәмијјәт едиз.

1906-чы илдән сонра «Молла Нәсрәддин» вә «Фүјузат» арасында дил мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Сәһһәт молланәсрәддинчиләрә даһа јахын бир мөвге тутурду. «Молла Нәсрәддин» бәдии дили үмумхалг дилинә кетдикчә даһа чох јахынлашдырмаг уғрунда мүбаризә апарырды, ону халг дили әсасында зәнкинләшдирмәк вә демократикләшдирмәк јолунда чалышырды. Мә'лумдур ки, бу чәһәтдән журналын әдәби дилимизин инкишафына бөјүк мүсбәт тә'сири олмушдур. Бу тә'сири өз әдәби тәчрүбәсиндә дујан шаирләрдән бири дә Сәһһәт иди. Бир нечә ше'ри истисна едиләрсә, онун ше'р дили мүһафизәкар романтик јазычыларын дилилә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә садә вә халга јахындыр.

Шаирин 1907-чи илләрә гәдәр јаздығы әсәрләриндә һәлә фарс вә әрәб дилләринин тә'сирләри галмагда иди; епигончуларын вә түрк романтикләринин тә'сириндән тамамилә гуртара билмәмишди.

Һафиз, еј мүршиди-ситудәсијәр,
Һафиз, еј устади-ше'рү һүнәр.
Әсәриндир мүтәрчими- ларејб,
Иштә сәнсән бу күн лисанүл-гејб—

— мисрасы илә башланан «Хачә Һафиз» (1898) мәнзумәсиндә әкәр чәтин анлашылан әрәб-фарс ибарәләри вә сөзләри варса, «Јад ет!» ше'риндә түрк романтик ше'р үслубунун вә дилинин тә'сирләри вардыр. Тәкчә «Јад ет!» ше'риндә бир азәрбајчанлы үчүн чәтин анлашылан, јахуд анлашылмајан 35-ә гәдәр әрәб-фарс тәркибләри, сөзләри (әбри-тирә, чөһреји-хәндәризи-шадан, саһиби-евһа, чаваниб, нәваһи, тәкәллүф вә с.) ишләнмишдир.

Лакин демәлијик ки, бу чәһәтләр Сәһһәтин бүтүн ја-

* Азәрбајчан дили нәзәрдә тутулур.

радычылығы вә дили үчүн сәчијјәви дејилдир. Шаирин ше'р дили әсасән халг дилилә бағлы, онун көзәлликләрини ифадә едән бир дил олмушдур. Азәрбајчан дилинә мәхсус образлылыг, садәлик, ајдынлыг, көзәллик бу вә башга дәрәчәдә Сәһһәтин ше'р дилиндә дә өз әксини тапмышдыр. Бир чох ше'рләринин сүр'әтлә јајылмасынын вә әзбәрләнмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дә шаирин халг әдәбијјатындан, чанлы халг дилиндән бачарыгла истифадә етмәси олмушдур. Ишләтдији аталар сөзләри, зәрбүлмәсәлләр, бајатылар онун ше'рләринин мәзмун вә формача хәлгиләшмәсини тә'мин етмишдир. Шаирин ушаглар үчүн јаздығы «Ана вә бала» вә «Көч» ше'рләриндә фолклорун, халг руһунун чох дәрин изләри вардыр:

Отурмуш ана,
Басмыш бағрына
Назлы көрпәсин,
Лајла дер она:

Дағда дарылар,
Сүнбүлү сарылар,
Гоча гарылар
Бу балама гурбан.

Јахуд:

Киши әлиндә чомаг
Сүрүр јүклү өкүзү,
Дәвә үстә бир ушаг
Чох охујур бу сөзү:

Ағ дәвә алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр,
Ағ дәвәнин көзләри
Јерә дәјир дизләри;
Енди чаја јуһ-јуһ.
Ағча маја јуһ-јуһ.

Сәһһәтин әсәрләриндә «Нә тас галыб, нә һамам», «Јохсуллуг ејб дејил», «Дәлијә күндә бајрамдыр» («Һәјат»), «Тохун ачдан хәбәри олмаз» («Диләнчи») кими мәсәлләр ишләнмишдир.

Шаирин ше'рләринә тәбиилик вә ојнаглыг верән хүсусијјәтләрдән бири бәдии дилиндәки ахычылыг, сөзләри јериндә ишләдә билмәк бачарығыдыр. Шаир мисралардакы сөзләри бир-бирилә елә мөһкәм бағлајыб әлагәләндирә билир ки, бунлар һәм ади, тәбии данышыг гајдаларына, грамматик ганунлара ујғун олур, һәм дә поетик чәһәтдән чох гүввәтли сәсләнир. Бу чәһәтдән ашағыдакы нүмунәләрә диггәт јетирмәк кифајәтдир:

Дәчәл мејмун, чолаг ајы, чәп кечи,
Бир улаға јолдаш олду һәр үчү;

јахуд:

Үрәјимдә даһа јох гөнчә додаглар дәрди,
Вардыр ев дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.
Бири әкмәк, бири башмаг, бири палтар диләјир,
Вердији гәрзи дә һәр күндә тәләбкар диләјир.
...Атмышам мән һәвәси, ешги дәхи, дилбәри дә,
Сәни дә, ше'ри дә, илһамы да, дәфтәрләри дә...

Көрүндүјү кими, бу парчаларда шаир санки охучу илә данышыр, халг дилинин ганун-гајдаларындан кәнара чыхмыр, јериндә олмајан артыг сөз ишләтмир; бунунла јанашы о, јүксәк поетик еффект дә јарада билир; өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн мүвафиг бәдии форма, вәзн вә гафијә, сөз вә образ тапмагда һеч бир чәтинлик чәкмир.

Азәрбајчанда бәдии тәрчүмә дилинин јаранмасы вә инкишаф ишиндә дә Сәһһәтин хидмәти бөјүкдүр. Шаир өз тәрчүмәләрилә әдәби дилимизә рус әдәби дилинин садәлијини вә јығчамлығыны кәтирмишдир. Рус әдәбијјаты Сәһһәт үчүн, башга јарадычылыг саһәләриндә олдуғу кими, дил саһәсиндә дә бир мәктәб олмушдур. Шаир рус әдәби дилини ән јүксәк сәвијјәјә галдыран Пушкин вә Лермонтовун јолу илә кетмәјә чалышараг дилинин садәлијинә, тәбиилијинә хүсуси диггәт јетирирди. Тәсадүфи дејил ки, бу көзәллик вә тәбиилик онун рус әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрин дилиндә даһа гүввәтли вә габарыгдыр. Одур ки, М. Ариф чох һаглы олараг Сәһһәти XX әср Азәрбајчан поезијасынын ән көзәл дилини јарадан бир сәнәткар һесаб едир: «Аббас Сәһһәт рус вә Гәрби Авропа классикләриндән етдији бәдии тәрчүмәләрдә ән көзәл ше'р дилини... јарадырды».

Сәһһәтин бу күн дә өз тәравәтини, идеја-бәдии гүввәсини сахламыш онларла тәрчүмәси бу фикри тәсдиг едә

билəр. Мəсəлəн, Никитиндəн «Јај сəһəри» ады илə тəрҹүмə олунан ашағыдакы парчаја нəзəр салаг:

Галын мешə күлүмсəјир, гаралыр,
Ағачларын далындан күн учалыр,
Күнəш чыхыр, ишыг дүшүр һəр јерə,
Чөлə, көлə, чəмəнлəрə, күллəрə.
Котан гошуб кедир чөлə əкинчи,
Əлиндə дəрјаз от бичир бичинчи.

Шаирин бəдии тəрҹүмəлəринин чохунда олдуғу кими, бу парчанын да дили лексика вə ифадə тəрзи ҹəһəтиндəн бугүнкү бəдии дилимизə чох јахындыр. Үмумијјəтлə, Сəһһəт XX əсрдə ше'р дилини зəнкинлəшдирмəклə јанашы ону даһа да инкишаф етдирмишдир. Көзəл, сəлис бəдии дилə малик бир шаир кими, о, һəм дə совет поезијасынын дилинə сəмəрəли тə'сир көстəрмишдир.

* * *

Сəһһəт XX əср əдəбијјатында өз јери олан шаирлəрдəндир. О, јарадычылығы илə поезијамыза елə хүсусијјəтлəр көстəрмишдир ки, бунлар онун əсəрлəринə јени бир руһ, тəравəт вермишдир. Шаир өз сəнəткарлығыны бир тəрəфдəн классик Азəрбајҹан, Шəрг, рус вə Гəрб поезијасындан өјрəнмəк һесабына артырырдыса, дикəр тəрəфдəн бир јарадыҹы шаир кими поезијамыза өзүнəмəхсус јени бəдии васитəлəр кəтирирди. Əввəлки фəсиллəрдə биз ајры-ајры əсəрлəри тəһлил едəркəн шаирин сəнəткарлыг хүсусијјəтлəриндəн јери кəлдикҹə бəһс етдијимизи нəзəрə алараг бурада анҹаг дејилəнлəрə бə'зи əлавəлəр етмəк фикриндəјик.

Сəһһəт сəнəтə, ше'рə чох јүксəк тəлəбкарлыгла јанашырды. О, һəр јазылмыш ше'ри һəгиги сəнəт нүмунəси сајмадығы кими, һəр ше'р јазаны да шаир һесаб етмирди. Бу тəлəбкарлыг онда о гəдəр ифрата вармышды ки, о, һəтта «Сыныг саз»а јаздығы мүгəддəмəдə «Шаир дејилəмсə дə, бир аз шаир кимијəм»—дејə өзүнүн белə һəгиги сəнəткар сəвијјəсинə јүксəлмəсиндəки чəтинликлəрини гејд едирди. Истəр тəвазөкарлыгла дејилмиш бу сөзлəрдəн, истəрсə дə һəмин мүгəддимəдə шаирлəр һаггында Низамидəн кəтирилəн мисалдан, «Охуҹуларыма» ше'риндəн ајдын олур ки, Сəһһəт сəнəт əсəриндəн идејалылыгла јанашы поетик вүс'əт дə тəлəб едирди. Лакин бə'зəн шаирин өз јарадычылығы һаггында тəвазөкарлыгла дедији фикирлəрдəн суи-истифадə едəрəк онун гуја үмумијјəтлə зəиф бир шаир олдуғуну сүбута чалышыр, тəрҹүмəлəрини орижинал јарадычылығына гаршы гојурлар. Бу, əлбəттə, əдалəтсиз вə јанлыш бир мүлаһизəдир. Сəһһəтин тəрҹүмəлəринин бөјүк идеја-бəдии əһəмијјəтини азалтмагдан демəк лазымдыр ки, о, бир орижинал шаир кими дə јени ҹəһəтлəрə маликдир. Məкəр онун лирикасындакы сəмими вə тəбии һисслəри, мүхтəлиф бəдии васитəлəрлə (хитаб, суал, нида, мүгајисə вə тəшбиһлəрлə) фикир ифадə етмəк бачарығыны инкар етмəк олармы? Сəһһəтин пејзаж лирикасындакы məһарəтинə һансы азəрбајҹанлы охучу валеһ олмамышдыр? Онун ушаглар үчүн јаздығы онларла көзəл лирик ше'р һансы мəктəблинин əзбəри дејилдир? Əлбəттə, Сəһһəтин бир шаир кими мəшһурлашмасынын сиррини бир дə онун көзəл сəнəткарлыг хүсусијјəтлəринə малик олмасында ахтармаг лазымдыр.

Əдəби-тəнгиди əсəрлəриндə ирəли сүрдүјү тəлəблəрə шаир өз јарадычылығында да əмəл етмəјə чалышырды. Мəсəлəн, о, сатираны бəдии əдəбијјатын чох мүһүм бир жанры кими гијмəтлəндирир, өзү дə бу жанрда гəлəмини сынајырды. Ушагларын тəрбијəсинин мүһүм ичтимаи əһəмијјəтиндəн данышыр, өзү ушаглар үчүн əсəрлəр јазыр, дəрсликлəр тəртиб едирди. Јени ше'рин идеја-естетик принсиплəрини шəрһ едир, өзү бу ше'рин нүмунəлəрини јарадырды.

Сəһһəт поезијасынын поетикасындан бəһс едəркəн онун вəзнлəри үзəриндə ајрыча дајанмаг лазымдыр. Вəзнлəрдəн усталыгла истифадə етмəк бачарығы онун ше'рлəринə ојнаглыг вə ахычылыг верирди. Сəһһəт ше'ринин поетик тəһлили көстəрир ки, о əруз вəзнини, онун сиррлəрини јахшы билир, мүасир ше'рин тəлəб вə еһтијаҹлары даирəсиндə ондан усталыгла фајдаланырды. Мүасирлəринин вердији мəтбу мə'лумата көрə шаирин əруз вəзни һаггында ајрыча елми əсəри вармыш вə гуја бу əсəр ахыр вахтлара гəдəр əллəрдə имиш.

А. Сəһһəт ше'рлəринин чохуну əруз вəзниндə јазмышдыр. Лакин о, бу вəзнин Азəрбајҹан дилинин хүсусијјəтлəринə ујғун кəлмəјəн ҹəһəтлəрини билдијиндəн бəһрлəрин сечилмəсинə хүсуси диггəт јетирирди. Шаир əрузун хəфиф (фəилатүн, мəфаилүн, фəилүн) вə рəмəл (фəилатүн, фəилатүн, фəилүн) бəһрлəриндəн даһа чох истифа-

дә етмишдир. Бу бәһрләрин гысалығы, аһәнкдарлығы шаирин үслубуна уjғун иди.

Шаир адәтән һеча вәзнинин аһәнкинә, гурулушуна јахын, Азәрбајҹан дилинин ганунларына уjғун бәһрләр сечирди. Буна көрәдир ки, онун әрузла јазылмыш бир чох ше'рләринин вәзнини һеча вәзниндән ајырмаг чәтин олур. Мәсәлән, әрузун сәри бәһриндә (мүфтәилүн, мүфтәилүн, фаилат) тәрҹүмә едилмиш «Јај сәһәри» ше'ри илк бахышда һеча вәзниндә јазылан әсәр кими нәзәрә кәлир:

Јаваш-јаваш сөнүр, батыр улдузлар,
Сары булуд көјүн үзүн јалдызлар...
Ал шәфәгин әкси дүшүбдүр көлә,
Ағ думан енмиш онун үстә чөлә.

Бу парчанын илк үч мисрасында һеча вәзнинә мәхсус бөлкү дә көзләнилмишдир (6—5). Ејни хүсусијјәти шаир «Јағышдан сонра» адлы тәрҹүмәсиндә дә көзләмишдир.

Сәһһәт фикри тә'сирли ифадә етмәк үчүн ше'рин гафијәләринә хүсуси диггәт јетирирди. О, ше'рин аһәнк вә мусигисини артырмаг үчүн чох заман ејни мигдарда һечасы олан гафијәләр ишләтмишдир; мәсәлән, «Олмалы» рәдифли ше'рдә анҹаг ашиг, шаиг, фаиг, садиг, лајиг, натиг кими ики һечалы гафијәләр ишләдилмишдир. Јахуд «Фәрјади-интибаһ вә ја амали-вәтәнпәрвәранә» ше'риндә ишләдилән гафијәләрин чоху бу ҹүр (мәрһумә-мәзлумә, алудә-асудә, пәрваз-дираз, аләм-адәм, јад-ад, милләт-үммәт вә с.) аһәнкдар вә бәрабәр һечалы гафијәләрдир. Шаир фе'ли гафијәләр дә ишләдир ки, онлар чох заман мүвәффәгијјәтсиз олуб, ше'рин бәдии тә'сирини зәифләдир.

Сәһһәт ифадә етмәк истәдији фикри бир гәдәр дә габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн классик поезијада чох ишләнән рәдифдән кениш өлчүдә истифадә етмишдир («Вәтән», «Олмалы», «Јаз», «Насеһ» вә с.). Онун чох аз ше'рини көстәрмәк олар ки, орада рәдиф олмасын:

Ајыл, еј үммәти-мәрһумә, **ајыл.**
Ајыл, еј милләти-мәзлумә, **ајыл.**
Ајыл, еј булбули-күлзари-**вәтән.**
Нәғмән илә ола бидар **вәтән.**

јахуд:

А севдијим, нечүн фәрар **едирсән?**
Үз дөндәрмә, кетмә, шитаб **ејләмә**
Көнүлләри чох бигәрар **едирсән,**
Ач бир үзүн көстәр, һиҹаб **ејләмә.**

Мә'лумдур ки, әдәбијјатын башга саһәләри кими, поезија да сөз сәнәтидир, һәјатын бәдии образларла ифадәсидир. Һәр бир шаир өз халгынын бәдии тәфәккүрүнә о заман тә'сир көстәриб, орада өзүнә мөһкәм јер тута билир ки, о, габагҹыл фикирләрин ифадәси үчүн бәдии сөз васитәләриндән баҹарыгла, усталыгла истифадә едә билсин, поезијаја өзүнәмәхсус јени хүсусијјәтләр кәтирсин: Сәһһәтин бәдии јарадыҹылығына мәхсус бир чох сәнәткарлыг хүсусијјәтләри мәһз бу ҹәһәтдән әһәмијјәтлидир. О, Азәрбајҹан поезијасынын мәзмун вә формаҹа зәнкинләшмәсиндә фәал иштирак едән сәнәткарлардан олмушдур.

* * *

Әдәбијјат тарихини әлван рәнкли, һәр чичәјиндән бир әтир кәлән ләләзара, күлзара бәнзәтмәк олар. Бу күлзарда һәр чичәјин, һәр күлүн өз әтри, өз рәнки, өз көзәллији олдуғу кими, әдәбијјат тарихини бәзәјән һәр классикин дә, һәр көркәмли сәнәткарын да өз әдәби мөвгеји, өз јери, өз нәфәси, өз сәси олур. Ајры ҹүр ола да билмәз.

Доғрудур, бә'зән ајры-ајры даһи, нәһәнк сәнәткарлар әсрләрин гаранлығында парлајараг өз кур ишыглары илә һәр шеји көрүнмәз едирләр: Низами, Фүзули, Ахундов, Сабир кими. Анҹаг өз-өзлүјүндә бу даһи сәнәткарлар, бу нәһәнк сөз усталары нә гәдәр бөјүк олсалар да, нә гәдәр нәһәнк олсалар да әдәбијјат тарихини бүтүнлүкдә тәмсил едә билмирләр. Өз бағча-бағындан, әтрафыны бәзәјән чичәкләрдән ајрылмыш үч-беш сечмә әтиршаһ кениш бир күлзар һаггында там тәсәввүр ојада билмәдији кими, бу бөјүк сечилмиш сәнәткарлар да әдәбијјат тарихини тәшкил едән мүхтәлиф сәпкили классикләрсиз әдәби һәрәкаты бүтүнлүкдә тәмсил едә билмирләр. Әдәби просес ганунауjғун просесдир, бурада һәр классикин өһдәсинә ајры бир вәзифә дүшүр, анҹаг онун өзүнә мәхсус олан бир вәзифә дүшүр. Классик она көрә дә классик олур ки, мәһз онун иҹра етмәли олдуғу вәзифәни јеринә јетирир. Аббас Сәһһәт XX әср Азәрбај-

чан әдәбијјатында белә өзүнәмәхсус мөвгеји олан классикләрдән биридир.

1949-чу илдәки чыхышларындан бириндә Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет ше'ринин сәләфләри сырасында Аббас Сәһһәтә дә хүсуси јер ајырмышды. Шаир диггәти һәр шејдән чох Сәһһәти јашадан хүсусијјәтләрә — онун ше'риндәки орижиналлыға, «һәјат сәһнәләрини бөјүк сәнәткар кими тәсвир етмәк» бачарығына, Вагиф вә Сабирдән сонра ше'р дилини үмумхалг дилинә јахынлашдырмагда әлдә етдији јарадычылыг наилијјәтинә чәлб етмәјә чалышмышды, ону «шаир — рәссам» адландырмышды. Рәсул Рза исә Сәһһәтлә, онун тәрчүмәчилик мәһарәти илә илк дәфә нечә таныш олдуғуну белә хатырлајыр: «...Бу, 1920-чи илдә Көјчајда олмушду... Мүәллим ајдын, ачыг бир сәслә Пушкинин «Гафгаз» ше'рини охумаға башлады. Онун үзүнә елә бил нур чиләнди... Ше'рин охунушу гуртаранда синифдә там сакитлик иди. Биз ше'рин мусигисиндән вәчдә кәлмишдик. Мәнә елә кәлди ки, бир анда пәнчәрәләр ачылды вә синиф јаз һавасынын әтри илә долду... Беләликлә, мән Пушкинлә илк дәфә Сәһһәтин тәрчүмәсилә таныш олдум» («Бессмертие», «Бак. рабочий», 10 феврал, 1952, № 35).

Бу, тәкчә Пушкин ше'рилә танышлыг дејилди. Бу, бөјүк кечмиши олан Азәрбајчан поезијасынын классик ән'әнәләри илә, бу ше'рин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә, онун һәгигәтән мусиги кими аһәнки, ритми, гафијәси илә танышлыг иди. Әлбәттә, бу, ејни заманда рус шаиринин ше'ринә мәхсус идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә танышлыг иди. Јәгин ки, бу зөвгү, ејни тәәссүраты о заман тәкчә һәмин синфин шакирдләри дејил, јүзләрлә, минләрлә әлинә гәләм алан, елмә, әдәбијјата һәвәс көстәрән Азәрбајчан балалары, кәнчләри дә олмушду вә бүтүн бунлар сәмәрәсиз галмамышды.

Вә әкәр биз инди мүасир ше'римизә диггәт јетирсәк, орада Фүзули вә Вагифлә, Сабир вә Һади илә јанашы Сәһһәт ше'ринин дә лиризминин, бурадакы вәтәндашлыг идејаларынын, романтик вүс'әтин, тәбиәти дујмаг вә бу зәнкин һисси ше'р дилинә чевирмәк усталығынын изләрини көрмәјә билмәрик.

Сәһһәт поезијасынын өлмәзлији, әбәди, даими Сәһһәт тазәтәрлији онун һуманист вә бејнәлмиләлчи мүндәрәчәси илә бағлыдыр. Бу күн шаири бизим мә'нәви мүасиримизә чевирән дә вахтилә Сәһһәт романтикасына гида вермиш ејни ишыглы вә вәтәндашлыг амалларыдыр.

АББАС СӘҺҺӘТИН ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНА ДАИР ӘСАС ТАРИХЛӘР

1874 — Аббас Сәһһәт Әлаббас оғлу Меһдизадә Шамахыда анадан олмушдур.

1881—атасы Әлаббасын Шамахыдакы мәһәллә моллаханасында тәһсилә башлајыр.

1894 — тәһсилини давам етдирмәк үчүн Иранын Мәшһәд шәһәринә кедир. Орада Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охујур.

1894—1900 — Теһранын «Мәдрәсәји-низамијјеји-Насиријјә» адыны дашыјан Университетинин тибб шө'бәсиндә охујур.

1898 — Шираза кедир, мәшһур Иран шаирләри Сә'ди вә Һафизин мәзарларыны зијарәт едир, онлара һәср олунмуш ше'рләрини јазыр.

1901 — Ирандан Шамахыја гајыдыр. Сабир, Насеһ, Тәрраһла достлуг әлагәләри башлајыр.

1902 — Солтан Нисә илә евләнир.

1903 — Ф. Көчәрли илә гијаби таныш олур.

1904 — «Аббасгулу тәбиб Меһдијев Шамахылы» имзасы илә илк ше'ри нәшр олунур («Шәрги-Рус гәзети, 3 март, 1904, № 25).

1905 — Абдулла Шаиг илә Шамахыда таныш олур, она илк ше'р вә тәрчүмәләрини көндәрир. «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?»мәгаләсини нәшр етдирир.

1906 — Шамахы реални мәктәбинә мүәллим тә'јин олунур.

1907 — Шамахы гираәтханасынын ачылышында фәал иштирак едир.

1908 — Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсынын премјерасында иштирак етмәк үчүн Шамахыдан Бакыја кәлир. 8 Март Јерли һәвәскар зијалыларын гүввәсилә Шамахыда Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» комедијасыны тамашаја гојур.

1909 — Јеканә гызы Ругијјә Солтан анадан олур. М. Ј. Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Мтсыри» поемасы «Јени мәктәб» дәрслијиндә чапдан чыхыр.

1906—1910 — «Һәјат», «Иршад» гәзетләриндә, «Фүјүзат», Дәбистан», «Рәһбәр», «Зәнбур» журналларында, «Түрк әлифбасы»,

«Илк гираәт», «Јени мәктәб», «Икинчи ил» дәрсликләриндә ше'рләри нәшр олунур.

1911 — Сабирин өлүмү мүнасибәтилә «Мә'лумат» гәзетиндә ики ше'ри, «Јени иршад» гәзетиндә «Сабир» мәгаләси нәшр олунмушдур.

1912—«Сыныг саз», «Мәғриб күнәшләри», «Нефт фонтаны», «Јохсуллуг ејиб дејил» китаблары нәшр олунмушдур. Тәртибиндә иштирак етдији «Һопһопнамә»дә «Сабирин тәрҹүмеји-һалы» чап едилир. «Ҝәлниjјәт» журналында сатиралары чыхыр.

1913 — Сабиг тәләбәси Исмајыл Һәгги Вејсов вә Әләвсәт Әфәндијев илә бирликдә Ставропол јајлағына кедир. «Волга сәјаһәти» романыны јазыр.

1914 — Мөвзусу Азәрбајчан мәишәтиндән көтүрүлмүш «Әли вә Аишә» романыны јазыр.

1916 — Мәшһур «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы нәшр олунур.

1917 — Чаризмин деврилмәсини, 1917-чи ил феврал буржуа ингилабыны алгышлајан «Шамахыдан» башлығы алтында мәгаләләри чыхыр.

1918 — Март. Өз вә гардашы аиләсилә Шамахыдан Ҝәнчәјә көчүр. Ијул ајында јаталаг хәстәлијиндән вәфат едир.

1928—*Ә. Мүзнибин* тәртиби, *Һ. Зејналлынын* редактәсилә «Мүнтәхәбат» адлы ше'рләр китабы нәшр олунмушдур.

1935 — «Сечилмиш әсәрләри» нәшр олунмушдур (Тәртибчи *Ә. Мүзниб,* редактору *Сејид Һүсејн).*

1947 — Партија-совет тәшкилатларынын гәрары илә шаирин мәзары «Сәбискәр» гәбристанлығындан Пионер күчәсиндәки Саһил бағына көчүрүлүр.

1950 — Бир чилдлик сечилмиш әсәрләри нәшр олунур. (Тәртибчи: *Камал Талыбзадә.* Редактору: *Аббас Заманов).*

1974 — Азәрб. КП МК-нын гәрары илә јүз иллик јубилеји кечирилир.

1974—1976 — Илк дәфә ики чилдлик «Әсәрләри» күлијјаты нәшр олунур (Тәртибчи: **Камал Талыбзадә;** редактору; **Әзиз Мирәһмәдов).**

МҮХТӘСӘР ӘДӘБИЈЈАТ
АББАС СӘҺҺӘТИН ӘСАС НӘШРЛӘРИ

Аббас Сәһһәт. Сыныг саз, Бакы, 1912.

Аббас Сәһһәт. Мәғриб күнәшләри, I, II чилдләр, Бакы, 1912.

Аббас Сәһһәт. Јохсуллуг ејиб дејил (А. Н. Островскијә нәзирә), Бакы, 1912.

Аббас Сәһһәт. Нефт фонтаны *(ермәничәдән игтибас),* Бакы, 1912.

Аббас Сәһһәт. Чәһаләт сәмәрәси јахуд бир јетимин хошбәхтлији, Бакы, 1914.

М. Маһмудбәјов. *Меһдизадә Аббас Сәһһәт.* Јени мәктәб, *(үчүнчү илә мәхсус гираәт китабы),* Бакы, 1909.

М. Маһмудбәјов. *Аббас Сәһһәт.* Түрк әдәбијјатына илк гәдәм *(али вә е'дади мәктәбләрин ашағы синифләринә мәхсус),* Бакы, 1914.

Аббас Сәһһәт. Мүнтәхәбат *(тәртиб вә мүгәддимә Әлаббас Мүзнибиндир; редактору: Һәнәфи Зејналлы),* Бакы, 1928.

Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, *(топлајыб тәртиб едәни Әлаббас Мүзниб, редактору Сејид Һүсејн),* Бакы, 1935.

Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри *(тәртиб, гејдләр вә мүгәддимә Камал Талыбзадәниндир.* Редактору Аббас Заманов), Бакы, 1950.

Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, ики чилддә *(тәртиб, гејдләр вә мүгәддимә Камал Талыбзадәниндир. Редактору Әзиз Мирәһмәдов),* Бакы, 1974, 1975.

Аббас Сәһһәт. М. Ә.Сабир. Дүнја әдәбијјаты китабханасы, *тәртиб едән: Камал Талыбзадә);* Бакы, 1985.

АББАС СӘҺҺӘТ ҺАГГЫНДА ӘСАС МӘНБӘЛӘР

а) китаблар

Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1948.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1955.
Талыбзаде К. Аббас Сиххат, Баку, 1963.
Талыбзадә К. Вәтәндаш шаир, Бакы, 1975.

б) Мәгаләләр

Аббас Сәһһәтин вәтәниндә, «Коммунист» гәз., 24 декабр, 1974.

Аббас Сәһһәтин јубилеји шәрәфинә, «Бакы»» гәз., 13 нојабр 1974.

Абдулла Шаиг. «Сәһһәт» тәхәллүс Мирзә Аббасгулу Меһдизадә, «Күлзар», Бакы, 1912.

Абдулла Шаиг. Түрк әдәбијјаты, Бакы, 1924, с. 171—173.

Абдулла Шаиг. 1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдә-

бијјатымыза сәтһи бир нәзәр, «Маариф ишчиси» журн., 1927, № 2, 3, 4.

Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы 1973, с. 207—217.

Абдулла Шаиг. Аббас Сәһһәт, «Вәтән уғрунда» журн., 1944, № 6, с. 51—58.

Абдуллајев Аббас. Дөјүшкән шаир, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Ағазадә Ф. Ики зија, «Азәрбајҹан» гәз., 3 јанвар, 1919, № 78.

Антология азербайджанской поэзии, под редакцией В. А. Луговского и С. Вургуна, Москва, 1939, с. 10—11, 157—167.

Ариф М. Лермонтов вә Сәһһәт, «Коммунист» гәз., 15 октјабр, 1939.

Ариф М. Крылов вә Азәрбајҹан әдәбијјаты, Бакы, 1944, с. 38—40.

Ариф М. Некрасов вә Аббас Сәһһәт, «Әдәбијјат гәзети», 7 декабр 1946. «Вахт кәләр һејкәл јапарлар намына», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 5 декабр, 1974.

Гулузадә Н. Аббас Сәһһәт һаггында бә'зи мүлаһизәләр, «Маариф ишчиси» жур., 1926, № 6—7, с. 14—15.

Гурбанов Шамил. Классик рус поезијасы Азәрбајҹанда, Бакы, 1985, с. 201—208.

Әкрәм Ҹәфәр. Аббас Сәһһәт ше'ринин бәһрләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Әлијев Ә. Јубилеј хәбәрләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Әфәндизадә Азад. Севимли мүәллимим һаггында кичик бир хатирә, А. Сәһһәт. Әсәрләри. II ч., Бакы, 1976, с. 275—277.

Заманов А. «Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола...» «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Заманов А. Поэт, просветитель демократ, «Бакинский рабочий», 26 декабр, 1974.

Јүзбашов Р. Аббас Сәһһәт реалнн мәктәбдә «Јени Ширван» гәз., 18 мај, 1972.

Лағлағы. Сәһһәтнамә, «Молла Нәсрәддин» журн., 4 октјабр 1909.

Маһмудов Әбдүлгафар. Мән Сәһһәти танырдым... «Азәрбајҹан» журн., 1963, № 11, с. 152—155.

Мәммәдәмин Әфәнди. Шаир мүәллимимин хатирәси, А. Сәһһәт. Әсәрләри, II ч., Бакы, 1976, с. 278—280.

Мәммәдов К. Ханәндә Гоги, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 11 нојабр, 1961.

Мәммәдов Х. Вәтәндаш шаир, «Азәрбајҹан кәнҹләри» гәз., 26 декабр, 1974.

Мир Ҹәлал. Аббас Сәһһәт һаггында, А. Сәһһәт. Әсәрләри, Бакы, 1935, с. 9—19.

Мир Ҹәлал. Аббас Сәһһәт, Мухтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, II ч., Бакы, 1944, с. 239—243.

Мир Ҹәлал. А. Сәһһәтин романтикасы, «Әдәбијјат гәзети», 1944, № 16.

Мир Ҹәлал. *Фиридун Һүсејнов.* Аббас Сәһһәт, XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты, Бакы, 1982, с. 265—376.

Мирәһмәдов Ә. Бараташвили Азәрбајҹанда, «Әдәбијјат гәзети», 16 октјабр, 1945.

Мирәһмәдов Ә. Сәһһәтин нәср әсәрләри, «Әдәбијјат гәзети», 4 феврал, 1946.

Мирәһмәдов Ә. Ашиг кими... «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Нәҹәфов М. Шаир—рәссам, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 21 декабр 1974.

Оруҹәли Һ. А. Сәһһәт — драматург. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 21 декабр, 1974.

Памяти выдающегося поэта и просветителя, «Вышка», 29 декабр, 1974.

Рзагулузадә М. Аббас Сәһһәт, А. Сәһһәт. Мүнтәхәбат, хариҹи дилләр әдәбијјаты нәшријјаты (әрәб әлифбасы илә), Бакы, 1945, с. 3—12.

Сабир. Ики мәктуб. М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», Бакы, 1914, с. 335—337.

Салман Мүмтаз. Сабир һаггында хатирәләр, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 23 мај, 1970. Мәгаләни проф. А. Заманов чап етдирмишдир.

Салман Мүмтаз. Аббас Сәһһәт һаггында, «Азәрбајҹан кәнҹләри» гәз., 11 мај, 1971. Мәгаләни ф. е. н. Нәҹәф Нәҹәфов чап етдирмишдир.

Султанов Ејнәли. Аббас Сәһһәт һаггында, «Возрождение» гәз., 18 ијул, 1918.

Талыбзадә К. А. Сәһһәтин јарадыҹылыг јолу, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журн., 1949, № 11, с. 137—151.

Талыбзадә К. А. Сәһһәтин рус әдәбијјатындан тәрҹүмәләри һаггында, Азәрб. ССР Елмләр Академијасынын «Хәбәрләри», 1949, № 9, с. 79—89.

Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, с. 5—43.

Талыбзадә К. «Сыныг саз»ын гүдрәти, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 15 нојабр, 1958.

Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», II ч., Бакы, 1960, с. 829—859.

Талыбзадә К. «Мәсләким—тәрҹүмеји-һалымдыр», «Коммунист» гәз., 26 декабр, 1974.

Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт. А. Сәһһәт. Әсәрләри, I ч., Бакы, 1975, с. V—XXVIII.

Таһирли Мәммәдсәлим. Бөјүк достлуг нүмунәси, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Һади М. Сәһһәтин үфули-әбәдиси, «Азәрбајчан» гәз., 18 нојабр, 1918.

Һачыјев Тофиг. А. Сәһһәт вә рус поезијасы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.

Чавадов Р. Һуманист шаир, һәким, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 21 сентјабр, 1974.

Чәбрајылбәјли Ч. Шамахы хатирәләриндән, «Вәтән уғрунда» журн., 1945, № 5, с. 75—81.

Чәфәр Хәндан. Аббас Сәһһәт һаггында, «Әдәбијјат гәзети», 16 сентјабр, 1937.

Чәфәр Хәндан. Аббас Сәһһәт, Азәрбајчан әдәбијјаты, XX әср. (али мәктәбләр үчүн дәрслик), Бакы, 1939.

Чәфәр Хәндан. Шаир вә вәтән, Азәрбајчан әдәбијјатында халг гәһрәманлары, Бакы, 1941, с. 43—47.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Биринчи фәсил

ҺӘЈАТЫ

«Мәсләким—тәрчүмеји-һалымдыр» 5
«Өлү шәһәр»ин Сарыторпаг мәһәлләсиндә 7
Јоллар, шәһәрләр, «тармар олмуш» Иран 10
«Бөјлә мөвсүмдә јатан кимсәләрә ар олсун!» 17
«Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду» 33
«Одлу бир нәгмә јазмаг истәјирәм» 40
«Гүтби-шималдан түлу едән һүррийјәт күнәши» 48
«Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» 61

Икинчи фәсил

ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

«Јени ше'р нечә олмалыдыр?» 68
«Јени сәпкидә» ше'рин јаранмасы јолларында 73
«Јенә бу дәрдләрин чарәси Бакидән олур» 85
«А һүррийјәт, мүнфәрид әмәлим!» 87
«Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним» 89
«Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил» 92
«Кәләчәкдир бу шанлы истигбал» 99
«Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола» 106
«Ејһам илә, кинајә илә натиг олмалы» 131
«Галх, ојан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!» 151
«Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг» 169
«Сән әзизи вәтәну милләтсән!» 175

Үчүнчү фәсил

ӘДӘБИ ӘЛАГӘЛӘРИ ВӘ ТӘРЧҮМӘЧИЛИК ФӘАЛИЈЈӘТИ

Дујғулары ишыгландыран «елм вә үрфан күнәши» . . . 186
«Јазмаг бир фикрә мөһтач исә, тәрчүмә етмәк ики фикрә мөһтачдыр» 206

Дөрдүнчү фәсил

СӘНӘТӘ БАХЫШЫ

СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

«Шаир ајинәсидир дөвранын» 238
«Тәрзү үслуби-бәјанын садәдир, Ҹәзби-гәлб етмәклијә амадәдир» 258
Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығына даир әсас тарихләр 267
Мүхтәсәр әдәбијјат. Аббас Сәһһәтин әсас нәшрләри . . 268
Аббас Сәһһәт һаггында әсас мәнбәләр 269

1303—18

Редактору Р. Саламова.
Рәссамы Н. Рәһимов.
Бәдии редактору В. Садыхјан.
Техники редактору Н. Сүлејманов.
Корректорлары К. Әсәдова, Т. Әбдүлһәсәнов.
ИБ № 1580.
Јығылмаға верилмиш 30. 07. 85. Чапа имзаланмыш 26. 10. 85. ФГ 05391. Кағыз форматы $84\times108^{1}/_{32}$. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти ч/в. 14,49+0,42. Рәнкли шәрти ч/в. 15,12. Учот нәшр в. 14,7. Тиражы 10000. Сифариш № 1303. Гијмәти 1 ман. 20 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәси.
„Кәнҹлик“ нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һаҹыјев күчәси, 4.
Издательство „Гянджлик“, Баку, ул. Гуси Гаджиева, 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.
Типография „Красный Восток“, Баку, ул. Ази Асланова, 80.

1 ман. 20 гәп.

Аббас Сәһһәт — XX әср Азәрбајчан классикләриндән бири, әдәбијјатымызда романтизм чәрәјанынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. О әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихимизә мәшһур шаир, пешәкар тәрчүмәчи, ушаг јазычысы, һәким, көркәмли мүәллим вә маариф хадими, тәнгидчи вә публисист кими дахил олмушдур.

Көһнә дүнјанын зүлм вә һагсызлыгларына, ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы е'тираз, азадлыг вә мәдәни интибаһ идеалларынын тәрәннүмү, ишыглы кәләчәјә чағырыш — А. Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығынын үмуми мә'насыны, идеја-естетик мәзмунуну тәшкил едир.

А. Сәһһәтин Азәрбајчан маарифи вә ушаг әдәбијјатынын инкишафындакы хидмәтләри дә бөјүкдүр. Чаван јашларындан өмрүнүн сонуна гәдәр мүәллимлик едән, дәрсликләр јарадан шаир ушаг вә кәнчләр үчүн мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јазмыш, милли ушаг әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләрини јарадан классикләр сәвијјәсинә јүксәлмишдир.